

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZNEGYVENEGYEDIK KÖTET.

(701., 702., 703. SZÁM)

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

TARTALOM.

DCCI.

	Lap
BERZEVICZY ALBERT EMLÉKEZETE. — József kir. hercegtől	1
BÁRÓ KORÁNYI FRIGYES. — Egry Auréltól	4
AZ EURÁZIAI LOVAS-NOMÁD MŰVELTSEG KÉRDÉSÉHEZ. — Gróf Zichy Istvántól	17
A KÖZJOGI SÉRELMEK POLITIKÁJA. — Kállay Tibortól	37
GIOVANNI GENTILE MŰVÉSZETBÖLCSELETE ÉS A MAI OLASZ ESZTÉTIKA IRÁNYAI. (I.) — Mester Jánostól	62
A BENNET-CSALÁD. (XXVII.) — Regény. — Austen Jane után, angol- ból — Hevesi Sándortól	82
HALÁL A HAVASON. — Elbeszélés. — Nyirő Józseftől	97
NYUGTALAN VIRRASZTÓ. — Költemény. — Sík Sándortól	104
SZEMLE. — <i>Berzeviczy Albert búcsúztatása: I. A Kisfaludy-Társaság gyászülésén.</i> Voinovich Gézától. — <i>II. A ravatalnál.</i> Hóman Bálinttól, Balogh Jenőtől, Herczeg Ferencről és Horánszky Lajostól	107
IRODALOM. — 1. <i>A Kisfaludy-Társaság száz éve.</i> — (Kéky Lajos: <i>A százéves Kisfaludy-Társaság.</i>) — Tolnai Vilmostól.	
2. <i>A XIX. század irodalomtörténete.</i> — (Babits Mihály: <i>Az európai irodalom története 1760—1925.</i>) — r. r.-tól.	
3. <i>Differenciál- és integrálszámítás.</i> — (Szász Pál: <i>A differenciál- és integrálszámítás.</i>) — Szőkefalvi Nagy Gyulától.	
4. <i>Amit rosszul tudunk.</i> — (Gaál István könyve.) — Révay Józseftől	115

DCCII.

BERZSENYI DÁNIEL. — Császár Elemértől	129
PILSUDSKI JÓZSEF ÉS AZ ÚJ LENGYELORSZÁG. — Kaden- Bandrowski Gyulától	145
MAGYAR RENAISSANCE, MAGYAR BAROKK. (I.) — Mályusz Elemértől	159
NAGYNÉMET ESZMÉK IRODALMI VISSZHANGJA. — Pukánszky Bélatól	180
GIOVANNI GENTILE MŰVÉSZETBÖLCSELETE ÉS A MAI OLASZ ESZTÉTIKA IRÁNYAI. (II.) — Mester Jánostól	209
SZEMLE. — <i>Horatius és Berzsenyi.</i> — József kir. hercegtől	238

- IRODALOM. — 1. *Szlovenszkói magyar írók.* — (Szenes Piroska: *Egyszer élünk.* — Szombathy Viktor: *Zöld hegyek balladája.* — Tamás Mihály: *Két part közt fut a víz.* — Darkó István: *Égő csipkebokor.* — Jankovics Marcel: *Hangok a távolból.*) — Haraszhly Gyulától.
2. *A Kalevipoeg jubileumi díszkiadása.* — (Fr. R. Kreutzwald: *Kalevipoeg.*) — Bán Aladártól.
3. *Falu Tamás verskötete.* — (Falu Tamás: *A délutánból este lesz.*) — —nyi-től ————— 243

DCCIII.

- AZ AKADÉMIA FELADATAI. — József kir. hercegtől ————— 257
- EMLÉKEZÉS JUSTH ZSIGMONDRA. — Anonymustól ————— 264
- MAGYAR RENAISSANCE, MAGYAR BAROKK. (II.) — Mályusz
Elemértől ————— 293
- TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁS ÉS BÖLCSELETI GONDOLKODÁS. —
Szemere Samutól ————— 319
- PAÁL LÁSZLÓ. — Farkas Zoltántól ————— 334
- JÁNOS ÉS A BICIKLI. — Elbeszélés. — Csathó Kálmántól ————— 342
- KÖLTEMÉNYEK. — *Ének Dalmady Győzöről.* — Falu Tamástól. —
Angol költőkből. — *Henrik herceghez.* VI. Jakab skót királytól. —
Fohász a királyok királyához. I. Károly angol királytól. — Angol-
ból fordította — Szász Béla ————— 354
- SZEMLE. — 1. *Az Országos Felsőoktatási Tanács megalakulása.* —
a) *Höman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter megnyitó beszéde.*
b) *Szily Kálmán vallás- és közoktatásügyi államtitkár elnöki beszéde.*
2. *Lengyel sors — magyar remény.* — Melich Jánostól ————— 359
- IRODALOM. — 1. *Apponyi Albert egyénisége emlékiratainak tükrében.* —
(Gróf Apponyi Albert: *Emlékirataim.* I. k. — A. A. *Emlékiratai.* II. k. — *Élmények és emlékek.*) — Török Páltól.
2. *A külföldi kölcsönökről.* — (Óvári Papp Zoltán: *A külföldi kölcsönök hatása az adós ország gazdasági helyzetére.*) — s-tól.
3. *Az idősb Andrassy Gyula keleti politikája.* — (Seton-Watson: *Disraeli, Gladstone and the Eastern question.*) — Horváth Jenőtől 374

BERZEVICZY ALBERT EMLÉKEZETE

a M. Tud. Akadémia gyászülésén, 1936. március 23.

Berzeviczy Albert, Akadémiánknak 30 éven át volt nagy elnöke, tegnap hajnalban az örökkévalóság kapuját átlépve földi pályáját befejezte; földi pályáját, melyen nagy tudása, fáradhatlan szorgalma, nagyszerű munkássága és megalkuvást nem ismerő példás hazafisága mint fényes csillag világított halála pillanatáig.

Úgy hiszem, mindnyájan mélyen átérezzük Akadémiánk pótolhatatlan veszteségét és fájdalommal párosult szomorúság tölti el lelkünket a mindig gondoskodó böles elnök és jó barát elhúnya miatt.

Berzeviczy Albert 1853-ban a sárosmegyei Berzeviczén született, tanulmányainak befejezte után hosszabb külföldi tanulmányutat tett, azután katonai kötelezettségének eleget téve megyei szolgálatba lépett, majd a jogtörténet tanára lett az eperjesi jogakadémián. 1881-ben Eperjes képviselője, 1884-ben miniszteri tanácsos a közoktatási minisztériumban. 1887—94-ig államtitkár Trefort és Csáky Albin miniszterek mellett. 1903. novemberben gróf Tisza István kormányában közoktatási miniszter, előkészítette a népoktatási törvény módosítását, a tanítóképzés reformját. 1905. júniusában a coalitio uralomrajutásával egyidőre visszavonult a politikától. Ugyanazon év novemberében az Akadémia választja elnökévé. A politikától távol töltött években tudományos munkásságnak él. Kétkötetes nagy munkát ír Itáliáról, műtörténeti tanulmányt *A cinquecento festészete és szobrászatáról*, *A tájképfestésről a XVII. században*. Történelmi életrajzot Beatrix királynéről, Mátyás király feleségéről. Nagy készüléttel, levéltári kutatások alapján, megírja

Az abszolútizmus történetét. E mű első részét a M. T. Akadémia nagyjutalmával tisztelettel meg. IV. kötetén utolsó nagy betegségében is folyvást dolgozott. Szép könyvet írt Shakespeare költészetének természetfölötti alakjairól, tanulmányokat több drámájáról.

Közben a politika is visszahívta új munkára. 1910-ben elnökévé választotta a képviselőház. Az obstrukció miatt azonban nemsokára lemondott. Ezentúl már csak a felsőház munkájában vett részt.

Életét főképp az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság felvirágoztatásának szentelte, mely utóbbi 1923-ban elnökévé választotta. Megbecsülhetetlen nagy érdeme, hogy a világháborút követő összeomlásban e két intézményt, amint lehetett, új munkába állította. Ez nem volt csekély feladat. Az Akadémia vagyonának túlnyomó része megsemmisült, mindent úgyszólván újra kellett kezdeni. Amikor pedig a gróf Vigyázó-család hagyatéka az Akadémiára szállott, e nagy — és sok tekintetben rendezésre szoruló — örökség adott sok gondot és sok munkát, melyet rendkívüli kötelességérzettel viselt és végzett; életének gazdag tapasztalatai segítségével, mindig éber lelkiismeretességével szerencsésen oldotta meg a súlyos feladatot, hű és lelkes munkatársa, Balogh Jenő akkori főtitkár segítségével.

E közben résztvett az interparlamentáris konferenciákon, a Coopération Intellectuelle munkásságában, hol nagy államférfiúi bölcseséggel Magyarország és az emberiség ügyét védte, és tudott időt szakítani arra is, hogy felolvasásokat tartson Berlinben, Bécsben, Szófiában s olasz városokban. A Matthia Corvino Társaság megalapításával előkészítette és nagyon előnyösen szolgálta az olasz-magyar közeledést és barátságot. Külföldön pedig lelkes harcosa volt a magyar igazságnak.

Fáradhatatlan munkásság, ritka lelkiismeretesség és kötelességtudás, páratlan tapintat jellemezték egyéniségét, — komoly megfontolás, higgadt ítélet tudományos munkáit, írásművészetét pedig az irány és forma szépsége, tökéletessége.

Midőn az elnökségtől visszavonult, az Akadémia tisztelete és hálája jeléül elhatározta, hogy képmását — a szokásos határidő mellőzésével — még életében elkészítteti

szoborban nagyterme részére. A könyvkiadó bizottság pedig e hó 19-én, tehát halála előtt két nappal tartott ülésében elhatározta, hogy összegyűjtjük és kiadjuk akadémiai beszédeit, melyekben Akadémiánk harmincévi története foglaltatik. E határozat híret még jóleső érzéssel hallotta halalos ágyán.

A kormány őt a nemzet halottjának tekintí. Ravatalát az Akadémia oszlopcsarnokában állítjuk föl. Az Akadémia babérkoszorúját koporsójára az elnök teszi le. A beszentalés kedden délután 4 órakor történik. A gyászmise pénteken délelőtt 10 órakor lesz a belvárosi főplébánia templomban. Jelenjünk meg mindkét helyen teljes számban e nagy embert mély tisztelettel búcsúztatni utolsó földi útja előtt. Mert ő nemcsak nagy ember, tudós és igaz magyar volt, hanem a szó legszebb értelmében nemeslelkű, jószívű is volt, olyan, akit mindenki csak tisztelhetett és szerethetett.

Az ő neve József nádor és Széchenyi István nevei sorában áll Akadémiánk történetének aranykönyvében, mert ő Akadémiánknak nagytekintélyű, sziklaszilárd oszlopa és szerető, gondoskodó atyja volt; aki, mikor halálát közeledni érezte, — hiszen ő hetekkel ezelőtt beszélt közeli haláláról — megüresedett elnöki helyének betöltését siettette, hogy még maga vezethesse be az új elnököt teendőibe és tájékoztassa a legfontosabbokról, amit két-három nappal halála előtt megható lelki gyengédséggel meg is tett. Ő nem félt a haláltól és fölséges lelki nagysággal készült rá; a haldoklók vallási vigaszait istenfélő lélekkel vitte magával utolsó nagy útjára. Nagy volt ő életében, épp úgy, mint halálában.

Aldott legyen emléke, mely Akadémiánk történetének lapjain dicsfényben fog mindig ragyogni!

JÓZSEF KIR. HERCEG.

BÁRÓ KORÁNYI FRIGYES.

Emlékbeszéd a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének ünnepi közgyűlésén, 1936. március 28-án.

Még egy esztendeje sincs, hogy báró Korányi Frigyes emlékbeszédet mondott arról a nagy férfúról, akit tanítómestereinek fényes sorában bizonyára egyik, talán legnagyobb mintaképének tekintett: Popovics Sándorról. Ez az emlékbeszéd nemcsak a tanítványnak és az embernek mélységes ragaszkodását, tiszteletét és szeretetét fejezte ki a mester iránt, hanem egyszersemind tanúságtétel volt a szónoknak saját egyéniségéről, amely ugyanazokra az ideálokra volt felesküdvé, mint a mester maga.

Valakinek a képét, egyéniségének lényegét két szemlélet összefogása adja meg. Egyik az ember belső céljainak és végső vágyódásainak, tehát annak a lelki összességnek a feltárása, amely az imént használt, ma csaknem archaisztikusan ható kifejezéssel élve az ember ideáljait alkotja. A másik azoknak az eszközöknek a szemléltetése, amelyeket ideáljainak szolgálatába tud állítani.

Szándékosan beszélek ideálokról és nem arról, amit az újabb nyelvjárás e kifejezés helyett oly szívesen mond: az ú. n. világnézletről. Ez az utóbbi szó mintha nálunk elfajulóban volna és inkább sekély járatú jelszavaknak zavaros foglalatata, mintsem leszűrt meggyőződéseknek kifejezője kezdene lenni. Ide sorozom nem utolsó sorban azokat a szócsatákat is, amelyek az egyik oldalon a liberalizmus, a másikon ennek többnyire mondvacsinált ellentétei jegyében folynak le.

Engedjék meg, hogy megkísérleljem a magam és az Önök szeme elé tárni azt, ami meglátásom szerint Korányi Frigyes egyéniségének lényegét alkotta. Önként értetődik, hogy ez

nála épp úgy, mint minden, az átlagot meghaladó embernél, számos komponensnek az eredője volt, amelyek közül a legfontosabbakat akarnám kiemelni.

Az első az az erkölcsileg és szellemileg egyaránt magas színvonalú környezet, amelyre az ország legvirágzóbb korszakának egyik legnagyobb tudósa, még pedig — és ez fontos — egyik legnagyobb orvosa nyomta reá bélyegét. Az emberi szaktudásnak és különösen a természettudományoknak körében igen kiváló lehet valaki egymagában az által, hogy tehetsége és kitartása van. A nagy *orvos*ban azonban már fogalmilag is egyesülnie kell annak a két nagy eszmekörnek, amelyek a legtöbb más pályán csak külön-külön szoktak feltűnni, sőt egymást gyakran csaknem kizárják: a humanisztikusnak és a természettudományinak. Pedig a humanisztikus tudás és eszmekör nélkül az emberi lélek alig érhet el igazi elmélyedést, sem pedig a külső jelenségeken felülemelkedő átfogást. Viszont a természettudományok ismerete nélkül nem csupán az utolsó évszázadot alig lehet igazán megmarkolni, hanem nélküle a pusztán humanisztikus elme ki van téve annak, hogy rajtaveszít azon, ami a legnagyobb erőssége: az abstraháláson. A nagy orvoshoz azonban ezenkívül még más is kell: az, amit éppen a legnagyobb orvosok egyike úgy fejezett ki, hogy csak jó ember lehet jó orvos. Az a légkör, amelyből báró Korányi Frigyes kikerült és amely nélkül az ő egyéniségét megérteni nem lehet, ezeknek a nagy szellemi és lelki kvalitásoknak abból az ötvözetéből emanált, amelyek édesatyjának személyében testesültek meg, amit igen szerencsésen egészített ki néhai Korányi professzor neje, aki mindazok tanúsága szerint, akik ismerték, a történelmi értelemben vett magyar nagyasszony típusa és önmagában is igen jelentékeny egyéniség volt. Mindez annyit jelent, hogy báró Korányi Frigyes már átörökölt és belénevelt tulajdonságainál fogva úgy állott szemben az élet jelenségeivel és embertársaival, hogy önként értetődőnek érezte a humanisztikus magaslatokból kiinduló, de egyben a természettudós reális érzékével végzett munkateljesítést és egyszersmind azt a felelősséget is, amely áthatja az orvost, aki tudja, hogy minden tényétől és minden mulasz-

tásától emberek élete és egészsége függ. De önként értetődő volt számára az emberek iránti jóindulat is, ideértve az akaratlan gyarlóságaik iránt való elnézést. Ez volt a szellemi atmoszféra, amelyből Korányi Frigyes kikerült, amelyet magával hozott és mindvégig megőrzött olyan időkn keresztül is, mikor ez csaknem tragikus lelki nehézségekkel járt.

A második komponens az elsőnek bizonyos fokig folytatása és továbbfejlesztése. A sors kegyes volt Korányi Frigyes iránt, amidőn abból a szublimált légkörből, amelyből kikerült, folytatólag oly környezetbe vezette át, amelynél magasabbrendűt, sem szellemi, sem erkölcsi vonatkozásban a legfejlettebb nyugati államok sem termeltek ki magukból: a kilencvenes éveknek és e század elejének magyar pénzügyminiszteriumába. A tudásnak legmagasabb foka, amelybe sem fennhézás, sem önhittség nem keveredett bele, párosult ott az erkölcsi felfogásnak legkényesebb finomultságával, és Korányi Frigyes mindvégig úgy vélte, hogy ez a kényesség gyakorlatilag is a leghelyesebb, sőt az egyetlen helyes módszer. Korányi Frigyes — és genetikusan ebben foglalnám talán legrövidebben össze az egyéniségét kialakító ezen második komponent — a gazdaság, a pénzügyek és a politika terén még az egészséges test anatómiáját tanulta, holott egy később következő korszak — az egyesek hibáján kívül, de általuk gyakran fel nem ismert módon — a gazdaságnak, a pénzügyeknek és a politikának jóformán csak a patológikus anatómiáját ismerte meg. Tulajdonképpen közhely, amit most mondandó vagyok, de vannak idők, amelyekben a némely közhelyekben kifejezésre jutó igazságok feledésbe kezdenek merülni és a reájuk való emlékeztetés nagyon is indokolt. Ilyennek látom e kapcsolatban annak a kiemelését, hogy báró Korányi Frigyes azt vallotta, hogy gyógyítani, vagyis az egészséghez visszavezetni, csak úgy lehet, ha az orvos az egészség felé törekszik. Nem zárkózott el annak a felismerése elől, hogy vannak infekciók, amelyeket a belőlük vagy vírusaikból kitenyésztett antitoxinokkal kell gyógyítani, de nem hitt sem a közgazdasági homeopátiának «*similia similibus*» elvében, sem a közgazdasági ökológus iskolájának «*à corsaire corsaire et demi*» tételében. Ennek a meggyőző-

désének mindvégig bátran, bárha sokszor eredmény nélkül, kifejezést is adott. Természeti hajlamai szerint nem volt harcvágyó, de ennek ellenére bátorság, gerinccesség, a meggyőződéseért való kockázatvállalás és az opportunizmusnak hiánya jellemezték. Mindez a nélkül, hogy merevséggé vagy az élet dura necessitasainak félreismerésévé fajult volna. A szükséges megalkuvást megkönnyítette számára az emberek iránti jóindulata és gyarlóságaik elnézése, de határt szabott engedékenységének az a pont, ahol a megalkuvás beleütközött volna saját jellemének vagy a közérdek felsőbb követelményeinek parancsaiba vagy ahol a kompromisszum kompromittálta volna a közmorált.

Döntően determinálja ezek mellett Korányi Frigyes egyéniségének képét a művészi hajlam és tehetség. Ez oly mértékben alkotja lelkületének egyik alapanyagát, hogy igen különböző megjelenési formákban és halmazállapotokban lép előtérbe életének legkülönbözőbb szakaiban és valójában végig kíséri egész életén át.

Ezek az adottságok, amelyekkel Korányi Frigyes nekiindult az életnek: egyetemes kultúra, humanisztikus, de egyben a realitásokra felépített tudás, az emberiség iránt való együttérzésből fakadó felelősségérzés és áldozatkészség, a nemzet nagy céljai iránt minden jelszóhangoztatás nélkül való odaadás és mindez a művészi átérzés sugártörésében megaranyozva. Íme, ezek voltak az ember ideáljai és ezek az eszközök, amelyeket ideáljainak szolgálatába tudott állítani.

Fel óhajtanám tüntetni immár szemek előtt annak a pályának az alakulását, amelyet ez a szokatlan felkészültségű vándor bejárt. Itt sem szándékozom az összes részletekbe belebocsátkozni. Nem a befejezett útnak menetrendjét óhajtom elmondani, hanem a pálya fontos fordulóit iparkodom érzékeltetni és rekonstruálni azokat a képeket, amelyek ezeken a fordulópontokon a vándor számára megnyíltak. Az út rendkívüli volt és mindenha a hegyoldalnak magas szintjén, az utolsó másfél évtizedben pedig egyenesen a hegylanc gerincén vonult végig. Voltak gyönyörű részei, de az utolsó húsz évben túlnyomóan olyan fordulói, amelyeknél

sokszor a borzalom képe meredt a vándor elé. Inkább megpróbáltatás, mint istenáldás volt, hogy ezt az utat olyan magasságban járta be, amely távolabbra terjedő meglátásokat nyitott, mint hogyha rendes gyalogosként a völgy ösvényén lépegetett volna, ahol a mező virágai elfeledtetik és a hegyek lejtői eltakarják a tornyosuló veszélyeket. Ennek az útnak voltak számára nagy elégtétel-adásai mert rengeteget tudott szolgálni országának. Leírhatatlan azonban a göröngy, a tövis és az elgáncsolás, amellyel az útnak második fele teljes volt. Hiszen ez az út Magyarország útja volt a háborút megelőző és a háborút követő mintegy két-két évtizedben, plasztikusan szólva a millenium jelezte fénykortól a bolsevizmusig és Trianonig, majd felfelé, de nem kínos zökkenők nélkül, az ország pénzügyi rekonstrukciójáig, cuius pars magna fuit, és ismét bele a válságba, amelynek martalékai vagyunk.

Korányi Frigyes 23 esztendő volt, amikor 1892-ben a pénzügyminiszteriumba belépett. Ez a lépése, amely oly magasan ívelő közpályára vezetett, aligha fakadt a saját korlátlan elhatározásából. Az ifjúnak vágya a zene volt és inkább családjának féltő gondja bírta reá, hogy ne teljesen a műsák bizonytalan birodalmában építse fel hajlékát. Mintegy gyermekkori szerelemtől való megválás volt ez, de olyan megválás, amely sohasem jelentett belső szakítást. A pénzügyminiszteriumban csakhamar megfogta a hivatásos munka varázsa. Éppen művészi, tehát a lényegét átható meglátása érezte meg vele, hogy ennek a hivatásos, állítólag száraz munkának háza ormán, különösen akkor, amidőn ez a ház példátlan fénykorát élte, ugyancsak ott világított az «Et hic dii sunt» felirat. A zene gyakorlására ekkor nem maradt ideje, kedves hangszerét, a hegedűt, le kellett tennie. De a szakszerű munka belső szépségei mellett a lantos mégis kiütközött belőle: a zenész halmazállapotot változtatva, nem csupán szakszerű literary gentlemané lett, aki reávetette magát a miniszterium értékes, de elmaradt könyvtárának tanulmányozására és rendezésére, hanem költővé is. Ebben az időben írta *Hajnalhasadás* című szociális irányzatú regényét, egy színdarabot is, amelyet Pozsonyban előadtak,

később *Serédy Gábor* című regényét, amely először a *Buda-pesti Szemlében* látott napvilágot, hol *Egy új asszony levelei* című elbeszélése is megjelent, *Aranyfüst* című regénye az előbbiekkal együtt kötetben is közönség elé került. Aki visszaemlékszik reá, hogy mily szigorú mértéket jelentett Gyulai Pál irodalmi cenzurája, az tisztában van vele, hogy milyen volt a színvonala ezeknek az irodalmi munkáknak. Abban a milieu-ben, amelyből Korányi Frigyes kikerült és amelyben pályáját folytatta, az idegen világnyelvek tudása és a világ-irodalom nagy termékeinek ismerete magától értetődő volt. Saját eredeti szépirodalmi munkássága mellett ezt a tudását egyebek közt arra hâsználta, hogy Balzaenak, Goncourt-nak és Maupassant-nak egy-egy regényét lefordította magyar nyelvre, ami tudvalevôleg egyaránt mélyíti ki az idegen szerzô megismerését és a mindkét nyelv művelésében való készséget.

Közel húsz évet töltött tisztviselô-i pályán a pénzügy-miniszteriumban, ahol végül a hitelosztály vezetője lett. 1912-ben az Országos Központi Hitelszövetkezet vezérigazgatói tisztét vette át és kiépítette az ország szövetkezeti hálózatát. Ez a tevékenysége a háború végéig tartott. Gyakorlati érzékének érdekes adaléka, hogy a háború alatt mindinkább fokozódó olaj- és zsírhiány arra készítette, hogy a köz-ellátás céljaira Nagybecskerekén egy teljesen új eljárás alapján tengeribôl való olajgyártást rendeztessen be, amint hogy sohasem korlátozta magát arra a tevékenységre, amelyet a hivatali keret megkövetelt.

Az ország összeomlásával bekövetkezett az ô számára is az a kálvária, amely osztályrészévé lett mindenkinek és hatványozottan azoknak a közéleti férfiaknak, akiket Trianon-nak ez a via crucis-a díszes, de tragikus egymásutánban többnyire oly pontokon vezetett át, amelyek riasztó kétség-telenséggel láttatták meg velük belsô és külsô helyzetünknek minden fogyatékát.

Közvetlenül a bolsevizmus letörése után, 1919. szeptember havában lett először pénzügyminiszter. Végigszenvedte ebben a felelôs állásban a román megszállás szégyenét és nyomorúságát, majd az ellenforradalmi láznak romboló kilen-

géseit, amelyek éppen olyan ellentétben voltak emberi, kulturális, politikai és gazdasági meggyőződésével, mint az ország érdekeivel.

Jellemző e részben annak a története, hogy miképpen szűnt meg báró Korányi Frigyes első pénzügyministersége. Teljesen hiányos volna mind a korszaknak, mind az ő pályafutásának vázolója, ha ezt a visszaemlékezést itt elnyomnám, annál is inkább, mert Korányi Frigyesnél ez soha feledésbe nem ment és egyik legközvetlenebb oka maradt annak az aggodalomnak, amellyel közállapotainkat és azt a gazdasági judiciumhiányt szemlélte, amely e közállapotokra, fájdalom, oly jellegzetes.

Éppen Önök előtt nem szükséges sok szót vesztegetnem arra, hogy mily aggodalomkeltő volt az infláció korszakában a bankalapítási mocsárvegetáció, amely — teljességgel irreális alapokon — odavezetett, hogy jóformán minden utcasarkon új bankok vagy magukat ilyeneknek nevező vállalatok keletkeztek. Korányi jól látta, hogy ennek a folyamatnak végtelemül káros következményekkel kell járnia, maga után vonja számos ember vagyonának elvesztését és az amúgy is beteg hitelszervezet hatványozott megromlását. Ennek folytán a Pénzügyügyi Központ módosítására irányuló törvényjavaslatba, mely deformált módon az 1920. évi XXXVII. törvény-cikk alakjában bele is került a törvénytárba, oly intézkedést vett fel, amely — bizonyos közérdekű kivételektől eltekintve — új pénzügyintézetek létesítését a törvényhozás további intézkedéséig eltiltotta és pénzügyintézetek székhelyének áthelyezéséhez, továbbá 40 millió koronát meg nem haladó saját tőkével bíró pénzügyintézetek alaptőkéje felemeléséhez a Pénzügyintézetek Központ előzetes hozzájárulását tette szükségessé, amit a nemzetgyűlés pénzügyi bizottsága még kiegészített azzal, hogy pénzügyintézet székhelyén kívül fiókot vagy képviselőiséget csak a Pénzügyintézetek Központ hozzájárulásával létesíthet.

A nemzetgyűlés plenumában azzal az indokolással, hogy a tilalom — szószerint idézek — «egyszerűen azt mondja, hogy azokat a pénzügyintézeteket, amelyek eddig Magyarországon a liberalizmus idejében alakultak, minden körül-

mények között meg kell védeni még a lehetőségétől is annak, hogy keresztény pénzüzetek keletkezessenek» és hogy ez a szakasz, ha törvényerőre emelkedik — ismét szószerint idézek — «a legnagyobb szemköztvágása (sic!) a keresztény magyar nép azon felfogásának, hogy itt keresztény közgazdasági politikát inauguráljunk», azt indítványozták, hogy az új pénzüzetek létesítésére vonatkozó tilalom hagyassék ki, és a nemzetgyűlés ezt az indítványt a pénzügyminiszter lezavazásával elfogadta. Előállott tehát az a fonák jogi helyzet, hogy fennálló pénzüzet székhelyén kívül fiókot csak a Pénzüzeti Központ hozzájárulásával létesíthet, székhelyét csak a Pénzüzeti Központ hozzájárulásával helyezheti át és alaptőkéjét csak a Pénzüzeti Központ hozzájárulásával emelheti fel, ellenben szabadjára engedték új pénzüzeteknek alapítását.

Mindezt ma bizonyos távlatból talán enyhébben lehet megítélni, ha visszaidézzük emlénkbe, hogy az ülés, amelyen ez történt, 1920. évi december hó 1-én zajlott le és csak mintegy két héttel előbb, 1920. évi november 13-án és 15-én volt kénytelen a nemzetgyűlés a trianoni szerződést becikkelyezni. Ez kétségkívül enyhítő, de nem mentő körülmény volt, mert a mások által reánk mért csapást nem kisebbítjük azáltal, ha magunk is kárt teszünk önmagunkban és a kívülről való megtámadtatást nem ellensúlyozzuk azzal, hogy belvillongásokat idézünk fel.

Báró Korányi Frigyes a nemzetgyűlésnek említett határozatából, jöllehet a bizalmi kérdés nem volt felvetve, levonta a végső konzekvenciákat és bejelentette lemondását, ami érthető. Hiszen ebben az eseményben megtestesült az a paradox ellenmondás, amely, fájdalom, oly jellegzetes. Az egyik oldalon a bankellenes irányzat, melyet Korányi úgy szokott jellemezni, hogy azt a szót, hogy «bank», úgy ejtik ki, mintha káromkodás volna, a másik oldalon pedig az az igyekezet, hogy sajátmaguk új bankokat alapítsanak. Teleki Pál gróf miniszterelnök és az egész kormány szolidaritást vállalt a pénzügyminiszterrel és szintén lemondott, de az ügyek további vitelével az államfő újból megbízta a Teleki-kormányt és rövidesen megtörtént gróf Teleki Pál kabinet-

jének újólág kinevezése is, amelyben azonban Korányi Frigyes már nem vállalt tárcát.

1921-ben rövid időre elnöki minőségben visszatért az Országos Központi Hitelszövetkezet élére, de már a rákövetkező évben kiküldi a kormány Magyarország képviselője gyanánt a jóvátételi bizottsághoz, majd 1923-ban első ízben nevezi ki párizsi követnek. Csak az, aki önmaga is közelről látta, mérheti fel azt a sűrített keserűséget, amelyet a magyar ügyeknek ezekben az években a nyugati metropolisokban és Genfben való képvisellete jelentett. Pedig ez volt Korányi Frigyes osztályrésze tulajdonképpen mindaddig, amíg 1928-ban a Pénzintézeti Központ elnöki székét elfoglalta, sőt még ezután is, mert hiszen az 1929. év végén tartott hágai és az 1930. év első hónapjaiban lefolytatott párizsi reparációs tárgyalásokon ismét ő képviselte az országot és a krízis kitörése után ő volt az, aki az ország külföldi eladósodottsága révén szükségessé vált tárgyalások súlyát — egy darab ideig Teleszky Jánossal együtt — hordozta. Túlzás nélkül állítható, hogy 1919-től mindvégig abból állott az élete, hogy küzdött az ország érdekeiért, majd a belföldi politika és közvélemény elvakult részével, majd rosszindulatú és bizalmatlan ellenségekkel és végül elkeseredett hitelezőkkel. Hogy ezt háromszor — 1919. őszétől 1920. végéig, 1924. március havától ugyanazon év november haváig, majd újból 1931/32-ben — mint pénzügyminiszter és két ízben — 1923. tavaszától 1924. tavaszáig és 1924. novemberétől 1928. év nyaráig — mint párizsi követ tette, az a dolognak lényege szempontjából alig jelentett változást.

A jóvátételi bizottság, valamint a nemzetközi nagy pénzpiacok vezető egyéniségeinek köreiben és nem utolsósorban a számunkra oly nehéz párizsi talajon kifejtett céltudatos, szívós és egyéni bizalmat keltő munkássága készítette elő az ország pénzügyi szanálását, amelyet aztán 1924-ben, amikor másodízben lett pénzügyminiszter, ő vitt keresztül a nemzetgyűlésen; ezzel kapcsolatban ezen pénzügyi kormányzata idejére esik a Magyar Nemzeti Banknak alapítása és a Nemzetek Szövetségének égisze alatt létrejött nagy államkölcson megkötése. Joggal hihette tehát, hogy sikerült

az országot minden politikai nyomorúsága ellenére is reá-
vinni a gazdasági boldogulás ösvényére.

Rövid idő multán — ismét párizsi követ gyanánt —
eltávozva az állami pénzügyek éléről, világosan és fájda-
lommal kellett azonban látnia, hogy az állami gazdálkodás,
különösen midőn a népszövetségi főbiztos működése meg-
szűnt, nem abban az irányban folyik, amilyenben azt ő és
az iskola, melyből kikerült, helyesnek tartotta volna. A nép-
szövetségi kölcsön révén és a szanálás során óvatosságból
magasra tett adókulcsok folytán beállott túlzott állami be-
vételek által az állam pénztárában, továbbá a külföld újjá-
éledt bizalmán alapuló közületi és magánkölcsönökből, vala-
mint a mezőgazdaság jó helyzetéből eredően a törvény-
hatóságoknál, a városoknál és a magángazdaságban bő,
mondhatni túlságosan bő pénzkészletek mutatkoztak. Ez a
jelenség csaknem az egész vonalon arra a balhiedelemre
vezetett, hogy a manna immár végtelen időkig és szakadatla-
nul egyforma bőségben fog hullani. A helyett, hogy a túlzott
állami bevételeket a nyilván túlfeszített közteherkulcsok le-
szállításával csökkentették és a magángazdaságot tőkében
megizmosították volna, az történt, hogy a politika nyomása
alatt felduzzadtak a költségvetések és szertelenekké váltak
az állami kiadások. A közületi és a magángazdaság nagy része
szintén beleesett ebbe a deliriumba, részben céltalan és túl-
zott befektetések és még nagyobb részben túlméretezett
konzumtív kiadások alakjában. Korányi Frigyes mindezt
tisztán látta és jól tudta, hogy fokozódó költekezés és eladó-
sodás előbb-utóbb — még a nagyobb válságok hiányában
is elmaradhatatlan normális időromlás bekövetkeztével —
veszéllyel fenyegetik az ország pénzügyi és gazdasági épületét.
Pedig őrtonnyából lehetetlen volt nem látnia azt is, hogy nem
csupán normális viharokra kell számítanunk, mert látta,
hogy mily gyenge az ország külpolitikai helyzete, és tudta,
hogy a tartós javulás első feltétele a gazdasági megerősödés
és ennek viszont előfeltétele a belpolitikai és társadalmi
józánságnak visszaállítása volna. Mindezt látta, de segíteni
képes nem volt. Tragikuma pedig abban állott, hogy tudta,
hogy nem lesz képes segíteni. Hiszen első minisztersége idején

eléggé tapasztalnia kellett, hogy a nemzetgyűlés sok vonatkozásban mily leírhatatlan mértékben kezelhetetlen és különösen gazdasági kérdésekben mennyire megértés nélkül való volt.

A tragikum valóra vált számára, mielőtt a baj gazdasági és pénzügyi téren kirobbant volna. Korányi Frigyesnek egy lusztrumon keresztül külföldön teljesített szereplése kimondhatatlan nehézségek után odavezetett, hogy a Quai d'Orsayn, a Cityben, a Jóvátételi bizottságnál és a Nemzetek Szövetsége köreiből felismerték, hogy Korányi személyében nem csupán a nyugati kultúra minden szellemi és erkölcsi hagyományait megtestesítő gentlemannel állanak szemben, hanem megtanulták azt is, hogy igazmondása nem áll alatta George Washingtonénak, who never told a lie, és hogy loyaltása is feltétlen, még pedig az ellenféllel szemben is. Elérte, — kis és nagy ellenségeink szakadatlan és céltudatos intrikái ellenére — hogy szavának hittek, ami egy kormány és egy diplomata, de fokozott mértékben egy erőtlen kis állam kormánya és diplomatája számára a legnagyobb érték. Amikor nagy kinnal ide elért, bekövetkezett — nem szólva a dolog erkölcsi oldaláról — az a legképtelenebb hiba, amelyet valaha elkövettek: a frankhamisítás. Hogy ezzel csorba esett az országnak azon az erkölcsi tőkén, amelyet Korányi kimondhatatlan nehézségek leküzdésével felépített volt, az kézen fekszik. Hogy miféle érzéseket váltott ki mindez magánál Korányinál, az szintén nem szorul bővebb fejtegetésre.

Jellegetes, hogy személyére nézve még ebben a légkörben is a Treasury-nél és a City köreiből megtartotta, de lassan-lassan a francia diplomáciánál is vissza tudta nyerni a bizalmat. Ez rendkívüli aktivumot jelentett az ország számára, különösen akkor, amidőn 1928-ban kiválván a diplomáciai szolgálatból, a Pénzügyi Központ elnöki székét, majd 1931. vége felé ismét a pénzügyminiszteri tárcát és ezt követően 1932-ben újból a Pénzügyi Központ elnökségét vette át. Hogy a belé, Popovics Sándorba és Teleszky Jánosba vetett bizalom ezekben a súlyos időkben mit jelentett, azt jól tudjuk.

Akik azonban közel állottak hozzá, jól tudják azt is, hogy milyen kirrthatatlan nyomokat hagyott mindez ennek az ízig-vérig becsületes, minden szerénysége mellett belsőleg önérzetes férfinak a lelkében, és hogy mily mértékben ülte meg lelkét az a Széchenyi István-szerű aggodalom nemzete jövőjeért, amely alól a hozzá hasonlók szintén nehezen tudták kivonni magukat.

Mindezen kétségek ellenére mélyen élt benne a hit a nemzet jövője iránt, mert élt benne az a meggyőződés, hogy mindazok a hibák, amelyek elkövettettek, és mindazok a fogyatékoságok, amelyeket oly fájdalmasan érzett, csak múlt jelenségek lesznek a nemzet történetében. Ezt a hitét támogatta az a sziklaszilárd tudományos és történelemfilozófiai meggyőződése, hogy a gazdasági és társadalmi törvényszerűségeknek érvényesülniök kell.

Hogy egyénileg erre az optimizmusra képes volt, annak magyarázata kettős: Az egyik, hogy hitvese oldalán és családja körében mindenkor megtalálta a boldogságot és az egyéni megnyugvást. A másik, hogy menekvést talált abban az első ifjúkori szerelmében, amelyet gyakorlati pályája legelején háttérbe kellett szorítania, a művészetek legátszellemlibbjeiben: a zenében. Ezekben a nehéz időkben mindenkinek, aki nyílt szemmel látja az eseményeket, refugiumra van szüksége. Ez a refugium igen különböző lehet. Lehet valamely egyéni kedvtelés, kertészkedés, vadászat vagy más sport. Lehet elmélyedés valamely tudományba vagy a történelemben, mely utóbbi megmutatja, hogy gyakran a legmélyebb leromlásból is van felfelé vezető út. De alig képzelhető el jobb refugium, mint a művészet, és a művészetek közül a legközvetlenebb, a legbensőségesebb, a külvilágtól legelvonatkozottabb: a zene.

Alig néhány éve, hogy Korányinak még legjobb barátai is ámulattal és örömmel vettek tudomást róla, hogy a kiváló közgazda, államférfiú és diplomata kamarazenét és zenekari hangműveket komponál.

Amidőn néhány héttel ezelőtt megilletődve hallgattam végig posthumus Kantáté-ját és átérezni véltem, hogy a «Dies irae, dies illa» komor látománya nem ott végződik

számára, hogy «solvet saeclum in favilla», tehát hogy összedől a világ, hanem a nagy könnyezések és megrázó zokogások végül is megnyugvó harmóniába oldódnak fel, csendes megnyugvás fogott el engem is. Úgy éreztem, hogy Korányi Frigyes minden aggodalmán és tépelődésén végül is felülkerekedett a hit és a remény. És eszembe jutott Goethének az a két sora, amely dalainak mottóját alkotja és amely megeleveníti Korányi Frigyes lelki pályájának elejét és végét :

Spät erklingt was früh erklang,
Glück und Unglück wird Gesang.

Azt hiszem, hogy Goethe, aki oly mértékben egyesítette magában a humanisztikus és a természettudományi eszmekört, és egyben a művészeti géniust, mint kívülről talán csak az olasz renaissance legnagyobbjai : Michelangelo és Lionardo, és akinek csaknem minden, még legigénytelenebb színezetű megnyilatkozása is meglepő mélységeket rejt, ebben a két sorban a művészi alkotóképességre vonatkozóan megsejtette az energia megmaradásának alapvetővé vált elvét, amelyet maguknak a természettudományoknak terén csak évekkel Goethe halála után formuláltak meg.

Ezzel a derűs és el nem múló művészi aureolával fog továbbélni mindannyiunk emlékezetében az a férfiú, aki minden munkáját, minden törekvését, gazdag lelkületének és elméjének minden kincsét feláldozta hazájáért és ezen áldozatok ellenére, sőt éppen ezen áldozatok által, hála belső előkelőségének és művészi elhivatottságának, lélekben nem vált szegényebbé, hanem csak annál gazdagabbá.

EGRY AURÉL.

AZ EURÁZIAI LOVAS-NOMÁD MŰVELTSÉG KÉRDÉSÉHEZ.

A steppék talaja Mancsuriától a Káspi-tóig, onnan Dél-országon át a Keleti- és Déli-Kárpátokig terjed; ezen a hegységen túl még az erdélyi Mezőségen, a Nagy- és a Kis-Alföldön tűnik fel. Az orosz styep szóból képzett steppe névvel olyan területeket szoktunk jelölni, amelyek földünk jelenkorában az ember beavatkozása nélkül is nyíltak, fátlanok vagy csak helyenként gyéren ~~fásultak~~ voltak. A steppe száraz klíma behatása alatt jön létre. Területét, legalább időszakonként, fűtakaró borítja. Mivel az irtatlan erdőségek nem alkalmasak az állattenyésztés nagyobb arányú kifejlődésére, a sivatagok pedig igen kis számú és kevés fajta állat megéltetésére adnak módot, olyan életmód, amely főként állattartásra van alapítva, csak a steppék talaján alakulhatott ki. A steppe-területek mélyebb vagy magasabb fekvése szerint a klimatikus behatások fokozatosan változó időpontban éreztetik hatásukat; így ezek fűtakarója is más-más időszakban alkalmas a legeltetésre. Ez vezetett a vándorpásztorokodás, nomadizálás kialakulására. A steppe talaja, minden művelés vagy emberi beavatkozás nélkül is, módot adott ennek az életmódnak keletkezésére.

A milieu-elmélet hívei az ilyen adottságokat kényszerítő hatásúaknak tartották. A steppe legalkalmasabb az állattenyésztés kialakulására, tehát a steppe behatása alatt állattenyésztővé kell az embernek lennie. A steppe legelőviszonyai vándorlásra kényszerítik az állattenyésztőt, tehát a steppe behatása alatt nomád életmódnak kell kialakulnia. Ma már nem hiszünk a környezet determináló hatásában. Látjuk és tudjuk, hogy az esetleg különösen alkalmas lehet egy bizonyos életmód kialakulására, de tudjuk azt is, hogy

az embereket, embercsoportokat sok más tényező legalább is annyira befolyásolja, mint a régebben szinte mindenható-nak tartott környezet.¹ A steppe sem termelte ki mindjárt és minden részén azt a jellegzetes életmódot, amely legjobban felel meg eredeti természeti viszonyainak.

A nagyarányú állattartás, a fű növést követő vándor-pásztorkodás életformáihoz tartozik a költöztethető lakó-helyek előállítás. Ez a szkítáknál Herodotos szerint még kocsiból, a későbbi steppei nomádoknál már főként sátrakból állt. Eurázia nomádjai életmódjának lényeges alkotórésze a lovaglás ismeretéből kifejlődött lovas harc-modor. A régi steppei lovasok felszerelésének leghatásosabb kiegészítője az íj volt. A könnyű íjas lovasság taktikája arra az elvre volt alapítva, hogy a lehető legnagyobb eredmény a lehető legkisebb emberáldozattal legyen elérve. A meglepő támadások, az ellenségnek nyílzáporral való elárasztása, a színlelt megfutamodások és az üldözőknek hátrafelé nyilazással való megritkítása, valamint a lesbe állított csapatok oldaltámadása, mind ennek hatása a ló sebességén, a lovas biztosságán és az íj jó kezelésén múlt. Ennek a harc-modornak, mely a lovaglás ismeretét a legteljesebben kihasználta, szinte ellenállhatatlan hatása lehetett mindaddig, amíg az ellenfél olyan csapatokkal nem rendelkezett, amelyek már a lovassággal szemben való védekezésre voltak megszervezve.

Az első ilyen lovas-nomád nép Eurázia steppéin, amelyről korunkra leírás maradt, a szkíta volt. Ez a leírás, amely Herodotos munkájában maradt ránk, a Kr. e. V. század közepének viszonyairól ad képet.² A szkíták a pontusi (dél-oroszországi) steppéken a Kr. e. VII—II. század körül éltek, ahol őket azután a szarmaták váltották fel. A fennmaradt gyér adatok után ítélve, mindkét nép iráni nyelvet beszélt.³

¹ V. ö. pl. L. Febvre: *La terre et l'évolution humaine*. (Évolution de l'humanité. IV. Paris, 1922.)

² Herodotos *Történeli könyvei*. IV. könyv 1—142. Ahol II.-t idézem, ott Geréb fordítását (II. Tört. könyvei. Budapest, a M. T. Akadémia kiadása 1892) követem.

³ V. ö. M. Vasmer, Skythen cikkét, Ebert *Reallex. der Vorgeschichte*. XII. 136. és köv. ll.

Valószínű az is, hogy mindkét nép az Aral-tótól kelet- és dél-keletre eső steppékről, a későbbi Orosz-Turkesztán területéről ment a Pontus vidékére. Ámbár a két nép közt valamilyen rokonsági viszony állhatott fenn, a szarmaták műveltsége több tekintetben különbözött a szkítákétól.¹ A szarmaták után a hozzájuk nagyon közel álló, szintén lovas-nomád alánokról hallunk, míg a mai Déloroszország steppéinek nagy részén a teljességgel más műveltségű, északról bevándorolt gótok telepedtek meg. Ezek uralmának a hunok betörése vetett véget.

A Kr. u. IV. század második felében megjelenő hunokban nyilván ugyanazt a népet kell felismernünk, amely a Kr. e. első századokban hsiung-nu néven szerepelt Kína északi szomszédságában.² Ez a jellegzetes lovas-nomád nép, melynek műveltsége fővonásaiban közelebb állt a szkítákéhoz, mint a velük nyelvrokon szarmatáké, már nem Orosz-Turkesztánból, hanem Kína északi határterületeiről, Mongóliából ment a déloroszországi steppékre.

Az euráziai steppéken két nagy összefüggő, mégis könnyen elhatárolható területet különböztethetünk meg. A nyugati rész felső széle Magyarországtól a Szibéria déli részén fekvő Minuszinszk vidékéig terjed. A nyugati steppék keleti határa lejjebb az Altáj-hegységig terjed és bekanyarodik annak délnyugati nyúlványai alá. Még lejjebb, a Tien-sánt követve, a határ megint nyugat felé vonul és ennek a hegységnek, valamint a Pamirnak és Hindukusnak elágazásai közt kanyarogva ér le Afganisztán és Perzsia északi széléig.

A steppék keleti részét röviden Mongóliának nevezhetjük, mert az az Altáj északkeleti lejtőitől a Khingán-hegységig terjed és nagyjában összeesik Külső- és Belsőmongólia politikai határaival. A steppék nyugati és keleti csoportja közt csak egy olyan átjáró van, amely alkalmas arra, hogy azon állattenyésztő nép jószágával együtt átkelhessen. Ez

¹ A szarmaták hosszú kardokkal, lándzsákkal, gerelyekkel és vértékkel voltak felszerelve, v. ö. Kretschmer: *Sarmatae*, Pauly-Wissowa, Zw. Reihe IA. 1.

² Németh Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1930. 131.

az átjáró a Tien-Sán keleti nyúlványai és az Altáj hegység középső része közt fekszik. Meg kell jegyeznünk, hogy a steppék termékenyebb, több legelőt biztosító része, az ú. n. fekete és gesztenyebarna földek mindenütt a steppe-területek északibb részén fekszenek. A gesztenyebarna földek déli határa Ázsiában nagyjában a Káspi-, Aral-, Balkas-tavak északi széleivel és ezek összekötővonalalaival esik össze. Ezek a földek még az Altáj délnyugati része alá is behúzódnak (kb. a K. h. 91°-áig), de délen sehol sem érik el a Tien-Sán hegységet.

A gesztenyebarna földek a steppék keleti területén, az Altáj északkeleti oldalán tűnnek fel megint, déli határuk ezen hegység keleti csúcsától a Khingán-hegységig, kevéssel az É. sz. 45. foka felett vonható meg. Ezekről a termékeny földektől délre homokos steppék terülnek el és ezeket helyenként kisebb-nagyobb homoksivatagok szakítják meg. Ilyen homokos steppe a Tien-Sán és az Altáj közti említett átjáró talaja és ilyen terül el tovább az Altáj déli része alatt, egészen a hegység keleti csúcsáig. Így sokszáz kilométernyi száraz homokos talaj köti össze a steppék nyugati és keleti csoportját.¹ Ez a homok még nem sivatag jellegű, mégis erősen megnehezíti a két terület közti érintkezést. Történelőtti és kora-történeti időkben ilyen nehézség az egyik terükt műveltségének a másikra való átterjedését is könnyen megakadályozhatta. Több ok késztet annak feltevésére, hogy a lovas-nomád műveltség sem egy időben lépett fel a steppék kétféle területén.

*

Feljebb említettük, hogy az első lovas-nomád nép, amelyről tudunk, a szkíta volt. Ez a nép, amely a Kr. e. VII. század tájékán jelent meg a pontusi steppéken, régészeti emlékei, valamint Herodotos leírásának tanúsága szerint, nagy állattenyésztő, lovas, lovas-íjas életmódjával és harcmórával már minden jellegzetes vonását magán viselte

¹ V. ö. Glinka térképét, Paul Krische: *Bodenkarten und andere Kartogr. Darstellungen der Faktoren der landwirtsch. Produktion versch. Länder.* Berlin, 1928.

a később feltűnő lovas-nomád népeknek. A hunok, kik már talán kevéssel Krisztus születése előtt, valószínűleg a Kr. u. I—II. században jelentek meg Európa határain, de akikről a Kr. u. IV. század második felénél korábbról nincs leírásunk,¹ voltak az első jellegzetes lovas-nomádok, kik Mongóliából mentek át a Pontus vidékére. Kínai források már ennél jóval korábban említik a birodalmuk északi határán, a mai Mongóliában élő lovas-nomád hsiung-nu népet. A hsiung-nuk történetének főforrása Sze-ma Tsz'ien történeti munkájának egy könyve, melyben a Kr. e. II. század második felében és az I. század elején élt nagy történetíró összegyűjtötte a róluk szóló adatokat. A könyv címe *Jelentések a hsiung-nukról*, ennek mindjárt elején találjuk a nép életmódjának leírását. Ez egy vándor-pásztorkodást űző, nagy állattenyésztő, lovasnyilas nép képét tárja elénk.² A könyv szerint az «északi barbárokra» vonatkozó adatok a kínai történelem mesés őskorába vezetnek vissza. Ezekben a mesés időkben még találkozunk a dzsong név mellett olyan nevekkel, melyeknek hangzása (hien-un, hun-ok) némileg hasonlít a hsiung-nu névhez. Ezek a nevek, mihelyt közelebb jutunk a történeti időkhöz, eltűnnek és helyükbe teljességgel mások, főként a sokféle dzsongok és a tik-ek kerülnek.³ A bevezetésben említett hsiung-nu név csak a Kr. e. 318-as év eseményeinél bukkan fel újra. Ekkor: «Han, Tsao, Wei, Jen és Tsz'i hadba vitték hsiung-nut és közösen támadták meg Tsz'int». Ezzel az eseménnyel közel egy időre tchető az első kínai lovascsapatok felállítása: «Wu-ling, Tsao királya megváltoztatta a szokásokat, felvette a hu nép ruháját, lovasokat és íjásokat tanított be, azután észak felé vonult, megverte a limhukat és a leu-huanokat és egy hosszú falat épített».⁴ Ez a feljegyzés nem említi névszerint a hsiung-nukat, de kivilág-

¹ Németh Gy. i. m. i. h.: első részletesebb, ha nem is teljesen megbízható leírásuk: *Ammianus Marcellinus*, XXXI. 2.

² J. J. M. de Groot: *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Urkunden zur Gesch. Asiens*. Berlin u. Leipzig, 1921. 3.

³ U. o. 2. és köv. II.

⁴ Mindkét adat u. o. 34; Wu-ling Kr. e. 328—298 uralkodott.

lik belőle, hogy ebben az időben már egy lovas-nyilas nép fenyegette észak felől a kínaiakat.

Hogy ez nem mindig volt így, erről egy Kr. e. 541-i esemény leírása tanúskodik. Egy tszini hadsereg megtámadta a mai Kína északkeleti területén élő bu-tsziong és tik népeket. Tszin serege azért diadalmaskodott, mert hadvezére elrendelte, hogy a kínaiak szálljanak le harcikocsijaikról és gyalog harcoljanak, mert az ellenségnek «csak gyalogsága volt».¹ A kínaiaknak sem volt még ebben az időben lovasságuk, de voltak harci kocsijaik, az északi barbároknak azonban semmilyen lovuk sem lehetett, mert gyalog küzdöttek. Ennek az adatnak az előbbiekkal való összevetéséből nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy az első lovas-nomádok Kína északi határán, de talán az egész mongol steppe-területen, csak a Kr. e. IV. század második felében, esetleg utolsó negyedében jelentek meg. Ezek azután a kínaiakat is rászorították a lovas-nyilas harcmodor elsajátítására.

A régészeti leletek is megerősítik feltevésünket. A Gobi-sivatag területén Mongóliában fel a Szelengáig, a Baikál-tó vidékéig és keleten Mancsúriáig a neolitikus jellegű Linn-si-vagy Shabarakh-kultúra virágzott, Torii japán archeológus megállapításai szerint egészen a vaskor kezdetéig. A leletek szerint, melyekre főként az őrlőkövek jellemzők, a Shabarakh-kultúra népei leginkább növényi táplálékkal éltek. Torii ugyan azt hiszi, hogy lovas-nomádok voltak, de ő feltevését nem a régészeti adatokra, hanem a feljebb említett kínai történeti forrásokra alapítja.² A régészeti leletek tanúsága nem indokolja azt a feltevést, hogy Mongóliában a vas megjelenése előtt, ami Menghin szerint hozzávetőleg Kr. e. 300-ra tehető,³ lovas-nomád kultúrákat keressünk. Itt visszatérhetünk a kínai történeti forrásokra. Mint említettük, Sze-ma Tsz'ien a «hunokról» szóló könyvének bevezetésében szól a nép vándor-pásztorkodó életmódjáról. Ezután mesés őskori, majd korai történeti adatokat sorol fel és a hsiung-

¹ U. o. 31.

² O. Menghin: *Weltgeschichte der Steinzeit*. Wien, 1931. 314—315.

³ U. o. 315.

nukat csak a Kr. e. IV. század vége felé említi megint. Nyilvánvaló, hogy Sze-ma Tsz'ien mintegy bevezetésül írta le munkája elején a hunok életmódját olyannak, amilyennek ezt az ő idejében ismerték, abban a feltevésben, hogy az északi barbárok életmódja mindig csak ilyen lehetett. Ezen, a korából visszavetített képen túl azonban, egészen a IV. század végéig, nemcsak hogy nem találunk adatot, amely az «északi barbárokat» lovasnépeknek tüntetné fel, hanem azt látjuk, hogy ezek még a Kr. e. VI. század közepén csak a gyalogharcot ismerték.

Pedig kétségtelennek tartjuk, hogy a mongol steppéknek voltak vadlovai. Mindinkább úgy látszik, bár a kérdés még távolról sem mondható tisztázottnak, hogy a steppék keleti csoportjának vadlova az *Equus Przewalsky* volt, mely még ma is él Mongólia nyugati részében.¹ Kínában a lovat, ha nem is tartozott a kínai műveltség ősi elemei közé, már korán ismerték és kocsiba fogva használták. A domesztikált ló használatát valószínűleg kívülről vették át, olyan néptől, mely a lovat szintén fogatban használta. Így kérdésessé válik, hogy a ló használata, a lovas-nomád műveltség kialakulása a mongol steppéken nem szintén idegen behatásnak lesz-e tulajdonítható. Ha igen, akkor elsősorban a steppék nyugati csoportján élt szkíta műveltség átvételére lehetne gondolnunk.

*

A szkíták és a Krisztus születése előtti hunok (hsiung-nuk) életmódjában, szokásaiban sok egyező vonást találunk. A szkíták, helyesebben Herodotos királyszkitái — mert ahol ő a szkíta nép erkölceiről, életmódjáról és vallásáról szól, ott ezen a néven a királyszkitákat kell értenünk — «olyanok, kik sem városokat, sem várakat nem alapítottak, valamenynyien vándorsátrakban élnek és lovas íjászok; nem földművelésből, hanem marhatenyésztésből élnek s nincs más lakásuk, mint kocsijuk».² Áldozati állataik a marhák és lovak

¹ U. o. 311., 315.; W. Perceval Yetts: *The horse: a factor in early chinese history*. Eurasia Septentrionalis Antiqua. IX. 238—242.

² Herodotos, IV. 46.

voltak. Ugyanilyen jellegzetes lovas-nomád nép képe alakul ki előttünk a hsiung-nuk kínai leírásából: «Állatállományuk nagyrészt lovak, marhák és juhokból áll». Ezenkívül még tevét, szamarat, öszvért és néhány érthetetlen nevű állatot említenek, mint ritkább háziállataikat. «Vizet és növényeket keresve bolyongnak ide-oda. Nincsenek fallal kerített városaik vagy állandó lakóhelyeik, sem földet nem művelnek, de a földből azért mindegyiknek magvan a maga része». «A harcosok ereje az íj kifeszítésének ügyességében áll».¹

Herodotos a szkíták harci szokásairól szólva említi, hogy az elejtett ellenségek fejét királyukhoz viszik. «A fejekkel azonban, nem ugyan mindegyikkel, hanem a legnagyobb ellenségével, a következőképp bánnak el: a szemöldök alatt az egésztest lefűrészelik és kitisztítják. Ha már most szegény az illető, csak marhabőrt feszít rá kívülről és úgy használja; de ha gazdag, akkor ráfeszíti a marhabőrt, belül azonban meg is aranyozza és úgy használja kupának». Ezzel összefüggésben említjük meg még egy szertartásukat: «Szövetséget a szkíták, már akikkel kötnek, következőképp kötnek: egy nagy cserépszerlegbe bort öntenek, s azt a szövetségesek vérével összekeverik; mert bőrüket előbb törrel felmetszik vagy karddal kissé felvágják. Azután a serlegbe mártanak egy kardot, nyilakat, bárdot, lándzsát; ennek végeztével sokat imádkoznak, s mind maguk a szövetségesek, mind kíséretüknek tekintélyesebb tagjai isznak belőle».² A hunok szintén fejvadászok voltak és arra is van példánk, hogy nevezetesebb elejtett ellenségeik fejéből ivócsészét készítettek. A Kr. e. I. század második felében a kínai császár követeinek esküvel megerősített szövetséget kellett kötniük a hunok uralkodójával. Ezért ezzel és minisztereivel egy hegyre mentek fel: «ott egy szürke lovat áldoztak, azután az uralkodó egy king-lu késsel és egy kim-liu-livel (a két szó jelentése tisztázatlan) keverte meg a bort, és a goat-szi király koponyáját, melyet Lo-san san-jü vágott le, ivóedénynek használva, együtt itták meg a véresküt».³ Nyilvánvaló, hogy a

¹ De Groot i. m. 2—3.

² De Groot i. m. 223.

³ Herodotos, IV. 64—66. és 70.

két leírás rendkívül közel áll egymáshoz és ahol a második nem eléggé világos, ez valószínűleg joggal egészíthető ki Herodotos leírásából. A bornak az ismeretlen jelentésű két eszközzel való megkeverése és a szkíták esküitalába mártott fegyverek szintén ugyanazon szokás variánsai lesznek.

A két nép temetkezési szokásaiban is voltak egyező vonások. Herodotosnak a szkíta királyok temetéséről szóló leírásában ebből a szempontból három adatot találunk. Az első ilyen adat szerint: «Akik átveszik a halottat, úgy tesznek, mint a királyi szkíták: levágnak egy darabot fülükből, hajukat körülnyírják, karjukat megvágják, arcukat és orrukat összekarmolják . . .»¹ Ez a részlet erősen emlékeztet egy adatra, mely Attila temetésének Priscos Rhetortól származó, Jordanesnél fennmaradt leírásában szerepel: «Ekkor, mint ezen népnek szokása, hajuknak egy részét levágták és időmentelen arcukat tátongó sebekkel éktelenítették».² A mongóliai Noin Ulában (Ürgától északra) kiásott, Krisztus születése körüli időre datálható sírokban több helyütt is találtak levágott hajtincseket, egy sírban 17 ilyen hajtincs is került elő.³ A szkítákról feljegyzett hajnyírás szokása talán szintén a hajnak a halottal való sírbatételével járt. A déloroszországi szkíta sírokban rendszerint ácsolt sírkamrák voltak és ezekben a halottakat gyakran koporsóban temették el. Sze-ma Tsz'ien szerint a Kr. e. III—II. századi hun fejedelmet is «koporsóba és sírkamrába» temették. Herodotos szerint a szkíta király sírjába egy megfojtott ágyasát, továbbá «a pohárnokot, a szakácsot, a lovászmestert, a szolgát, a hírnököt», temették el, a következő évben pedig még csomó embert vágtak le és tettek sírjába. Sze-ma Tsz'ien szerint a hun fejedelmet: «Hozzá közelálló alattvalói és kedvelt ágyasai közül sok esetben több tizen vagy százan követik a halálba». Ezeknek az emberáldozatoknak régészeti nyomai Déloroszországban és a Kubán vidékén kimutathatók, bár ott sem ismerünk eddig nagy tömegben eltemetett kísérőket.

¹ Herodotos, IV. 71.

² Jordanes: *Getica* cap. 49, § 255. Bokor J.: *Jordanes* (Gombos F. A. Középk. Krónikások III.) Brassó, 1904.

³ V. ö. Noin Ula c. Ebert: *Reallexikon der Vorgeschichte*.

A noin ulai sírokban ennek a szokásnak tudtunkkal még eddig nem akadtak nyomára. A szkíta király sírjába «mindenféle zsenget és aranycsészéket» tettek Herodotos szerint. A felásott szkítasírok többet mondanak, mert a leletekből tudjuk, hogy mennyi aranyat, arannyal díszített holmit, fegyvert, ruhát tettek egy-egy ilyen szkíta király sírjába. Sze-ma Tsz'ien hun fejedelmét is «arannyal, ezüsttel és ruhákkal» temették el. A noin ulai sírokból is sok értékes tárgy, főként szövet és edényféle, így egy datált kínai lakkcsésze is került elő, bár ezek a sírok mind ki voltak már rabolva korábbi időben.¹

*

Az egyező vonások mellett erős eltérést is találunk a szkíták és a hunok temetkezési szokásai között. Herodotos említett leírásában elmondja, hogy a szkíta királyok sírja fölé halmot emelnek és a temetést követő évben a királynak ötven szolgáját és ötven szép lovát megölik. Hosszasan elbeszéli, hogy ezeket hogyan készítik ki és állítják fel, de nem mondja azt, amiért mindez nyilván történt, hogy ezeket is a meghalt király sírhalmába temették el.² Ha nem is találtak eddig szkíta királlysírt amelyben ugyanannyi szolga, mint amennyi ló lett volna eltemetve, de nagyon sok lovas-temetkezést ismerünk a pontusi steppék ezen korából. Ezek nem mindenütt egyforma gazdagok. A dnyepervideki szkíta sírokban: a csertomlyki kurgánban, három helyen összesen tizenegy, Címbalova Mogilán hat, az alexandropoli kurgánban ismeretlen számú, de állítólag sok ló csontvázát találták. Ezek a számok mind elenyészően kicsinyek a Kaukázus északnyugati részén fekvő Kubánvidék sírjainak lovas-temetkezései mellett. A Kosztromszkájá Mogilában 22, az egyik kelemeszi sírban 24, Voronezszzskájá Sztanicán 30, Uļban eltemetve 180 és a sír magasabb rétegében áldozati tor

¹ Szkíták és hunok temetkezési szokásaira: Herodotos, IV. 71; Ebert: *Reall. d. V. Südrussland c. D.* 38—86. §§; de Groot i. m. 60.; Noin Ula i. h.

² Herodotos, IV. 72., 73.

maradványakép még vagy ötven ló csontváza került elő.¹ Rostovcev szerint a dnyepervidéki sírokban a Kr. e. IV. század vége és a III., a Kubán körüliekben pedig a VI—V. század van leginkább képviselve.² A déloroszországiakkal összefüggő, még a nyugati csoporthoz tartozó szemipalatinszki steppék szélén, az Altáj-hegység északnyugati részében szintén gazdag tartalmú lovassírokat ástak ki. Ezek valamivel későbbi időből származnak, hozzávetőleg a Kr. e. I. századból, talán ennek is a második feléből. A lovas temetkezés szokását, ha nem is olyan arányokban, mint a Kubán vidékén, itt is feltaláljuk. A siberi sírban 14 ló volt a sírkamra körül eltemetve, a pazirikiben 10. Pazirikban a sírt már a szibériai örökjégrétegbe ásták, így a lovak szinte teljes épségükben kerültek elő.³

Sze-ma Tsz'ien, a hun fejedelmek temetkezéséről adott leírásában nem említ lovakat a sírba helyezett dolgok között. A Noin-Ulában kiásott, nézetem szerint kétségtelenül hun fejedelmi sírokban, az eddig megjelent rövid ásatási jelentés szerint, igen sokféle értékes régiség volt eltemetve, de lócsontvázakat ezekben nem találtak. Attila temetésének említett leírásában sem látunk olyan adatot, amelyből lovak sírbatételére következtethetnénk.

Ezek után azt kell hinnünk, hogy a lovaknak az elhunytal való eltemetésének szokása csak a steppék nyugati csoportján volt elterjedve és hogy ez a mongol steppék területén a Krisztus születése körüli időig, esetleg a Kr. u. I. század végéig nem volt ismeretes. Ezt az időközt azért említjük, mert a hunoknak a keleti steppékről a nyugatiakra való átvándorlása valószínűleg ekkor történhetett.⁴

¹ Ebert : *R. d. V. Südrussl.* c. 38—68. §§ és u. o. a Certomlyk, Kelermes, Kostromskaja Mogila, Voronezsckaja Stanica, Ul c. szókat.

² M. Rostowzew : *Skythien und der Bosporus.* Berlin, 1931. 276.

³ Rostowzew i. m. 544 A¹; M. Grjaznoff : *Fürstengräber im Altaigebiet.* Wiener Prähist. Zeitschr. XV. 1928, 120—123; M. P. Griaznov : *The Pazirik burial of the Altai.* American Journal of Archeology. XXXVII, 31—44.

⁴ Kínai források a hsiung-nuknak két nagyobb, nyugat felé költözéséről értesítenek, az egyik a Kr. e. I. sz. közepén, a másik a

Feljebb említettük, hogy a mongóliai steppék vadlova valószínűleg az Equus Przevalsky volt. Yettsnek részletesen kifejtett és ha nem is minden részletében, egészében mégis meggyőző bizonyítása szerint Kínában és a birodalom északi szomszédainál eredetileg egy széles fejű, felálló sörényű, aránylag rövidlábú és farka végén hosszú szőrözetű ló volt elterjedve, amelynek fajtája az Equus Przevalskyra vihető vissza.¹ A nyugatturkesztáni, szibériai, déloroszországi, szóval a nyugati néven összefoglalt steppéken és az ezekkel összefüggő európai és előázsiai területen kezdettől fogva más lótipus, a tarpán és annak kitenyészett utódai voltak használatban. A tarpán kis, arányos termetű, száraz lábú ló volt és ezt főként széles homlokú rövid feje és orra jellemezte. A minuszinszki, kora-bronzkori afanaszjeva-kultúra sírjaiban talált lócsontok is ennek a fajtának jellegzetes vonásait mutatták. Hilzheimer szerint a cseptomlyki ezüst amphorán, szkítákkal együtt ábrázolt, igen természetű lovak szintén a tarpán-típushoz tartoztak. Az arab ló is ehhez a fajhoz áll legközelebb.² A paziriki lovák, leírásuk szerint, leginkább az arab lóhoz hasonlíthatók, tehát szintén tarpán-ivadékoknak kellett lenniök.³ Yetts a nemesebb vérű, szerintünk tarpán-típusú lovaknak Kínába való bevitelét a Kr. e. II. század végére teszi. Ezekért a lovakért Kína Ta Yüan (Fergána) ellen még hadat is indított. A császár nyilván ugyanilyen fajta lovakat kapott ebben

Kr. u. I. sz. végén történt. V. ö. F. Hirth: *Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu*. Sitzungsber. d. phil.-hist. Kl. d. k. Bayer. Akad. d. Wissenschaften. München, 1899. II. 269—274.

¹ W. P. Yetts i. m. i. h.

² M. Hilzheimer, Ebert. *R. d. V. Pferd. c.*; W. Amschler: *Ausgrabungen von Polowzer Pferden in Mittelasiien*. Forschungen u. Fortschritte VIII. 1932. 236. köv. II.

³ Griaznov i. m. Amer. Journ. of. Arch. XXXVII. 45. fordító jegyzete: «Quite contrary to expectations the Pazirik horse is not of the well known type of wild horse found in Siberia (Equus Przevalskii), or the short sturdy Kirghizian type, but shows evidence of long domestication and breeding, reminding one of the racing type found among the Arabs». Fordító annyiban téved, hogy az Equus Przevalskii nem Szibériában, hanem csak Mongóliában fordul elő.

az időben a Tien-sán nyugati oldalán, a Balkas-tó felé eső vidéken élő wu-sun nép uralkodójától, egy ahhoz feleségül adott kínai hercegnőért.¹ Ezek után talán túlzás nélkül mondhatnók, hogy eddigi ismereteink szerint azt kell feltennünk, hogy a steppék két csoportján kétféle vadló, illetőleg ezeknek domesztikált utódja volt elterjedve.

*

Összegezzük az eddig mondottakat. Az euráziai steppéket két, nyugati és keleti, csoportra osztottuk. Láttuk, hogy a nyugati steppéken már a Kr. e. VII. század tájékán jelennek meg az első lovas-nomádok, a szkíták, kiknek már a VI—V. századból olyan gazdag lovastemetkezéseik maradtak fenn, amelyeket csak egy lóban bővelkedő, a lótényésztest nagy arányokban űző nép engedhetett meg magának. A keleti, mongol steppén az első lovas-nomádok, a hunok csak a Kr. e. IV. sz. második felében tűnnek fel. Bizonyos, hogy az «északi barbárok» a VI. század közepén még gyalog harcoltak és így valószínű, hogy a hátszó használatát nem ismerték. A régészeti leletek is megerősítik azt a feltevést, hogy a pásztorkodó, állattenyésztő életmód csak később terjedt el ezen a vidéken. Ezek alapján azt a kérdést vetettük fel, hogy ez az életmód nem idegen, esetleg szkíta behatás alatt alakult-e ki a keleti steppéken.

A két terület jellegzetes lovas-nomádjai, a szkíták és a hunok életmódjában, lovas-íjas haremudorában, vallásos hiedelmekkel kapcsolatos, különösen temetkezési szokásaikban sok közös elemet tudtunk megállapítani. Ha két területen egy határozott jellegű műveltségnek ennyi közös elemét találjuk azonos funkcióban és csoportosításban, azt kell feltennünk, hogy ezeknek eredetileg egy közös forrásuknak kellett lennie. Annál feltűnőbb, hogy a sok közös vonás mellett egy igen lényeges eltérést találunk a két területen dívott temetkezési szokások között. A több lóval, sőt helyenként

¹ W. P. Yetts i. m. ; v. ö. de Groot : *Chinesische Urkunden zur Gesch. Asiens*. II. Die Westlande Chinas. Berlin u. Leipzig, 1926. 109. köv. II., 122. köv. II.

azok tömegével való temetkezés egyik legjellegzetesebb vonása a szkíta lovas-nomád műveltségnek, ezt Herodotos leírása is annak lényeges részéül tünteti fel. Ez a szokás az Altáj-hegység nyugati oldaláig is el volt terjedve, de ezen a hegységen túl, a keleti steppéken, úgy látszik, teljesen hiányzott. Ha ez így áll, akkor ebből arra következtethetnénk, hogy a két, fővonásaiban egyező műveltség nincsen közvetlen összefüggésben egymással. A közvetlen összefüggést úgy lehetne elképzelnünk, hogy a feltevésünk szerint három-négy századdal régibb, nyugati, szkíta lovas-nomádság egy része vitte volna azt magával a mongol steppék vidékére. Ha szkíta, vagy mondjuk inkább szkíta műveltségű nép lett volna a keleti steppék lovas-nomádságának megalapítója, akkor az a lovastemetkezés szokását is magával hozta és elterjesztette volna. De ha ezt az új műveltségi formát a nyugati steppék lovas-nomádjai terjesztették volna el keleten, akkor azok nemesebb vérű lovaikat is magukkal hozták volna. Pedig, Yetts adatai alapján azt kell hinnünk, hogy a hunok még később is, mikor a kínaiaknak már voltak magasvérű nyugati lovaik, csak Przevalsky-típusú lovakon harcoltak.¹ Így talán azt kellene feltennünk, hogy az a népelem, amely a hunoknak, a keleti steppék első lovas-nomádjainak magvát alkotta, a hátszló idomításának és használatának inkább csak ismeretét hozta magával Mongóliába. Ezzel az ismerettel képes lehetett már arra, hogy az ott talált vadlovakat domesztikálja.

Mintha még egy nyelvi adat is támogatná ezt a feltevést. Kétes, hogy lehet-e még altáji nyelvcsaládról beszélnünk; de bizonyos, hogy legalább is a török és a mongol nyelvek igen közel állanak egymáshoz, akár ősrökönsságon, akár pedig «intenzív érintkezésen» alapuljon ez a közelség.² Ezért tartjuk számbavehetőnek azt, hogy a török nyelvek lovat jelentő *at* szavával szemben a mongol és a mandzsu-tunguz nyelvek a más eredetű *morin* szót (illetőleg ennek alakválto-

¹ Yetts i. m. 241—242.

² V. ö. Németh Gy.: *A törökség őskora*. Berzeviczy-Emlékkönyv. Budapest, 1934. 158—174.

zatait) használják a ló megjelölésére.¹ Valószínűnek látszik, hogy ez a szó, amely a kínaiban is megvan, az őslakók nyelvén a mongóliai vadlovat jelölte.

Feltevésünket Észak-Kína régiségeinek egy csoportja is támogatná. Ezek Észak-, Északkelet-Kínában, főként az egykori Tsao és Jen királyságoknak a hsiung-nukkal határos területein kerülnek elő. Ezeknek a régiségeknek egy része feltűnően közel áll a Volga és Urál-hegység közt, az alsó Kámánál, az Ufa és a Bjelaja folyók vidékén virágzott, ú. n. ananjinói műveltség jellegzetes emlékeihez.² Az ananjinói kultúra jellemző műveltségi formája volt az igazi erdőtalaj és a feketeföldű steppe közt szakadozottan elterülő ligetes-steppéknek. Az ananjinóiak, kiknek számos temetőjét ismerjük, a leletek után ítélve földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoztak, lovakat is tartottak. Elhelyezkedésükből arra következtethetünk, hogy főfoglalkozásuk a prémkereskedés lehetett, ez hozhatta őket szoros összeköttetésbe a tőlük délre lakó szkítákkal.³ A szkíta hatásból arra következtethetünk, hogy lovaikat lovaglásra használták. Az ananjinói műveltség területén zablák és a lószerszámhoz tartozó más tárgyak aránylag ritkán fordulnak elő.⁴ Így ezek előfordulása nem igazolná azt a feltevést, hogy ők már lovas-nomádok lettek volna.

Itt most az a kérdés fog felvetődni, hogy ennek az Európa keleti határán élt műveltségnek elemei hogyan juthattak el, egész Ázsián keresztül, Kína északkeleti határáig. -- Ennek lehetőségét így képzeljük el: Az ananjinói műveltség nem állt meg az Urál-hegységnél, régészeti nyomai azon túl is

¹ Ligeti L.: *Mongolos jövevényszavaink kérdése*. Nyelvt. Közl. XLIX. 256.

² T. J. Arne: *Die Funde von Luan P'ing und Hsuan Hua*. The Museum of Far Eastern Antiquities Stockholm, Bulletin No. 5. 1933. 155. köv. II.

³ A. M. Tallgren: *L'époque dite d'Ananino*. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja. XXXI. Helsinki, 1919; u. a. Ebert R. d. V. Anan'ino c.; a szkíta behatásra v. ö. u. a. *Miniaturbogenfutteral aus Ostrussland*. Mémoires de la Société Finno-ougrienne. Helsinki, 1928. 220. köv. II.

⁴ Tallgren: *Ananino*. 110., 160—161.

kimutathatók. Tallgren mutatott rá arra, az ananjinói kultúráról írt monográfiájában, hogy ez túl az Urálon Omszk vidékéig, sőt egészen Tomszkig érezte hatását. Tomszk szintén ligetes-steppe területen fekszik, míg a közbeneső állomások az erdőöv és a steppe határterületén. A tomszki temető jellegzetes vonásai, Tallgren szerint, csakis az ananjinói összeköttetések alapján magyarázhatók, de itt már nem csak ananjinói, hanem minuszinszki és türkesztáni behatásokat is lehetett kimutatni.¹ Viszont a szóbanforgó észak-kínai régiségek egy része szintén a minuszinszki leletekkel mutat közös vonásokat. Így el lehetne képzelnünk, hogy az ananjinói műveltség hordozóinak egy része Tomszk vidékéig vándorolt és onnan, akár a Telecki-tó vidékén, akár a minuszinszki steppéken át jutott el a mongol steppék nyugati, Kobdo-vidéki részébe. Elképzelhető volna még az is, hogy ez a vándorlás Tomszkból Krasznojarszkon, aztán a kanszki ligetes-steppén át és onnan, nagyjából a transzsibériai vasúti mai vonalának irányában, a Baikál déli részére vezetett. Ez esetben a mai Mongolország északi szélén elterülő ligetes-steppékre jutottak volna; olyan vidékre, amely már aránylag közelebb esnék a hsiung-nuk megjelenésének első színteréhez.²

Ha ez a vándorlás, a mondott irányok valamelyikén át, csakugyan megtörtént, a további fejleményeknek önként kellett adódnok. Ha egy nép, amely a lovaglást ismeri, olyan területre ér, amelyen a ló egy fajtája vadon él; akkor bizonyosan megkísérli, hogy azt a lovat megszelidítse és idomítsa. Ha ez sikerült és lovas csapatokat tudott alakítani, akkor nagy fölénybe jutott a mongol steppék őslakóival szemben, akik ekkor még nem ismerték a lóidomítást és egy megkésett neolitikus jellegű kultúrában éltek. Az ananjinói kultúra

¹ U. o. 79—81.; G. v. Merhart: *Bronzezeit am Jenissei*. Wien, 1926. 17.

² V. ö. W. Radloff: *Aus Sibirien*. II. Leipzig, 1893. 275—281; P. S. Pallas: *Reise durch versch. Provinzen des Russischen Reichs*. III. Teil. St. Petersburg, 1776. 94—96; W. Barthold: *Die geogr. und hist. Erforschung des Orients mit besonderer Berücksichtigung der*

területén a lovas-nomád néppé való alakulás alig mehetett volna végbe, mert ott a steppéket már egy nagy lovas-nomád nép tartotta megszállva.

*

Ezzel a kérdéssel kapcsolatban még egy problémát kell érintenünk. Milyen etnikumhoz tartozhattak, vagy legalább is milyen nyelvet beszélhettek azok az emberek, akik az ananjinói műveltség elemeit a Volga-Káma vidékéről Kína északi határáig terjesztették? — Kissé messzebbre kell kitérnünk, hogy ezt a kérdést megvilágíthassuk. Németh Gyula a törökség őskoráról írt alapvető tanulmányában azt mondja, hogy az ősi nyelvi egyezések «a törökséget kétségtelenül az uráli nyelvekhez kapcsolják». Az uráli népek őshazája az Urál-hegység európai oldalán volt. Így ha azt keressük, «hogy hol lehetett a helye az ősi uráli-török kapcsolatnak, ezt a területet, illetőleg e terület környékét kell elsősorban figyelembe vennünk».¹ Igaz, hogy Németh Gyula ezután egyrészt az indogermán és az uráli, másrészt az uráli és a török nyelvek közt fennálló kapcsolatokról arra következtet, hogy a törökségnek az Uráltól keletre kellett laknia; de az indogermánok, az uráliak és az őstörökök elhelyezkedésének sorrendjét az Uráltól nyugatra is elképzelhetnők. Az ananjinói műveltség korát Tallgren Kr. e. 600—300-ra teszi. Az utóbbi időpont körül áll be egy elszegényedési periódus, amely körülbelül Krisztus születéséig tart. Ekkor új virágzás kora indul meg, az ú. n. pianobori kultúra. Az ananjinói műveltség kora összeesik a szkíták déloroszországi uralmával. Az elszegényedés a szkíta uralom megszűntével esik össze és a régi kereskedelmi összeköttetések megszakadásával magyarázható. A pianobori korszak felvirágzása a szarmata uralom korában kialakult új kereskedelmi összeköttetések eredménye volt. Tallgren sem hiszi, hogy ananjino

russ. Arbeiten. (Quellen u. Forschungen zur Erd- u. Kulturkunde. III.) Leipzig. 1913. 116—126., orosz követek utazásai.

¹ Németh Gy.: Berzeviczy-Emlékk. 161.

és pianobor között a terület etnikumában változás állott volna be.¹

A pianobori műveltség a Kr. u. I. évezred első felében, a VII. századig élt ² azon a vidéken, amelyen utóbb a volgai-bolgárokat találjuk. Őket ezen a néven először Ibn Rusta említi, kinek földrajzi munkája Kr. u. 900 körül keletkezett.³ Arra, hogy a volgai-bolgárok mikor telepedtek meg a középső Volga és alsó Káma vidékén, tudtommal semmiféle számbavehető adatunk nincsen. Tallgren szerint ez Kr. u. 600 táján történt volna, de úgy látszik, hogy Tallgren hozzávetőleges évszáma csak találgatáson alapul.⁴

A hatodik századi Jordanes még nem szól volgai-bolgárokról, de viszont említi egy akatzir nevű népet, melynek lakóhelyeit a Keleti-tenger partján élő aistok és a pontus felctt élő bolgárok közé helyezi.⁵ Ez a földrajzi meghatározás ugyancsak tág, de területüket valamivel közelebből is megvonhatjuk. Az akatzirokat már Priskos Rhetor is említi. Szerinte Theodosios bizánci császár követséget küldött hozzájuk, hogy Attila ellen megnyerje őket. A bizánci követek megbántották az akatzirok első fejedelmét, mire ez Attilához fordult segítségért. Attila nagy sereget küldött az akatzirok ellen és idősbik fiát akarta azok fejedelmévé tenni. Priskos leírásából még azt tudjuk meg, hogy ennek a népnek törzsek és nemzetségek szerint sok fejedelme volt.⁶ Az ellenük küldött nagy seregből és különösen abból, hogy Attila nagyobbik fiát akarta fejedelmükké tenni, arra következett-

¹ Tallgren: *L'ép. dite d'Ananino*. 182—184; u. a. Ebert *R. d. V. Finno-Ugrier* c. 11. §; u. a. *Zur osteurofäischen Archäologie*. Finnisch-Ugrische Forschungen. XX. 31.

² Tallgren: *Ananino*. 184. «la civilisation dite de Pianobor, qui peut se poursuivre jusque vers 600 apr. J. C.»

³ Németh Gy.: *A honf. magyarság kialakulása*. 88.

⁴ Tallgren, Ebert *R. d. V. Finno-Ugrier* c. 7. §. «Die Bolgaren waren ein türk. Volk, das um 600 dieses Gebiet erobert und sich hier niedergelassen hatte»; u. a. *Collection Zaoussailov* II. Helsingfors 1918. «Les Bolgariens . . . s'y établirent et fondèrent un royaume, probablement au VII: e S. ou vers 800 ap. J. C.»

⁵ Jordanes: *Getica*. cap. 5, 36, 37. §§.

⁶ C. de Boor: *Excerpta de legationibus*, pars II. Berlin 1903. 130.

hetünk, hogy abban az időben tekintélyes nép számba mehettek. Ha Attila ilyen fontosnak tartotta, hogy az akatzirok a hun birodalom érdekszférájában maradjanak, akkor azt kell feltennünk, hogy ez a nép az euráziai steppén, vagy annak határterületén tanyázott.

Nevük arról tanuskodik, hogy nem voltak valódi steppe-lakók. Az akatzir név török *agacs eri*-ből magyarázható, ami erdei népet jelent. Ez az elnevezés igen jól találna olyan népre, amely a ligetes-steppén volt megtelepedve. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen ritkásabban befásult vidék is erdőszámba ment az igazi steppei nomád szemében. Priskos még a 465. körüli események leírásánál is említi az akatzirokat. A szabi-roktól megriasztott bolgár-török népek közé tartozó szaragurok az akatzirokat támadták és hódították meg. «Így jutottak a rómaiakhoz, kérve, hogy vennék fel őket szövetségeseik közé».¹ Rómaiak alatt itt a bizánciakat, azok krimi városait kell értenünk. Így az akatziroknak nem a Keleti-tenger és a pontusvidék közt, ahogy Jordanes után gondolhatnók, hanem a pontusi steppék közelében kellett lakniok. Nem tartjuk kizártnak, hogy ez az «erdei nép» azonos az ötödik században virágzó pianobori kultúra hordozóival. Németh Gyula az akatzir nevet egy esetleg nem is török nép hun megjelölésének tartja.² Korábban magam is hajlottam erre a magyarázatra, de ezt ma már nem gondolom fenntarthatónak. Ezt a nevet később is használták török népek megjelölésére, sőt Rasideddinnél ez mint az egyik török őstörzs neve is szerepel.³

Németh Gyula igen jelentős adatot hozott fel a bolgár-törökség nyugatszibériai őshazájának bizonyítékául. Ez az Urál folyó régi török Jaik nevének Ptolemaiosnál megőrzött II. századi Daix, Menandrosnál fennmaradt VI. századi Daich alakja. Ez Németh Gy. szerint régi bolgár alakja a

¹ De Boor, Exc. 586.

² Németh Gy.: *A honf. magyarság kialakulása.* 138.

³ U. o. 138—139; v. ö. Com. Géza Kuun: *Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis hist. antiqu.* 2. kiad. Kolozsvár, 1898. 133—134. jegyz.

Jaik névnek.¹ Ha ennek a folyónak, mely nem túl messzire folyik az ananjinó-pianobori kultúrák otthonától, a Kr. u. II. században, a pianobori műveltség teljes kifejlődése korában és a VI. században, mikor annak nyomai még mindig kimutathatók, bolgár-török neve volt, akkor nem tekinthetjük kizártnak azt sem, hogy a pianobori műveltség hordozói bolgár-törökök voltak. Kérdéses, hogy az ananjinói korban lehet-e már török és bolgár-török közt különbséget tennünk.

GRÓF ZICHY ISTVÁN.

¹ Németh Gy. i. m. 112—113.

A KÖZJOGI SÉRELMEK POLITIKÁJA.

Ha a közjogi sérelmeknek a politikájáról szólunk, talán nem felesleges bevezetőül tisztázni egyes fogalmakat.

Az emberi társadalomnak minden olyan egységében, amely autonóm, meg vannak állapítva — vagy a gyakorlat által, vagy tételesen — azok a szabályok, amelyek szerint az illető egységben a szabályokat alkotják. Ha ezeket a szabályalkotásra vonatkozó szabályokat az illető egységnek valamely funkcionáriusa nem tartja meg, akkor az illető egység alkotmányának a sérelméről beszélnek azok, akiknek az érdekeit vagy jogérzékét az ilyen eljárás sérti. Az ily sérelmet esetleg jóváteszik. Ez a normális helyzet különösen ott, ahol, mint pl. az Egyesült Államokban, alkotmányjogi bíróság áll fenn. Amíg ennek az ítéleteit elfogadják és végrehajtják, a szabályoknak az uralma biztosítva van, éppen úgy, mint biztosítva van az egyesek visszaélései ellenére a kötelmi jogra vonatkozó szabályoknak az uralma is mindaddig, míg a vonatkozó szankciókat alkalmazzák. Valódi alkotmányjogi összeütközés akkor áll elő, amikor nincs, illetve nem akceptáltatik bíró, amikor tehát nincs ítélet, hanem az erőviszonyok döntenek. Lehet, hogy az erő ilyenkor új szabályt ültet a réginek a helyébe. Akkor a jogfejlődés folytonosságának megszakításáról, forradalomról beszélünk. Lehet, hogy a régi szabály helyébe nem új szabály, hanem az erőhatalomra támaszkodó funkcionáriusnak a mindenkori egyéni akarata lép. Akkor az illető diktatórius törekvéseinek a sikerét kell megállapítanunk.

Az emberi társadalom egyes részeiben — a különböző viszonyoknak és körülményeknek a hatása alatt — kifejlődnek vagy talán részben már eleve is adva vannak olyan

erők, amelyek az emberi társadalomnak azt a részét lehetőleg elkívánják különíteni a társadalom többi részétől. Így alakul a törzs, a család, a nemzet, az állam — hogy csak egyes fontosabbakat említsek. Mindezek a maguk külön szellemisége által külön-külön egységei az ember társas-életének, amely egységek a legváltozatosabb kölcsönhatásban vannak egymással; de amely egységeknek gondosan örködniök kell a maguk merőben egyéni specialitásán, mert kézenfekvő, hogy különállásuk, vagyis létük és existenciájuk ehhez az egyéniséget adó specialitáshoz van kötve. Maga az emberi egyén is addig él, amíg bele nem olvad a környező természetbe. Élet és egyéniség azonos fogalmak. Az élet teljessége tehát az egyéniségnek a teljességét kívánna meg és ez vonatkozik természetesen a nemzetre mint egységre is.

Ne vitázzunk azon, hogy mi a nemzet és hogyan keletkezik. A mi témánk számára megelégedhetünk azzal, hogy a nemzeti gondolat is épp úgy, mint minden más, részleges egységalkotásra irányuló gondolat: valami kiválásnak, valami különállásnak az érzését foglalja magában. Továbbá elégedjünk meg azzal, hogy ez a gondolat Szent István koronájának az országaiban mind az államalkotó magyarságnál, mind a horvátoknál, a tótoknál és a románoknál — ha nem a nemzeti nyelv és irodalom kifejléséből és ápolásából — akkor legalább is ezekkel párhuzamosan erősödött és keletkezett. A sorrendbeli elsőbbség azonban Szent István koronájának az országaiban kétségkívül a magyar nemzeti gondolat kialakulását illette meg.

Beszélhetünk nemzetekről és nemzeti szellemről a régmultra vonatkozólag is. Épp úgy, mint beszélhetünk kapitalizmusról és kapitalista szellemről pl. a régi rómaiaknál is. De egyet hozzá kell tenni. Azt, hogy a szóbanforgó eszméknek akkor nem volt meg az a virulenciájuk, amely azokat az újabbkori Európának a történetében jellemezte. Az újkor Európájában mind a kettő rombol és újraépít; a nemzeti eszme is és a kapitalizmus is. A kapitalizmus mindent csere tárgyává akar tenni; neki a tisztviselői viszony is a *do ut des* elvén alapul és a szabad ember munkaerejét is

a piacon vásárolja, — ahol régebben csak használati tárgyakat vettek és rabszolgát. A nemzeti gondolat megalkotta az olasz egységet, a német birodalmat, — számos régi, széleskörű autonómiának a romjain; legutóbb pedig széttagolta az osztrák-magyar monarchiát, hogy érvényesülhessen a nemzetek önrendelkezésének az elve.

Mik már most a közjogi sérelmek és azoknak a politikája? A forradalmaknak, a diktatórius törekvéseknek, vagy új államiságok kialakulásának és a régiak revíziós erőfeszítésének a kérdései beletartoznak-e ebbe, vagy sem?

Szent István koronájának az országai a mohácsi síkon döntő vereséget szenvedtek. Csak kettő között volt választásuk. Vagy elmerülnek az ozmán tengerben, mint elmerült annyi más; mint elmerült Bulgária és Szerbia; hogy az, ami belőlük fel nem emésztődött, esetleg századok múlva keljen új életre. Ez esetben a társadalmi együttélés viszonyainak a szabályozása s nevezetesen a jogrendnek a megállapítása itt is úgyszólván teljesen a török uralom kezébe kerül. Vagy idegen hatalom segítségét veszik igénybe a saját erők fogyatékosságának a pótlására ahhoz, hogy megállják a helyüket a törökkel szemben. Félni lehetett, hogy ez sem lesz az önrendelkezési jog szempontjából veszélytelen; de a mohamedán uralomnál ab ovo kedvezőbbnek látszott egy nyugati hatalomnak biztosított befolyás.

A megoldás — amint tudjuk — úgy alakult ki, hogy a Habsburgok személyében a legnagyobb keresztény hatalom személyesítői kerültek örökletes joggal a magyar trónra. Ezen kialakulás és megoldás során az a régi uralmi egység, amelyet a Szent Korona Mohács előtt jelentett, nem maradt meg teljesen. Egy rész török uralom alá került, egy más rész külön fejedelemséggé alakult. Az a rész azonban, amely koronázott, amely a többi résszel állandó kapcsolatban maradván lassankint ezeket is újra egyesítette magával, ez a rész és később az egész, valamely teljesen sajátos helyzetbe jutott. A Habsburg király törvényes és koronás király; központja annak az uralomnak, amelyet a magyar Szent Korona képvisel. Az a körülmény, hogy ezek a királyok az ország ügyeit idegen funkcionáriusok

által és esetleg külföldről végeztették, az a körülmény, hogy a Szent Korona tagjai királyuknál kevés megértésre találtak, mind ez a körülmény nem érinti az autonómiát és nem állapít meg heteronómiát. Voltak uralkodók, — hogy teljesen szélsőséges esetet említsek — akik rabszolgákkal kormányoztak és palotájuk lényegesen nagyobb távolságra volt az alattvalóik lelkétől, mint aminő a földrajzi távolsága Magyarországtól Prágának vagy Bécsnek.

A helyzet sajátosságát az adta meg, hogy annak, akit magyar királlyá, tehát a Szent Korona által reprezentált uralomnak a centrumává koronáztak, meg kellett maradnia egyidejűleg és egyúttal egy más — a Szent Korona országaival területileg határos, de lényegében idegen — uralom centrumának is. Meg kellett maradnia nemcsak a saját akaratából és elhatározása szerint, hanem a Szent Korona tagjainak eredeti és állandó célkitűzései szerint is azért, mert hiszen így jelentett a szóbanforgó centrum segílyt és erőgyarapodást a Szent Koronát fenyegető veszélyekkel szemben. E konstrukció szerintem kitűnő volt. Aki azt állítja, hogy a gyakorlatban nem vált be, annak először azt kell kimutatni és igazolni, hogy mely másik konstrukció lett volna az, amelynek esetén a Szent Korona uralmának az eszméjét és a Szent Korona tagjait kevesebb sérelem érte volna, mint amennyi a Mohács óta való történelemben tényleg érte.

Kétségtelen, azonban, hogy a szóbanforgó konstrukció nehéz. Ha geometriailag óhajtjuk szemlélhetővé tenni, akkor két uralmi kört kell rajzolnunk azonos központtal. A két kört azonban nem rajzolhatjuk azonos síkba, mert akkor az egyik uralmi kör teljesen befogódik a másik uralmi körbe. A két körnek tehát két külön síkban kell lennie, ami azonos központ esetén azt fogja eredményezni, hogy a két körlap az érintkezési vonalban vagy brutális derékszögben, vagy finomabb szögben, de mindenesetre vágni fogja egymást. A vágást majdnem súrolássá finomíthatjuk, ha minél inkább párhuzamosan helyezük a két körlapot egymás mellé. De éppen a teljes parallelizmust biztosító megoldásnál jelentkezik az a fentebb említett veszély, hogy a két kör egybeolvad ; mert

közös központú körlapok abszolút párhuzamossága csak azonos síkban képzelhető.

Az 1867. évi kiegyezésig azt, hogy mely mérvig kell a Szent Korona által reprezentált uralomnak idegen érdekekhez alkalmazkodnia, egyes törvények, de túlnyomólag a gyakorlat állapította meg. Egységes rendszerbe az alkalmazkodásnak az elveit a Deák Ferenc-féle kiegyezés foglalta össze. Más szavakkal: az 1867. évi XII. tc.-ben állapították meg tételesen, hogy mik legyenek a társas együttélésnek a különböző téerein — a már a Pragmatika szankcióban megállapított közös védelemnek és közös birtoklásnak a részletes jogi következményei. Mondhattuk volna bármikor, hogy nem akarunk közös védelmet és nem akarunk közös uralkodót; amint mondtuk egy ízben Debrecenben és mondtotta egy rész Erdélyben többször is és huzamosan is. Ennek az állásfoglalásnak is viselni kellett volna, illetve viselni kellett a történelem folyamán a maga következményeit.

Ismétlem tehát, hogy nem heteronómiáról volt és van szó, hanem autonómiáról, amelynek egy saját maga által kitűzött és szem előtt tartott cél érdekében alkalmazkodnia kell; amint alkalmazkodni próbál a viszonyok kényszere alatt minden élő, és az életrevalóságot és életképességet nem az mutatja meg, hogy alkalmazkodni nem kellett, vagy nem kell, — ez csak szerencsére mutat — hanem a jelzett körülményt az mutatja meg, hogy valaki nehéz viszonyokhoz helyes megoldással alkalmazkodni bír. — Mindezzel azonban még mindig nem értünk el a közjogi sérelmeknek a politikájához.

És bizonyos, hogy ami nevezetesen az 1867 utáni viszonyokat illeti, Ferenc József császár és királyról nem mondható, hogy nem korrektül és a kiegyezés határozmányainak megfelelően igyekezett betölteni nehéz szerepét. A közös államfővel megvolt a harmónia itt is és a Lajtán túl is. A még a koronázás idején is népszerűtlen király fokozatosan megszerezte a tömegek rokonszenvét, úgy, hogy képét nem egy falusi parasztházban a nagy nemzeti hősnek, Kossuth Lajosnak a képe mellé függesztették. Nem emlékszem, hogy a kiegyezés egész ideje alatt Deák törvényének

jogi határozmányait akár az uralkodó, akár a közös funkcionáriusok részéről valamely alkotmányjogi bíróság elé kívánkozó komoly sérelem érte volna. Hogy pl. egy negyedik közös minisztert neveztek volna ki, mint ahogy tárcanélküli miniszternek a törvényesség szempontjából vitatható kinevezése az 1928. évben megtörtént. A törvénynek sorozatos és következetes megsértéséről pedig kétségkívül nem lehetett beszélni. Az ú. n. közjogi sérelmek mégis, a 67-től a világháborúig terjedő egész 48 éves időszakban, mindennapos politikai téma volt.

Bizonyos, hogy voltak — különösen eleinte — elég számosan, akik elvileg ellenezték az egész kiegyezést és talán külön királyválasztásról ábrándoztak. Rövidesen azonban mind általánosabban leszámolt mindenki azzal, hogy részünkre a dualisztikus monarchia alig megváltoztatható megoldás. Voltak, és pedig hosszú időn át, akik alapján támadták a kiegyezésnek a konstrukcióját és a közös védelemre irányuló célkitűzést megvalósíthatónak tartották más módon is, mint delegációval, közös minisztériumokkal és közös hadsereggel. De a Tisza Kálmán-féle bihari pontoknak az elejtése, különösen pedig később, Kossuth Lajosnak a halála után ezek a törekvések fokozatosan mindinkább elv-fenntartásokká halványodtak; az ellenzéki pártok koalíciójának a kormányrajutása után pedig úgyszólván értelmüket is elvesztették. Azt, hogy különböző ellenzéki pártoknak ily tartalmú programjai mindinkább csak a mumusnak a szerepét játszották Béccsel szemben, mi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy a 67-tel látszólag elégedetlen, sőt érzelmileg állítólag 49-es alapon álló közvéleményben a 67-es kiegyezés megalkotójának, Deáknak a tekintélye soha meg nem rendült, sőt emelkedett. Az előtérbe állított aktuális és gyakorlati reformkivánalmak, — azok, amelyek felkavarták a politikai szenvedélyeket, azok, amelyek körül a parlamenti és a vármegyei fórumokon az állandó és heves harcok folytak, azok az aktuális és gyakorlati reformkivánalmak úgyszólván kivétel nélkül olyan kérdések körül forogtak, amelyeket tulajdonképpen a 67-es közjogi alapnak a megváltoztatása nélkül is, sőt éppen ezen az

alapon is, és pedig az ellenzék kívánalmainak megfelelően is, meg lehetett, illetve lehetett volna oldani. A hadsereg szolgálati nyelvének, az önálló vámterületnek és a külön jegybanknak a kívánalmi mind ilyenek. A legtöbb esetben azonban a vita egyáltalán nem is törvényhozásilag vagy Ausztriával való szerződésben szabályozott, illetve szabályozandó kérdések körül, hanem apró adminisztratív kérdések körül folyt.

Mik hát a közjogi sérelmek, és mik a közjogi vívmányok ezzel szemben? Közjogi vívmány, hogy nem vámszövetséget, hanem vámszerződést kötünk Ausztriával; egyesek szemében nagy vívmány lenne a nemzetiszinű tisztikardbojt; vívmány azonban a honvédtüzérség felállítása is; viszont sérelem, hogy az egyéves önkénteseknek német nyelven kell vizsgát tenni. Közjogi sérelem, hogy Zágráb főterén egyetemi ifjak a királylátogatás idején meggyalázzák a magyar zászlót. Sérelem a chlopi-hadiparancs; sérelem a Hentzi-szobor; sérelem, hogy a kormány nincs képviselve a Kossuth temetésén; sérelem, hogy a hadsereg zenekara magyar ünnepélyeken játssza a Gotterhalte-t és így tovább.

Azt szoktuk mondani, hogy Magyarországon a kiegyezés korának egész ideje alatt a közjogi kérdések kötötték le a közfigyelmet és hogy a közvélemény e jogi kérdések mikénti intézésének minden árnyalatára reagált. Ezt az ember, amint erre a történetíró Eckhart Ferenc is reámutat, csak úgy érthetné meg, ha a magyar népnek valamely más népekétől különböző, különösen fejlett érzéke lenne a közjog iránt, amely érzéket talán még az őshazából hozott magával. Ez minden esetre csudálatos lenne; de még csudálatosabb lenne az, hogy ezt a különös érzéket a nép időnként teljesen el tudja veszíteni. Nem, valóban nem közjogi finomságokkal keltettek szenvedélyeket a kiegyezésnek a korában sem. A lényeg a nemzet egész szempontjából nem a részlet rendelkezések, sőt nem is a kiegyezés egészének a tétel konstrukciója és az a kérdés volt, hogy mely ügyek jelöltettek ki közöseknek és melyek csak közös érdekű ügyeknek és hogy hogyan lehetne ezen a szerkezeten vál-

toztatni. A lényeg a nemzet egész szempontjából az a kérdés volt, hogy sikerül-e biztosítani a gyakorlati életben Magyarországnak abszolút paritásos helyzetét Ausztriával mindazon ügyeknek az intézésénél, amelyek de facto közösen vagy közös érdekekben intéztettek. Ez a kérdés az, amellyel nemcsak egyes ellenzéki pártok, hanem a mindenkori kormánypártok minden tagja és az egész magyar társadalom — aggodalmak és remények között — állandóan foglalkozik. Más szóval: a közjogi sérelmek politikáját elsősorban nem jogi kérdések, hanem az a kérdés irányította, hogy igazolja-e a gyakorlat a növekedő nemzeti önértéket; igazolja-e azt a véleményt, amelyet az ország önnönmagáról alkotott.

Az önrendelkezési jogunkat megkötöttük és készek voltunk állami életünk alakításánál idegen érdekeket is tekintetbe venni a közös védelem célkitűzésének a szolgálatában, vagyis azért, hogy a nemzetközi viszonylatoknak Mohács óta reánk nézve kedvezőtlené vált állapotában is mindenkor megállhassuk a helyünket. De szabadságunknak megkötése és önkéntes alkalmazkodásunk mindenkor csak a jelzett célon orientálódjék és ne azt eredményezze, hogy a mi alkalmazkodásunkkal szemben Ausztria kevésbé legyen kénytelen alkalmazkodni és áldozni. Respektáljon mindenki, mint egyenlő felet, és egyenlő mértékkel mérjenek! Minden közjogi sérelem egy forrásból eredt: az Ausztriával való egyenlőség hiányának az érzéséből. Az egész közjogi sérelmi politika egy mondatba foglalható össze: Mi érünk annyit, mint más és nem fogjuk magunkat kihasználni engedni. Ennek a tudata és elhatározása él mindenki lelke mélyén; és ha a közjogi ellenzék népszerűsége tett szert, akkor e népszerűség hasonló forrásokból táplálkozott, mint táplálkozott volt Németországban Hitlernek a népszerűsége abból, hogy nem kívánta a franciákkal szemben a megalkuvás politikáját követni. De ez nem jelentette Németországban azt, hogy Stresemann viszont szolgálni akarta a franciákat, tehát lényegileg más elveket vallott, — amint ezt a nevezettnek az emlékiratai eléggé mutatják. És nem jelentette Magyar-

országban azt, hogy pl. Tisza Kálmán a maga mind népszerűtlenebbé váló 15 éves kormányzása után másképpen érezte volna magát magyarnak; hiszen a fia beszélt el, hogy épp úgy ökölbe szorult a keze és épp úgy méltatlankodott, mint bármelyik «szélbali» harcos, amikor mint immár «vén közvitész» az annabergi csatlakozásnak a kérdéséről hallott. Vagyis arról hallott, hogy Ausztria a saját vasúti menetrendjét úgy merete megállapítani, hogy ezzel a magyar közgazdaságnak ártson a nélkül, hogy ebből más haszna lehetett volna, mint az, hogy a menetrend megváltoztatásáért majd a kiegyezésben engedményeket csikar ki.

Mert bizonyos, hogy az osztrák testvér sem maradt tétlen. Ha itt a közjogi sérelmek miatt panaszkodtak, — Bécsben a magyarság hatalmaskodását emlegették. Hogy a magyarok rontják meg a monarchia külpolitikai helyzetét, mert állandó nyugtalanságot és bizonytalanságot idéznek elő a vám- és kereskedelmi szerződéseknek 10 évenkénti megújításánál. Így keletkezett a Monarchie auf Kündigung fogalma, amelynek nem lehet a külföldön tekintélye. Írók és tudósok elvitatni igyekeznek Magyarországnak alkotmányos szabadságait és propagandát fejtenek ki arra nézve, hogy vissza kell állítani a Gesamt-monarchiát. Veszélyeztetve látják Bécs pozícióját és a magyarok törekvéseinek elítélésében egyetértenek egymással az antiszemita Lueger, a szociáldemokrata Renner és a Bécs politikai életében nagy szerepet játszó cseh főurak. A magyarok elleni propaganda alátámasztja a horvátoknak és románoknak szeparatistikus törekvéseit. Hatalmas áramlat keletkezik, amely a szláv népekre támaszkodva föderatív megoldást kíván a dualizmusnak a helyébe, és úgy látszik, hogy e törekvések száalai a trón örökösének, Ferenc Ferdinándnak a kabinetirodájából indulnak ki és ott futnak össze.

Retrospektíve nézve a dolgokat, valóban indokoltnak látszik a kérdés, hogy miért volt ez a kölcsönös kemény agyarkodás; miért nem tudtak megegyezni valamely mindkét félre méltányos platformon; miért nem használták azt az erőt, amely az egymás elleni harcokban fecsérlődött el,

inkább egymást támogató gazdasági- és kulturális munkára és ez úton egyben a közösség külpolitikai súlyának és védekezésének a növelésére. Vagy, ha egyik ország sem tudta megakadályozni, hogy polgárainak kisebb-nagyobb csoportja ne izgasson a másik állam ellen, akkor legalább bent, Magyarországon érthették volna meg egymást az emberek már egy Béccsel szemben való közös front kialakítása érdekében is és akkor másra is fordíthatták volna a polgárság figyelmét, mint arra az állandó, elkeseredett és kíméletlen harcra, amely a politikai pártok között az ú. n. közjogi kérdések felett folyt.

Ha politikus teszi fel ezt a kérdést és mondja ezt a kritikát, az ő ily irányú kritikai jogát fenntartás nélkül elismerem. A politikus a jövő útjait igyekszik kitzűzni és feladata megnyerni, befolyásolni és rábírní a ma emberét, hogy rálépjen erre az útra és kövesse azt. A ma emberének cselekvését ugyanis nemcsak a politikusoknak a jövőre szóló célkitűzései irányítják; hanem befolyásolja azokat a múlt, szóval a halottak, a tradíció; az, hogy mi volt tegnap. És ebben a befolyásolásban a multnak, a halottaknak számos előnyük van. A megszokotthoz való ragaszkodás, a kényelmi szempont, a legkisebb munka és kockázat nemzetgazdasági elve, mind az ő javukra szól. A jövő alakulását befolyásolni kívánó politikusoknak viszont az az egyik nagy előnyük, hogy a halottak nem tehetnek közzé cáfolatot, az ő eljárásukat és maguktartását oly megítélésben állíthatjuk be a ma embere előtt, ahogy az éppen a mi célkitűzéseinknek megfelelő. A liberális politikai áramlatok adták erre a legszebb példát; amikor az ember szellemi életének egyik legnagyobb szerűbb korát, a katolikus középkort úgy állították be a maguk közönsége előtt, hogy még ma is épp olyan hozzátartozónak véljük a középkor fogalmához a sötétséget, mint ahogy nem tudunk pl. Achillesről beszélni a nélkül, hogy hozzá ne tegyük a «gyorslábú» jelzót.

A politikusnak tehát, mondom, a maga céljai érdekében sok minden szabad; mert hiszen láttuk és tapasztaltuk a nagy összeomlás után, hogy nem egy képviselőjelölt még hosszú évekig mindig a 48-as ideológiával próbálkozott a

választók előtt ; s talán még ma is lennének nem csak egyes emberek, — ilyenek vannak — hanem egész kerületek, amelyek még nem ébredtek fel egészen a jelen tudatára, ha politikusaink nem hangoztatták volna annyiszor, hogy az új nemzedékek már azért is különbek lesznek a régiéknél, mert nem fognak mindig közjogi sérelmekről beszélni. A kiegyezés korának legjobban megalapozott és valóban lesújtó bírálata azonban mégsem politikustól, hanem egy történetírótól, Szekfű Gyulától származik. Foglalkoznom kell az ő *Három nemzedék* című művével, mert tudom, hogy számosan vannak, akikre ez a munka nagy hatást tett, és akik ebből a munkából ismerik és ítélik meg a Deák-féle kiegyezésnek a korát.

Előrebocsátom, nem kívánok vitatkozni azokkal, akik Hóman Bálinttal megállapítani kívánják «a magyar történetírásnak új útjait». Csupán idézem Rankének azt a mások által is sokszor idézett mondását, hogy ő nem vállalkozik sem arra, hogy a multak felett ítélkezék, sem arra, hogy kortársai életének tanítómestere legyen, hanem csupán bemutatni kívánja azt, hogy a multban tulajdonképpen hogyan és mi volt. Nekem úgy tűnik fel, hogy a *Három nemzedék* történetéből sokkal könnyebb Szekfű Gyulának különben igen értékes egyéniségét megérteni, mint a három nemzedékét ; mert nehezen értem meg e három nemzedék gondolkodását, érzését és egész felfogását, amely hibát hibára halmozott, ha csak azt nem teszem fel, hogy az egész társaság valami démonoktól volt megszállva.

Hát lássuk. A kiindulás az, hogy állami érdekek a 67-es politika fenntartását kívánták, de a magyarság hangulata egy fiktív 48 mellett volt és ez rendkívül megnehezítette a kormányok helyzetét. Tisza Kálmán pártpolitikai eszközökkel, választási vesztegetéssel, kicsinyes közigazgatási intézkedésekkel dolgozott. A kormányzópárt névtelen emberekből, ú. n. mamelukokból állt, akiknek nincs tekintélyük és akiket a hatalom kizsákmányolóinak tartanak. Sok igazi tehetség politikai pártállása miatt a közügyek intézésében örök munkátlanságra van kárhozthatva. A korrupt választási rendszer mellett a kormányhatalommal szemben csak a

tömegszenvedélyekre lehet appellálni. A józan ész helyett a szenvedélyükkel kezdenek gondolkozni az emberek. Izgatás és taktika a közszellem romlását idézték elő. Oly emberek jutnak pozíciókba, akikben sem elv, sem politikai tartalom. — Nem kell folytatnom, mert nyilvánvaló, hogy az említett jelenségeknek más és mélyebben fekvő okai vannak és így azok — mint ok és okozat — sem a közjogi sérelmek politikájával, sem valamely reformpolitikával vagy konszolidációs politikával nem köthetők össze. A más és mélyebben fekvő okok vizsgálata viszont nem tartozik ennek a tanulmánynak a keretébe.

Menjünk tehát tovább. Kifogásolja Szekfű azoknak az eljárását, akik fejleszteni, ránk nézve kedvezőbbé tenni igyekeztek a kiegyezést ; mert ha megindulunk ezen az úton, hogy valami változtatható, akkor nincs megállás ; hiszen ha lehet önálló bank : a nép nem fogja megérteni, hogy miért ne lehetne önálló hadsereg és így tovább. Hasonló elgondolással nem egyszer találkozunk. Ugyanez a logika nyilatkozott pl. abban, mikor azt mondták, hogy a liberalizmus szükségképpen szocializmushoz, a szocializmus pedig szükségképpen kommunizmushoz vezet. Hiába, a post hoc ergo propter hoc elve mint argumentum eléggé rozsdás csáklya, de ütni is lehet még vele és az ember maga-magát is ijesztheti vele. Hát emelkedjünk egy kis filozófiai magaslatra és állapítsuk meg, hogy nincs törvény, amely ne változnék a gyakorlati végrehajtás során. Nemcsak ugyanazt a törvényiszöveget, de még ugyanazt a szót is — más és más időkben — másképpen fogják érteni az emberek ; a végrehajtó közegek egyéniségének a belejátszásáról nem is beszélve. De ha nem filozofálunk is, csak megmaradunk közjogásznak, akkor is nyilvánvaló, hogy pl. a kiegyezési törvény határozmányait másképpen is lehetett volna végrehajtani, mint ahogyan tényleg végrehajtották ; s hogy nevezetesen a közös hadügyminiszter pozíciója tényleg talán valamivel több, a közös pénzügyminiszter pozíciója pedig mindenesetre kisebb lett annál, mint amit elképzelt volna valaki, aki sine ira et studio olvassa az 1867 : XII. tc. szö-

vegét. Hiszen a közös pénzügyminiszter pozícióját hovatovább csak Bosznia-Hercegovinának a kormányzása adja meg; egyebekben csak egy előkelő pénztáros, akihez befizetnek és akitől pénzt vesznek fel, de akinek sem a hadügy, sem a külügyi kiadásoknak, sem a vonatkozó fedezeteknek a megállapítására a közös minisztertanácsban való szavazati jogán kívül más befolyása nincs. Már pedig ne feledjük, hogy 67-ben még nagy szerepet játszottak mind a közös vagyonnak, mind a közös adósságoknak, valamint az adó természetével bíró közös bevételeknek a kérdései. Mindezek oroslánrészben a két állam külön hatóságai által intézett ügyekké váltak vagy elvesztették jelentőségüket. Viszont a 67-es törvényben említett «magyar hadsereg», amely a közös hadseregnek a szerves kiegészítő része, csak partiálisan — a honvédség által — nyert, de ezúton sem olyan különállást, mint ahogy azt a törvény szövege megengedte volt. Politikus tehát helyezkedhetik elítélő álláspontra azokkal szemben, akik a kiegyezés «fejlesztése» érdekében emeltek szót a parlamentben; a történetírónak azonban legalább is annyit konstatálni kell, hogy voltak becsvágyó magyar (és osztrák) pénzügyminiszterek, akik tényleg «kifejlesztették» a maguk hatáskörét úgy, hogy a közös pénzügyminiszternek a pénzügyekre hatásköre alig maradt, vagyis más szóval: hogy majdnem eltüntették a közös pénzügyeket.

De menjünk tovább. Azt mondja Szekfű, hogy a kiegyezés korában «a gondolkodás egyoldalú irányt vett». «A nemzet erő kifejtését a közjogi postulatumok vették igénybe és megfeledeztek, hogy ezeken kívül még más is van, van mezőgazdaság, nép-hygieneia, parasztság, jólét». Most vegyük elő a statisztikát. 1867-ben a mezőgazdaságban még a háromfordulós gazdálkodás dívott. Tisza Kálmán birtokain faekével szántottak. A termőterületnek 22 %-a ugar. Az 1914. évben, tehát nem egészen egy emberöltővel később, alig van az Alföldön paraszt, aki csak emlékeznék is a faekére. A mezőgazdaságunk hét főterményével bevetett és learatott terület az 1870. évi statisztika szerint 7.1 millió, az 1910. évi statisztika szerint kereken 10 millió hektár. A terméseredmény pedig búzában 17 millió és 46 millió;

tengeriben 16 millió és 47 millió; burgonyában 9 millió és 48 millió métermázsza és így tovább. A vasútvonalak hossza az 1870. évben 3500 km. az 1910. évben 20,600 km. 1870-ben 1 lakosra esik a levélforgalomból 2·2 levél, az 1910. évben 32 levél. Az iparral és kézművességgel foglalkozóknak a száma az 1870. évben az össznépeségnek 4·19 %-a, az 1910. évben az össznépeségnek 16 %-a. A hitelintézetek száma az 1870. évben 217, az 1910. évben 5514. A 6 éven felüli népeességből írni és olvasni tudott az 1870. évben 31·3 %, a többi nem tudott; az 1910. évben éppen megfordítva 33·3 % az analfabétáknak a száma. Az 1870. évben volt 33 országos- és közkórház, az 1910. évben 118.

Ez a pár kiragadott adat azt mutatja, hogy a kiegyezés korában hatalmas arányú fejlődés volt. Hatalmas nemcsak a multhoz, hanem az összes szomszéd népekhez viszonyítva is; hiszen az osztrák és a cseh iparnak is nem egy vonatkozásban versenytársaivá kezdtünk válni. Hozzá kell tennem, hogy az én megítélésem szerint a közjogi sérelmek politikája közgazdaságunknak a kialakulásában nem akadályozólag, hanem inkább serkentőleg hatott. Mindenképpen utól akarjuk érni Ausztriát. Nem egy vállalat és gyár alapításának, a dunai és a tengeri magyar hajózás kifejlesztésének, sőt magának az egész rohamos iparosításnak, a városok és különösen Budapest fejlesztésének az volt egyik fő mozgató rugója, hogy paritásba kerüljünk a közösügyi szállításoknál, hogy ne legyünk Ausztriára szorulva, hogy a mi államiságunk jelentősége is megfelelően kidomborodjék, hogy se magunk, se az idegen előtt a mi pozíciónk se homályosodjék el. Ez a törekvés a monarchia szempontjából ítélve nem egyszer ú. n. Kapital-Fehlleitungot eredményezett; de a magyar gazdasági felkészültséget kétségkívül teljesebbé tette.

Azt mondhatja azonban olvasóim közül valaki, hogy igen, elég sok történt; de történhetett volna több is, — különösen az Alföld érdekében. Elég lett volna kevesebb közjog és akkor maradt volna idő és energia az alföldi magyarság problémájával való behatóbb foglalkozásra is. Erre azt felel em, hogy ez igaz. És igaz — hogy egy triviális hason-

lattal éljek — pl. az is, hogy én, ha nem dohányzom, hanem azt a pénzt, amit gyermekkorom óta erre költöttem, aranyban vagy akár ezüstben összegyűjtöm, mostanáig már vehetem volna a Hűvösvölgyben egy kis házat. De az öcsém sohasem dohányzott és neki sincs a Hűvösvölgyben háza, a sógorom pedig mindig dohányzott, és neki van.

A *Három nemzedék* írója különben nem a gazdaságiakra veti a fősúlyt. Neki a szóbanforgó kornak a liberalizmusa ellen van a legerősebb kifogása. Ez mérgezte meg a szellemet. A három nemzedék főbűne a liberalizmusban van. Legyen szabad foglalkoznom azzal a magyar liberalizmussal, amely olyan csudálatos átváltozáson ment át, hogy alig 25 éve még úgyszólván szégyen volt nem liberálisnak, ma pedig úgyszólván szégyen liberálisnak lenni.

Szerintem azt, hogy mit jelentett a magyar liberalizmus, elsősorban Petőfi költészetéből kell megítélni. A liberalizmus nálunk nem annak a meggazdagodott városi polgárságnak a mozgalma volt, amely a maga vagyonához társadalmi pozíciót és politikai befolyást is kívánt szerezni, amikhez csak a születésen és a tradíción alapuló kiváltságoknak és privilégiumoknak a megszüntetésével vagy legalább is korlátozásával juthatott el. A liberalizmus nálunk a nemzeti mozgalomnak a kialakítója és velejárója, amely megsegíti azt, hogy küzdjön az érvényesülésért minden akadály s így elsősorban a Habsburgok nyugati hatalmának hagyományos elnyomó törekvései ellen. A liberalizmus adta ennek a magyar nemzeti mozgalomnak azt a felfokozott célkitűzést és azt a küzdő erőt, amely mind a 48-as szabadságharcot, mind a későbbi politikai harcokat jellemezte.

A liberalizmus nem a legkisebb, hanem mindig éppen a legnagyobb ellenállásnak az irányát választja ki. Ezért volt a liberális korszakban Európa-szerte olyan merészen vállalkozó, olyan naívan áldozatkész, olyan kíméletlen, szóval olyan fiatal a világ. A liberalizmusnak a nemzeti elv érvényesítésében is követett ezt az eljárását azonban azok kifogásolhatják nézetem szerint legkevésbé, akik — mint, úgy látom, Szekfű is — minél szélesebbkörű és több feladatnak a megoldását várják a nemzeti eszmétől. Mert amilyen arány-

ban törekszik kizárólagosságra valamely eszme, olyan arányban fog nőni a harcoknak a száma és terjedelme; a legfontosabb harca pedig annak, aki kizárólagosságra tör, éppen szükségképpen a jogalkotási hatalomért való harc lesz, mert legszélesebb érvényesülési lehetőséget ennek a harcnak a kedvező kimenetele biztosít. A liberalizmus eszméjével párosult nemzeti gondolat csak szabadságharcokhoz vezetett. A totalitás eszméjével párosuló nemzeti gondolat — ami egy későbbi stádium — a szabadságharcok után és mellett még elnyomó harcokat is fog folytatni; amint ezt éppen napjaink Németországában a germán-eszmének az egyházak és a család autonómiái ellen folytatott küzdelmeinél látjuk. Az aztán persze politikai kérdés, hogy mind a szabadságharcok, mind az elnyomó harcok közül melyeket tartunk helyénvalóknak.

A kiegyezés korában a liberális nemzeti mozgalomnak a nemesség állott az élén; ami természetes; mert hiszen ez a nemesség volt elsősorban a Szent Korona által reprezentált közjogi egységnek a lényeges tartalma és most, illetve már a XVIII. század végétől kezdve, ez a Szent Korona által reprezentált corpus alakul át magyar nemzetté. Abban az államiságban is, amelyet a Szent Korona reprezentált és abban az államiságban is, amelyet most már a nemzeti elvhez kívántak kötni, a nemesség játszotta — előbb de jure is, azután csak de facto és épp ezért mindinkább elhalványulólag, de a kiegyezési időszak végéig még mindig felismerhetően — a fő politikai szerepet. Mind a nemzeti eszme, mind a liberális eszme tehát elsősorban a nemességben és a nemesség által fejtette ki a maga hatását. A harmadik ikertestvér azonban, a kapitalista elv, nem érvényesülhetett a magyar nemességben és a magyar nemesség által azért, mert ezek nem nyerhettek, hanem inkább csak veszthettek a gazdasági szabadsággal. Hiszen éppen az ő kötött birtokaik, az ő gazdasági rendszerük volt a kapitalista rend érvényesülésének az akadálya. Ez a most említett körülmény adja tehát a specifikumot a magyar kialakulásban a nyugattal s nevezetesen Franciaországgal szemben, ahol a vezető polgári elem reprezentálta elsősorban mind a hármat, a liberális, a

nemzeti és a kapitalista elvet, és éppen ezáltal, mint mind a három elvnek az együttes reprezentánsa, vált vezető elemmé.

A kapitalizmus azután kifejlődött nálunk is, a városi életnek kialakulásával, — ami már jórészen a Deák-féle kiegyezésnek a korába esik és amely városi élet és városi polgárság némileg szintén a nemesség közreműködésével és kis részben az ő soraikból is alakult. Kifejlődött a kapitalizmus továbbá azoknak a kereskedő elemeknek a közreműködésével, amelyek eleinte inkább örményekből és görögökből, később és mindinkább a zsidóságból rekrutálódtak, amely zsidósággal szemben nagyfokú türelmesség volt, — amint türelmes szokott lenni az ember azokkal szemben, akiket és amikor valamely célra szükségesnek és hasznosaknak tart. Ha már most, retrospektíve nézve a dolgokat, azt mondjuk, hogy de bizony a nemesség, vagyis az államiságnak a fő reprezentátora, alakíthatta volna a kapitalizmust is és akkor másként formálódik a magyar államnak egész jellege; akkor erre alig lehet más válasz, mint az, hogy a nemesség ismét az adott viszonyok közt lehető maximumot teljesítette akkor, amikor — az európai kultúrközösségben elemi erővel érvényesülő triáznak, a nemzeti, a liberális és a kapitalista elvnek a hármas befolyása alatt — maga vezette a Szent Korona uralmának magyar nemzeti állammá való átalakulási folyamatát és pedig úgy vezette, hogy az olyan kialakulást eredményezett, amelyben helyet foglalt mind az az erő, amely egy, a modern kor kívánalmainak megfelelő államot fenntartani képes volt.

Ismétlem, a bíráló joga megillet minden reformert, aki abból az államalkotó társadalmi testből, amely régen a szent korona teste volt és amely a liberális, a nemzeti és a kapitalista elvek hatása alatt modern magyar nemzeti állammá alakult, mondom, aki ebből a társadalmi testből a jövőre nézve valami újat akar kialakítani. Például nem «negatív magyarokat» akar, hanem «pozitív magyarokat». Az ilyen és minden más reformert megilleti, hogy annak az elvnek az érdekében mondjon a mult felett kritikát, amely új elv szerint a jövőt kialakítani akarja. A történetírónak azonban

szerintem nem a saját értékítéleteit, hanem azoknak az embereknek az értékítéleteit kell regisztrálnia, akiről ír; mert a teljesítménynek a nagysága vagy kicsisége csak ezeknek a volt elveknek és célkitűzéseknek a világában és nem más korok és más emberek elveinek és célkitűzéseinek a világában ismerhető meg. Ha pedig a jelzett módon akarjuk megismerni, akkor mégis csak azt kell mondani, hogy az, ami abban az elmúlt korban történt, nagy teljesítmény volt.

Legkisebb a teljesítmény — és ezt helyesen emeli ki Szekfű — a nemzetiségi kérdésben. Ha ugyanis az az uralom, amelyet Szent István koronája jelképezett, a nemzeti elvnek megfelelően magyar nemzeti állammá kívánt átalakulni: nyilvánvaló, hogy saját létprincipiumával került ellentétbe akkor, amikor nem ismerte el — és a régi egységnek a sérelme nélkül nem ismerhette el — azt a jogot, hogy ugyancsak államot vagy legalább is széleskörű autonómiákat alakítsanak ki a Szent Koronának mindazok a tagsoportjai, amelyekben fokozatosan szintén felbredt és kifejlett valamely nemzeti eszme. Akkor, amikor, a nagy reformáció után, a cuius regio eius religio elvét tartották helyesnek és amikor tehát azt tartották, hogy felekezetek szerint célszerű a társas életnek a világi rendjét is megállapítani: ez a felfogás szintén harcokra vezetett nálunk is és a kuruc-labanc világban segített széttagolni a magyar Szent Korona uralmának az egységét.

Akkor, a vallási harcoknak a hatása alatt, az erdélyi különállás körvonalai váltak élesebbé; a kiegyezés korában — az 1868. évi rendezéssel — a horvát-szlavon különállás domborodik ki. Az utóbb nevezett országokkal való egységnek a megóvása, de különösen a Szent Korona többi, nem a magyar nemzeti eszmétől áthatott részeivel való szoros kapcsolat megtarthatása érdekében azonban megkonstruálta a politikai nemzetnek a fogalma, — amely politikai nemzetbe beletartozzék minden állampolgár nemzetiségre való tekintet nélkül.

Ezzel a jogászai konstrukcióval próbáltuk meg a nehézségeket áthidalni; és ez a konstrukció tényleg lehetővé tett olyan intézkedéseket, amelyeket a liberális elvnek az alkal-

mazása nem tett volna lehetővé. A liberalizmus ugyanis, amint erősítette a magyar nemzeti eszmének a küzdelmet Béccsel szemben, úgy viszont a dolog természetéből folyólag az öntudatra ébredező nemzetiségeket is erősítette abban a mozgalmukban, amelyet ezek folytattak a magyar kizárólagosság ellen. Segítségére volt azonban a magyarságnak a harmadik ikertestvér, a kapitalizmus, azért, mert a fejlődő városi élet, illetőleg ezen városoknak a kapitalizmusa, gyökerelenné tette az oda bevándoroltakat, vagyis atomizálta a társadalmat; s így azok a nemzetiségi elemek, amelyeket a városok szívtak fel, a maguk nemzeti eszméjével való kapcsolatukat elvesztették. A kapitalista kialakulással kapcsolatos ily atomizáló hatás folytán váltak a városok nálunk is, mint különben világszerte, azokká a kohókká, amelyek lakosaikat az állam hivatalos nyelvét adó nemzetbe olvasztják be. Magyarországon persze ez a folyamat nem lehetett olyan gyors, mint amilyen gyors pl. az Egyesült Államokban; a fentebb jelzett jogi konstrukció pedig, amely a politikai magyar nemzet fogalmát vezette be, bár sok nehézséget áthidalta, a Wilson-féle háborús propagandának az erőpróbáját nem bírta ki. Azt mondják, hogy Rómát a szövetséges városoknak a hűsége mentette meg Hannibállal szemben. Mi hasonló hűséget nem tapasztaltunk a nemzetiségeknél; s s ha a régi Róma szövetségeseinek a hűségét főleg Róma politikájának az érdeméül tudjuk be, akkor nálunk viszont a kiegyezés korában folytatott nemzetiségi politikának az eredménytelenségét kell konstatálni.

Szekfü azonban felveti az erkölcsi emelkedés lehetőségének a kérdését is a kiegyezés korában. Azt hiszem, hogy erkölcsről elsősorban Isten országával kapcsolatban kell beszélni. Ha pedig a földi országoknál maradunk, akkor elsősorban a becsület kérdését tegyük vizsgálat tárgyává és csak ennek kapcsán azt, hogy az országos célok szolgálatához kapcsolódó becsület minő morális megítélés alá tartozó cselekményeket tesz az embereknek lehetővé vagy kíván meg az egyes emberektől.

Kétségtelen, hogy lehetnek nemcsak az egyes embereknek, hanem a nemzeteknek vagy a társadalom valamely más

egységének is antimorális célkitűzései. Ez mindenképpen elítélendő; s épp ezért ennél legfeljebb súlyosbító körülményként játszik szerepet az, hogy az illető nemzet vagy más társadalmi egység ezeket az antimorális célokat az országlásnak az eszközeivel is igyekszik megvalósítani. A normális helyzet azonban mégis csak az, hogy a politikai célkitűzések sem nem morálisak, sem nem antimorálisak, hanem erkölcsileg közömbösek, vagyis amorálisak. Így aztán az, hogy valamely államalkotó társadalmi test miben látja a maga hivatását, hogyan állapítja meg a maga feladatait és ebben a komplexumban mit tesz első helyre, nem a morális, hanem kizárólag a belpolitikai és esetleg, illetve részben a külpolitikai felelősségnek a kérdése lesz. Az ily célkitűzések pedig országok és korok szerint felette változók. Egyik ország a tengerek feletti kéthatalmi standardnak a megtartását, egy másik ország a népfeslele részére gyarmatoknak a szerzését tartja legfőbb célnak, ezen célok szolgálatában látja elsősorban a maga becsületét; akkor és abban az országban tehát a polgárok között is elsősorban azokat becsülik meg, akik a legközvetlenebbül állanak a jelzett céloknak a szolgálatában. A kiegyezés korában nekünk a dualizmusban való egyenlőség biztosítása lett leginkább a nemzeti becsületnek a kérdésévé; tehát azáltal lehetett az ember legkönnyebben megbecsültté, ha eredményeket ennek a célnak a szolgálatában ért el.

Itt merül fel azonban az utaknak és eszközöknek és azok moralitásának a kérdése. Azt hiszem, objektíve állapíthatom meg azt, hogy a közjogi sérelmek politikája áldozatos magatartást kívánt. Az emberek módszerei különbözők: egy Apponyi Albert megkapó szónoklatokban a nemzeti élet teljességének a kiépítéséről beszélt; prókátor természetek törvénykönyvekkel bizonyították, hogy a közös hadügyminiszter valamely beszédében már ismét elvétette a helyes közjogi terminológiát; kis kúriákban Bartha Miklós cikkein lelkesedtek, vagy elbúsultak a haza sorsán; volt, aki csak kurjantani tudott, hogy «mégis huncut a német». De mindezek, nagyok és kicsinyek, valamennyien tisztában voltak azzal, hogy politikai váltógazdaság nincs és egész a koalíció-

nak a váratlan kormányrajutásáig számolniok kellett és számoltak is azzal, hogy ők ebben az életben sem hivatalra, sem kitüntetésre, sem arra nem számíthatnak, hogy az unoka-öccsüket a főispán pártfogolni fogja. Viszont ők voltak elsősorban a hazafiak; ami azonban ismét nem azt jelenti, mintha kiváló szakembereknek és nagy alkotóknak, mint mondjuk egy Wekerle Sándornak, föltétlen tekintélye nem lett volna, vagy mintha nem tisztelték volna tehetségeik szerint a kormány pártjának oly sok előkelő tagját. Hanem a jelzett körülmény azt jelentette, hogy a nép azoknak a meddőknek, akik a nemzetnek kedves eszméikért mind a sikernek, mind a jutalomnak a reménye nélkül harcoltak, — ha már hatalmat nem adhatott, legalább a szívét adta oda. Akkor pedig, amikor kenyértörésre került a sor, a közvélemény nem tűrt megalkuvást. Ha a közvélemény kimondotta a non cooperatió-t, mint kimondotta pl. a Bach-korszakban és kimondotta a darabont kormány idején, akkor sem hivatali állást, sem pozíciót elfogadni, sem azokkal, kik e szabályt megszegtek, a társadalmi összeköttetést fenntartani nem volt szabad. És az ilyen interdictumokat, legalább is abban a széles körben, amelyben a nemesi társadalomnak a befolyása volt az irányadó, kíméletlenül érvényesíteni is tudta ez a nemesi társadalom; holott egyébként majdnem minden tagja boldog volt, ha valamely hivatalt tudott magának vagy családjá valamely tagjának biztosítani a kormányzattól. Valószínűnek látszik, hogy másképp alakultak volna a nemzeti ellenállások, ha a társadalom vezető rétege kezdettől fogva a kapitalizmus előharcosainak a soraiból került volna ki.

Volt persze a kiegyezés korában korrupció is, vesztegetés is, aljasság, árulás és meghunnyászkodás. Szó sincs róla, hogy az emberek ne keresték volna abban az időben is a hatalomnak a kegyét. Szó sincs róla, hogy ne kellett volna lekenyerezni; szó sincs róla, hogy ne kellett volna erőszakos eszközökhöz is nyúlni még egy Tisza Istvánnak is, ha hatóerő akart maradni a magyar politikában. De nem ez a lényeg. Nem az a lényeg, hogy sokan megalkusznak, hanem az, hogy a társadalom a becsület szabályait e meg-

alkuvásoknak az érdekében ne változtassa meg. — Emberek vagyunk ; és a bibliabeli választott nép sokszor még ennyire sem vitte. Ott a közvélemény ereje gyakran nemcsak hogy preventive nem bizonyult elégségesnek a tévelygéseknek a meggátlására, hanem elégtelennek bizonyult arra is, hogy a megtévelyedettek felett ítélkezzenek és ezzel fenntartsa érvényében a szabályt. És az Úr megelégedett azzal is, hogyha legalább akadt hallgatósága azoknak a prófétáknak és azoknak a Jeremiásoknak is, akik korholták a tévelygéseket, vagy síránkoztak felette.

Ezzel be is fejezhetem. A jövőre néző tanulságot levonni nem tudok. Azt azonban látom, hogy ma is sérelmi politikát folytatunk a világ közvéleménye előtt azzal a kiegyezéssel szemben, amelyet egy a mohácsihoz hasonló csatavesztés Trianonban kényszerített reánk. Sérelmi politikát folytatunk a véderő kérdésében azért, mert a fegyverkezés egyenjogúságának a hiánya bántja országunknak az önérzetét. És sérelmi politikát folytatunk a nemzetiségi kérdésben, mert elszakadt véreinknek — annyi ünnepélyes nemzetközi ígélet ellenére — nincs meg a lehetősége arra, hogy — a királyi hitleveleknek a szavait idézem — «a maguk régi jó szokásai és szabadságai» szerint éljenek. Ezt a sérelmi politikát ma a revízióért, a katonai egyenjogúságért és a kisebbségeknek a jogaiért való küzdelemnek hívjuk és ma elsősorban ezeknek a céloknak a szolgálatával kötjük össze országunknak a becsületét.

A lényeg azonban ugyanaz ma is, a kiegyezés korában is és mindenkor : egy államalkotó képességgel felruházott társadalmi testnek szüntelen törekvése önnönmagának lehető érvényesítéséért. Az önérvényesítéshez fűződő becsület szolgálatának azonban különböző útjai és módjai lehetnek. Én például abból indulok ki, hogy az igazság fogalmába beletartozik az értékesség fogalma és hogy az igazságnak az ereje az igazság értékességében van. Az igazságnak az érvényesülése tehát annál kérdésesebb, minél inkább csak az én igazságom, csak a te igazságod, vagy csak az ő igazsága. Épp ezért úgy látom, hogy nagyon is bizonytalanná válhatik valamely nemzeti igazságnak a sorsa, amíg az csak egy kis

nemzetre értékes, tehát csak annak a kis nemzetnek az igazsága marad. Lám, például a dualizmusban való paritásnak a gondolata, amely a Deák-féle kiegyezés korának magyar igazsága volt, nemcsak akkoriban nem részesült különösen osztrák részről, de ezzel kapcsolatban nemzetközileg sem osztatlan elismerésben, hanem valami túlságosan nem értékeltek az újabb magyar generáció szemében sem. Azt kérdeztem tehát magamtól, hogy van-e nekünk térben és időben átfogó jellegű igazságunk, vagy legalább is olyan, amely egész történelmünkön áthat és amely a maga területi actio radiusával kiterjed különösen arra a Duna-völgyre, amelyben lejátsszódik ez a történelem?

Igyekszem emberileg objektív lenni, amikor a legátfogóbb értéket keresem. Nem hiszem, hogy válaszomba belejátszanék politikai felfogásom is. Bármiként is legyen ez azonban: én úgy látom és velem együtt, remélem, sokan, hogy olyan egységként — amely a maga specifikumát államalkotásban is érvényesítheti és államalkotás által is tarthatja fenn — azóta szereplünk az európai népek társaságában, amióta és az által szereplünk, mert azt a keleti pusztákról jött és nem közönséges vezetőképességű népet, amelyet őseinkként tisztelünk, megtermékenyítette a római vallásnak a felvétele, a katolikum. Innen ered az a misztikus test, amelyet Szent Koronának nevezünk és amelynek származásánál fogva megvan az emberi és megvan az isteni joga arra, hogy érvényesítse önmagát — per omnia saecula saeculorum. Ez a származásánál fogva a misztikumba vesző, valamikor új, ma már tradicionális Szent Korona-gondolat az, amely specifikus egységet alkothatott és tarthatott fenn a Duna-völgyben, mert másnál általánosabb értéket képviselt itt és ezzel egyben Európa többi népei előtt is. Ez a gondolat alakított, működött, élt; és mindig ez segített emberfelettinek látszó feladatokat megoldani. Vajjon a kiegyezés korában ennek a kornak minden liberalizmusa, minden kapitalista haladása, minden izzó magyarsága ellenére lehetett volna-e ébrentartani, lehetett volna-e — és tanú vagyok rá, hogy megtörtént — ismételten is aktuális politikai kérdéssé tenni Bosznia, Hercegovina, Dalmácia visszacsato-

lásának a kérdését, — egy népszámban és rekrutálóképességben, ipari- és pénzügyi felkészültségben, sőt centrumainak kulturális fejlettségében is erősebb Ausztriával szemben, ha az, amit úgy nevezünk, hogy történeti jog, nem mellettünk szól, vagyis, ha valamikor valamely koronás főnk nem járt volna Zarában, és ha Boszniának legalább egy része valamikor nem tartozott volna a Szent Koronának az uralma alá?

Nagy háború volt, amely százados alkotásokat tett tönkre. Szüntelen gazdasági és politikai krízisek teszik az életet nyugtalanná; s e nyugtalanságban a magunk és családkunk existenciája is szüntelen való problémává vált. Én megértem, ha a kenyérmezei harcok közt, az egyéni érvényesülésért való tülekedésben sokakat — közületi aspirációikban is — befed szűkre szabott egével a kis magyar horizont. Lehet-e felrázni, lehet-e magasabb szférákba vinni legalább az új magyar generációnak az önérzetét? Mert Szent István korában magasabb hivatásra születünk meg. És bármely időszakbeli, a mindenkori adott viszonyokon orientálódó célkitűzéseink által mutatták meg, hogy szárnyalásra képesek, ha a Szent Korona gondolatának a horizontjáig felemelkedni és abba bekapcsolódni tudtak. Ez a horizont is emberek fölé borul; és így aljasságoktól ez sem ment meg. De minél szélesebben terjeszkednek az árnyak, annál fontosabbá válik célkitűzéseinknek az emelkedettsége, hogy a maguk fényével ezt a sötétséget szétszórják, vagy legalább enyhítsék és elviselhetővé tegyék.

Minden történelem eszmék érvényesülésének a története és minden politika eszmék érvényesülésének a harca. Ezeket az eszméket kell keresnünk; és valamely történeti kort a szerint kell megbecsülnünk, hogy az illető kor eszméi az illető korban és kultúrkörben, — valamely aktuális politikai törekvést pedig a szerint kell megbecsülnünk, hogy az illető politikai törekvés eszméi az adott kultúrkörben mennyire válhattak, illetve mennyire válhatnak lehetőleg általános, tehát az abszolút leginkább megközelítő igazsággá. Mert abszolút igazságok viszont sem történelemben, sem politikában nincsenek, hanem csak a morálban és a vallásban vannak. Ne keressünk tehát zavart; mert ha ördögileg kártékonynak fes-

tünk is egy kort, mondjuk a közjogi sérelmi vitáknak a korát, vagy ördögileg ártalmasnak igyekszünk is beállítani egy politikát, mondjuk a legitimista irányt : ezekben az ördögökben nem lesz semmi bűnbánat, ezek nem fognak kérni semmi bűnbocsánatot ; hanem azt fogják felelni, amit Lucifer felelt nagyhetykén Madáchnál, hogy «nem adhatok mást, csak mi lényegem».

Ezt a lényegét óhajtottam ismertetni a közjogi sérelmi politikának a korára nézve.

KÁLLAY TIBOR.

GIOVANNI GENTILE

MŰVÉSZETBÖLCSELETE ÉS A MAI OLASZ ESZTÉTIKA IRÁNYAI.

— Első közlemény. —

Az újabb korban Olaszország nagy gondolkodóinak sajnálatos mellőzés a sorsuk az európai irodalomban. A XIX. században világhírré tesznek szert más nemzetek közepszerű bölcselei, mint a francia Cousin, az angol Hamilton és szinte megszámlálhatatlan német : Fechner, Mach, von Hartmann, Haeckel, Ostwald, Ziegler. Ellenben a három valóban lángeszű és eredeti olasz gondolkodót : Rosminit, Giobertit, Spaventát alig említi valaki. A XX. században is a szellem- és kultúrbölcseletnek minden kis német művelőjéről értekezéseket, könyveket írunk, de az olasz szellemi élet két vezérért : Crocét, főleg Gentilét nem tanulmányozzuk úgy, amint megérdemelnék.¹

Pedig Gentile a fasiszta mozgalomnak kezdettől fogva legszámottevőbb elmélkedője : «Il maestro spirituale del fascismo» — mondotta róla Mussolini. A filozófia történetének egyik legkiválóbb művelője, az olasz közoktatásügyi államtanács elnöke, az olasz közoktatásügynek legtöbbet alkotó minisztere, az óriásira tervezett Enciclopedia Italiana szerkesztője, a római királyi egyetem legnagyobb tekintélyű tanára, aki nagyjelentőségű filozófiai rendszerére nemrégiben tette fel a koronát esztétikájának megírásával.

Gentile fejlődésben kissé megállott rendszeréről ugyan Croce még 1930-ban ezt a merész állítást kockáztatta : «Az

¹ E sajnálatos mellőzés tényére bővebben rámutat Guido de Ruggiero : *La filosofia contemporanea*. Bari, 1929. II. k. 91—92. l. — R. Odebrecht (*Ästhetik der Gegenwart*. Berlin, 1932.) megállapítja, hogy haladást jelentő esztétikai munka a XX. sz.-ban kevés jelent meg, Gentilét azonban meg sem említi.

aktuális idealizmus azok közé a dolgok közé tartozik, amelyek Olaszországban az utolsó években szétfoslottak . . . Amiért is végeredményben hiszem és remélem, hogy utoljára szólottam róla».¹

Erre a támadásra csattanós válasz Gentile 360 lap terjedelmű nagy esztétikai műve.² Ezt a munkát általában úgy üdvözlik, mint az olasz szellemi kultúrának évek óta leg-számottevőbb alkotását. Gentile maga is rendszere záró-kövének tekinti művét, amint előszavából kiténik: «Ez a tanulmány a római kir. egyetemen 1927—28-ban tartott előadások sorozatából keletkezett. De aki ismeri műveimet és vezérgondolatomat legalább 1909 óta, amikor a szellem abszolút mozzanatairól szóló füzetemet közzétettem, könnyen belátja, hogy több mint 20 esztendő kutatásának és elmélkedésének gyümölcse rejlik ebben az új munkámban, mert az esztétikai probléma minden filozófiai művemben szemem előtt lebegett».³

Méltó tehát, hogy ennek a nagy elmének 20, sőt mondhatjuk 30 esztendő óta érő gyümölcsét nálunk Magyarországon is alaposabban megismerjük s ezzel kapcsolatban áttekintést nyerjünk a mai olasz esztétika irányairól. Előre kell azonban bocsátanunk, hogy ez nem könnyű feladat. Gentile újságírói faggatás alkalmával ismételten odanyilatkozott: «Az új idealizmus (t. i. az ő rendszere) nem minden ember fogára való kenyér». Új művének előszavában pedig óva inti azokat a könnyűvérű kritikuskokat, akik jelenleg hatalmukban tartják az olasz esztétikai irodalmat, hogy ez a könyv nem nekik való olvasmány, mert súlyos filozófiai elmélyedést kíván.⁴

Könnyebben behatolunk a mű gondolatmenetébe, ha foglalkozunk először Gentile filozófiai rendszerének történeti

¹ *La Critica*, 1930. 317—320. 1.

² *La filosofia dell'arte*. Roma—Milano, 1931. *La fil. d'arte in compendio*. Firenze, 1934.

³ *La filosofia dell'arte*. VII. 1.

⁴ «Il nuovo idealismo non è pane per tutti i denti. Avverto i rispettabili critici della terza pagina che questo libro non è per loro». *La filosofia dell'arte*. VIII. 1.

helyével és jelentőségével, másodszer esztétikai gondolatainak fejlődésével, harmadszor *La filosofia dell'arte* elméletével.

I. *Gentile filozófiai rendszerének jelentősége.* Gentile bölcselete a 300 esztendő európai tudatfilozófiának magaslata, legkövetkezetesebben kiépített alkotása, amint ez a következő rövid történeti áttekintésből kiviláglik. A filozófia helyzete nem olyan kétségbeejtően zavaros, mint általában hiszik, mert 300 esztendő óta tulajdonképpen két nagy irány küzd benne : a tudatnak és a létnek a filozófiája. Descartes nyomán az újkori filozófia alaptétele, a mindenségnek tulajdonképpeni magyarázó elve : a tudat, cogito, . . . tudatom van, tehát vagyok ; van lélek, Isten és világ. Ebben a tudatban a mai pszichologia három mozzanatot különböztet meg : 1. a tudat tartalmát (amit tudunk), a szemléleteket, képzeteket, gondolatokat, 2. a tudó alanyt, aki tud, aki a maga szellemi tevékenységével, ítélésével, tudományos rendszerezésével tudomást, világnézetet szerez, 3. végül a kettő szintézisét, a tárgy tudatos jelenlétét a magáraeszmélt alany előtt, más szóval a konkrét tudomást, gondolkodást, a tárgy bentfoglaltságát az-alanyban. Ezt a három mozzanatot építi 300 esztendő óta három bölcseleti irány : a pozitív, a transzcendentális és a metafizikai szubjektivizmus.

A pozitív szubjektivizmus csak az első mozzanatot, a tudat tartalmát, láthatárát fejtegeti asszociációs lélektan formájában Hobbestól Stuart Millig, s az angol, francia, német pozitívizmus bölcseleti rendszerében. Ennek az iránynak lényegét legjobban Berkeley mondása fejezi ki : esse est percipi, a lét a mi fölfogásunk.

Vele ellentétben a Kant-féle transzcendentális szubjektivizmus a tudó alany működő egységét, alkotó tevékenységét, szellemünk rendezői funkcióit kutatja mélyen. Megáll azonban a félúton, mert megengedi, hogy megismerésünknek van rajtunk kívül eső tárgya : a magánvaló, a noumenon.

Végül a harmadik forma a metafizikai szubjektivizmus. Ez német-olasz idealizmus alakjában teremtő működéssé avatja a tudat rendező és egységet alkotó funkcióit s ezekből törekszik levezetni tudatunk egész tartalmi világát. Az alanyból abszolút szellem alakul ki, aki mindent létrehoz,

alkot, rendez és fejleszt. Ezt az abszolút, mindentől független szellemet Fichte valamely általános én szellemi tevékenységének tekinti, de nem határozza meg közelebbről. Schellingnél ez az abszolútum az énnék és a nem-énnék, más szóval az eszmének és a természetnek azonossága. Hegel abszolútuma pedig a logikai fogalom, mint eszme, az eszme és lét egysége, mely a történelemben, főleg a filozófiai rendszerekben önmagára eszmél. Hegellel ellentétben Schopenhauernél ezt a szerepet az akarat tölti be.

Gentile határozottan Hegelhez csatlakozik ugyan, de kifogásolja nála, hogy a készen álló fogalmat, az egyetemes konkrét tartalmat tárgyalja (il pensiero pensato, a gondolt gondolatot), nem pedig a tartalmat megteremtő, megalkotó szellemi tevékenységet, a gondolkodó gondolatot (il pensiero pensante). Gentile ugyanis a Descartes-féle elgondolás végső következményeit is levonva, azt hirdeti, hogy ha ismeretünk bármely tárgyának a mélyére tekintünk, kútforrásként felfedezzük benne a gondolkodással alkotó alanyt, a benne jelenlevő szellemi istent. A természet és a történelem, a tavasz rózsáinak színpompája, a csillagos ég nagyszerű látványa, az emberi cselekvések, a műrecek varázslatos láncolata nem létezhetik az abszolút gondolkodás, az abszolút öntudat nélkül. (Ez az : autocoscienza.) Az igaz valóság ennél fogva nem a természet és a történelem, ez a bennünket környező térben és időben hullámzó sokféleség, nem is testünk, cselekvésünk vagy érzelmi világunk, hanem aki mindezeket elgondolja, gondolkodva létrehozza ; a végtelen én, ez a mindenütt, mindenben jelenlevő isten (il Pensiero pensante come atto puro, Io puro).¹

II. A filozófiai rendszer alapelveinek megismerése után kísérvük figyelemmel, hogyan alakul *Gentile esztétikai gon-*

¹ Ezen az alapon vallja Gentile minden pantheizmusa ellenére, hogy nincsen vallásosabb, jobb keresztény, mint ő, s az olasz scholastikusok ő mellette valóságos istentagadók, mert megbontják Isten és a világ szellemi egységét. *Teoria generale dello spirito*, 1924. 231. l. — Hirdeti, hogy a keresztény filozófiának legmodernebb formája az ő rendszere. *Rivista Neoscolastica*, 1932. 206. l. — Gentile: *Introduzione alla filos.* Roma, 1933. 36—37. l.

dolkodása. Rendszerének alapfogalmát már 1898-ban, *Rosmini e Gioberti* c. doktori értekezésében is megtaláljuk. Már akkor az a főelve, hogy a megismerő alanyból kell származnia minden valóságnak. Fiatalkori munkáiban azonban még nem találunk kimondottan esztétikai elmélkedéseket. Ezek akkor ötlenek fel, amikor századunk elején Croce körébe kerül s az ő műveivel kezd komolyan foglalkozni.

Croce kezdetben az esztétikát azonosította a történelemmel, mert mind a kettő egyénivel, részlegessel foglalkozik; míg a szorosán vett tudománynak, a filozófiának, tárgya: az egyetemes, az örökké érvényes fogalom. A történelem szerinte olyan művészi alkotás, mely valósággal megtörtént eseményeket ábrázol.¹

Gentile már ekkor élesebben szétválasztja a két tudományt. A történelem a valóságos egyénekkel foglalkozik, a művészet a lehetőséggel. A művészi alkotást jellemzi a befejezettség, a történelmet a le nem zártság.²

Felfogásuk különböző alakulása ellenére a XX. század elején barátságosan együttműködnek 1913-ban bekövetkezett teljes szakításukig. Croce közben a saját rendszerét dolgozza ki, mindig kerekébb egészzé. Az emberi gondolkodás történetében az övé az első filozófiai rendszer, mely esztétikai alapokon nyugszik. Gentile pedig mindig jobban elmélyed Kant, Hegel s olasz követőjük, Spaventa, tanulmányozásába. Croce sikere a pozitivizmussal szemben őt is lelkesíti, magával ragadja; s ezért együttműködésük idején osztatlanul dicséri s igen kevés kritikái megjegyzéssel kíséri barátjának minden munkáját. Rövid megjegyzésekben hangoztatja ugyan a szellem egységét Croce négy (esztétikai, logikai, gazdasági és etikai) fokozatával szemben és különös fenntartással fogadja az esztétika és a logika szétválasztását. Baráti vitatkozásuk eredményeként Croce az esztétikától elválasztja a történelmet s azonosítja a filozófiával; kevesebbre értékeli a természettudományt, megalkotja a tapasztalati

¹ Croce: *Contributo alla critica di se stesso*. 1926. 16. l. — *Storia ridotta al concetto generale dell'arte*. 1893. Új kiadása *Primi saggi*. Bari, 1919.

² Gentile: *Frammenti di estetica*. 1920. 50—60. és 380—390. l.

fogalmak tanát ; végül a hegeli dialektikának is teret biztosít a maga esztétikájában a szép és rút szembeállításával.

Gentile viszont elfogadja Croce első esztétikájának lényegét (1902). E szerint a művészet az egyéni egyes dolog közvetlen felfogása, ábrázolása és kifejezéssé alakult intuitív megismerése. Majd 1908-ban elfogadja Croce második esztétikájával a művészet lírai jellegét. Lírainak nevezi a művészetet azért, mert valamely vágyakozás, érzelmes törekvés ábrázolása jelenik meg benne. Pontosabban a művészet az átélt, érzelmes élet megismerése intuícióval és kifejezése ábrázoló jelekkel.¹

Croce végül esztétikájának harmadik korszakában, 51 éves korában a klasszicizmus felé közeledik *A művészi kifejezés egész jellegéről* írt tanulmányában. E szerint a művészet szemlélettel és kifejezéssel alakított érzelm. Ebben a magatartásban az érzelm a romantikus követelménynek felel meg, az alakítás pedig klasszikus igényeket elégít ki, mert minden művészi ábrázolás magában foglalja a mindenséget, visszatükrözi az egész világot. Ez a művészet kozmikus egész jellege. (La cosmicità e la totalità della grande arte.)²

Ezekkel a gondolatokkal szerzett magának Croce világraszóló hírnevet. Ardigo mult század végén uralkodó pozitívizmusának teljes letörése után a szellemtudományok fejlődneként irányította Olaszország tudományos és irodalmi életét. Vele ellentétben Gentile mindinkább a következetes olasz új idealizmus letéteményesének érzi magát. Maga előtt látja a Kant-féle filozófiának ígéretföldjét, melyet tanára, Jaja, a pisai egyetem oszlopcsarnokában sétálgatva vázolt Vaihingernek, a *Kantstudien* nagynevű szerkesztőjének : A természetet be kell olvasztanunk a szellem tevékenységébe, mert az egész valóság megismerése sem lehet egyéb, mint saját magunk öntudatra ébredése. Mi csak azt érthetjük meg, amit magunk alkotunk. Jaja e szavakkal világosan kitűzi a problémát, de a megoldással egész életében adós maradt. Erre a meg-

¹ Croce: *Saggi filosofici I. Problemi di estetica*. 1923. 22—23. l.

² Croce fejlődését bővebben l. Mester: *B. Croce*. Athenaeum, 1931. 210—213. l.

oldásra, az európai szubjektivizmus betetőzésére érezte magát hivatottnak Gentile, akit Jaja halála után, 1914-ben meghívtak egykori tanárának tanszékére. Újra meg újra alaposan megrostálja Kant és Hegel tanát. Elveti az elavultnak gondolt részleteket s egyedül a szellemi élet dialektikáját, a tudat három szellemi tevékenységének egybeolvadását tartja meg elődei tanításából. Gentile szinte kezdettől fogva foglalkozik a szellem három mozzanatának, az abszolút szellem formáinak kérdésével, mégpedig azért, hogy egyfelől megmentse a szellemi élet egységét és mozgalmasságát (dialektikáját), másfelől pedig biztosítsa a vallás és a művészet autonómiáját és halhatatlanságát.

Szerinte a vallást és művészetet nem szabad a régi logika módjára merev osztályfogalomként kezelni, hanem transcendentális értelemben, mint a szellem egyetlen tevékenységének, a teremtő gondolkodásnak (a filozófiának) ideális két mozzanatát, mert a filozófia és a történelem nem egyéb, mint a művészeteknek és a vallásnak örök szintézise, örök állítása és tagadása. A szellem lényege ugyanis monotriadikus ritmusban lefolyó dialektikus fejlődés, ami Gentilénél annyit jelent, hogy a szellemi folyamat egysége sokasággá lesz, s a sokaság ismét visszatér az ősi egységbe. Ez a látszólagos ellentét nála lehetővé válik, mert az egység a tudat egysége, melynek folyamata egységes ugyan, de számtalan tartalmat ölel fel a pillanatok egymásutánjában. Megtalálható tehát benne először az egység, mert a szellem mint tiszta alany helyezi maga elé az elvontan tekintett ezerféle tárgyat. Megtalálható továbbá benne a Hegel-féle hármas mozzanat. Az abszolút szellemnek első alakja ugyanis a művészet, az esztétikai magatartás; a második a vallás, vagyis a misztikus állásfoglalás; harmadik pedig a filozófia (egyenlő a történelemmel), a kritikai magatartás, az előbbi kettő egysége. Az első két mozzanatot tekinthetjük vagy magukbanvéve, az egész folyamattól elvontan; vagy konkrétan a valóságos szellemi folyamatban, a történeti életben.

Elvontan tekintve a művészet az alany közvetlen önállítása; olyan líraiság, melyben a művész szabadjára engedi képzeletét. Megalkotja saját kedvenc világát, ebben tetszése

szerint uralkodik és kormányoz, mert hiszen nem egyéb ez a világ, mint saját képzeletének a csapongása. A vallás pedig önmagában elvontan tekintve teljes ellentéte a művészi magatartásnak. Ebben az állapotban a szellem nem lát mást, csak a vele szemben álló tárgyat; ez előtt érzi a maga gyengeségét és tehetetlenségét, s ennek a tárgynak, az Istennek, tulajdonítja mindazt, amit saját maga mond vagy cselekszik.

Konkrét értelemben azonban mind a művészet, mind a vallás csak a filozófiának, az egyetemes emberi történelemnek egyik mozzanata, mert önmagában egyik sem valósulhat meg. A művészen, mint emberben felébred a filozófiai kritikai ösztön és érzi, hogy a maga költötte világában is belső törvényekhez van kötve, melyeket nem változtathat meg kénye-kedve szerint. Viszont a misztikusan vallásos ember rájön, hogy saját magáról nem mondhat le; a saját lelkét is érzi Isten mellett. A művészet ebben a konkrét felfogásban egyenlő a keletkezőfélben levő íszellemmel. Abszolút formának azért tekinthető, mert nem előzi meg semmi sem, mint valami különálló anyag, amelyet alakítania kell; a művészet magának a művésznek, mint egész embernek az életfelfogása, filozófiája. Mindenki meggyőződhetik erről, ha pl. Dantéra gondol, aki azért a legnagyobb költő, mert mindenekfelett erélyes, szilárd, tömör személyiség, kiből az elemző elme minden lehetséges elemet föltalálhat. Az *Isteni Színháték* pedig Dante egész lelke, hite, tapasztalata; bonyolult és mégis egyetlen egyéniségének megvalósulása. Végeredményként tehát a szellem valóságos értelemben filozófia, más szóval a művészet és vallás mozzanatainak örök állítása és örök feloldása.¹

A fejlődésnek erre a fokára érkezve Gentile könnyen észreveszi és kíméletlenül kimutatja Croce rendszerének és esztétikájának hiányait. 1913-ban történt meg a nagy nyilvános összeütközés a két jóbarát között a *Voce* folyóirat hasábjain.²

¹ *Teoria dello spirito*⁴, 1924. 189—197. l. — *La riforma della dialettica hegeliana*². 1923. 3. 23., 209. és köv. l.

² *Voce*. 1913-ban XI. 13.; XII. 11.; 1914. I.

Ezentúl teljesen elválnak útjaik. Az olasz szellemi életben Gentile megtöri Croce hegemoniáját, sőt nemsokára át is veszi, az esztétikán kívül, minden téren. De már az esztétikában is rámutatott a rendszer hiányaira. Croce elmélete voltaképpen tagadja a szellem teremtő erejét, mert ebben a művészet nem egyéb, mint meglévő, átélt érzelem megismerése és kifejezése. Új alkotás számára tehát nem nyílik tér, mert csak azt szemléljük, ami már úgyis adott, a gyakorlati élet fokán átélt. Croce csak úgy tudja elkerülni ezt az ellentmondást, hogy az érzelmet többféle értelemben veszi: majd a szemlélet pillanatában születő élménynek tekinti, majd előtte már meglévőnek. Ezenfelül Croce harmadik elgondolása szerint a művészet a mindenség egyetemes egészének kozmikus felfogása, s ennek ellenére sem filozófia, nem fogalmi megismerés; ami ismét nyilvánvaló ellentmondás, mert a mindenség fölfogása filozófiai fogalom. Ellentmondás található abban is, hogy a művészet független a való lélettől s mégis a valóságot követi, mint ennek megismerése; viszont a valóságot megelőzi, mert az alkotások forrása és kezdete. Gentile Croce valamennyi hibájának gyökerét fogyatékos filozófiai rendszerében látja, amely monizmus akar ugyan lenni, de rejtett dualizmus; mindig idealizmust hangoztat, pedig valójában empirizmus. Helyes, következetes esztétikát csak következetes filozófiai rendszerre lehet építeni.

III. Ilyen következetes rendszer az aktuális idealizmus, Gentile legújabb művének a *Filosofia dell' arte-nak rendszere*. Az eddig vázolt, régen érő gondolatokat új művében még mindig alakulófélben levő nyílt rendszerbe foglalja. A mű terjedelmes bevezetésből, két főrészből és befejező történeti áttekintésből áll. A bevezetésben kifejti, miért filozófiai probléma a művészet. Az első főrészben a művészet lényegét nyújtja, második részben a művészet sajátosságai címmel saját elméletével oldja meg a művészi gondolkodásnak és történelemnek következő vitás tételeit: a művészet fajai és az egyéni szép; a lángelme, a műízlés és műkritika; a művészet és az erkölcs, a művészet és a halhatatlan szellem.

A bevezetésben kifejti, hogy a művészet igazi filozófiai probléma. A művészet ugyanis nem a kíváncsi emberi elme

játéka, sem pedig művelt emberekbe külsőségesen oltott igény, hanem odatartozik minden emberi lélek legbelsőbb birodalmába, mert egyetemes emberi ösztönünk az, hogy ismeretlen tárgy előtt kellemetlenül érezzük magunkat, s felébred bennünk az ismeretlentől való szabadulás vágya. Probléma pedig éppen akkor jön létre, ha a gondolkodó alany magában korlátot, akadályt érez s egyúttal ösztönzést arra, hogy ezt az akadályt eltávolítsa. Az eltávolítás gondolkodással történik; a gondolkodás pedig ítéletben játszódik le. Ebben az alany az állítmányt, a gondolat tárgyát magába olvasztja, asszimilálja. A tudás tárgyát vonatkozásba hozzuk valamely állítmánnyal, amely minősíti, megvilágítja, s ezáltal megmondja: 1. létezik-e a tárgy; 2. mi ez a tárgy, mi a mivolta, lényege, s a 3. felteszi az igazi filozófiai kérdést: miért van ez a tárgy, és miért éppen olyan, amilyen. Ha ezt az ítéletet sikerült megalkotnunk, akkor a tárgy ismét eggyé lesz az ősalanyal, a végtelen gondolkodó gondolattal. Megszűnik a szellem kettéhasadása s az a velejáró nyugtalanító érzés, amelyet az alany és a tárgy szembeállítás okozott. A szellem működése szerint: önmagának határt állít, vagyis tárgyat, s ezt a határt legyőzi, mikor benne feltalálja önmagát az előbbi három kérdés megoldásával.

A legfőbbet, a harmadik kérdést, nem teszi fel sem a mindennapi tapasztalat, sem a szaktudományok. A gondolat azonban abban az aggodalmában, amelyet a meg nem fejtés okoz, odafordul a valláshoz, a metafizikához és nem nyugszik meg addig, amíg a vele ellenkezőnek nem látszó tételt vissza nem vezet a gondolkodásra, s amíg magára visszatérve meg nem alkotja a teremtő öntudat (autoconcelto) fogalmát.

A művészet problémájánál is sokan megállnak az első két kérdésnél; kutatják a művészet létét, lényegét, de tagadják a harmadik kérdés jogosságát, pedig nincsen igazuk, mert a második kérdésre, a lényeg problémájára adott helyes felelet már erre a harmadikra is megfelel. Az igazi mély filozófiai kérdés mégis csak a harmadikkal nyer megoldást.

Az empirizmus nem oldhatja, sőt nem is értheti meg a művészet problémáját, mert az empirizmus kétségkívüli tényeket akar megállapítani, a tények pedig — akár folyamatok,

akár tárgyak — lényegükben készen állanak, s a megismerő alanytól függetlenül léteznek. A naturalizmus befejezett tényekben nincsen szabadság, nincsen választás, teremtő alkotás. Ezzel ellentétben a művészet szabadság, mert teremtő tevékenység. Az alkotó szellemnek mindig többféle lehetőség között kell a maga útját megválasztania. Választás nélkül még egy szót sem tudna kiejteni, mert a beszédben is egyik igét el kell különítenie a másiktól, egyiket előnyben részesítene a másik fölött, vagyis másszóval: értékelnie.¹

Gentile művének első főrészében főleg a második kérdésre felel: mi a művészet lényege? A művészet tényleges létét már a bevezetésben néhány gyönyörűen megírt lappal intézte el.² Megállapításai szerint a művészet valamely műremekben rejlő tiszta alanyi mozzanat. A tiszta Én, mely még nem gondolkodik, nem helyez magával szembe tárgyat, de viszont kiindulási pontja minden gondolkodásnak, minden melegségnek és érdeklődésnek. Ezt a művészetet nem a történelemből, stílusirányokból vagy életrajzokból ismerhetjük meg, hanem a műalkotásokból, melyek föltárják előttünk a művész lelkét. A műalkotások azonban szerves egészek, amelyeket csak akkor értünk meg, ha az egészet áttekintjük. Pl. Dante műve nem valamely könyvtárban penészedő poros kötet, nem is valamely zavaros olvasmány vázлата, hanem gondos személyes átolvasással fölfogható egész, s ha az egészet átvesszük, akkor eltűnik az olvasó és szerző között minden tér- és időbeli különbség, újra közvetlenül átéljük a nagy művet, s ez újra él a mi valóságos gondolkodásunkban, ebben az örökké változó jelenben. Éppen az a különbség a történeti esemény és a műalkotás között, hogy az eseményt pontosan el tudjuk helyezni az időben, de a remekműveket nem, mert ezek összeforranak az átélő alannyal. Minden műalkotás zárt rendszert alkot, s ezért nem lehet átmennünk egyikről a másikra, mint a történésekben. Amint az érzelmet is csak az ismeri meg, aki érzi; hasonlóképpen a műalkotást is csak az fogja fel, aki valamiképpen újraalkotja, mert a

¹ *La filosofia dell'arte*. 1931. 3—83. l.

² U. o. 6—11. l.

lelkiélet bármely mozzanatát lehetetlen kívülről megismer-nünk.

A művész lelkiélete hasonlít az álomhoz, melyben a lélek lát, de nem ítél, nem tesz különbséget a valóság és nemvalóság között, s valóságosnak vesz minden önmagáról alkotott képet. A szellem, mint alany, saját világa alkotásában elég hatalmas arra, hogy egyesítsen, rendszerbe foglaljon minden tárgyat, de az alkotott nagy világ mellett megőrzi saját kedvenc világát. Az álomban a való világból csak az marad meg, amit az ember a legjobban szeret. Ezért álmodik a vadász az erdő-ről, a katona a hadseregről. Ezért pihen a szellem és vigasztalódik, mert nem kell határokat, korlátokat legyőznie. A valóságban is az volna a tökéletes tudat, ha már nem volna határ, mint az álomban; ha a mindenség tudata egyesítené magában a mindenség tárgyát és alanyát örök, végtelen nagy szintézisben. Ez azonban lehetetlenség. A mi világunkban a művész lelki élete felel meg a szellem álmának, s a kritika az ébrenlétnék. S ha ideálisan megkülönböztetjük a művészt az embertől, akkor a művész örökké álmodik, mert alkotása közben lemond a kritikáról, az embert azonban fölébreszti művészi álmából a valóság, a fájdalom, az ellenség, saját korlátoltságának tudata. Ekkor bírál és bölcselekszik. Az örökké álmódó művésszel szemben a kritikus filozófusokról mondják, hogy örökké álmatlanok s merev hidegséggel vádolják őket, pedig csak hivatásuk betöltésében jutnak el a művészet határára túlra.

Az eddigi eredmények: 1. a művészet tehát azt tartalmazza, ami a szellem életéből megmarad, ha nem tekintjük benne azt, ami kritika, filozófia, tudatos gondolat. 2. Ez az elvonás azonban csak ideális, amennyiben a szellem életében meg kell ugyan különböztetnünk a művészet mozzanatát, de nem szabad belőle kiszakítanunk, mert a műalkotás egyenlő a valóságos szellemmel. 3. A kiszakított, elvont, más szóval tiszta művészet tehát nem ténylegesen, nem önállóan létezik, hanem olyan, mint Kant bölcseletében az apriori formai elem. Ez a művészet élményeink transzcendentális elve, mely élteti ugyan az élő művészi egészet, de külön nem szemlélhető. Hiábavaló tehát Crocénak egész kritikai működése,

mely abban merül ki, hogy a remekművekben különbséget tesz a művészet és a nem-művészet között, s úgy akarja ezt a kettőt elválasztani egymástól, mint a vegyész a kémcsövekben lecsapódó só. Igazában a művészet nem létezik a teljes szellemi életen kívül, amint a filozófia transzcendentális elve is tapasztalat nélkül a semmibe vész, s csak ezzel együtt a teljes szintézisben lesz valósággá.¹

Mi a művészet formája? Erre a nagy kérdésre Gentile azt válaszolja, hogy a forma az imént kifejtett titkos transzcendentális elv: Az Én, mint a dialektikai ritmus teremtő alanya, a gondolat és a szemlélet olyan egybefoglalása, mint Kantnak szintetikus apriori ítélete; az öntudatnak az a kezdetleges formája, mellyel az alany fölismeri magát a tárgyban. Ezt a sajátos, művészi formai elvet akkor nyerjük, ha elvonatkozunk a szellemi folyamattól s megmaradunk ennek kiinduló pontján, az alanyban. A tiszta művészet e szerint a szellem tevékenységének elvont alanyi mozzanata. Helyesebben a művészet a gondolkodás teremtő tevékenységének alanyi s egyéni mozzanata.²

A művészet tehát minden életnek éltető forrása. Az átélt élet, mint pl. Ariosto erős egyénisége, melyből nagy műve fakadt. Gentile szerint a művészet és a gondolat különbsége nem függőleges, mint Crocénál, hanem vízszintes síkba tartozik, mint Kantnál a szemlélet és fogalom különbsége. Nem lehet elválasztani a szellemnek egyik mozzanatát a másiktól, mint az empirikusok vélik, nem lehet a művészet tárgya az egyes dolog, a filozófiáé pedig az egyetemes, mert a költészetben mindig rejlik valami egyetemes. Nem lehet továbbá elválasztani az értelmet a képzelettől, mert a szellem minden tevékenysége gondolkodás. Nem lehet a test a képzelet tárgya, a tiszta gondolaté pedig a szellem, mert tulajdonképpen a szemlélet és képzet is gondolat, még pedig olyan gondolat, mely térbeli és időbeli tárgyra irányul; az eszme pedig olyan

¹ U. o. 87—127. l.

² La forma estetica è la prima iniziale e quindi parrebbe anche immediata forma della vita dello spirito. Az esztétikai forma a szellemi életnek első kezdő, s ennél fogva látszólag közvetlen formája. *L'inattuale forma subjettiva dell'attività spirituale.* 145., 137. l.

gondolat, mely örök, végtelen valóval foglalkozik. Mindkettő ugyanannak a szellemi énnék tevékenysége. Ez a Gentile-féle abszolút formalizmus, mely szerint a művészet teljesen abban a formában található, melyet az anyag fölvesz. A művészet formájának kifejtése után keresi a tartalom mibenlétét. Ha a valóságban nem is, mégis ideális elvonással megkülönböztethetjük a formától a művészi anyagot, a tartalmat, mégpedig kétféle értelemben. Elvont tartalmat az különböztet meg, aki maga előtt látja a kész művet és keresi, mennyiben a művésznek saját alkotása. A konkrét tartalom pedig az, ami valósággal megjelenik a művész lelke előtt, mint valami csira, melyben már benne rejlik az egész mű. Ez az első folt, melyből kifejlődik az egész festmény, ez a mikrokozmosz, a Leibniz-féle monasz, mely magában rejti az egész nagy művet.¹

A művészet lényegének eddigi kifejtésével kapcsolatban Gentile röviden válaszol a művészi érték kérdésére. A művészetnek, a szellemi élet e kezdetleges formájának, igazi értékét, szépségét a szabadság adja meg. Mert értékelni annyi, mint választani. előnyben részesíteni valami értéket s az ellentétes értéktelen fölé emelni. Ez a választás pedig a szabad akarat tulajdonsága. E nélkül a szabadság nélkül nincsen igazság, amit szembehelyezhetnénk a hamissal; nincsen jó, ami ellenkeznék a rosszal, s ahol szabadság nincsen, ott nincsen szépség. Ezért nincs tulajdonképpen természeti szépség, mert a természet a mechanizmus birodalma. A természet csak akkor válik széppé, ha a szabad ember jelet választ belőle lelkiállapotának kifejezésére.²

Gentile tételét összefoglalóan a következőképp fogalmazhatjuk: a művészet a szellemnek történeti kibontakozásában a közvetett dialektikus mozzanat; egyenlő az érzellemmel és szeretettel, melynek kifejezése a gondolat, az ige és a nyelv.

A művészet tehát a szellem fejlődésének közvetett dialektikus mozzanata. Croce és követői ugyan közvetlen ismeretnek tartják a művészetet, amelyet intuícióval látunk meg. Az intuíció náluk az alanytól független tárgyat fog fel. A ma-

¹ U. o. 141. l.

² U. o. 144. l.

gát idealistának valló Croce tehát ebben a kérdésben is nagyon következetlen, mert az alanytól független tárgy mindig a realiztikus filozófia követelménye volt. A modern idealizmus elveti az intuició homályos fogalmát, mert szerinte a szellem belső folyamatosság, állandó fejlődés, melyben a természet tehetetlen mechanizmusának helye nincsen. A szellem a gondolkodásnak állandó tovasiető folyamata, nem pedig, mint a hegeli dialektika föltételezte, a lét és a nemlét ellentéte. Értelem nélküli szavak ezek, mert ha a fogalmak már készen állanak, akkor nincsen, mi alakuljon, mással nagy szintézisben eggyé váljon. Az egyetlen igazi változás és alakulás, amit mi ismerünk és tapasztalunk: a tényleges gondolkodás. Az igazi dialektika tehát ennek a gondolkodásnak a folyamata. Amiképp tapasztalati éünk, az egyes ember úgy alakítja egyéniségét, hogy kiműveli hajlamait és képességeit, s ezáltal a szellem benne mindig szabadabbá, egyetemesebbé, öntörvényének megfelelőbbé válik; hasonlóképpen az abszolút Én, az emberiség is akkor halad előre, ha mennél emberibbé lesz, ha mennél többet tud önmagáról, mennél jobban belát a természet, a gondolat, a történelem rejtelseibe. Ennek az öntudatra ébredésnek megvalósítása az igazi haladás, az igazi kultúra. Megvalósítója az öntudat, nem pedig a Spinoza-féle «causa sui», mely csak föltételezett, de nem bebizonyított, se nem tapasztalt valóság. Ez az igazi öntudat, ez a causalitas operans, az önműködő élet, mely a szellemi folyamat létrehozója és irányítója. Különbözik ugyan minden más ismerettől, de benne rejlik minden más ismeretben, mert nemcsak annak a tárgynak részleges ismerete, amelyet éppen fölfogunk, hanem egyszersmind annak az alanynak teljesebb önismerete, aki felfog. Ez az alany önmagát tagadva, önmagában különbséget látva, állítja a tárgyat, s a tárgy szintén tagadva a különbséget, állítja az alanyval való azonosságát.

Ennek alapján az esztétikai forma dialektikai jellege abban áll, hogy a konkrét gondolatfolyamatnak csak egyik mozzanatát alkotja, de nem az egész folyamatot; az a belső nyugtalanság, mely a teljesen érett, kifejlett gondolat felé, a szintézis felé tör. Amint az élet dobogtatja a szívet, indítja,

irányítja a vérkeringést, de lényege nincsen sem a szívben, sem a vérben, hanem mint egész él minden parányi szervünkben, hasonlóképp a művészet is a maga közvetlen konkrét voltával benne rejlik a gondolkodás lüktetésének minden ütemében: különbözik tőlük, de egyszersmind azonos velük. Rosszul cselekszik tehát Croce, amikor a művészetet elválasztja a gondolatától. Igazolja ezt az a megállapítás is, hogy a költő az ihlet pillanatában is gondolkodik valamilyen képpen, mert tud magáról. Igazolja továbbá az a tény, hogy a legzabolátlanabb romantikus is elméleteket gyárt és vitákat rögtönöz.¹

A művészet lényege az érzelem. Az eddigi vizsgálódás eredményeként leszögezhetjük, hogy a művészet a gondolkodás teremtő folyamatának alanyi mozzanata; az eszme fejlődésének, dialektikájának forrása. Ennek a teremtő mozzanatnak legjobb megjelölése az érzelem. Még pedig ismeretelméleti és filozófiai értelemben. A görög filozófia teljesen a tudat tárgyának kutatásában merül el. A tárgy pedig egyetemes, melyben nincs én vagy te, az egyetemesnek nincsen személyisége, s ezért a görög szellem tulajdonképpen nem is fedezte föl a szellemet. Hasonlót mondhatunk az újkor racionalizmusáról, melynek főképviselője Spinoza. A kereszténységben keletkezik az életnek új fogalma: az akaratnak értékelése. Ebben a szellem minden igyekezetével és tehetségével a természet fölé emelkedik: az alany győzedelmeskedik a tárgy felett. Erre az igazi álláspontra kell visszatérnie a mai lélektannak is, melyben eddig az alany csak passzív szemlélője a benne lefolyó asszociációs játéknak, mert a tudaton kívül eső tárgyak ingere határozza meg az érzetet és szemléletet; az érzelmet pedig a szemlélet váltja ki és ugyanez minősíti. Ne helyezték szembe az érzetet és szemléletet a tudattal, mert hiszen a szemlélet is a tudatnak a változása, s ennél fogva maga a tudat. Az érzelem is a tudat, de még abban az eredeti állapotában, mielőtt a gondolkodás ezt a tudatot ismerő alanyra és megismert tárgyra bontaná. Azért egységes az érzelem, mint az érző alany. Ez az erő az, amely vezeti,

¹ U. o. 146—165. l.

irányítja és fenntartja a szellemi folyamatot, s mindent, ami benne lejátszódott. Az érzelem dialektikája abban áll, hogy a fájdalom és az öröm együttvéve alkotják az érző egészet, mert az öröm a fájdalom hiánya, a fájdalom pedig az öröm hiánya. Egymást kölcsönösen kiegészítik, és csak akkor állnak ellentmondásban, ha mi gondolatban elválasztjuk, elvontan tekintjük őket. E két elvont állapot tagadása éri el mindkettőnek valóságos létét, az alakuló, élő, eleven szellemi folyamatot, a szellemi fejlődést (*divenire*). A pesszimizmus és optimizmus azért hamis világnézetek, mert nem magára a valóságos életre, hanem ezekre az elvont mozzanatokra építenek. Pedig a két ellentétes mozzanat nem két rész, melyeket egybe lehetne forrasztanunk, — ezt kizárja ellentétes voltuk — hanem egyik elemészi a másikat (*L'uno si mangia l'altro*). Egyesülésük változó egység, mely feloldja az ellentétben állókat. Az igazi öröm a fájdalomra következik s a fájdalmat fölveszi magába. Az érzelem tehát az alanynak bennünk alakuló hullámozó egysége, nem pedig az elvont lét, mely megfelel a gyönyörnek, vagy az elvont nemlét, mely azonos a fájdalommal. Az érzelmi állapot csak máshoz viszonyítva közvetlen és természetes, önmagában véve azonban közvetett, autonóm, szabadon tevékeny, egyetemes teremtő központ.¹ Az érzelem az egységes én, aki teremti önmagát és eszméit, mert a maga világát alkotva, önmagát is alkotja, amennyiben életfeltételeket valósít meg és szükségleteket elégit ki. Fájdalom akkor áll elő, ha valami hiányzik ezekből az életfeltételekből, ha elvesztünk valakit vagy valamit, ha élénken jelentkező szükségletet nem tudunk kielégíteni, vagy végül, ha az a rendszer, melybe összefoglaltuk eddigi tapasztalatainkat, új megállapítások következtében szétesik. A legnagyobb fájdalom a halál, az élet tagadása. Az igazi öröm a titokzatos élet haladása a teljes világosság felé, szellemi életünk fejlődése, nem pedig az érzéki gyönyör, mely életünket elégeti és alacsony színvonalra süllyeszti. Az öröm nem hiányozhat sohasem, mert gondolkodásunk akkor is gyarapodik, ha fájdalomra gondol vissza. Igen gyakran az emberi

¹ U. o. 186. l.

nyomorúságból származik az emberi nagyság, amint Pascal, Leopardi s annyi példa mutatja.¹

Az első rész V. és utolsó fejezetének sajátos címe : *L'amore e la parola* (a szeretet és a beszéd). A művészet nem az átélt érzelmek kifejezése, mint Croce gondolja, hanem maga az érzelem, az átélt élet. Az érzelem maga egységes és végtelen ; a gondolat az, amely elemez, kifejezésre juttat, s ezáltal megteremti a különbségek változatos világát. A kifejezés tehát már nem művészet, hanem gondolkodás, az eredeti érzelem egységének differenciálódása ; az alanytárggyá levése a gondolkodás folyamatában, a tárgy elemzése, s ezen a gondolatprizmán át ezerféle színképre törése. De a széttörés ellenére mindegyik érzelmi árnyalat végtelen, mert benne rejlik az élő egyén, a maga végtelen teremtő öntudatával. Az érzelem ezek alapján maga az egységes szellem, a végtelen élet, az örök szeretet, amely először is önmagát szereti, amikor önmagát alannyá és tárggyá teszi azért, hogy világos öntudatra ébredjen. Másnak szeretete abban áll, hogy a szembeállított tárgyban ismét felismeri, megérzi önmagát. Az érzelmes alany végtelensége fölnyitja szemünket, látjuk, hogy hozzánk tartozik a család, a vagyon, a természet, mert életünknek szükséges kiegészítői. Joggal tekintünk tehát testvérnek minden embert, joggal nevezzük anyáknak a földet és a természetet. A vitáknak, háborúknak is az a célja, hogy ráeszméljünk egységünkre ; elérjük azt a szellemi feladatot, melyben a tárgy megegyezik az alannyal és szereti most már magát nem vakon és ösztönösen, hanem öntudatra ébredt, értelmes szeretettel. A szellemnek lényege ez az értelmes, érzelmes szeretet, ez az «amor sui ipsius intellectualis», melyet Spinoza a természetnek és Istennek tulajdonít.² A szellem a gondolkodással a tárgyból visszatér önmagára, mint alanyra ; az alany pedig mint érzelem önmagának és másnak tudatos, átértett szeretete, mely azon a belátáson nyugszik, hogy másnak a léte ugyanaz, mint az övé.

¹ U. o. 167—195. l. — *Introduzione alla filosofia*. Roma, 1933. 57—60. l. ; 143—146. l.

² U. o. 213. l.

A szép egyetemessége és a művészet állítólagos határai.

A szépség az érzelmeknek, illetőleg az alanynak határozománya : bensőséges alanyiség. A művészet pedig a szépséget teremtő cselekvés. Ezért erőlködik Croce kétségbeesetten, hogy megkülönböztesse egymástól a szellemi alkotásnak két osztályát : a művészi és tudományos munkákat. De nem mondja meg, hogy mi jogon zárja ki a bölcselek sorából Dantét, Goethét, Leopardit és Petrarcat. Igazában az emberiség egész élete gondolkodás, vagyis mindig új alanynak s a vele vonatkozásban álló új tárgynak, új világnak teremtése. Tekinthesük az emberiséget, mint gondolkodó egészet, háromféleképpen : 1. az alany, 2. a tárgy szempontjából, és végül 3. mint egész magát. Az alany szempontjából a szellem mindennek előtt alany, vagyis olyan művész, akinek érzelve, lelke van, s ezt gondolkodással nyilvánítja. Az egész emberi történelmet tekinthesük ilyen elvont alanyi szempontból, akkor az emberiség minden alkotásában a művészetet látjuk. A tárgy elvont szempontjából nézve viszont minden gondolatunk transzcendens vallásos jellegű. Végül harmadszor nézhetjük a szellem történetét mint valóságos egész gondolatot a maga végtelen szabadságában, ami a filozófus történetíró tulajdonképpeni feladata. E három szempontban a szellemi egész ugyanaz marad, csak a szempont változik meg. Nem lehet tehát olyan történelmet írni, melyben ne volna művészet, mert az ilyen történelem csak plágium, melyben az alanynak semmi része sincsen. Hasonlóképpen a saját agyremét írja az, aki az erkölcsnek és a vallásnak történetét taglalja a nélkül, hogy tekintettel volna a művészetre, mert minden valóságban benne rejlik az alany, benne él tehát a művészet. A művészet története az egész szellem története az alany szempontjából nézve. Amint, ha kezet szorítok barátommal, érzem, hogy ez a kéz összefüggésben áll az egész emberrel, hasonlóképp a történetíró is egy részletes szempontot választ ki munkájában, de nem szabad felednie a szellemben élő eleven egészet, s annál jobban megközelíti az igazságot, minél jobban érezteti a részletekben keringő egyetemes életet.

Hamis tehát Croce megkülönböztetése s egész nagyirányú kritikai működésének alapja, melyre támaszkodva

mindig különbséget tesz valamely remekműben a művészet és nem-művészet, s az emberben a művész és nem-művész között. Helyesen egyik és a másik művész között kell különbséget tennünk, mert művész ugyan Dante, de művész Galilei, a nagy pisai is a maga módja szerint. Croce ellenére az új ismeret-elmélet nem tesz különbséget a fantázia és az értelem, a szép és az igaz között, mert a szellemi egészben a szép az alany, az igaz pedig a tárgy, de a kettő egy valóságos egészet alkot. Nincsen különbség a képzelet és a szemlélet között, mert mindkettő a tapasztalat eredménye s a kettőt csak az választja el, hogy a szemlélet megegyezik azzal a rendszerrel, amelyet a tapasztalat eddig alkotott, a fantázia képei pedig nem illenek bele ebbe a keretbe.¹

MESTER JÁNOS.

¹ U. o. 222. l.

A BENNET-CSALÁD.

(Pride and Prejudice.)

— Huszonhetedik és utolsó közlemény.¹ —

— Jóságos Isten! — kiáltott fel Mrs. Bennet, amikor másnap reggel az ablakban állott és kinézett — hát nem az a kellemetlen Mr. Darcy jön megint hozzánk a mi drága, édes Bingleynkkel együtt? Vajjon mi lehet az oka, hogy örökösen itt lábatlankodik a mi házunkban? Én azt gondoltam, hogy ő csak vadászni fog itt, meg miegymás, de nem lesz terhünkre a társaságával. Már most mit csináljunk vele, Lizzy? Neked újra ki kell vinned őt egy sétára, hogy ne legyen útjában Bingleynek.

Eliza majdnem elnevette magát, hogy Mrs. Bennet ilyen kellemes feladattal terhelte meg, de azért mégis bántotta, hogy anyja mindig csak ilyen jelzőket használ, amikor Darcy-ról beszél.

Mihelyt az urak beléptek a szobába, Bingley olyan sokatmondó pillantást vetett rája és olyan melegen rázta meg a kezét, hogy jólértesültségét illetőleg nem volt szükség egyéb bizonyítékra.

Nemsokára azután hangosan így szólt :

— Mr. Bennet, nincs véletlenül a közelben még néhány gyalogösvény, ahol Lizzy ma megint eltévedhetne?

— Én azt jánlom Mr. Darcynak, Lizzynek és Kittynek, — mondotta Mrs. Bennet — hogy ma délelőtt a tölgyfahalomra sétáljanak föl. Szép, hosszú séta és Mr. Darcy még sohasem gyönyörködött onnan a kilátásban.

— A többiek számára nagyon megfelelő lesz, — felelte

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1934. évi 675., 676., 677., 678., 679., 680., 681., 682., 683., 684., 685. és 1935. évi 686., 687., 688., 689., 690., 691., 692., 693., 694., 695., 696., 697., 698., 699. és 700. számában.

Mr. Bennet — de bizonyos vagyok benne, hogy Kittyt nagyon kifárasztaná. Igaz-e, Kitty?

Kitty bevallotta, hogy sokkal szívesebben marad otthon. Darcy bizonyítgatta, hogy őt roppantul érdekli a kiállítás a tölgyfa-halomról, Eliza pedig hallgatólag beleegyezett. Amikor fölment a lépcsőn, hogy rendbeszedje magát, Mrs. Bennet utána sietett és így szólt :

— Igazán sajnálom, Lizzy, hogy egész délelőttre a te nyakadba kell akasztanunk ezt a kellemetlen embert. Remélem, nem haragszol ránk e miatt. Minden csak Jane kedvéért történik, hiszen úgysis tudod. Mikor beszélgessen a vőlegényével, ha most nem? Így hát ne vedd fel az egésztest.

Séta közben elhatározták, hogy Darcy az est folyamán megkéri Mr. Bennettől Eliza kezét. Mrs. Bennetet Eliza vállalta. Nem volt képes megállapodásra jutni arra nézve, hogy Mrs. Bennet milyen álláspontra fog helyezkedni az egész dologgal szemben. Néha kétségek fogták el, hogy Darcy minden gazdagsága és fényes társadalmi állása sem lesz elegendő ahhoz, hogy legyőzze Mrs. Bennet szörnyű ellenszenvét. De akár hevesen fogja ellenezni a házasságot, akár pedig szenvedélyesen fog tapsolni neki, az az egy bizonyos volt, hogy nem fogja magát okosan viselni s egyáltalában nem fog a helyzet magaslatára emelkedni. Eliza rettegett attól, hogy Darcy tanúja lehessen akár az első örömujjongás első kitörésének, akár a kétségbeesés első viharos nyilatkozásának.

Este aztán, alighogy Mr. Bennet visszavonult könyvtárszobájába, Eliza látta, hogy Darcy fölkel és utána megy és ez rendkívüli izgalommal töltötte el lelkét. Attól nem félt, hogy apja ellenezni fogja a házasságot, viszont az a tudat, hogy nála nélkül Mr. Bennet boldogtalannak fogja magát érezni a házban, továbbá hogy éppen legkedvesebb leánya olyan férfit választott ki élettársul, akihez Mr. Bennet a legnagyobb aggodalommal és szomorúsággal fogja őt hozzáadni, ez a tudat nagyon meggyötörte Elizát és szinte kétségbeesve ült ott, amíg végre Darcy újra megjelent s amikor Eliza rátekintett, elmosolyogta magát. Ez egy kis megkönnyebülést jelentett Elizára nézve. Pár pillanattal később Darcy már ott volt az asztalnál, ahol Eliza együtt ült Kittyvel,

s miközben úgy tett, mintha kézimunkáját bámulná, ezt súgta a fülébe :

— Menjen az édesapjához. Nagyon várja Önt könyvtár-szobájában.

Eliza természetesen rögtön fölkelt és kiment a szobából.

Mr. Bennet föl-alá járkált a könyvtárban, igen komoly s nyugtalan arccal.

— Lizzy, — ezzel fogadta leányát — mi jutott eszedbe? Megbolondultál, hogy elfogadod ezt az embert? Hiszen mindig gyűlölted.

Eliza csak most színta-bánta igazán, hogy valamikor nem gondolta meg jobban, amit Darcyról mondott s hogy kifejezéseit is nem válogatta meg nagyobb kritikával. Ez megkímélte volna őt a sok magyarázgatástól és bizonyítástól, ami bizony nagyon félszegül és furcsán hatott ; de viszont nem térhetett ki előle és némi zavarral mondta Mr. Bennet előtt, hogy szereti Darcyt.

— Vagyis más szóval : a felesége akarsz lenni. Hiszen igaz, szebb ruháid és szebb hintaid lesznek, mint Jane-nek. De boldoggá fog ez tenni téged?

— Más kifogása nincs a dolog ellen, mint az a föltevése, hogy nem szeretem Darcyt?

— Egyáltalában nincsen. Mi valamennyien kellemetlen modorú és gőgös embernek ismerjük ; de még ez sem jöhet számba, ha igazán tetszik neked.

— Igazán tetszik . . . tetszik — felelte Eliza és a szeme könnybe borult. — Szeretem. Ha büszke is, nem üreslelkűségből az. És nagyon kedves tud lenni. Édesapám sem ismeri őt és azért is kérem, ne beszéljen róla ilyen hangon, mert ezzel fájdalmat okoz nekem.

— Lizzy, — mondotta Mr. Bennet — én beleegyezésem adtam a házassághoz. Mr. Darcy igazán olyan ember, akitől semmit sem mernék megtagadni, ha ő olyan leereszkedő, hogy egyáltalában kér tőlem valamit. Ha te hozzá akarsz menni, akkor hozzá fogsz menni. De azért hallgasd meg, amit apád tanácsol neked. Én ismerem a természetedet, Lizzy. És tudom, hogy csakis akkor lehetsz boldog és becsületes, ha olyan ember lesz a férjed, akit igazán becsülhetsz

s akire úgy tudsz föltekinteni, mint magadnál kiválóbb valakire. Meg nem felelő házasságban a te élénk és nyugtalan szelleted és tehetséged a legnagyobb bajokba fog dönteni téged. Szenvedni fogsz és nem fogod tiszteletben tartani a korlátokat. Édes leányom, ne köss olyan házasságot, amelyben nagy szomorúságomra azt kelljen tapasztalnom, hogy nem becsülheted az élettársadat. Te nem tudod, hogy mire vállalkozol.

Elizát ez még jobban meghatotta. Komolyan és ünnepélyesen válaszolt édesapjának az ellenvetéseire s annyiszor elmondta, hogy csakis szíve sugallatának enged, amikor Darcyhoz megy feleségül, oly részletesen megmagyarázta, miképpen ment végbe lelkében a nagy változás, amely együtt járt Darcy igazi jellemének fölismerésével, oly meggyőzően bizonyította be, hogy szerelme nem hirtelen vagy pillanatnyi fellobbanás, hanem olyan érzés, amely nehéz hónapok próbáját is kiállotta, s olyan energiával sorolta fel Darcy kiváló tulajdonságait, hogy végre is győzött Mr. Bennet hitetlenségén s kibékítette őt ennek a házasságnak a gondolatával.

— Hát jól van, édes leányom, — mondotta Mr Bennet, miután Eliza elhallgatott — nekem ezek után nincs több mondanivalóm. Ha így áll a dolog, akkor Darcy megérdemli, hogy a felesége légy. Ha kevésbbé érdemes emberről lenne szó, igazán nem tudnék megválni tőled.

Hogy fokozza a kedvező hatást, Eliza elmondotta édesapjának, mit tett Darcy Lydia érdekében a saját jószántából.

Mr. Bennet számára nagy meglepetés volt ez a dolog és a következőket mondotta :

— Hát ez igazán a csodák éjszakája. Így hát Darcy csinált mindent, ő ütötte nyélbe a házasságot, ő adta a pénzt, ő fizette ki annak a fickónak az adósságait és ő szerzett neki állást? Annál jobb! Ezzel kevesebb lesz a gondom és megmarad a pénzem. Mert a nagybátyádnak vissza kellett volna fizetnem, amit helyettem előlegezett, de ezek a hevesvérű ifjú szerelmesek mindent a maguk módja szerint hajtanak végre. Én holnap fel fogom ajánlani neki, hogy megtérítem a kérdéses összeget és ezzel vége is lesz a dolognak.

Bennet úrnak aztán eszébe jutott, hogy pár nappal

azelőtt milyen zavarban volt Eliza, amikor felolvasta neki Mr. Collins levelét. Nagyon kinevette Elizát, végül megengedte neki, hogy távozhassék s így szólt hozzá, amikor Eliza már az ajtó felé indult :

— Ha Kitty vagy Mary miatt is jelentkeznek egy fiatal-ember, csak küldd ide bátran, mert most éppen ráérek.

Eliza lelke nagy tehertől könnyebbült meg és miután félóra hosszat nyugodtan gondolkozott a saját szobájában, annyira összeszedte magát, hogy megjelenhetett a többiek között a nélkül, hogy önuralma veszélyben forgott volna. Túlkorai dolog lett volna még ujjongani, de viszont már félni sem kellett semmitől és már közel érezte a percet, amikor nyíltan és őszintén és minden fenntartás nélkül lehet majd boldog.

Amikor éjjel édesanyja felment öltözőszobájába, Eliza utána ment és közölte vele a nagy eseményt. A hatás rendkívüli volt, mert első hallásra Mrs. Bennet ülve maradt szé- kén s egy árva szót sem bírt kinyögni. Percek teltek bele, amíg végre fel tudta fogni, hogy mit hallott, ámbár neki általában igen kifejtett érzéke volt az iránt, hogy mi érdeke a családnak s hogy milyen előnyös dolog, ha bármelyik leányának kérője akad.

De lassankint mégis csak magához tért, fészkelődni kez- dett a széken, fölkel, megint visszaült, álmélkodott s gratu- lált saját magának.

— Jóságos Isten! Uram Teremtőm! No de ilyet! Mr. Darcy! Ki is gondolhatott volna erre. És ez igaz! Oh, én drága Lizzym! Micsoda gazdag és tekintélyes asszony lesz belőled! Mennyi tüpénzed lesz, micsoda ékszered, milyen hintód, lovad! A Jane szerencséje nem is hasonlítható ehhez — közel sem jön hozzá. Igazán örülök ; boldog vagyok. Milyen kedves ember! Milyen szép ember! Milyen derék, magas! Oh, drága Lizzym, bocsáss meg nekem, hogy eddig ki nem állhattam. Remélem, hogy ő is el fogja felejteni. Drága, drága Lizzym! Házad lesz Londonban! Mindened lesz, ami szép és drága. Három lányomat sikerült férjhez adnom. Tíz- ezer font évi jövedelem. Uram Istenem, mi lesz belőlem! Még meg talállok bolondulni.

Ez már elég bizonyíték volt arra nézve, hogy Mrs. Bennet beleegyezéséhez nem férhet semmi kétség. Eliza boldog volt, hogy Mrs. Bennet örömkítőreinek ő lehetett az egyetlen tanúja és hamar búcsút vett anyjától. De három perccel sem tölthetett el a saját szobájában, mikor édesanyja már bekopogtatott hozzá.

— Édes leányom, — kiáltotta Mrs. Bennet — én nem tudok egyébre gondolni. Tízezer font évi jövedelem, sőt valószínűleg még több. Ez olyan, mint ha egy grófhhoz mennél feleségül. És külön dispenzációval fogtok megesküdni. Nem is esküdhetek másképp, mint külön dispenzációval. De most mondd meg, drágám, mi Mr. Darcynak a kedvenc étele, hogy holnapra azt főzessem.

Ez már rossz ómen volt, előrevetett árnyéka annak, miképpen fogja viselni magát Mrs. Bennet az új vővel szemben. És Eliza úgy érezte, hogy hiába imádja őt Darcy a legforróbban, és hiába örül e házasságnak az egész család, valami mégis csak hiányzik. De a rákövetkező nap sokkal jobban telt el, mint ahogy remélhette volna. Mrs. Bennet szerencsére annyira félt jövődöbeli vejétől, hogy alig mert szólni hozzá, s vagy arra szorítkozott, hogy valami figyelmességet tanúsítson iránta, vagy arra, hogy helyeselje Mr. Darcy egy-egy mondását.

Eliza nagy elégtétellel látta, hogy édesapja igazán meg akar ismerkedni Darcyval, és Mr. Bennet közölte is vele nem-sokára, hogy Mr. Darcy egyre nő becsülésében.

— Én nagyon tisztetem az én három vőmet — mondotta Bennet úr. — De talán valamennyi közül Wickham a kedvencem. Mégis azt hiszem, hogy a te férjedet épp úgy fogom szeretni, mint Bingleyt.

LX.

Eliza csakhamar visszanyerte rendes jókedvét. És tudni szerette volna, miképpen lett Darcy szerelmes ő beléje.

— Hogyan kezdődött a dolog? — kérdezte vőlegényétől. — Azt meg tudom érteni, hogy szépen tovább fejlő-

dött, amikor egyszer már megindult. De azt szeretném tudni, hogy mi keltette fel Önben legelőször ezt az érzést.

— Nem tudom megmondani az órát, megnevezni a helyet, sem a szót, sem a tekintetet, amikor, ahol és ahogy kezdődött. Nagyon sok idő telt el azóta. Amikor észrevettem, már egészen benne is voltam.

— Azt tudom, hogy a szépségem eleinte nem hatott Önre, ami pedig a viselkedésemet illeti, tudom, hogy a modoromat mindig is majdnem illetlennek tartotta. Én pedig, valahányszor csak beszéltem Önnel, inkább kellemetlenkedni akartam, mint nem. És most legyen őszinte. Azért szeretett belém, mert szemtelen voltam?

— Azért szerettem meg, mert olyan élénk volt és olyan vidám.

— Egész nyugodtan mondhatja szemtelenségnek. Mert majdnem az volt. Tény, hogy Ön megcsömörlött már a sok udvariaskodó, szertartásos, alázatos beszédétől és modortól. Meggúálta azokat a nőket, akiknek minden szava, gondolata és tekintete csak azért volt, hogy elnyerjék az Ön helyeslését. Én fölka-vartam Önt és érdekelni kezdtem, mert annyira más voltam, mint a többiek. Ha Ön alapján véve nem igazán kedves ember, meggyűlöltné volna viselkedésem miatt. De hiába titkolta el nagy fáradtsággal igazi énjét, mindig nemesen és igazságosan érzett; és lelke mélyén nagyon megvetette mindazokat, akik állandóan udvaroltak Önnek. No látja, most már nem kell előttem mentegőznie, és mindent számbavéve, azt hiszem, hogy az én magyarázatom teljesen megfelel a valóságnak. Ön viszont nem tudhatja rólam, hogy igazán jó vagyok-e, de ha egy férfi szerelmes, akkor egyszerűen nem gondol erre.

— Hát az nem volt jóság, ahogy a testvérével bánt, amikor ő hirtelen megbetegedett Netherfieldben?

— Drága Jane! Kevesebbet igazán senki sem tehetett volna érte. De hát nem bánom, nevezze jóságnak, ha Önnek jólesik. A jó tulajdonságaim mind az Ön védelme alatt állanak, úgy túlozhatja őket, ahogy akarja, én viszont cserében vitatkozni fogok Önnel, sőt kínozni fogom, valahányszor alkalmam és módom lesz rája. És rögtön el is kezdem

azzal a kérdéssel, miért húzódozott olyan erősen attól, hogy dülőre vigye a dolgot? Miért volt olyan félénk, amikor először jött el hozzánk újra és amikor nálunk ebédelt? És, ami a legfontosabb, ha már eljött, miért viselkedett úgy, mintha egyáltalában nem törődne velem?

— Mert Ön szótlán volt és komoly s nem volt hozzám egyetlen bátorító szava sem.

— Ha tudná, milyen zavarban voltam!

— Hát még én!

— De az ebédnél igazán többet beszélhetett volna velem.

— Ahhoz kevesebbet kellett volna éreznem.

— Nagy baj az, hogy ilyen okos feleletet tud adni és hogy én, mint okos leány, beérem az okos felelettel. De most már azt kell kérdezniem, meddig húzódozott volna még ez az ügy, ha teljesen Önre lett volna bízva? Mikor nyilatkozott volna, ha én meg nem kérdezem? Mert attól tartok, az Ön vallomásában igen nagy — sőt túlságosan nagy része volt annak, hogy én végre is elhatároztam, hogy meg fogom köszönni nagy jószágát, amellyel Lydia ügyét felkarolta. Mert mi lesz az erkölcsből, ha két ember boldogsága csak egy ígéret megszegése árán jöhet létre? Mert nekem nem is lett volna szabad szóbahoznom a dolgot. Nem jól van ez így.

— E miatt igazán ne nyugtalankodjék. Az erkölcsöt nem érheti semmi veszedelem. Lady Catherine menthetlen eljárása, amellyel szét akart választani minket, utolsó kételemet is eloszlatta. És én nem annak köszönhetem mostani boldogságomat, hogy Ön mindenáron kifejezést akart adni hálájának én irántam. Én akkor már olyan hangulatban voltam, hogy nem volt szükségem semmi további biztatásra. Nagynéném beszédjéből megtudtam, hogy remélhetek, és akkor már el is határoztam, hogy végére fogok járni a dolognak.

— Lady Catherine véghetetlenül sokat használt nekünk s ez őt boldoggá teheti, mert ő nagyon szeret hasznára lenni embertársainak. De mondja meg nekem, miért jött le Ön Netherfieldbe? Csak azért, hogy átlovagolhasson Longbournba és kényelmetlenül érezze magát? Vagy számolt az esetleges komoly következményekkel?

— Igazi céloom csak az lehetett, hogy lássam Önt és ha lehet, megtudjam, van-e reményem arra, hogy valamikor mégis szeretni fog engem. Bevallott céloom, vagy az, amit önmagamnak bevallottam, az volt, hogy saját szememmel győződjem meg arról, vajjon Jane szereti-e még Bingleyt, és ha igen — akkor a magam részéről meggyónjak mindent barátomnak, ami azóta meg is történt.

— De lesz-e valaha is bátorsága jelenteni Lady Catherine-nek, hogy mi vár őreája?

— Azt hiszem, Eliza, hogy inkább egy kevés időre van szükségem, mint bátorságra. De ennek meg kell lennie. S ha ad nekem egy ív papirost, akkor meg is történik azonnal.

— És ha nekem ugyanakkor nem kell szintén levelet írnom, oda fogok ülni Ön mellé, bámulni fogom, hogy milyen egyenesek a sorai, mint azt valamikor egy fiatal hölgytől hallottam. Csakhogy nekem is van nagynéném, akit nem szabad elhanyagolnom.

Eliza nem akarta megvallani Mrs. Gardinernének, hogy mennyire túlbecsülik ők a Darcy és közte fennálló barátságot és e miatt nem is válaszolt eddig nagynénjének kimerítő levelére. De most olyan örvendetes hírt közölhetett velük, hogy már röstelte is magát, amiért három teljes napot vett el örömeükből és boldogságukból, úgy hogy rögtön asztalhoz ült és ezeket írta :

— Drága néném, már régesrég meg kellett volna köszönnöm hosszú levelét, amely igazán teljes felvilágosítást adott mindenről, de megvallva az igazat, kissé bosszús voltam ahhoz, hogy leüljek levelet írni. Ön sokkal többet képzelt, mint amennyi igaz volt akkor. Most viszont szárnyra bocsáthatja egész képzelőtehetségét, a legmerészebb föltevésekre ragadtathatja magát, s hacsak azt nem hiszi, hogy máris férjhez mentem, csak nagyon kicsit fog tévedni. Írjon mennél előbb, de sokkal jobban dicsérje fel előttem Darcyt, mint multkori levelében tette. Újra és újra köszönöm Önöknek, hogy nem mentünk fel a tavakhoz. Hogy' is lehetett nekem ilyen ostoba kívánságom! Amit a pony-lovakról ír, az egyszerűen remek. Minden nap körül fogunk kocsikázni a parkban. Én vagyok a legboldogabb teremtes a világban.

Ezt talán már mások is mondták én előttem, de ennyi joggal nem mondhatta még soha senki. Boldogabb vagyok, mint Jane. Ő csak mosolyog, de én nevetek. Mr. Darcy mindazzal a szeretettel üdvözli Önöket, amelyet elvonhat tőlem. Karácsonyra mindnyájukat várjuk Pemberley-be. Szerető unokahúga stb. stb.

Darcy természetesen más stílusban írt Lady Catherine-nek, de az a levél, amelyet Mr. Bennet küldött el válaszul Mr. Collinsnak, stílusban teljesen elütött a másik kettőtől.

— Kedves Uram,

Ön kénytelen lesz újból gratulálni nekem. Eliza rövidesen Mr. Darcy felesége lesz. Vigasztalja meg Lady Catherine-t, ahogy csak tudja. De én az Ön helyében inkább az unokaöccsöt választanám. Ő többet adhat. Őszinte híve stb.

Miss Bingley levele, amelyet bátyjának írt a közeli esküvő alkalmából, csupa melegség volt és csupa hamisság. Még Jane-nek is írt külön, kifejezést adott nagy örömének és a régi ígéket hajtogatta, hogy mennyire szereti Miss Bennetet. Jane-t meghatotta a levél, a nélkül, hogy egy betűjét is elhitte volna, és ámbár tudta, hogy Miss Bingley-ben nem lehet bízni, sokkal kedvesebb és jóságosabb hangon felelt neki, mint ahogy — Jane biztos tudomása szerint is — jövődöbéli sógornője megérdemelte volna.

Miss Darcy levele viszont épp oly őszinte örömet fejezett ki, mint az a levél, amelyben bátyja közölte vele, hogy feleségül veszi Elizát. Négy oldal nem volt elég neki arra, hogy elmondhasson mindent, amit érzett, és minden szavából kitetszett, milyen komolyan vágyódik sógornőjének a szeretete után.

Mielőtt Mr. Collins válaszolhatott volna Mr. Bennet levelére, s mielőtt még Charlotte gratuláló levele megérkezhetett volna, a longbourniak arról értesültek, hogy Collinsék látogatóba jönnek Lucas Lodge-ba. A hirtelen utazás oka hamarosan kiderült. Lady Catherine-t unokaöccsének írásbeli értesítése annyire dühbe hozta, hogy Charlotte, aki őszintén örült Eliza szerencsájének, igen érthetően menekülni akart a fenyegető vihar elől. E pillanatban Elizára nézve igazán kellemes volt, hogy viszontláthatja a régi barátnőt,

ámbár arra is kellett gondolnia, hogy ezt az élvezetet nagyon drágán fizeti meg, amikor látta, hogy Darcy kénytelen elszenvadni Mr. Collins kenetteljes és megalázkodó figyelmességeit. De Mr. Darcy ezt is bámulatos nyugalommal tűrte. Még Sir William Lucas-t is meghallgatta, aki szerencsekívánatait úgy fejezte ki, hogy Darcy elrabolja az egész vidék legértékesebb drágakövét, és higgadtan és udvariasan vette tudomásul Sir Williamnek azt az állítását is, hogy gyakran fognak találkozni a királyi udvarban. És ha a vállát vonta is, ez csak olyankor történt, amikor Sir William már nem vehette észre.

Mrs. Philips közönséges és műveletlen modora egy másik tétel volt, amely talán még jobban próbára tette a türelmét. És ámbár Philipsné, épp úgy, mint jövődöbéli anyósa, sokkal jobban félt tőle, semhogy oly bizalmasan mert volna szólni hozzá, mint Bingleyhez, akinek a jó kedélye bátorítás volt mindenki számára, a jó asszony, ha csak megszólalt is, okvetlenül valami nagyon közönséges dolog jött ki a száján. Igaz, hogy Darcy iránt érzett tisztelete sokat elvett beszédjéből, de semmit nem adott hozzá eleganciájához. Eliza minden lehetőt elkövetett, hogy se Mrs. Bennet, se Mrs. Philips ne sokat alkalmatlankodjanak Darcynak. Teljesen lefoglalta őt magának s csak azokat a családtagokat bocsátotta közelébe, akikről tudta, hogy minden baj nélkül lehet velük társalogni. S ámbár a mátkaság örömeit ez a nagy gond és vigyázat és mindaz, ami vele járt, talán nagyon is csökkentette, annál kellemesebb volt a jövőre gondolni. És Eliza nagy gyönyörűséggel is gondolt arra az időre, amikor nem lesz körülöttük az a társaság, amely egyiküknek sem felelt meg igazán, s együtt lesznek Pemberley-ben, ahol kényelmes és finom családi körben fog telni az életük.

LXI.

Mrs. Bennet anyai érzése valósággal felujjongott azon a napon, amikor megszabadult két legértékesebb leányától. Nem nehéz elképzelni, milyen örömteljes büszkeséggel látogatta meg utóbb Mrs. Bingleyt, akinek természetesen —

Mrs. Darcyról beszélt. Igazán, a család kedvéért, szívesen számolnék be arról, hogy, miután három leányát sikerült főkötő alá juttatnia, ami életének leghőbb vágya volt, e szerencsés körülmények nevelő hatása alatt, okos, kedves és tanulékony teremtés vált belőle; ámbár az urára nézve talán jó volt, hogy olyan maradt, amilyen volt, koronkint ideges és állandóan ostoba, mert Bennet úrra nézve együttélésük elvesztette volna minden zamatját, ha Mrs. Bennetnek egyszerűen megváltozhatott volna a természete.

Bennet úr nagyon fájdalmasan nélkülözte ifjabbik leányát. Annyira szerette Elizát, hogy az ő kedvéért aránylag elég gyakran mozdult ki otthonából, ami más okból elképzelhetetlen lett volna. Nagy örömmel ment mindig Pemberley-be, kivált olyankor, amikor legkevésbé várták. Mr. Bingley és Jane még csak egy esztendőt töltöttek Netherfield-ben. Akármilyen jókedélyű volt is Bingley, és akármilyen melegszívű volt Jane, egyikükre nézve sem lehetett kívánatos, hogy állandóan oly közel legyenek Mrs. Bennet-höz és Merytonhoz. Ilyenformán teljesült Bingley nővéreinek legfőbb vágya. Bingley egy Derbyshire szomszédságában fekvő grófság területén vásárolt birtokot, és a nagy-nagy boldogságot megtetézte még az is, hogy Jane és Eliza mindössze harminc mérföldnyire voltak egymástól.

Kitty a maga idejének legnagyobb részét két testvér-nénjénél töltötte, ami igen nagy előnyére vált. Más társaságba került, amely sokkal magasabbrendű volt az ő régi környezeténél, úgyhogy nagyon fejlődött és javult. Nem volt olyan zabolátlan természetű, mint Lydia, s miután nem látta többé maga előtt a rossz példát, úgyszólván saját elhatározásából és a saját iparkodása révén nyugodtabb lett, finomabb és tájékozottabb. Arra természetesen már a nénei ügyeltek, hogy teljesen távol maradjon Lydia társaságától. Mrs. Wickham nagyon sűrűn invitálta Kittyt, hogy menjen el hozzájuk hosszabb időre és sok táncmultságot és fiatal-embert helyezett kilátásba, de Mr. Bennet ilyenkor mindig megtagadta apai beleegyezését.

Ilyenformán a leányok közül már csak Mary volt otthon. De most már nem művelhette magát olyan buzgalom-

mal, mert Mrs. Bennet teljesen képtelen volt arra, hogy egyedül legyen. Mary ennél fogva kénytelen volt sűrűbben járni társaságba, de legalább minden délelőtti látogatásról erkölcsi prédikációt tudott mondani. Most már azzal sem gyötörte senki, hogy testvérnénei mennyivel szebbek, mint ő, s Mr. Bennet joggal gyaníthatta, hogy a családban beállott nagy változást Mary igen jól tűri.

Ami Wickhamet és Lydiát illeti, a két nővér férjhezmenetele az ő természetükön aligha változtatott. Wickham szentül meg volt győződve arról, hogy Eliza most már minden hálátlan és hamis cselekedetéről tudomást fog szerezni, arról is, amit házassága előtt meg nem tudhatott, és mindezek ellenére mégis volt némi reménye arra, hogy Darcy végül tenni fog valamit az ő érdekében, ha valaki kezébe veszi a dolgot. Az a gratuláló levél, amelyet Eliza Lydiától kapott az esküvő alkalmából, mindenesetre elárult annyit, hogy ha ő maga nem is, de a felesége igenis számít erre a lehetőségre. A levél különben így szólt:

— Drága Lizzym,

sok boldogságot kívánok neked. Ha csak félannyira szereted Mr. Darcyt, mint én az én édes Wickhamemet, akkor máris teljes a boldogságod. Nagyon jóleső tudat az, hogy te ilyen gazdag lettél, s ha egyéb dolgod nem lesz, remélem, gondolni fogsz reánk. Én bizonyosan tudom, hogy Wickham nagyon szeretne bekerülni az udvarhoz s igazán aligha lesz annyi pénzünk, hogy némi támogatás nélkül meg tudjunk élni. Minden állás jó volna a számára, de ha neked nem kellemes, ne is említsd Mr. Darcy előtt. Szerető húgod stb. stb.

Minthogy véletlenül Elizának csakugyan nem volt kellemes, hogy Darcyt ilyen kérésekkel zaklassa, Lydia levelére írt válaszát úgy fogalmazta meg, hogy egyszer és mindenkorra véget vessen az ilyen természetű kéréseknek és reményeknek. Viszont, amit a háztartási pénzből meg tudott takarítani, ahogy mondani szokás, abból igen gyakran segítette őket. Eliza mindig is tisztában volt azzal, hogy két olyan nagyigényű és könnyelmű teremtés, mint Wickham és Lydia, sohasem fog megélni abból a jövedelemből, amely csak kellő beosztás mellett lehetett volna elegendő, sőt közben még

nélkülözni is lesznek kénytelenek. Valahányszor Wickhamet áthelyezték, vagy Jane vagy Eliza bizonyos lehetett a felől, hogy bizonyos számlák kifizetését nekik kell majd vállalniok. Wickhamék életmódja a lehető legrendetlenebb volt, még akkor is, ha egy-egy hosszabb szabadságolás idején nyugalmas otthonuk lehetett volna. Folytonosan költözködtek, egyik helyről a másikra, azzal az ürüggyel, hogy olcsóbban akarnak élni s mindig többet költöttek, mint szabad lett volna. Wickham szerelme Lydia iránt igen hamar elfüstöltgött s közömbösségnek adott helyet. Lydiáé valamivel tovább tartott, s fiatalsága és viselkedése ellenére is ő maga nagyon sokat adott arra, hogy megbecsüljék, mint egy katonatiszt hiteseleését.

Darcy ugyan sohasem fogadta vendégül Wickhamet Pemberley-ben, de Eliza kedvéért továbbra is támogatta pályáján. Lydia néha megjelent náluk, amikor Darcy Londonban vagy Bathban mulatott; Bingleyéknél ellenben mind a ketten sok időt töltöttek s néha oly soká maradtak, hogy végre a türelmes Bingley is megsokalta a dolgot s kénytelen volt értésükre adni, hogy ideje volna már menniök.

Miss Bingleyt nagyon letörte Mr. Darcy házassága, de mivelhogy nem akart lemondani arról, hogy mint vendég szerepelhessen Pemberley-ben, egyszerűen visszafojtotta minden keserűségét, még jobban imádta Georgiánát, mint azelőtt, majdnem oly figyelmes volt Darcy iránt, mint valaha és a lehető legudvariasabban viselkedett Elizával szemben.

Pemberley most otthona lett Georgiánának. A két sógornő viszonya szakasztott olyan volt, aminőnek Darcy remélte. Nemcsak a jószándék volt meg bennük, hanem őszintén szerették is egymást. Georgiánának a legjobb véleménye volt Elizáról. Eleinte megesett, hogy nemcsak elámult, hanem szinte megrémült Elizának egy-egy tréfás megjegyzésén, mert nem tudta elképzelni, hogy az ő bátyjával így is lehet beszélni. Mr. Darcy benne olyan tiszteletet gerjesztett, hogy az szinte elnyomta már a szeretetet, s most azt kellett hallania, hogy egészen tréfás hangot ütnek meg vele szemben. Ilyesmit ő még soha sem tapasztalt. Elizától lassanként megtanulta azt is, hogy egy asszony sők olyat engedhet meg

magának a férjével szemben, ami egy testvérbátyával szemben nem volna megengedhető, kivált egy tíz esztendővel fiatalabb leánynak.

Lady Catherine rettentően fel volt háborodva unokaöccsének házassága miatt. És minthogy szokása szerint szabad folyást engedett legőszintébb és legközvetlenebb érzelmeinek, abban a levélben, amelyben tudomásul vette a dolgot, kivált Elizáról olyan goromba és durva módon nyilatkozott, hogy egy időre minden érintkezés megszakadt közte és Darcyék között. Végre is Eliza rábeszélésére Darcy hajlandó volt megbocsátani nagynénjének és keresni vele a kibékülést. Lady Catherine ellenállt egy kis ideig, de aztán mégis megbékélt, vagy azért, mert szerette Darcyt, vagy mert nagyon is kíváncsi volt, hogyan viselkedik Eliza új és megváltozott pozíciójában. Végre is elszánta magát arra, hogy megjelenik Pemberley-ben, ámbár nemcsak az új úrnő személye, hanem a londoni nagybácsi és nagynéni látogatása miatt is nagy szégyen érte a pemberley-i erdőket.

Gardinerékhez mindig a legbizalmasabb barátság fűzte a fiatal párt. Nemcsak Eliza, Darcy is szerette őket, s mind a ketten el nem múló hálát éreztek a két ember iránt, akik Elizát Derbyshire-be hozták s így nagyon is hozzájárultak az ő boldogságukhoz.

Austen Jane után, angolból

HEVESI SÁNDOR.

HALÁL A HAVASON.

Egy reggel éppen puliszkát főzött a Bence öreg édesanyja a kalyiba előtt a nyílt tűz fölé akasztott üstöcskében, mikor a halál hirtelen elótotta. Még a markában szorongatta a puliszkalisztet, mikor a fia ráakadt.

— Hallá-e? — költögette, de hiába. Egy kicsit forgatta a földön, mint a medve, s aztán megvakarta a fejét.

— Ez hanemegyeb meghót! . . . No, Isten nyugtassa!

Pillanatra elveszett az erdő szemei elől, de megemberelte magát.

— Jöjjön be, édesanyám, a házba! — mondotta szelíden a halottnak s azzal alányúlt két hatalmas karjával és bevitte könnyen, mint egy száraz, fekete cserelapít. Letette a szénaágyra s kedvesen betakargatta a kozsókjával.

— Hát itt feküdgessék csendesen, édesanyám, amíg visszajövök! Nekem most el kell mennem a faluba, hogy magát bejelentsem a jegyzőnek s a papnak. A temetést is el kell igazítanom.

— Hohó! Temetés! — hökkent vissza. — De miből? . . .

Azért mégis elindult. Az ember sohase tudja, hogy mire lép ki a házból. Még a szerencsével is találkozhatnak.

Találkozott is. Ahol az út eltér Szereda felé, azon jött egy báránybórszedő rossz szekéren, nagy bogos, sovány lóval. Csak mikor közel ért, akkor látta, hogy a szerencse zsidó.

— Ha zsidó, akkor pénze van! — gondolta.

Azt is meggondolta, hogy a pénzt elvenni a zsidótól útonálló rablás, amiért csendőr, tömlöc jár.

— Igen, de édesanyám se kutya!

Ezt úgy értette, hogy legalább egy likas szemfedőt a vénasszony még a tömlöc árán is megérdemelne tőle. Annak

a zsidó embernek az a pár krajcár meg se kottyán. Tegyen jót legalább egyszer életében.

Ekkor került az ördög a fülihez.

— Addig bódogtalankodol, — kísértette meg — míg a zsidó ellépik!

Ami igaz, az igaz. Sok idő nem volt a teketóriázásra, mert a szekér már ott nyikorgott az orra előtt. Önkéntelen rákiáltott :

— Hó, zsidó! — és előlépett a vastag fa mögül. Már ideje se volt visszacurukkolni, mert a ló horkantott s a szekér megállott. Nem lehet tudni, hogy a ló, vagy a zsidó ijedett-e meg jobban. Torz, vad kinézése volt az erdei embernek, a karján pedig éles fejsze. A nézése az anyja halála miatt olyan fekete volt, mint az éccaka.

— Mit akar, jóember? — hebegte a zsidó, akinek sárgálló, szennyesfehér szakála nedves volt a verejtéktől, mintha harmat hullott volna reá.

— Pénzt! — hörögte az erdei ember és szégyenében lesütötte a szemeit.

A szegény, tehetetlen zsidó ember úgysis halálra volt ijedve, de Bencét mégis az a gondolat gyötörte, hogy meg kellene ölnie. Homályosan rémlett, hogy azért kell kioltania az életét, nehogy élő tanúja maradjon az ő gaztettének. Nem a törvénytől félt, hanem önmagától. Amíg önmagával birkózott, a zsidó tízszer is elrebegette :

— Nincs pénzem, fiam! Ne bánts, fiam! Szegény, koldus ember vagyok én is! Négy neveletlen, apró gyermekem van otthon . . . Nincs semmi kereset! . . . Ezek a bőrök is itt rothadnak a nyakamon! . . . Nem tudtál egy gazdag embert megállítani? . . . Inkább te adhatnál nekem! . . .

— Ha a zsidónak ideje van beszélni, akkor rossz! — gondolta Bence és újra elmordult :

— Pénzt, vagy életet!

Ez a rendes formája az útonállásnak. Szabályosan ki kell mondani: «Pénzt, vagy életet!», mert másképpen nincs eredmény. Az utas zsidó is tudta, hogy vége mindennek. Mikor hozzá Bence még a fejszével is leírt pár kört az orra előtt, ijedten rántotta elő a zacskót a nyakából. Mihelyt

azonban a pénzt a markában érezte, újból megjött a szava.

— Egyezzünk ki, fiam!

Mordul felnézett az erdei ember. A zsidó könnyezve hájtotta oda a zacskót. Utána még egymáshoz törülte sárga kezeit, mintha piszkot seperne le róla.

— Becsületemre nem érdemes, fiam, azért a pár lejért! Nem seft! Bizonyisten rossz seft! Hát üzlet ez? . . .

Az erdei ember nem válaszolt, csak megtántorodott, mikor a zacskót a kezébe vette. Sápadt lett és elsötétült előtte az erdő. Nagy, busa fejét lesütötte és a belső nehézségtől hörögve lélekzett.

— Mehetek, fiam? Eleresztesz? — kérdezte szomorúan a kifosztott zsidó ember.

— Még nem!

Felnézett dűltan, setéten, vadul. A bűn árnyékával az arcán olyan döbbenetes volt, hogy a zsidó hátratántorodott.

— Ó, Adonáj! — motyogta.

Hirtelen a legény szemeiből könnyek törnek elő, mint a megáradt patak, és az erdei élettől durva, cserepzett, földszínű kezével elfödve arcát visszanyujtotta a pénzt.

— Tessék, tekéntetes úr!

Az öreg zsidó bámulva meredt rá. Izgatott kezéből a zacskó a szekér fenekére hullott.

Az erdei ember elszántan közellépett.

— Ha fel akar jelenteni a tekéntetes úr, — mondotta rekedten — a nevem Uz Bence s ott lakom feljebb Csínód fejiben az erdei szálláson . . . Írja fel, hogy ne felejtse el! . . .

Az öreg zsidóban is feloldódott valami. A rossz ülésről ismét felemelkedett. Széles, magas ember volt. Az erdei szél fújta hosszú szakállát. Nem szólt, csak nézett, sárga homloka ragyogott.

A legény megfordult és görnyedten elindult az erdő felé.

A vén zsidó töprengve leejtette a fejét és meglátta a földön a fejszét. A legény hullatta el gyötrelmében, és megragadva a fejszét, felkiáltott:

— Megállj!

Akkorát kiáltott, mint Mózes a pusztában.

Felemelt fejszével a legény után lépett és milyen marconán csak tudott, ráordított :

— Pénzt, vagy életet!

Egy kicsit elképedt a legény.

— Netete!

— Ne közelíts, mert leváglok! — fenyegette az öreg zsidó.

Így állottak egy percig. Akkor a zsidó eldobta a fejszét és azt mondta :

— Ha fel akarsz jelenteni, Roth Sámi vagyok és itt lakom Pottyandban.

A legénynek a szája is tátva maradt a bámulattól, de muszáj volt kacagni. Az öreg Sámi is mosolygott.

— Most kvittek vagyunk!

Mind a ketten meg voltak hatva.

A vén zsidó ember megfogta a legény kezét és lehúzta maga mellé a parlagra.

— Ül le és mondd el szépen, miért akartál te engem kirabolni.

— Hagyjon el, istállom! — szabadkozott a legény. — Elégge szégyellem.

— Éppen, mint az édesapádnak! — biztatta jóságosan a zsidó.

A legényt újra előntötték az érzései. A belső elfogódottságtól alig hallatszott a hangja.

— Meghót édesanyám ma reggel . . . Azért . . . Nem vót egy krajcárom, mivel szemfedőt vegyek . . . Azért. Mivel eltemessem . . . Mégis Édesanyám volt . . . Azért . . .

Mind a ketten hallgattak. A bogos rossz ló azalatt félrehúzza a szekeret az út szélére s ette a poros fűvet.

A vén zsidó meglátta. A legényhez nem is szólva oda-futott, megfordította a szekeret, felült rá, a lovat megcsapdosta az ostorral és úgy elvágatott, hogy szakadt szét a rozoga szekér.

A legény utána se nézett, csak sóhajtván felállott és visszaindult halott édesanyjához.

— — — — —
— No, édesanyám! Itt volnék! — szólt, mikor megérkezett. — Biza nem sok dolgot hoztam kiednek, de hát

ötözetlen mégsem küldöm a másvilágra . . . Komoly, nyugodt volt, mint édesanyja, a halott. Fájt a halál egyszerű lelkének, de sokat nem érzékenykedett, hanem hozzálátott a felravatalozásához. A kalyibában nem fért a halott és dísztelen is lett volna. Előtte azonban volt egy fenyőfákkal körülzárt szép tisztás, derékig érő fűvel, különös havasi virágokkal. Annak a közepébe bevett a földbe négy cöveket, bedeszkházta szentmihály-lovának, fogta a kaszát, s ahol a legvirágosabb volt a dús tavaszi rét, szép szálás fűvet kaszált s abból vetett ágyat a halott alá. Úgy intézte, hogy a halott feje kissé magasabbra álljon és keletre nézzen. Friss patakvízzel lemosta róla az utolsó verejtéket és gúnya után nézett, amibe felöltöztesse. Az bizony nem volt. Minden felvevője csak a rajtalevő volt.

— A bizony mocskos es, foltos es, fosztos es! — állapította meg, de nem volt mit csinálni. — Muszáj, hogy ebben nyugodjék, édesanyám!

Két karjával felölelte a testet, rátette a szentmihály-lovára és szelíden kinyújtózta.

Akkor jutott eszébe, hogy más ruha is van a világon, nem csak az, amit osztovátán szőnek.

— Megadom a pompát, ne féljen, édesanyám!
Hirtelen neki a virágoknak.

Olyan szép öltözet lesz belőle, milyen a világon senki-nek sincs — örvendezett.

Reászórta a halottra, hogy csak az orcája látszott ki a sok virágból. A fejszével friss hajtású dús fenyőgallyakat vágott és körül támasztgatta velük a ravatalt.

— Ékes, szép vagy, édesanyám!

Ki sem gyönyörködte magát egészen, hirtelen a homlokára ütött.

— Tiszta bolond vagyok! Hát a gyertya?

A bizony Isten. Hát a gyertya? Legalább hat szál gyertya dukál a halottnak. Gyertyát azonban nem öntenek a havason, de ezen is segített. Elő a fát és hat szép tüzet rakott a ravatal két oldalán. Ez volt a gyertya. Mikor javában égett, ropogott a tűz és a fénye aranyba borította a jó-

ságos asszony ravatalát, Uz Bence lekapta a sapkáját és azt mondta jó hangosan :

— Az örök világosság fényeskedjék neki!

Ez volt az imádság.

— Most kezdhetünk a sírásáshoz! — szólott önmagához meglepégedetten. Ásó, kővágó csákány akadt a kalyibában.

— De hol feküdjék?

Ez volt a kérdés.

Körülhordozta szemeit az öreg havasokon.

— Mert szép hely kell neki!

Azt is megtalálta.

— Legjobb lesz a Kustaly hegyin. Onnan bé lehet látni fél Erdélyországot.

Az igaz, hogy szép a hegy, de a halottat akkor magára kellene hagynia. Ez azonban nem okozott gondot neki. Meg is nyugtatta a halottat.

— Maradhat nyugodtan, édösanyám! Nem bántja kiedőt itt senki!

Mi is bántaná. A vadak, a madarak, bogarak, minden ismeri a környéken az Uz Bence édesanyját. Húsz esztendeig laktak együtt régebben a havason, összeszokhattak.

— Délre itthon leszek! — mondotta búcsúzóul és elindult a Kustaly tetejére sírt ásni.

A halott hallgatott, a tüzek szépen égtek körülötte.

— — — — —
 Annyi bizonyos, hogy senki sem volt a holttest körül, mikor az öreg zsidó ember félve, lihegve megmászta az oldalt, a legényt keresve. Nagy a rengeteg, nehéz abban egy embert megtalálni s a vén zsidó járatlan is volt az erdőn. A fák között felszálló halvány füstöt mégis észrevette.

— Ott kell hogy legyen! — biztatta önmagát.

További útjában a ravatal füstje vezette. Meg is találta a szállást.

Hanem az volt jó, mikor meglátta a furcsa ravatalt.

Kutya legyenek, úgy megijedt, hogy szinte hanyatág esett. Az inai úgy reszkettek, hogy alig tudott odavánszorogni. Többet nem ügyelte a legényt, csak megállott a halott lábánál. Hol a fejére kulcsolta a kezét, hol a magasba emelte s

elkezdett előbb valami idegen nyelven vájjogtatni, aztán csendesen énekelni.

— Oh, Adonáj!

Még sírt is a szegény zsidó.

Kicsit megkésett Uz Bence a sírásással, de abban a fene köves földben nem volt gyerekjáték a mennyország ablakát kivágni. Így is jeles munkát végzett.

— No, édesanyám, — mondotta már messziről — megvan a sírja.

Mikor azonban kilépett a bokor mellől, szinte sóbálvánnyá változott a csodálkozástól.

Hát az ő édesanyja le volt terítve akkora fájin, finom csipkeszemfedővel, hogy a szélei a földet separték.

— Úristen, hogy' került ide! — csak éppen ennyit tudott mondani.

A halott azonban hallgatott, a tüzek szépen égtek körülötte . . .

NYIRŐ JÓZSEF.

NYUGTALAN VIRRÁSZTÓ.

I.

Mint éjszaki földi castruma kőfalán
Az éjbe néző légionárius,
Lesvén a pártus és a géta
Lopva ölö nyila zizzenését,

A szőrös barbárt, aki nem ismeri
Az élő Város isteneit, borát,
Morogni tud csak és vedelni
S rontani szét, amit isten, ember

Izzadva épít, álmodik és imád ;
A farkas barbárt, akit a föld terem,
Egyforma mind, akár a farkas,
S rája veres fogain halált hoz :

Így áll a költő, nyugtalan őrszeme
Roskadt falaknak, álmatag istenek
És béna bölcsék városának :
Áll, s a halál huhog a fülébe.

Amerre fordul, dermedező szivét
Egy szó nyilazza, és ez a szó halál,
Egy barbár szó : Poéta, némulj,
Nincs, ki szegény szavadat kívánná.

A Törvény reccsen, bújnak a csillagok,
A tiprott földből idegen istenek
Nehézkes nemzedéke támad,
Daltalan és merev és gyanakvó,

Mogorva Múzsák újja emelkedik,
Dobszóra dobbant s kurjog a falka-tánc :
A szót, a vérből s végtelenből
Felpihegő pici szót, ki értse?

II.

Ha én elnémulok?

Ki lesz, aki szól
Az ajakatlan Végtelennek
Titkairól?
Ki lesz, aki meghallja meg a csendet?
Ki érzi meg a rög alatt
A fűszál és a gondolat növést,
Pehely-szirmon pihegő bogarat
És a szívetek zümmögését?

Mikor a szenvedély rikolt,
Karcosan, mint a vércse,
Ki lesz, helyettem aki értse
És kihallja belőle a sikolyt?

Ki szűr nektek, ha megepedtek,
Mérgező kövekből tiszta cseppet?

Ha sírhatnátok, ki mondja meg, hol fáj?
Ki fog együtt-sírni veletek?
Ki mondja nektek, hogy örüljete,
Mert többek vagytok magatoknál,
És sírjatok, mert kevesebbek!

Ha én elhallgatok,
Elalusznak a csillagok,
A piros hajnal szederjesre kékül,
Elapadnak a föllegek,
És a megalvadt tengerek színérül
Az Úrnak lelke visszalebeg.

III.

Nem, — amit mondtam, ne higgyétek :
 Kiáltó száj rég nem vagyok én!
 Már nem vagyok, csak két szegény
 Rémült kar, amely kiremeg felétek.

Két árva kar,
 Amely tíz görcsös újjal sírja : Jertek!
 Mert ölelni akar,
 Mert lesorvad, ha nem ölelhet.

Ha szó vagyok is : nem kiáltás,
 Csak suttogás, csak pihegés.
 Amit mondok is, oly kevés :
 Egy csendes áldás.

És hogyha így sem kellenék,
 Ha reménykedő énekemre,
 Odalehelt kis életemre
 Még egy amen se tellenék,

Ha visszaűztök, megdobáltok,
 Mint bosszúságig hű ebet,
 Mely megrugdosva is követ :
 Akkor is utánatok sántikálok.

Úgy mint az eb, úgy mint az árnyék,
 Úgy mint a lelkifurdalás :
 Semmi nem ijeszt, nem aláz,
 Mert küldetésem szörnyü perce vár még :

Ha majd csontig ég a pokol-marás,
 És ellobogtok, mint az üszkők,
 Ha feketére fagy a láz,
 És a nagy sírban elfeküsztek :

Kísértetlátó kutya-mód
 Vánszorgok el a sírotokra,
 És a keserű csillagokra
 Felüvöltöm a siratót.

SZEMLE.

Berzeviczy Albert búcsúztatása.

I. A Kisfaludy-Társaság 1936. márc. 23-i gyűlésén.

Tisztelt Társaság!

Az üres elnöki szék elé gyűltünk ma össze, amelyben sohasem fogjuk többé látni Berzeviczy Albert megszokott, tisztelt és szeretett alakját. Olyan mély gyásszal és fájdalommal nézünk ez ürességre, mint egy család tagjai az örökre eltávozott, szeretett családfő üresen maradt helyére. Nem fogjuk hallani, mint évek hosszú során át e helyről a bölcs gondosság, a tapintat és szeretet szavait. A fekete bárka viszi az örökkévalóság felé mozdulatlanul azt a férfit, aki maga volt a tetterő, a folytonos munkásság. Két külön téren élt mindegyikben egész életet, munkában és eredményekben gazdagot: a politikában s a tudomány- és irodalomban. Fiatalkorát szépirodalmi kísérletek szépitették meg, melyek továbbfejlődtek írásművészetében. A közéletbe mint a jog tanára lépett, azután politikus lett; hajlama a kultúrpolitika terére vonta. A politikának is művésze volt. A politikus történetíróvá vált, a politikai szónok az essay-szerű akadémiái szónoklat mesterévé; a műélvező műértővé, sőt műtörténésszé. Könyvet írt Itáliáról és a tájfestésről, tanulmányokat Shakespeare-ről; fölért Dante magyarázóihoz, előadásokat tartott Goethéről, alapos ismerője volt a francia újabb irodalomnak; emlékbeszédeket mondott hazai nagyjainkról. Alig lehet áttekinteni érdeklődésének tereit, s ahová érdeklődése fordult, ott mindjárt tennivalót is talált, munkát keresett magának. A tudós mélyreható kutató szelleme egyesült benne az ismeretterjesztés tudós vágyával. Oszlopa volt a magyar közéletnek, a kultúrának; kidőlte nem egy téren pótolhatatlan hiányt hagy maga után.

Egy kor nagy embereinek szinte utolsó hírmondója tűnik el vele, egy fényes jellem, az önfeláldozó munka férfia.

Írói, mint emberi egyéniségét ízlés és előkelőség jellemezte, tisztségeiben, méltóságaiban pedig páratlan lelkiismeretesség és kötelességérzet, mely minden hivatalát hivatásnak érezte. Az utolsó

hetekben ez tartotta beteg testében az életet. Halálos ágyán is, míg hűlő kezét búcsúra nyújtotta, az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság volt elméje utolsó lobbanásainak gondolata.

A magyar művelődés nagy veszteségében nagy rész a mienk, a Kisfaludy-Társaságé. Szomorúságunk nagyobb, mintsem most, a gyász első óráiban ki tudnók mondani, pedig mindnyájan egyformán mélyen érezzük. A koszorú, melyet ravatalára kitűnő társunk, Herczeg Ferenc fog letenni, nem üres szavak gyanánt viseli szalagján a hála és hűség feliratát : mert e Társaságban mindnyájan hálával őrizzük meg emlékét s hívek leszünk eszményeihez, példájához, útmutatásához. Ezek az érzések nem fognak elhervadni, hanem örökzölden tartják emlékén a koszorút.

Tegyünk sírjára másik koszorút is, melyet a maga kezével font magának : adjuk ki a Kisfaludy-Társaságban tartott irodalmi beszédeit.

Gondoskodjunk emlékbeszéd tartásáról, külön gyászúlésen.

Tisztelettel kérdem : méltóztatnak-e ezekhez hozzájárulni?

A kormány a nemzet halottjának tekinti Berzeviczy Albertet. Ravatalát az Akadémia az oszlopcsarnokban állítja fel. A beszentelés kedden délután négy óraker történik. Jelenjünk meg azon teljes számban.

A gyászmise pénteken délelőtt 10 óraker lesz a belvárosi főplébánia-templomban.

Gyásznak jeléül halasszuk el április 1-én tartandó felolvasó ülésünket.

Voinovich Géza.

II. A ravatalnál, 1936. márc. 24-én.

1. A magyar királyi kormány részéről:

A magyar királyi kormány nevében jöttem búcsúzni Berzeviczy Alberttől, tiszteletet adni a politikus és államférfi, a tudós és író, a közéleti ember és az ember emlékének. A magyar művelődés munkásainak elismerő bábérkoszorúját hoztam a magyar szellemi élet vezérének és első munkásának ravatalára.

Rég letűnt idők köztünk maradt öreg tanúját búcsúztatom ki egykor fiatalon öregeket megszegyenítő komolysággal és tapintattal töltötte be öregekre szabott hivatáskörét, öregem pedig fiatal hittelt és fiatal erővel dolgozott versenyt velünk fiatalokkal. Berzeviczy Albert mindhaláláig cselekvő tagja volt a magyar közéletnek, részese és egyik irányítója korunk szellemi mozgalmainak, de égész

egyéniségével rég elmúlt korok talajában gyökerezett. Sokaktól frigyelt és hasztalanul utánzott előkelő modorát, a hivatali és társadalmi állás tekintélyének és az emberi méltóságnak szertartásos tiszteletéből levezetett öreges formatisztelejét, európai magyarságát, egyetemes érdeklődését és megkapó szónoki készségét a szülői ház, a vármegye és a parlament öregeitől ifjan megismert reformkorszak szellemi tárházából hozta magával. Alkotmányjogi érdeklődése és a békés kiegyenlítés jegyében haladó politikai szemlélete az abszolutizmus korának gyermekéveiben már közvetlenül megismert gondolatvilágában gyökerezett. Közéleti egyéniségét a kiegyezést nyomom követő liberális korszak eszmevilága determinálta.

Közéleti pályájának első négy évtizede a magyar politikai élet történetének a két Tisza nevével jelölt korszakára esik. Tisza Kálmán szabadelvű pártjának és Tisza István nemzeti munkapártjának volt kimagasló tagja, már ifjú képviselőként egyik legjobb parlamenti szónoka, közoktatási, közigazgatási, alkotmányjogi, majd nemzetközi jogi kérdésekben is kiváló szakértője. Harnincegy éves korában kultuszminiszteri tanácsos és az egyetemi ügyek irányítója. Harmincegy éves korától hét éven át vallás- és közoktatásügyi államtitkár s e minőségében az óvodai reform, az iskolán kívüli népművelés, a modern iskolai testnevelés, a korszerű múzeumfejlesztés és a harmadik egyetem kezdeményezője, szociális téren a tanárok és tanítók nyugdíjügyének rendezője volt. A képviselőháznak alelnöke, később rövid ideig kultuszminiszter, majd házelnök s az országgyűlés, a delegációk és az interparlamentáris unió egyik legtektintélyesebb tagja volt.

Berzeviczy Albert közéleti egyéniségét, politikai felfogását és világszemléletét ez a politikai elhelyezkedés és ez a pályafutás határozta meg. Tekintélyét ez a képességeivel kivívott tüneményes emelkedés alapozta meg. Ennek a korszaknak képviselőjeként, e kor eszméinek, törekvéseinek, hagyományainak letéteményeseként élt és működött mindmáig közöttünk. Halálával mégis nagy, szinte betelthetetlennek tetsző űr támadt mai közéletünkben, mert a nagy aggastyán viláगतalakító történeti áramlatok sodrában sem vesztette el soha, egy pillanatra sem erős lelkének biztos egyensúlyát. Új idők új eszméinek, új törekvéseinek, új célkitűzéseinek közepett is megtalálta a maga magas hivatását és méltó munkahelyét, ahol képességeit változott viszonyok között is változatlanul nemzete érdekében és szolgálatában gyümölesztetheti.

A magyar politikai életben vármegyei szolgálatának kezdetétől mindhaláláig, hatvan éven át résztvett, de a nagy változás után, élete utolsó két évtizedében nem tévedt többé a napi politika meze-

jére. Aktuális pártpolitikai célok helyett egyetemes érdekű, nagy nemzetpolitikai célokra szögezte szemét. Az alkotmányjogi kérdésektől a nemzetközi jog problémái felé fordult s a magyar külpolitika önzetlen szolgálatát vállalta. Az állami kultúrpolitika hivatalos irányításából kikapcsolódva, a társadalmi kultúrpolitika irányításában vállalt a Magyar Tudományos Akadémia, a Kisfaludy-Társaság és más egyesületek elnökeként vezetőszeropet. Államférfiúból tudóssá, politikai cikkíróból publicistává és szépíróvá, politikai szónokból a művészi szónoklat és a logikus gondolatfűzés mesterévé nevelte magát. Mikor már nem volt hivatali állása, nőtt igazi nagy tekintéllyé: a magyar szellemiség hivatott képviselőjévé és legfőbb fórumainak vezérévé. Munkássága új területein, egy neki sok tekintetben már idegen korszakban is nagygyá tudott lenni, mert kiegyensúlyozott lelkével mindig rátalált a kiegyenlítés helyes útjára, módjára és eszközeire.

Halálával szép és harmonikus élet jutott szép és harmonikus befejezéshez. A szó nem halt el ajkán, a toll nem hullott ki kezéből. Hatvan év munkája után önként hallgatott el, önként tette le a tollat, mikor megérezte, hogy jön a nagy ismeretlen, s előbb mindent elrendezett, nehogy távozásával csorba essék a formákon és a bennük rejlő lényegen.

Nyolcvanhárom év minden terhével és hatvanéves közéleti pályá minden díszével nyugalomra térve, méltán mondhatja odaát: Uram! megtettem kötelességemet.

Kísérje útján tiszteletünk és emlékezésünk!

Hóman Bálint.

2. A M. Tud. Akadémia részéről:

A Magyar Tudományos Akadémia nevében mélységes fájdalommal veszek búcsút nagyrabecsült volt elnöküktől, akinek elhúnytakor az emlékezés Akadémiánk történetének egyik fényes korszakához vezet vissza bennünket.

Társainknak bölcs és szerencsés elhatározása a lemondott báró Eötvös Loránt, a nagy fizikus utódjául 1905-ben Berzeviczy Albert akkor igazgató és tiszteleti tagot választotta meg.

Csak kivételes és kiváltságos egyénekben megtalálható tulajdonságai teljesen méltóvá tették őt Akadémiánk vezetésére. Fényes tehetség, európai tanulmányutakkal mélyített széleskörű és alapos műveltség, rendkívüli szónoki készség, nagy írásművészet, az, hogy a mi édes magyar nyelvünkön kívül négy világnyelven tökéletes könnyedséggel, rögtönözve is mintaszerűen fejezte ki gondolatait.

Már akkor kiváló közíró volt és különböző tudományok művelése mellett teljes felvértezéssel többször foglalt állást Akadémiánknak egyik szintén jelentékeny feladatköre: az irodalom és a művészet kérdéseiben.

Valóban született elnök volt.

Nagy kötelességérzettel állt munkába és három évtizednél hosszabb időn át példátadó hűséggel vette fel Akadémiánk gondjait.

Nagy-Magyarországnak boldog és békés éveiben is, majd amikor egy évtized múlva nemzete élet-halálharcot vívott, azután pedig hazánknek egyik legsomorúbb, ezt követőleg legszégységteljesebb esztendejében a leküzdhetlennek látszó nehézségek ellenére fényesen bebizonyította, mennyire rászolgált társainak bizalmára, amely — háromévenként megújítva — később még tízszer, a legtöbb alkalommal egyhangúlag nyilvánult meg iránta.

Akadémiánk tudományos munkásságának kérdéseiben, ha erre felkértük, mindenkor szívesen nyilvánította véleményét és türelmesen meghallgatta eltérő nézetünket.

Az Akadémia igazgatásában, különösen a vagyoni kezelésében reávaró fárasztó és unalmas feladatok megoldását sem hátrította el magától. Amikor az 1918. évi összeomlás után Akadémiánk alapítványainak legnagyobb része jóformán megsemmisült és később új gazdasági gondok háruhtak ránk, — valahányszor hozzáfordultunk, több más kitűnő társunkkal együtt nagy bölcseséggel, kiváló ítélőtehetséggel és gazdag tapasztalatai felhasználásával irányított bennünket.

Igazi *államférfi* volt, ezért teljes mértékben átérezte, hogy a napi pártpolitikát és a világnézeti küzdelmeket távol kell tartani az Akadémiától. Rendkívüli érdeme, hogy ez három évtizeden át sikerült is neki, s így, bár a közélet terén több társát különböző meggyőződés választotta szét, az Akadémia munkásságának keretében az igazi tudós nyugodtan dolgozhatott tőle eltérő világnézetű társa mellett.

Hitt a magyar nemzet művelődési hivatottságában, s ez a reménye valóra is vált. Elnöksége alatt a legtöbb tudományág terén, különösen a tudományos kutatás széles mezején is kiváló tudósok, természetesen a legtöbb a saját egyéni kezdeményezéséből, élénk és eredményes munkásságot folytathattak.

Nem kedvetlenedett el akkor sem, amikor 1918 végén mindnyájunk lelkét porig sujtotta nemzetünk katasztrófája, a proletárdiktatura alatt pedig közönséges gonosztevők meggátolták Akadémiánk akkor már 80 éve folytatott munkásságát, sőt az elnökség

intézkedési jogát is nyolc hónapra betiltották. Mihelyt a leküzdhetetlen nehézségek megszűntek, Berzeviczy Albert nyomban átvette a vezetést és folytatta munkáját.

Közéleti egyéb tennivalói mellett ezekben az évtizedekben is nagy tudományos munkásságot fejtett ki. E néhány percben miképp sorolhatnám fel legfontosabb műveit? Csak utalok Itáliáról írt és három kiadást ért nagy művére, Beatrix királyné életrajzára, művészettörténeti köteteire, végül az abszolutizmus korát tárgyaló három kötetre, amelyen évtizedeken át beható levéltári kutatások alapján oly sokat fáradozott.

Mint az alkotmányjog- és nemzetközi jognak kitűnő ismerője, hazájának nemzetközi téren is nagy szolgálatokat tett. Már a világháború előtt és alatt a külföldön nagyhatású előadásokat tartott; Trianon után pedig Genfben és Rómában szállt síkra a magyar igazságért, még késő aggkorában is nemzeti érdekből, nemes önzetlenséggel és nagy áldozatkészséggel vállalkozván hosszú külföldi utazásokra is.

Nagy munkát végzett mint az Akadémia által alapított és az ő vezetése alatt 14 éven át működött *Commission Nationale Hongroise de Coopération Intellectuelle* elnöke. E minőségében az utódállamok területén élő magyar kisebbségek jogaiért lankadatlanul küzdött.

A nemzetközi szellemi együttműködés terén egyébként is, különösen mint a magyar-olasz tudományos és művelődési kapcsolatoknak úttörője, mint a *Società Mattia Corvino* elnöke és az Akadémiában tartott nemzetközi kongresszusok tárgyalásainak vezetője, sokat fáradozott. Akadémiánk 100 éves fennállásának ünnepén tekintélyének egész súlyával és pompás nyelvismereteivel remekül oldotta meg nehéz feladatát.

Nem folytatom. A veszteség érzete nyomasztóbb, hogysen egyéni emlékeket mernék megújítani. Csak megköszönöm azt a nemes barátságot, amellyel Társaságunknak több tagját feladatai végzésében megtisztelte.

Mellszobra ott fog állni Akadémiánk dísztermében.

De szobornál maradandóbb lesz emléke a mi szívünkben, amíg élünk, s aztán utódaink lelkében.

Nagyrabecsült elnökünk, szeretett barátunk! Nemes egyéniségednek jusson évszázad múlva is osztályrészl az egész Akadémiának őszinte kegyelete és a magyar nemzet színe-javának el nem múló hálája!

Isten Veled!

Balogh Jenő.

3. A Kisfaludy-Társaság részéről:

Egy történelmi korszak fenséges árnyékai, nagy idők világító emlékei veszik körül ezt a ravatalt. A szellemet, amely most bele-tűnik az örökkévalóság csillagködébe, egykor a magyar Prometheus, gróf Széchenyi István, a nagy tűzélesztő példája lobbantotta lángra. A harangok, amelyek ma búcsúdalt énekelnek, a milleniumi Magyarország harangjai. És ha a túlvilágon viszontlátják egymást az összeh-tartozók, akkor Berzeviczy Albert viszont fogja látni Ferenc József király országépítő gárdáját.

Akit itt temetünk, az vezér volt, a magyar lelkiség diadalmas vezére. Az ő fennkölt, éles és átfogó szelleme, az ő sugalló erejű kötelességtudása fennállott a magyar szellemi élet ormain.

Az európai magyar típusát senki nála tökéletesebben és meg-győzőbben nem képviselte. Mink, a Kisfaludy-Társaság tagjai milyen gondtalanul, milyen bizakodva haladtunk az úton, amelyet ő kijelölt. Tudtuk: ő nem téved! Mikor a nagy összeomlás után csupa rom, zűrzavar és visszavonás volt a szellemi életünk: neki csak meg kellett jelennie közöttünk, hogy hamarosan elrendeződjék a chaosz és meginduljon a rendszeres élet.

Ő nem tévedhetett, mert iránytűje csalhatatlanul a kultúra delejes pólusa felé mutatott. Ha szabad a Halál tróntermében az életre és az élet szükségleteire gondolnunk, akkor arra kérjük az élet és a halál Urát: legyen ez csak a test elnúlása, de éljen s hasson közöttünk az ő szelleme. Legyen ő a fárosz, mely eléjük világít a magyar éjszakában bolyongóknak. Mert hiszen az a jobb kor, mely után a honfiak epekednek és amelyről a költők énekelnek, akkor fog reánk következni, ha Magyarországon a Berzeviczy Albertek műveltsége, az ő közéleti erkölcsük és kötelességtudásuk lesz a polgári értékmérő.

A Kisfaludy-Társaság nevében fájdalmas szeretettel, soha nem szűnő hálával köszöntöm a búcsúzó elnököt.

Herczeg Ferenc.

4. A Tisza István-Társaskör részéről:

Tisza István táborának a koszorúját hozom, a régi gárda hűségét és kegyeletét tolmácsolom. Nagy gyászunk és veszteségünk tudatában fájó szívvel búcsúzunk Tőled, de a hála érzetével is, hogy érdemekben gazdag életteddel annyi fényt és dicsőséget árasztottál reánk. Mi Benned a Gondviselés ajándékát látjuk, a tanuságtélt arra, hogy nagyrahivatott faji erényeinkben a szellemi erőknak és a lelki nemességnek minő dús forrása lakozik. Te ezt az örökséget

képviseléd és hagyod vissza nemzetedre, buzdításul a küzdőknek, intő jel gyanánt a csüggedőknek. Mint a magyar tudomány és művelődés korszerű hivatottsággal felruházott bajnoka, ott vagy legjobbjaink sorában, a Te alkotó, munkás életed fényes pályáival nem tűnhet el nyomtalanul az idők történetében.

Nehéz sorsunkban mi is erőt merítünk Belőled, példát a kötelességteljesítésre és buzdítást a küzdelemre szerencsétlen, megalázott nemzetünkért, mely csak fiainak hűsége és önfeláldozása árán juthat el a boldogulás hőn óhajtott révpartjához. Te ennek a küzdelemnek is méltó harcosa voltál. Mióta sorsunk balra fordult s elhangzott a trianoni ítélet, mely a művelt emberiség örök szégyenfoltja marad, Te ott küzdöttél az elsők sorában, hogy elorzott javainkért, a magyar igazságért az egész világot számadásra hívjad. Nagyszerű élet volt a tied, méltó arra, hogy szellemed éljen és hódítson késő nemzedékek hálás emlékezetében. Szomorú korban temetünk, a bibliai megpróbáltatások idején, az életküzdelem gyötrő gondja, a jövő bizonytalansága nyomasztó súllyal nehezedik reánk, sorsüldözött szegény magyarokra. De mégis itt e ravatalnál úgy érezzük, hogy a gyász sötét borúját áttöri egy vigasztaló reménysugár, mely buzdít és felemel. Nem lehet pusztulásra ítélt nemzet az, melynek olyan fiakat adott a Gondviselés, mint Berzeviczy Albert, kinek földi pályája és küldetése a magyar őserő diadalát, nemzetünk életjogát hirdeti.

Hálánk és hűségünk érzetével, megdicsőült szellemednek áldozva, meghajtjuk, nagy Vezérünk, a vértanú Tisza István zászlóját távozó koporsód előtt. Az Ő lelke legyen Véled és kísérjen el az örök élet útjára. — Isten Veled!

Horánszky Lajos.

IRODALOM.

A Kisfaludy-Társaság száz éve.

A százéves Kisfaludy-Társaság. (1836—1936). Szerkesztette s a Társaság történetét írta Kéky Lajos. N8r. 512 l. Budapest, Franklin-Társulat, 1936.

Az anyagi világ távlatában a tárgyak méretei összezsugorodnak, a ragyogó színek szürkés-kékbe olvadnak, végre a tárgy képe teljesen elenyészik. A szellemi világban a távlat megnagyobbítja a jelenségek arányait, színeit erősíti, a mellékes mozzanatokot elejti, a lényegeseket uralomra juttatja; aminek nincsen értéke, eltűnik; az érték pedig érvényre jut. A szellemi távlat egyik főformája a történelem; eltűnt világok merülnek fel szemléletünk előtt s mi ezeket jobban látjuk, jobban ismerjük, mint azok, akik benne éltek. Ezért jó az életnek folytonos előretörésében néha megállani s visszapillantani a megjárt útra, mint a hegyenjárónak az alatta kanyargó ösvényre; van ebben bírálat az elvégzett munkára nézve, biztatás a jövőre, útmutatás az erők hováfordítására. Ilyen visszapillantás az a súlyos emlékkönyv, melyet a Kisfaludy-Társaság alapításának századik évfordulójára kiadott. Az első benyomás e könyv forgatásakor: mennyi fényes név, mely e századhoz kapcsolódik! Mennyi remekmű, mely nemcsak a maga idejének szolgált, hanem örök nemzeti érték s a világirodalomban is helyet kér! Mennyi mély fejtegetés, mely az irodalomnak, majd a testvérművészeteknek is nevelője, magyarázója, terjesztője. Az Emlékkönyv összefoglalója az elmúlt század valamennyi irodalmi, sokszor általános szellemi jelenségének és törekvésének, s nem volna nehéz az azóta még teljesen ellentétesnek vagy teljesen más irányúnak látszó fejleményeket is belőle származtatni.

A Kisfaludy-Társaság életét két tanulmány állítja szemünk elé; az egyik a társaság története, titkárjának, Kéky Lajosnak tollából; a másik Horváth János fejtegetése: *Akadémia és Kisfaludy-Társaság*. Ez utóbbi irodalombölcseleti úton kimutatja, hogyan *kellett* a Társaságnak az Akadémiából kisarjadjnia, mert míg emez egy 1800, amaz egy 1840 körül élő irodalomeszményt szolgált. Az Akadémiát a nemzeti gondolat hozta létre, mely a nyelvben látta a nemzeti-

ség lényegét, a Kisfaludy-Társaságot a nemzeti eredetiség vagy szellem, mely kifejezésre tört. Míg ekkép Horváth János a belső mozgató erőket kutatja ki, addig Kéky Lajos a belőlük származó eredményeket, a történeti rendben sorakozó eseményeket s az őket képviselő egyéneket mutatja be. Az olvasónak mindenekelőtt a Társaságnak a nemzeti étellel való szoros egysége ötlük szemébe: mennyire hirdette, előkészítette, kísérte mindenkor, s mikor ezt veszély fenyegette, mennyire elvonult az irodalomba, mint menedékébe. Itt magasodik ki teljes nagyságában Toldy Ferenc, aki a Társaság életrekelője, mozgatója, megtartója volt négy évtizeden által. A Bessenyei-Kármán, majd Kazinczy-Kisfaludy Károly eszmecsíráját és csemetéjét Toldy növelte terebélyes fává. Hogy mi történt attól az időponttól kezdve, mikor a bihari testőr tollat ragadott, egészen a mai napig, mutatja ez az Emlékkönyv, mint egy nagy beszámoló. Megtörtént az irodalom megszervezése, a mult hagyományainak s a jövő törekvéseinek intézményes biztosítása, a nemzeti érzésnek, a haladás gondolatának s a művészi értéknek egybekapcsolása.

Nem követhetjük részleteiben a történetirő előadását, csupán néhány főmozzanatra mutatunk rá. Eleinte pusztá «jutalmazó társaságot» látunk, mely Kisfaludy Károly munkáinak kiadására s a szoborra összegyűlt összeg maradványából «a hazának kivált fiatalabb íróit» pályadíjjal jutalmazza; de már elején azt is kitűzi célul, hogy irodalmi kérdésekkel foglalkozó tudományos fejtegetéseket és a külföld remekeinek fordítását is belekapcsolja munkásságába. Csak egy-kettőre kívánok rámutatni: a társaság pályázatai hozták napvilágra Arany *Elveszett alkotmányát* és *Toldiját*; majd közvetve Ipolyi *Magyar mythológiáját*; a sorozatos kiadványok közt van a Nemzeti Könyvtár, a Külföldi Regénytár, a Széptani Remekírók, a Hellén Remekírók. Aztán olyan súlyos kiadvány, mint a Népköltési Gyűjtemény (melyről nem akarom hinni, mit a Társaság titkára mond, hogy végkép elakadt, kivált mikor még annyi kiadatlan anyag van). Aztán a teljes Shakespeare, Molière, melyek mellett Camoens, Puskin, Cervantes, Sophokles, Longfellow, Moore, Tasso, Milton, Firdúsi, Byron, Tennyson s még a világirodalomnak sok más örökfenyű csillaga ragyog. Csak egy vállalat nincsen, bár történtek kísérletek: egy állandó folyóirat, mely közvetlen kapcsolatot teremt a társaság s a közönség közt; mert erre a hivatalos közleményeket és néhány szépirodalmi közleményt tartalmazó *Évlapok*, már csak megjelenésének nagy időközzei miatt sem alkalmas. A havonként tartott felolvasásoknak van legközvetlenebb hatásuk (sajnos, csak a fővárosi közönség számára), de egyszersmind legkönnyebben el is halaványod-

nak hatásukban. Én olyan Arany-féle *Koszorúra* gondolok : a Kisfaludy-Társaság Szemléjére, mely hetenként ott volna a közönség asztalán, benne szépirodalmi közlemények, általános és alkalmiszzerű irodalmi és művészeti tanulmányok, irodalmi tájékoztató ismertetések és bírálatok, a szellemi világból vett apró hírek stb. ; igaz, hogy ilyennek megindításához nem kevés pénz kellene és erős szerkesztőségi törzskar, hogy a hasonló sajtótermékek versenyében megállhasson.

Szóvá kell tenni azokat a kifogásokat is, melyeket a Társaság ellen tettek. Ilyen főleg az, hogy nagyon zárkózott s nem foglalja magába a magyar irodalmi világ valamennyi képviselőjét. Ez nem helytálló vád ; kell lennie olyan szűkebb körnek, mely a költők és írók legjavát egybefoglalja ; komoly kitüntetések a megválasztottak, míg ő maga valódi dísz a Társaságnak. Az igaz, hogy a kívülmaradtak mindenkor elégedetlenek. Ám a mult kötelességeket ró a Társaságra ; sok értékes szellemi hagyományt bízott rá, melytől eltérnie a hűtlenség bűne nélkül nem szabad. De a folytonosság elve azt is követeli, hogy a Társaság tagjai vegyenek részt a jelen minden nemes munkájában s így biztosítsák a szellemi folytonosságot s a Társaság vezérszerepét. Új értékek nem semmisíthetik meg a régieket, valamint a régi értékek sem lehetnek akadályai az újak érvényesülésének (v. ö. 362—363. l.). A legerősebb meggyőződéssel jelentette ki Gyulai Pál egyik közülés elnöki megnyitójában : «Társaságunk . . . nemcsak a mult emléke, hanem a jelen és jövő képviselője is» (167. l.). Ez a meggyőződés tűnik ki Beöthy Zsolt igen sok nyilatkozatából is, és a most elhunyt elnök, Berzeviczy Albert sokízben tett elvi kijelentéséből, hogy a régi s az új közt nem lehet szakadás, ha igazi megértés s a nemzetiség, haladás és művészet eszméi a vezetők. Hogy a Társaság nem feledkezhetik meg emlékeiről, az igen természetes, hiszen a magyar szellem diadalait jelentik s egybe vannak forrva a nemzet új életre ébredésével. Hogy a Társaságnak reményei is legyenek, arról gondoskodjék az újabb nemzedék, mely ha méltó a multa, folytonosságot és haladást jelent. — Érdekes volna nyomról-nyomra követni a Társaság történetét, hogyan tükröződött benne az évek arculata, de ez külön tanulmányt követelne, melynek itt nincsen tere. A történet után következik a 196 rendes és a 48 levelező tag betűrendes sora, mely puszta adatszerezésében is megkapó képét adja a Társaság nagy szellemi súlyának.

A könyv második része a működő tagok dolgozatainak gyűjteménye. Nem meglepő, hogy sok közölte a visszaemlékezés az előző nemzedék kiválóságaira ; nagyobbára apró, személyes vonások,

melyek nem változtatnak az eltűnt nagyok arcképének egészén, de finom részleteikkel mélyebbé, melegebbé teszik. Azt mondják, hogy Lionardo négy esztendeig dolgozott Mona Lisa képmásán s akkor is azt mondta, hogy még nem készült el vele teljesen. Nemcsak az emberi szépség, hanem az emberi nagyság képmásai is ilyenek: évek hosszú sora munkál rajtuk, egyre tökéletesebbekké teszi őket, de teljesen soha el nem készül velük. A véges és a végtelen érintkezik itt egymással. Legtöbbször a két utolsóelőtti elnökről van szó, akinek képe és képző hatása még ma is eleven a mai idősebb nemzedékben: Gyulairól, Angyal Dávid lírájának néhány vonásáról szól; Császár Elemér a tanárról és tudósról; Papp Ferenc Gyulai életének legsúlyosabb napjairól; Herczeg Ferenc néhány rézkarc-szerű vonást rajzol róla. Beöthyről, Berzeviczy Albert mint olaszföldi úti-társról; Zilahy Lajos egy finom jelenetet: Beöthy és Arany *Vásáriban* című költeménye, melyről már a nyolcvanas években lelkes előadást tartott nekünk. Sorra kerül aztán Kriza, Liszt, Paulay, Szaboleska, Jánosi Gusztáv, Kozma Andor, Kisfaludy Károly mint tájképfestő, s a legsötétebb kép: Tisza István utolsó napja. A külföldiek közül Shakespeare, Flaubert és Lagerlöf Zelma tárgya egy-egy tanulmánynak.

Nincs híja a tisztán elméleti tanulmányoknak sem, igazolásul annak, hogy a Társaság hagyományaihoz híven a költői gyakorlatot mindig összekapcsolta a teóriával. Csengery János a Társaság s az ókori klasszikusok benső kapcsolatáról szól; Kornis Gyula a nemzeti s a világkultúra viszonyát világítja meg; Petrovics Elek a megállás, változás és magyarság nagyon időszerű kérdéseivel foglalkozik a képzőművészet szempontjából; Ravasz László a beszédnek mint műalkotásnak finom elemzését adja (könyvvé bővítve régóta hiányzó tudományos retorikánknak főfejezete volna); Surányi Miklós *Kard és lant* cím alatt a katonaköltőkről ad érdekes vázlatot; Hekler Antal a klasszicizáló szobrászatot elemzi, melynek legkiválóbb képviselője nálunk Ferenczy István volt és nálunk egészen a mult század közepéig uralkodott; Szinnyi Ferenc a széppróza kapcsolatát rajzolja jellemző vonásokban a Társasággal; Pintér Jenő pedig az elfelejtett kislelkes emléket újítja föl. Valamennyit érdeme szerint méltatni szük a hely. Épp így vagyunk a tisztán szépirodalmi közleményekkel; mintegy átmenetül szolgál Falu Tamás rövidegében is megkapó Madách-költeménye.

A szövegeken kívül szólnunk kell a gazdag képanyagról, mely nem dísz, hanem az Emlékkönyv tartalmának tartozéka. Ha egy költőt, író műveiből megszerettünk, arcvonásaival is meg szeretnénk

ismerkedni, hogy még inkább a mienk, a barátunk legyen. E tekintetben ritka sikere volt a kötet szerkesztőjének, mert három híján (Hazucha, Helmecezy, Szenvey), valamennyi tagnak képmását kapjuk. Még kedvesebbé teszi ezt a szemléleti anyagot egyes nevezetes helyek képe, kivált pedig nagyjaink kezevonásának, sok nevezetes, általában csak hírből ismert, fontos iratnak hasonmása; a legtöbbet magának a Társaságnak ereklyetára szolgáltatta. E ponton kell kiemelnünk a Kisfaludy-Társasággal oly régen benső kapcsolatban lévő Franklin-Társulatot, mely ez Emlékkönyvnek nemcsak gazdag, hanem fényes megjelenését is lehetővé tette. Ismertetésemet avval az óhajjal végezem, bár sehonnan se hiányozzék e könyv, ahol magyar irodalomról szó van. Mert e könyv zárópontja a multnak, emlékeinek őrre, de egyszersmind a jövőnek legszebb biztatója is.

Tolnai Vilmos.

A XIX. század irodalomtörténete.

Babits Mihály: *Az európai irodalom története 1760—1925.* (Budapest) Nyugat-kiadás. (1935) 8-r. 352. l.

Babits egy évvel ezelőtt megjelent világirodalomtörténetében az európai irodalom egész történetét ígérte, de csak a kötet legvégén derült ki, hogy a tárgyalás fonalát a XVIII. század végének irodalmánál elszakította, egy második kötetre hagyva az utolsó másfél század irodalmi mozgalmainak ismertetését. A bejelentett folytatás most már kezünkben van: az európai irodalom ismertetése, a címlap szerint, 1760-tól 1925-ig. Okulva a multon, nem lepődünk meg, hogy ebben a második kötetben a XX. század irodalmáról nem esik szó s a századvégiről is kevés — bizonyára egy harmadik (befejező?) kötetre marad, amivel a szerző még adósunk. De aggodalomba ejt egy vallomása. Mikor a *Nórához* érve, az 1879-ik évvel lezárja a XIX. század tárgyalását, ezt az egyébként helyes irodalomtörténeti álláspontot fejt ki: «A történetet mint történetet alig lehet itt folytatni. Nem egységes történet többé. Vagy a közelség optikája teszi ily kaosszá? Csak messziről létezik irodalom s közlőről csupán könyvek». (319—320. l.) Valóban, történeti távlat nélkül nem lehet irodalomtörténetet írni, s a legújabb irodalmi jelenségek, az élő irodalom, nem az irodalomtörténetnek az anyaga, hanem a kritikáé. De akkor miért ígéri Babits, hogy 1925-ig viszi a történeti áttekintést?

Az európai irodalom történetének ez a második kötet mód-szerűben elüt az elsőtől. A régibb századok irodalmi alkotásait korok és nemzetek szerint tekintette át, az utolsó század termésének ismer-

tetésében a nemzeti szempontot elejti, mintegy egységnek tekinti az európai irodalmat, s rajta hosszszemet helyett keresztmetszete-
ket csinál : évről évre haladva, veszi sorra az európai irodalom ter-
mékeit.¹ Kétségkívül érdekes és újszerű kísérlet ; nem vezet ugyan
igazi szintezésre, csak synchronismusra, belső kapcsolatok helyett
csak az időbeliség külső elve tartja össze az irodalmi jelenségeket,
de a kapcsolat mégis megvan s ki van küszöbölve az egyetemes
irodalomtörténetek rendes hibája, a «világirodalom» széthullása
nemzeti irodalmakra.

A világirodalomnak ilyen synchronistikus áttekintése hatá-
rozottan érdem, sőt, kivált szellemtörténeti szempontból nézve,
gyümölcsöző is. Azáltal, hogy a szerző egymás után elének vetített
képekben bemutatja, mit alkotott egy-egy évben az emberiség költői
képzelete, fényt vet az író- és olvasóvilágnak érdeklődésére és ízlésére,
s láthatóvá lesz mind a párhuzamosság az európai nemzetek irodal-
mának fejlődésében, mind az a nemzetfölötti elem, amely Strich sze-
rint² minden művelt nemzet irodalmában megtalálható a fejlődés
bizonyos pontján. Másfelől azonban van ennek a beállításnak két
kapcsolatos veszedelme. Az egyik : a súly az irodalomról egészen
átbillen az irodalmi alkotásokra, az mint organizmus elsikkad, szét-
hull elemeire, a költői művekre, s így veszendőbe megy az irodalmi
folytonosság és a fejlődés elve, meg a különféle nemzeti irodalmak
egymáshoz kapcsolódása — szóval éppen az, amit világirodalom-
nak nevezünk. A másik veszedelem : egy-egy évben igen heterogén,
egymástól szellemben távol álló alkotások kerülnek össze, s így nincs
módunk meglátni azt, amit Van Tighem követel a világirodalom-
történettől, az egy-egy nagy írói egyéniségből mindenféle kisu-
gárzó hatásokat, az irodalmi divatok elterjedését és a nagy nemzet-
közi áramlatok jelentkezését a nemzeti irodalmakban.

Nem hibáztatás ez. Jól tudjuk, hogy a világirodalom bonyolult
konstrukció, sőt postulatum inkább, mint valóság, s nemcsak a
föladatok egész sorát rója az íróra, hanem olyan feladatokat, ame-
lyeket együtt nem lehet megoldani, csak egyiket a másik, vagy éppen
a többi föláldozásával. Helyezkedjünk tehát Babits álláspontjára, s
tekintsük a művét abból a nézőpontból, amelyet ő számunkra kijelöl.

Álláspontját föladatával szemben röviden és határozottan

¹ Eljárása következetessé csak a könyv második felében lesz.

² L. *Wellliteratur und vergleichende Literaturgeschichte* című tanulmányát a *Philosophie der Literaturwissenschaft* című gyűjtemé-
nyes munkában. (1930.)

megszabja : «Voltakép semmi sem köt, s amit írok, csak fesztelen csevegés». (241. l.) A mondat második felét, az értékitéletet, nem kell minden ízében komolyan venni — szellemeskedés az, s belőle csak a «fesztelen» jelző találó, nem pedig fejtegetéseinek szerénykedő lefokozása fecsegéssé. Teljesen igaz azonban az állítás első fele. Babits, nem tartván magát céhbeli tudósnak, — pedig sokkal többet tud, mint akárhány irodalomtörténetíró — nem hajlandó magát beletörni a tudomány jármába és annak minden követelését teljesíteni. Nem törekszik például, s ezen a ponton fordul legélesebben a hagyomány ellen, objektivitásra ; könyve, az asztrológia terminológiáját alkalmazva reá, a szubjektivizmus jegyében áll, maga meg, a XIX. század irodalmáról beszélve, nem a katedrájáról előadó tanár képét festi elém, hanem egy kitűnő művész-barátomé, akivel egy ízben végigsétáltunk a Vatikánnak mindkettőnkől jól ismert szoborgyűjteményén. Ő volt a vezető. Nem ismereteket akart közölni, csak megtanítani, hogyan kell igazán élvezni a műalkotásokat. Meg-megállított az ismertebb vagy neki kedves szobrok előtt, tett egy-két érdekes, meglepő megjegyzést, inkább reájuk, mint rólunk, inkább a maga kedvéért, mint az enyéért, élveztem is — de nem a szobrokat, hanem barátom friss, különös járású elméjét. Ismeretszerzésre Babits írása sem igen alkalmas, még az ismeretek fölfrissítésére sem. Olvassuk el a *Wilhelm Meister* méltatásának befejezését :

«A *Wilhelm Meister* azonban nagyon távol van ettől az extázistól (a *Hyperionétól*). Az ifjú Novalis tökéletesen modern és prózai műnek nevezte e könyvet. S aki lapjainak tengerén előbbre hajózik, egyre távolabb jut magától az élettől is.* Az elején még a romantikus élet gazdag festésével találkozunk. Ilyen a híres Mignon-epizód. Később mind kevesebb lesz az életnek ilyen esetlegessége ; holott az élet esetlegességekből áll. Az életből kiszűrt bölcsesség és 'szociálpolitika' épenséggel nem azonos az élettel.»

Aki jól ismeri Goethe regényét, annak mond egy keveset ez a jellemzés, de aki nem ismeri, az értetlenül olvassa — csak a szerző az, aki ezeket a töredékes gondolatokat élvezi.

Szellemben tehát egészen hozzásimul *Az európai irodalom történetének* második kötete az elsőhöz. Babits ezúttal is ép olyan szuverénül emeli ki a század irodalmi terméséből, amit érdemesnek tart fölfűzni a történet fonalára, mint azelőtt. Egy tekintetben most talán még szubjektívebb : a líra megbecsülésében. Érthető, hogy a líra áll legközelebb szívéhez, hiszen maga is lírájának köszöni első-sorban népszerűségét és tekintélyét. S az is bizonyos, hogy nagy érdeklődése a líra iránt nem egyszer érdekes megállapításokhoz se-

gíti: keresi, és finom érzékével ki is hallja a szív hangjait, még akkor is, ha a másik két műágban objektívalódott — kivált a drámaírók lírizmusát tárja föl nagy kedvvel. (Néha ugyan több lírát hoz ki a drámákból, mint amennyit szerzőjük beletett!) A másik két műág kevésbé vonzza. Nem érdekli eléggé sem az elbeszélés, sem a dráma, s ez az elfogultsága, vagy mondjuk szebben, a líra túlságos pártolása, a súly jogtalan eltolódására vezet: háttérbe kerül minden, ami nem líra. Mostohán bánik még olyan regényírókkal is, akiknek munkássága művészi vagy fejlődéstörténeti szempontból nagyjelentőségű — bizonyosságul csak egy pár név: Dickens, Dosztojevskij, Gogoly, Manzoni, Maupassant, C. F. Meyer, Turgenyev; a dráma meg épen a körképnek legkevésbé megvilágított részébe szorul — Scribe-nek és Sardou-nak, meg egy csomó más drámaírónak nevével sem találkozunk, a *Faust*-ról meg alig van számunkra mondani valója.

Önáltatás tehát az a kijelentése: «Alapjában krónikát írok». (207. l.) A krónikás alázatos cseléde közönségének: kötelessége beszámolni mindarról, amit olvasói számára érdekesnek tart. Babits azonban büszke nagyúr, egy cseppet sem törődik közönsége várákozásával, s arról ír, csak arról, ami neki tetszik.

Ép ilyen szubjektív az is, amit ír. Levette magáról a tudós tógáját, lerázza annak felelősségét is, s aggodalom nélkül papírra veti gondolatait — szabatosabban szólva: azt a hatást, amelyet reá a műalkotások tettek. Érzéseit, ítéleteit nem vetve alá ellenőrző kritikának, megjegyzései frissek és közvetlenek, minduntalan föl-villannak bennük szellemének sziporkái; ha meg mélyebbre ereszkedik, gondolataival leköti a világirodalomban tájékozott olvasó figyelmét és foglalkoztatja képzeletét. Kispolgári elménket persze akárhányszor meghökkenti merész kijelentéseivel — inkább könnyen odavetett újszerű megállapításaisal, mint egyéni értékítéleteivel. Rokon- és ellenszenve a XIX. század nagy íróinak értékelésében kevésbé érvényesül, mint mikor a régibb korok íróival került szembe. Jóformán csak egy-egy árnyalattal tér el a köztudattól — vagy annyival sem — s értékítéleteit majd mindig elfogadhatjuk. Hogy Byront «híg»-nak tartja (115. l.) és Miltonról azt mondja: «csak egy lépéssel áll Shakespeare mögött» (62. l. — igaz, hogy Milton is régibb író!), azt nem veszem zokon, mert nem veszem komolyan.

Másként áll a dolog az egyes irodalmi alkotások jellemzésével. Képet csak elvétve ad róluk, szívesebben dolgozik elemző módszerrel, gondolatokba kristályosítva megfigyeléseit. Bizonyára csodálatos a könyvében így föltáruló ötletgazdagság: százával pattannak

ki Babits elméjéből az újszerű, meglepő megállapítások ; de ép olyan bizonyos, hogyha élesebben szemügyre vesszük az egymást kergető gondolatszilánkokat, akkor gyakran csalódottan tapasztaljuk, hogy belső kapocs nem fűzi őket össze, s szellem helyett, amit keresünk bennünk, csak szellemeskedést kínálnak. Rájövünk, hogy a szerző játszik a gondolatokkal — s a játék közben elsikkad az igazság, vagy még a gondolat is. Például :

«A szín különös dolog, némileg szubjektív. Voltaképp csak érzet s nem tartozik a magánvalóhoz. A világnak önmagában nincs színe. De magában a léleknek sincs. Gondolataink és érzelmeink színtelenek. A szín ott áll elő, ahol a világ és a lélek érintkezik, a külső és belső egymásba ütközik.» (84. l.)

Ami az előkészítő részben állítás, az közhely, ami tagadás, az még csak nem is közhely, hanem szélmalomharc soha ki nem mondott állításokkal — ép elmével még senki sem állította, hogy a világnak vagy a léleknek, a gondolatnak vagy az érzésnek színe van! A záró gondolat meg nagyhangú, de semmitmondó szólam, s a kettő együtt sem magyarázza azt a meglepő tanítást, amiért írójuk egymás mögé hányta ezeket a gondolatokat : «S ez a pont talán a tizenkilencedik századi lírizmus szülőhelye.»

Milyen mélynek tetszik a következő megállapítás : «Milyen messze esik ebben az időben (1859 körül) az európai kontinens irodalma a lényegtől, vagy akárcsak a lényeg keresésétől is!» (228. l.), — csakhogy e tudományos csengő szavak burkában nincs tudományos mag. Másutt meg éppen fejük tetejére állítja a fogalmakat : «Igaz, hogy a költészetben a „forma a lényeg”. De Madáchnál éppen az eszmei tartalom a forma» (290. l.). Ez filozófiai műnyelvre fordítva, így hangzik : *A* nem *A*, hanem *B*.

Ez a kétirányú szubjektívizmus jóformán teljesen elhallgat akkor, amikor Babits a magyar irodalom termékével kerül szembe. Könyvének legtárgyilagosaabb és legtárgyszerűbb lapjai éppen azok, amelyeken irodalmunkról szól. S külön dicséret illeti meg azért a nagy figyelemért, amelyet a magyar költői szellem jelentkezőseinek juttat. Nemesak nagy számmal kapcsolja bele magyar munkákat és magyar írókat a világirodalomba, hanem fölismeri és méltányolja jelentőségüket is. Bár szeme világirodalmi távlatra van beállítva, mégis meglátja a közvetlen közelében föltáruló értékeket ; bár hozzá szokott a nagy méretekhez, meg tudja találni a kellő arányt. Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Kemény, Madách azok a magyar írók, akiknek nagyobb teret szentel — Katona Józsefen kívül valóban együtt vannak a XIX. század legnagyobb

magyar költői. Ami értéket műveikben megállapít, s amint súlyukat a világirodalom mérlegén leméri, az összhangban van a magyar irodalomtörténet megállapításaival.¹ Még vonzóbbá teszi szemünkben fejtegetéseit az a megértés és melegség, amellyel nemzeti klasszicizmusunk nagyjairól szól.

Ha eltesszük könyvespolcunkba *Az európai irodalom történeté-*nek két kötetét, nem gondolom, hogy sokszor kezünkbe vesszük, de valahányszor rápillantunk, mindig eszünkbe jut majd, hogy ötleteivel, gondolataival egy pár kellemes órát szerzett nekünk ez az érdekes, szellemes könyv.

r. r.

Differenciál- és integrálszámítás.

Szász Pál: *A differenciál- és integrálszámítás.* Az előszót írta Fejér Lipót. I—II. k. 8. r. XIV+476, X+460 l. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával. Budapest, 1935. Franklin-Társulat.

A magyar matematika világviszonylatban is nagy tekintélynek örvend. Ezen a téren biztosan megvan az a bizonyos kultúrfőlény. A legelőkelőbb külföldi matematikai folyóiratok sűrűn közölnek magyar matematikusoktól származó cikkeket. Előkelő külföldi kiadványsorozatok és folyóiratok szerkesztői és munkatársai sorában nem egy honfitársunk nevét olvashatjuk. A külföldi matematikai könyvek és cikkek sűrűn idézik a magyar matematikusok nevét és eredményeit.

A magyar matematikusok nagy számával és kiválóságával nincs arányban a magyar nyelvű matematikai irodalom. Ennek az a főoka, hogy nyelvünk elszigetelt volta miatt a csak magyarul írt matematikai cikkekről és könyvekről — bármilyen értékesek legyenek is azok — a nemzetközi matematikai irodalom csak nagy nehézséggel szerezhet tudomást. Ez a körülmény tette szükségessé azt, hogy újabban a Matematikai és Természettudományi Értesítőben és a Matematikai és Fizikai Lapokban megjelenő cikkekkal együtt azoknak

¹ Sajnos, a magyar művek jellemzésében is fönnakadunk egyszerű-másszor, így mikor a *Toldiról* azt olvassuk, hogy «népköltemény, tele bizalommal a föltörekvő parasztság erejében...» (252. l.), a *Buda haláláról* meg, hogy «nem eposz, hanem regény, és pedig modern regény, sőt naturalista...» (293. l.); Aranyról azt halljuk, hogy «a lovagregényben is naturalista pszichológiát csinál *Toldi szerelmében.*» (Mi az a «naturalista pszichológia»? S a *Toldi szerelme* lovagregény?)

német, francia, angol vagy olasz kivonata is megjelenjék. Ezért a szegedi *Acta Scientiarum Mathematicarum* folyóirat csak olyan cikkeket közöl, amelyeket az előbbi négy világnyelv közül az egyikben fogalmaztak meg. Ebben a nemzeti nyelv elhanyagolását csak az láthatja, aki nem tudja, hogy nálunk jóval nagyobb nemzetek matematikusai is, miként a lengyelek, oroszok és japánok, kénytelenek németül, franciául, angolul vagy olaszul írni cikkeiket, sőt könyveiket is, ha azt akarják, hogy azok tartalmáról a nemzetközi matematikai irodalom könnyen szerezzen értesülést.

Nyelvünk elszigetelt volta és szegénységünk magyarázza meg azt is, hogy a magyar nyelvű matematikai tudományos könyvek száma aránylag kevés. Ebben a tekintetben a háború után nemcsak nem következett be hanyatlás, hanem éppen ellenkezőleg, öröndetes emelkedés állott elő. Ennek főoka az, hogy főiskoláinkon szükség van magyar nyelvű matematikai tankönyvekre.

A differenciál- és integrálszámítás több sikerült magyar főiskolai tankönyvnek részben vagy egészen a tárgya. Szász Pál két-kötetes munkája — Beke Manónak már nem kapható kétkötetes munkáján kívül — tárgyaról magyar nyelven a legátfogóbb mű.

Szász Pál munkája és a hasonló tárgyú ismertebb művek között a leglényegesebb különbség a módszeres tárgyalásban van. Szász Pál könyvének az az alapgondolata, hogy a gyakorlatot és az elméletet lehetőleg szoros egységben tárgyalja. Egyszerű, de elméletileg fontos feladatok nagy számán keresztül vezet Szász Pál az általános eredményekhez, amelyeket matematikai szigorúsággal fogalmaz és bizonyít be. Ezen kívül nem feledkezik meg a gyakorlásra szolgáló példákról sem.

Ebben a módszerben gyökeredzik annak a magyarázata, hogy Szász Pál könyve az egymásba kapcsolódó és fokozatosan általánosodó példákon át lassabban jut el az általános tételekhez, mint ahogy eljuthatnak a hasonló tárgyú, de más módszerrel felépített könyvek. Az, aki gyorsan akar megismerkedni a differenciál- és integrálszámítás alaptételeivel, ezt a lassúságot talán fárasztónak fogja érezni. Aki azonban bele akar merülni ebbe a tudományba és ennek a tudománynak nemcsak kész épületét akarja szemlélni, hanem szerkezetét és fölépítése módját is meg akarja ismerni, bizonyára szívesen fogja ennek a könyvnek lapjait forgatni. A sok érdekes feladat és gyakorlati alkalmazás között vezető, símán emelkedő és a matematikának nem egy szépségére kilátást adó út bőven nyújt kárpótlást a kevés kilátást engedő meredek rövidebb útért.

A mű tartalmáról rövid összefoglalást adnak fejezeteinek címei.

Az *első* kötet a következő öt fejezetből áll: 1. Számsorozatok határértéke. Irracionális számok. 2. Elemi függvények. 3. Az általános függvényfogalom. 4. A differenciálható függvények alaptulajdonságai. 5. Racionális és trigonometrikus polinomok.

Érdekes és jellemző az *első* fejezet felépítése. A konvergenciára és divergenciára vonatkozó feladatok egész seregét tárgyalja a szerző, amíg elérkezik a konvergencia és divergencia általános értelmezéséhez. Közben bevezeti a racionális számok szabályos sorozatainak alapján az irracionális számokat. Sok érdekes feladat tartkítja a második fejezetben az elemi függvényeknek és differenciálhányadosoknak tárgyalását. A harmadik fejezet az általános függvényfogalmat tárgyalja, miközben az exponenciális függvény függvényegyenletére is kitér. A negyedik fejezet tárgya a tulajdonképpeni differenciálszámítás és annak bő gyakorlati alkalmazásai: a függvények viselkedésének vizsgálata, a l'Hospital-féle szabály és a differenciálgeometria elemei. Az ötödik fejezet nagy alapossággal tárgyalja a különféle nevezetes racionális és trigonometrikus polinomokat. Ebben a tekintetben egy bevezető tankönyv szokásos anyagát messze túlszárnyalja. Ennek a fejezetnek legnagyobb részét a kezdő olvasó minden zavar nélkül átugorhatja. Annak azonban, aki a matematika elemein túl van, ez a fejezet finom csemege.

A *második* kötetben az integrálszámítás és alkalmazásai játszóak a főszerepet. Fejezetei: 6. Határozott és határozatlan integrál. 7. Végtelen sorok. 8. Többváltozós függvények.

A hatodik fejezet a folytonos függvények határozott integráljával kezdődik. Az improprius integrálok, az integrálszámítás szabályai és ezeknek bőséges alkalmazása a területszámításban és a mechanikus kvadratura mind megelőzik a Riemann-integrálokat. Ezután következik a rektifikálhatóság kérdése. Az ortogonális polinomsorozatok élvezetes tárgyalása után szerző a Schwarz-féle egyenlőtlenséget is bebizonyítja, de nem abban az (lényegében nem nehezebb) alakban, amely pozitív típusú tetszőleges lineáris függvényoperációkra is átvihető. A második középértéktétel és a Riemann-féle lemma zárja be a fejezetet.

A hetedik fejezet a végtelen sorok konvergenciájának és divergenciájának kérdésén kívül magában foglalja a szummálhatóság kérdését, a Taylor-sort, a függvénysorok egyenletes konvergenciáját, az elliptikus integrálok sorfejtését, a Fourier-sorok és az Euler-összeg részletes tárgyalását és az ismertebb elemi függvények végtelen szorzatalakját.

Az utolsó fejezet tárgya a többváltozós függvényekre vonatkozó

differenciálszámítás és a paraméteres integrálok. A munka terjedelme miatt azonban a többszörös integrálokra, sajnos, nem maradt hely.

A könyv stílusa általában könnyen érthető, nyelve tiszta. Sajnos, becsúszott a könyvbe nem egy magyartalanság és mondat-szerkesztési hiba. (Leggyakrabban előforduló hiba a föltételes mondatnak a főmondatával való «Ha . . . , úgy . . . » kapcsolása. Kifogásolható az illetőleg szó helyett a resp. idegen szó használata.) Következetlen az, hogy a szerző a lineáris függvény mellett a lineár-alak kifejezést használja a megszokott lineáris alak helyett. (A következetes matematika magyar műnyelvének következetlenségére különben nem egy példát lehet felhozni. Különböző végződésű pl. az integrál és a racionális, továbbá az analitikus és a pozitív vagy negatív szó a matematika magyar műnyelvében, noha latin eredetük ugyanolyan végződésű.)

Mindent összefoglalva : Szász Pál műve igen értékes darabja a magyar nyelvű matematikai tankönyvirodalomnak. Mivel a differenciál- és integrálszámítás nemcsak a matematikában és a fizikában alapvető fontosságú, hanem a műszaki tudományokban, a statisztikában, a kémiában is, sőt újabban a biológiában és az orvostudományokban való alkalmazásai miatt is mindjobban közérdekűvé válik, azért remélni lehet, hogy a műnek mind a szakkörök, mind pedig az érdeklődő művelt nagyközönség részéről a megérdemelt sikerben lesz része. Ezt a sikert elősegíti a mű könnyen érthető és élvezhető tárgyalása, módszere és az alkalmazások gazdagsága.

Szőkefalvi Nagy Gyula.

Amit rosszul tudunk.

Gaál István könyve. A Kir. M. Egyetemi Nyomda kiadása.

Különös érdeklődésre tarthat számot ez a könyv, mely a természettudományi babonák és koholmányok rengetegében tájékoztatja a nem szakembert. Gaál István jó kalauznak bizonyul. Könyvének olvasása közben valósággal elámul az ember, hogy még a műveltek köreiben is mennyi mendemonda, babona, koholmány él és virul szinte kiírthatatlanul. Felvonul ebben a könyvben az állat- és növényvilág, a földrajz, meteorológia, vegytan és geológia ezernyi babonája, a koholmányok buja burjánzása az emberi hiszékenység televényében. A szerző alapos felkészültséggel hordja össze anyagát s minden koholmánnyal kapcsolatban azonnal megadja a tudományos cáfolatot és magyarázatot. De a könyvben több van, mint pusztán

összegyűjtött olvasmányanyag : benne van a szerzőnek sok egyéni megfigyelése, önálló tanulmányainak eredménye is. Anyaga nem csupán a természettudomány, hanem a folklóre szempontjából is értékes és bőven meríthet belőle a filológus és a lélekbúvár is. Színes és gazdag anyag, amelyből különösen ki kell emelni az emberre és ősemberre, a barlangkutatásra, a jégkorszakra és a varázsvesszőre vonatkozó fejezeteket : azonnal megismerszik, hogy itt a szerző a maga különleges tanulmányainak talaján áll. Mindehhez a tárgyi érdekességhez járul, hogy Gaál István gondos stíliszta ; stílusa nemcsak tiszta, kifogástalanul magyaros, hanem színes, eleven és közvetlen is ; hangja könnyed, nem egyszer humoros, egyéni hang.

Az olvasót alig zavarja valami ; legfeljebb az, hogy bizonyos dolgokat többször ismételi a szerző (az állatok gyávasága, a vampír, a lochnessi szörny), igaz, hogy mindig más szempontból ; és meg kell adnunk, hogy egyszer sem válik unalmassá. Tárgyi tekintetben, mint laikus, egyetlen tévedését tudom csak ellenőrizni : ama bizonyos görög sziget neve nem Dioszkuridesz, hanem Dioscoridis. Egyet azonban szóvá kell tennem. Sehogysem illik a tudományos tárgyalagossághoz és az ilyen mű szerzőjétől megkövetelhető elfogulatlansághoz az a kíméletlen kritika, amellyel a *Búvár* c. folyóirat elhúnyt kiváló szerkesztőjét illeti. A *Búvár* idézett számában valóban hibás a képaláírás : «Ezek a gubacsok valóságos eleven mézeshordók» (*Búvár* 1935. 266. l.). De Gaál Istvánnak nem lett volna szabad elhallgatnia, hogy az idézett folyóirat szerkesztője a következő számban (1935 : 360. l.) helyreigazította ezt a téves aláírást : «A gubacsok mézével teleszátt hangyák valóságos mézeshordók». Lambrecht Kálmán munkássága ezt a támadást nem érdemelte.

Révay József.

BERZSENYI DÁNIEL.

(1776—1836.)

Az időnek egyenletesen forgó kerekén száz év morzsolódott le azóta, hogy Berzsenyi Dánielt, akit kortársai a magyar Horatius névvel tiszteltek meg, «elmerítette káoszába a gigászi Örök». Mikor itt hagyta a földi létet, nem tudhatta, mi vár ott reá: örök álom-e, vagy szigorú bíró — de azt tudta, hogy nincs oka félni, sem így, sem úgy. Mint Socrates tanítványa, meg is írta nyugodt önérzettel:

Mert ha bíró: nem furdal vád,
Mert ha álom: nyugalmat ad.

Azt szokták mondani, a költő vates, megérzi a jövőt. Berzsenyi nem volt az. Jóslatára rácafoltt az élet. Egypár évvel azután, hogy ezt a két képzetet, ezt a két ellentétes metafizikai álláspontot a művészet erejével összeszótta egy gondolatpárrá és klasszikusan tisztává, klasszikusan nyugodttá csiszolta, az égi bíró helyett egy földi bíró idézte ítélőszéke elé: egy fiatal kritikus ült törvényt költészete fölött. Kíméletlen szavai nyomán mintha Pelion és Ossa hegye omlott volna a költőre; úgy érezte, hogy megsemmisült. Nem a katasztrófa pillanatában, hanem három hosszú év múlva, ezeket a megdöbbenítő sorokat írta egyik barátjának: «Haldokló barátod árnyéka látogat meg! Árnyéka, mert az a lélek, mellyel Te annyit vesződtél, nincs többé. Lelkem régen megholt s annak helyét egy új, ismeretlen lélek szállotta meg, mely sötét és hideg, mint az éj, és nyugodt, mint a sír». A léleknek milyen gyötrelmeibe világít bele ez a szomorú kép, milyen viharoknak kellett elzúgni ott, míg az ebbe az apathiába gyűródött!

És mégis, ha a száz év előtti multat nem a röpke pil-

lanat, hanem az örökkévalóság színe alatt tekintjük, akkor nem annak a Berzsenyinek van igaza, aki szívétépő fájdalomában elvetette magától az élet gondolatát, hanem annak a másik Berzsenyinek, aki «nem borzad előre a jövőre kétes képétől», hanem «leomolva az Úr színe előtt» erős hittel hitte, hogy

Majdan, ha lelkem záraiból kikél,
S hozzád közelb járulhat, akkor
Ami után eped, ott eléri.

Valóban ma, a századfordulón, amikor Berzsenyi emlékének hódolunk, nem kell igazolnunk a költőt, igazolta őt a legszigorúbb, de legigazságosabb bíró, az idő. Ami kegyetlen kézzel letörli 'a földi élet minden' hazug 'ragyogványát', de átmenti a multból a jövőbe az igazi értéket, az nemcsak megkímélte Berzsenyi életművét, hanem fölfokozta életerejét: költészete ma mélyebb együttrezgést kelt a szívekben, mint száz évvel ezelőtt. S mikor megemlékezünk róla, nem kényszerülünk a képzeletnek, a multat eszményítő romantikának sugárkévéjébe állítanunk — tündöklük az az igazság természetes fényében is.

Vessünk számot magunkkal. Állapítsuk meg hűvös tárgyilagossággal, mit jelent nekünk, a XX. század embereinek, Berzsenyi.

Berzsenyi emberi pályája messziről nézve nemcsak egyszerű, mindennapi, hanem szürke is. Regényes fordulatok nem szakították meg életútját, s ha élete végén visszatekintett a földön leélt hatvan esztendejére, csak három érdekes esemény emléke tölthette el szívét melegséggel. Az egyik: Kazinczy, az irodalom fejedelme, 1808-ban megtisztelte levelével s benne nagy költőnek köszöntötte; a másik: Fesztetics gróf, a keszthelyi oligarcha, 1817-ben a Helikoni ünnepen födetlen fővel ment eléje; a harmadik: 1830-ban a megalakuló Akadémia rendes tagjául neveztetett ki. Több semmi. Akárhány kispolgár mozgalmasabb, változatosabb pályát futott meg, mint ez a teljes visszavonultságban, földjének, családjának és magának élő vidéki nemes.

De ha közelebb lépünk ehhez az életsorhoz, a köznapi,

átlag-ember helyén, akit hőséül várunk, egy különös, képzeletünket izgató egyéniséget találunk. Berzsenyi külső és belső élete, épp úgy, mint emberi és költői világa, szinte összebékíthetetlen ellentétben áll. Emitt a nyugodt egykedvűség mögött lobogó dícsvágy, forrongó érzések, lázadó indulatok, amott egyszerű, sőt kezdetleges életformákkal szemben bonyolult, sőt kifinomodott lelki tartalom. Hálás föladat volna behatolni ebbe a rejtelembe s áthidalni a látszólagos szakadékot, de ez az út Berzsenyinek csak a jelleméhez vezet, nem pedig, ami bennünket foglalkoztat, jelentőségéhez.

Van-e jelentősége Berzsenyinek, az embernek, a magyar közéletben? Van : az a páratlan erő, amellyel a maga lelkét kiformalta. Hazánk az autodidakták földje ; az autodidaxis nálunk olyan nagy írókat fejlesztett, mint Bessenyei, Kazinczy, Petőfi, Arany, Madách — de Berzsenyi lelki fejlődése még csodálatosabb. Amazok műveltségét megalapozta az iskola, fejlesztette az élet, segítették az emberek vagy a viszonyok, Berzsenyi, mint a kagyló a gyöngyöt, pusztán önmagából termelte ki műveltségét. Iskolai képzettsége fogyatékos volt : a középiskolát ügyel-bajjal, de nem valami nagy dicsőséggel, elvégezte, főiskolai tanulmányokat azonban nem folytatott. Az életet számára hosszú ideig egy falusi kúria jelentette, meg egy rideg apa zsarnoki fegyelme, majd egy zsúppal földött kétszobás házacská, meg egy jólelkű, de csekély műveltségű gyermekasszony ; szemhatára nem terjedt túl azon a vagy 1000 hold földön, amelyen gazdálkodott : világot később sem látott, Pestet csak megjárta, de nem látta. Barátai nem voltak, ismerősei sem sokan, s ha szót váltott velük, az nem eszmék és nagy érdekek, hanem a mindennapi élet apró-cseprő jelenségei körül forgott, — egyébként is kevészavú ember volt, s könnyen kifogyott a beszéd-tárgyból.¹ A művelődés két hatalmas rugója, az érvényesülés vágya és a létért való küzdelem, nem játszott életében szerepet : amaz távol állott lelkétől, emerre nem szorult rá — csak a harmadik, a tudás szomja működött, de ez aztán

¹ Maga írja Kazinczynak 1815. dec. 3-án. (*Kazinczy levelezése*, XIII. kötet, 306. l.)

csodát tett. Eltemetve egy kis faluba, embert apján kívül nem látva, egypár év alatt, verejtékes munkával, elméjének hihetetlen megfeszítésével, pusztán könyvekből, az ismereteknek egész sorát ejtette birtokába.¹ Nemcsak kiművelte magát, hanem a műveltségnek korában uralkodó irányát, a klasszikus műveltséget, olyan mértékben tette magáévá, hogy az antik világ ismeretében magasan társai fölé került, még korának legműveltebb magyar fejét, Kazinczyt is meghaladta,² sőt vagy egy félszázadig kellett a magyarságnak várni, míg akadt tudós, aki olyan mélyen belelátott a görög-római világ műveltségébe és szellemébe, mint a századfordulón Berzsenyi. De kiművelte elméjét más irányban is: érdeklődött a vallástörténet és vallásfilozófia iránt s elmerült a mezőgazdaság, a népművelés és a népjólét problémáiba, s egyforma érzéke volt a nagy eszmék és átfogó elvek, meg a részletkérdések iránt.³

Mégis a legnagyobbszerű bizonyítéka elméje és akarata törhetetlen erejének az a fáradság, amellyel esztétikai műveltséget szerzett. Ő, aki 1820-ban, saját vallomása szerint, esztétikai vagy poétikai munkát egyet sem olvasott,⁴ egy évtized mulva egy rendszeres esztétikát írt. Tudományos értékét ne kutassuk, bár téves koncepciójával is eredetibb és mélyebb, mint korának legtöbb magyar esztétikai tanulmánya. Az azonban kétségtelenül kitűnik belőle, hogy nemcsak sok külföldi költői remeket és német tudományos munkát olvasott el hozzá, hanem sokat tanult is belőlük. S nem

¹ Ifjúkori olvasmányaira és tanulmányaira vonatkozólag nincs adatunk; úgy gondolom, aránylag kevés könyvet tanulmányozott, de alaposan.

² Verseinek klasszikus célzásait Kazinczy sem értette meg mindig s kénytelen volt a költőhöz fordulni magyarázatért, így 1810. jún. 13-i levelében. (Kaz. Lev. VII. k. 529. l.)

³ Talán legérdekesebb a hosszúlejáratú törlesztéses kölcsönök nagy jelentőségének fölismerése. V. ö. dolgozatát *A magyarországi mezői szorgalom némely akadályairól*, 1833. (*Munkáinak* 1864-i kiadásában, II. k. 237—238. l.)

⁴ Kazinczynak írja 1820. dec. 13-án. (Kaz. Lev. XVII. k. 301. l.) Rájnis *Kalauza*, amelyet Berzsenyi levelében egyetlen olvasmányául említ, sem nem esztétika, sem nem poétika!

csodával határos-e, hogy mikor megtámadott költészete védelmében viadalra szállott korának legfélelmetesebb kritikussával és legképzettebb esztétikusával, Kölcseyvel, kitűnő fogással nemcsak visszafordítja ellenfelére annak fegyverét s kritikusa módszerével mutat rá Kölcsey egy versének nyilvánvaló gyöngéire, hanem igen ügyesen próbálja igazolni költészetének megvádolt hibáit. Nem mindig helytálló érveinél, nem mindig meggyőző okfejtésénél sokkal értékesebb a mélyükön rejlő esztétikai álláspont: Berzsenyi fölismeri azt a nagy igazságot, hogy a közszellem és a világfelfogás megváltozása gyökeresen átalakítja a költészet anyagát és stílusát. Éles szemmel meglátja a régi és az új költészet elválasztó mozzanataul az antik és a modern szellem, a klasszikus és a keresztény világnézet ellentétét. «Valamint — hangzik megállapítása — változtak az ideák, a szerint kellett változni az egész költői szellemnek és nyelvnek . . . mert minden új világszemlélettel új ideáknak, új szellemnek s új nyelvnek harmóniája születik».¹ Olyan történetfilozófia ez, amely újszerűségével, átfogó erejével nálunk, a XIX. század elején, párja nélkül áll.

Íme, a tanulatlan, műveletlen ifjúból korának egyik legképzettebb, legmélyebben gondolkodó férfja lett, s ide támogatás, útmutatás, vezetés nélkül emelkedett, szellemileg és lelkileg mostoha életkörülmények között, jóformán teljesen megfosztva a művelődés föltételeitől — egészen a maga erejéből. Erre, ilyen mértékben nem ismer példát a magyar közélet, s ez éppen Berzsenyi nagy emberi jelentősége. Berzsenyi az a magyar, aki legtöbbet köszön önmagának, a szellem világában nagyjaink között ő az igazi *self made man*.

Emberi jelentőségénél természetesen fontosabb Berzsenyi költői jelentősége. Szerepét irodalmunk fejlődésében, helyét költőink sorában, valamint költészetének értékét megállapította a tudomány. Mint Horatius legjelesebb magyar tanítványa, de egyéniségével is, egyike nagy lírikusainknak,

¹ *Észrevételek Kölcsey recensiójára, 1825. (Munkáinak id. kiadása II. k. 16. l.)*

a líra főséges fajában, az ódában, meg éppen a legnagyobb ; «költészete a magyar ó-klasszikus iskolának legnemesebb virága, koronája, amelyben az antik és a nemzeti elem egybeolvadva, mint sajátos magyar klasszicizmus jelentkezik».¹ Vajjon kimeríti-e ez a megállapítás Berzsenyinek, a költőnek, jelentőségét, azt megvizsgáljuk majd mindjárt, előbb szeretném élesebb, és talán igazabb világításba állítani az irodalomtörténet tanításának két pontját, Berzsenyi kapcsolatát Horatiusszal és költészetének ódai jellegét.

Hogy mit köszön Berzsenyi a római lantosnak, azt pontosan, súlyra lemérve, megállapította a tudomány: versformát és költői szólamokat, képeket és gondolatokat. Valóban, Berzsenyi költészete át meg át van szöve horatiusi szálakkal, sőt verseiből nemcsak a római carmenek hangját halljuk ki, hanem költőjüknek szellemét is — fölfogását és gondolatvilágát inkább, mint érzéshullámlását. De a lényeg mégsem ez. Az igazi szolgálat, amellyel Horatius hálára kötelezte Berzsenyit, más, nagyobb szerű és értékesebb: Berzsenyi költészete Horatius segítségével lendült magasba.

Berzsenyi már költő volt azelőtt is, hogy megismerkedett Horatius költői világával. Ifjan, a 90-es évek derekán, jórészt egy nála jóval kisebb tehetség, a német Matthisson, hatása alatt megírt vagy harminc verset, lágy, epedő vagy éppen érzélgős költeményeket, jobbára szerelmi bújást vagy sóvárgását, ritkábban a mulandóságon érzett melanchóliáját szólaltatva meg. Fogyatékos ritmus-érzékre valló, dallamtalan versei a dal és az elégia mesgyéjén lebegve, sem annak könnyedségét, sem ennek érzelmi teltségét nem tudják eltalálni, s még ha igaz érzés szülöttei is, — rendszerint nem azok — nem győznek meg átélte voltukról: hidegek, mesterkélték, érzik csináltságuk, s éppen az hiányzik belőlük, ami az igazi Berzsenyi-verseket, az ódákat olyan megrázókká teszi: az érzés heve és a reflexió mélysége, a kifejezés merészsége és a képek ragyogása — egyszóval a főség, amely-

¹ Az idézet is, az azt megelőző megállapítások is Négyesy László tanulmányából valók. (Olvasható: ú. n. *Képes irodalomtörténet*, 1906. I. k.-ben, 856—859. l.)

nek lényege az erő. Erő kifejtésére sem az ő ábrándos, ködös, szinte testet nem öltött szerelmi vágyódása, sem korához és lelki mozgalmaihoz nem illő kesergése az élet gyors tűnésén nem adott alkalmat, ezekben a szubjektív, kétes értékű ihletekben nem foganhattak meg hatalmas képzetek. Kellett valaminek történnie Berzsenyivel, valami nagy rázkódásnak kellett érnie egész valóját, amely kiforgassa ebből a terméketlen befelé-élésből és megnyissa lelkét költészete igazi forrása, a hatalmas, objektív érzések számára.

Ez meg is történt még a századforduló előtt. Európát Napoleon dicsvágya lángba borította, s a háború vihara féltelmes erővel száguldott nyugatról kelet felé. Bár még hazánk határától távol pusztított, itt bent az országban a meszszebbre nézők megéreztek, hogy a magyarság előbb-utóbb belesodródik a népek csatájába, s ott a nemzet életéről és haláláról lesz szó. Villamos feszültség tartotta izgalomban a kedélyeket, Berzsenyiét is. Már egypár év óta figyelte nemzetén a fölbuzdulás és elernyedés egymást váltó fázisait, most, a magyarság sorsán való aggodalom hatása alatt, a hazaszeretet érzése, amely eddig csak parázslott szívében, egyszerre tüzet fogott és teljesen hatalmába kerítette lelkét. Ebben a minden gondolatát lenyűgöző, minden önös vonástól ment érzésben Berzsenyi, az ember, önmagára talált, de magára talált a költő is. Fölismerete, vagy hogy a nagy változás öntudatlan voltát kiemeljem, megérezte, hogy ha költő akar maradni, ha költő akar lenni, ihletet kell váltania. Tudta-e, hogy költészetének éltető eleme ezután az erő lesz, s erőt csak akkor tud kifejteni, ha arról énekel, amin lelke egész szenvedélyével csüng — nem valószínű, nem is fontos. Fontos az, hogy elvetve magától az eddig értékesített személyes indítékokat, a haza gondolatában, ebben az egyetemes indítékban, megtalálta költészete méltó tárgyát. A haza gondolata és fájának két főerénye, a magyar vitézség, amely századokon át fényesen tündökölt, de most már alig hogy pislákol, és a magyar műveltség, amely csak éppen fölsilant, s egyelőre még a jövő kétes reménye — ezek a képzetek, a nemzet nagy érdekei, feszítették keblét s költői gondolatokká sűrűsödve gomolyogtak lelkében.

Hogy költészetté kristályosodjanak ezek az érzésektől hevített költői eszmék, csak meg kellett találniuk a magukhoz illő műfajt, hangnemet és versformát. Ezen a ponton nyúlt bele elhatározólag a magyar költő művészi fejlődésébe Horatius. Az évek óta állandóan olvasott római lantosnak költői álláspontja és művészi ábrázoló módja, szerkesztő ereje és stílusa észrevétlenül átmentek véérébe, s mikor újra dalra nyílt ajka, az Horatius versmértékében,¹ Horatius költői szellemében szólt, olyan hangnemben, amilyen azelőtt nem csendült föl Berzsenyi költészetében: az óda főséges hangján. A római óda lett innen kezdve Berzsenyi sajátos műfaja — szükségszerűen, mert ez a kifejező forma illett legjobban, ez illett egyedül a nemzeti élet sodrában új emberré fejlődött költő művészi egyéniségéhez. A belső ihletnek és a külső ösztönzésnek, a nemzeti gondolatnak és Horatius termékenyítő hatásának ez a szerencsés találkozása adja lélektani magyarázatát Berzsenyi nagyságának, de annak is, hogy ez a műfaj, a nemzeti érzésben fogant antik szabású óda, irodalmunkban Berzsenyivel tetőződik. A római ódának ő a legnagyobb magyar mestere, az ő költészetében jelenik meg legmagasabb fokán a művészet némesült erő, a főség.

Valljuk meg, hogy Berzsenyi a művészetnek ebbe a magas régiójába Horatius szárnyán emelkedett. Horatius nélkül nincs az a Berzsenyi, akit imént jellemeztem. Költő lett volna nélküle is, sőt — megpróbálom majd igazolni — nagy költő, de más, mint amilyennek látjuk. Mikor azonban őszintén elismerjük azt a nagy szolgálatot, amelyet a római költő kései magyar utódának tett, büszkén hirdetjük

¹ Különös nyomatékkal utalok arra a nagy segítségre, amelyet Berzsenyi a Horatius-használta antik versformákban talált. Berzsenyi nek, fiatalkori versei írásakor, nem volt érzéke a modern vers zeneisége iránt: ezek a versei, amelyeknek csak a rímek adtak némi zeneiséget, tompán hangzottak. Ilyen formában nem lehetett ódát írni, még a legfőségebb gondolatok is ellaposodtak volna benne. Viszont az antik formák a maguk megkötött, merev zeneiségével kitűnően illettek Berzsenyi egyéniségéhez is, a tőle tolmácsolt hatalmas képzetekhez is.

azt is, hogy Berzsenyi, méltó tanítványa mesterének, állja vele az összehasonlítást. Horatius bizonyára gazdagabb tárgyban, hangban, műfajokban, költészete szellemesebb, változatosabb,¹ de Berzsenyié nemcsak tartalomban és fölfogásban értékesebb — érzései mélyebbek és őszintébbek, több verseiben a hev és a tűz ; nemcsak emelkedettebbek a meggyőződései és szilárdabbak az elvei — több bennük a férfiaság és az erő : hanem ódái helyenként művészibbek is, mint a rómaiak. Nem félek a nemzeti elfogultság vádjától, mikor kimondom, hogy ilyen versszakokat :

Népek születnek, trónusok omlanak
 Lehelleteddel, s a te szemöldököd
 Világokat ronthat s teremthet
 A nagy idők folyamit vezérlvén . . .

(A tizennyolcadik század.)

Tedd a durva getát a Tiberishez, és
 A hét hegy lakosit Bosporus öblihez ;
 Barlang lészen amott a Capitolium
 S itt új Róma emelkedik . . .

(Gróf Teleki Lászlóhoz.)

Óh a szárnyas idő hirtelen elrepül,
 S minden mive tűnő szárnya körül lebeg!
 Minden csak jelenés : minden az ég alatt,
 Mint a kis nefelejcs enyész . . .

(A közelítő tél.)

s olyan miniatür ódát, nyolc sorba szorított remeket, mint a *Napoleonról* szóló :

Nem te magad győztél, hanem a kor lelke — szabadság,
 Melynek zászlóit hordta dicső sereged.
 A népek fényes csalatásba merülve imádtak,
 S a szent emberiség sorsa kezébe került.
 Ámde te azt tündér kényednek alája vetted,
 S isteni pálmádat váltja töviskoszorú.
 Amely kéz felemelt, az ver most porba viszontag :
 Benned az emberiség ügye boszulva vagon . . .

¹ Négyesy László megállapításai. Id. helyen.

Ilyen versszakokat, s most fölolvashatnám a *Romlásnak indult* és a *Fohászkodás* minden versszakát külön-külön, Horatius nem írt! A szépnek legmagasabbrendű megvalósulása, a fönség, Berzsenyi költészetében sűrűbben, tisztábban és nemesebben jelenik meg, mint Horatiuséban.

Azt mondtam: Berzsenyi Horatius legkitűnőbb magyar tanítványa. Meg merem toldani állításomat egy merész lépéssel: elhagyom a *magyar* jelzőt: Berzsenyi Horatius legkitűnőbb tanítványa, nincs párja a világirodalomban. Egy német tudós megrajzolta egy nagy könyvben Horatius költészetének kétezeréves életsorsát,¹ bemutatva a római költemények lecsapódásait sok száz nyugati költő művében. Ebben a hosszú dolgozatban nem találunk költőre, aki Horatius hatása alatt a maga nemzeti nyelvén annyi eredetiséggel és olyan művészettel szólna, mint Berzsenyi, és nem találunk a világirodalomban verset, amely olyan méltán viselhetné a római óda nevet, mint Berzsenyi költeményei.

Ódákról beszéltem eddig. Berzsenyi úgy él a köztudatban, mint a hősi ódák mestere, s a hatalmas, magasztos érzéseket megrázó nyelven megszólaltató óda mint költészetének jellemző műfaja. Joggal. Az ódák az ő költészetének protuberanciái, bennük csap föl legmagasabbra ihlete; a hősi ódák fénye világít legmesszebb, bennük lüktet legtüzesebb érzése, hazaszeretete. Csodálatosan intenzív érzés volt ez, kizárólagosságával és szenvedélyességével páratlanul áll a magyar lírában, sőt a nagyvilág lírájában. Nem volt költőnk, még a hazáját forrón szerető Petőfi sem, aki minden gondolatát, minden érzését annyira hazájának áldozta volna, mint Berzsenyi, s nem volt költő, aki a hazafias érzés erejét annyi hévvel tudta volna tolmácsolni, amint maga mondta, a trombita összeszorított hangján. A kép találó. Ezt az egész lelkét betöltő érzését beleszorította egy pár sokatmondó versszakba, s hangja, mint a riadó, fölverte a közönséget, mert az érezte, hogy az erős hang épp oly erős érzésből tört föl;

¹ Eduard Stemplinger: *Das Fortleben der Horazischen Lyrik seit der Renaissance*. Leipzig, 1906. 476. l. A könyv, címe ellenére, visszanyúl a renaissance elé is.

érezte, hogy mennydörgésszerű robajjal omló szavai nemcsak nagy szavak, hanem súlyos szavak is, mélyükön az általános emberit meghaladó képzetek rejtőznek. Szavak, amelyeken a költő lelkesedésének és fájdalmanak, haragjának és büszkeségének tüze izzik — hangjuk messze hat, mint mikor hatalmas kar üti állóre a pörölyt. Csattog és szikrázik a szó, mint az acél.

Legtündöklőbben, legmegrázóbban, amikor bűnbe mérült nemzetét ostorozza véresre, a *Magyarokhoz* című költeményben. A kétségbeesésig fokozódó honfibú, amely szülte; a ridegség látszatát keltő fatalizmus, amely kihangzik belőle; a nemzet fényes multjának kegyetlen szembeállítás a nyomorúságos, sívár jelennel: mi más mindez, mint szívbe markoló változat egy húron, a végletekig fölfokozódott hazaszeretet érzésén. A költemény lesújtja az olvasót, mert maga is érzi a költő szavainak igazságát, s maga szégyenkezik a nemzet helyett, de föl is emeli, mert a költő érzésének nemessége, ereje kivívja tiszteletünket, bámulatunkat. A vers minden szaka vagy ragyogó kép a nemzet multjából, vagy égető seb bűneink tudatával.

Ennek a hősi ódának ellendarabja az Úr bölcsességét és mindenhatóságát dicsőítő himnusz, a *Fohászkodás*. Itt Berzsenyi már magasabbra szárnyal, a nemzetfölöttibe, az Absolutum közelébe. A legegységesebb emberi érzést, az istenfélelmet, szólaltatja meg, s az az értelem erején átsűrődve, a mindenség legnagyobb titkát bontogatja. A filozófus tudása helyett az ember intuíciójával mélyebben behatol az istenség valójába, mint amaz, s fogalmi meghatározások helyett egypár utólérhetetlenül szemléletes képpel, hatásában tüntetve föl Isten nagyságát, jobban bevilágít a teremtésnek és a világmegtartásnak ésszel föl nem fogható csodájába, mint a tudós lángelméje. S mikor a költemény végén a «legmagasabb mennyből» leszáll a földre s az Úrtól magára tér: szubjektívvé válva, a maga kicsiségének érzetében is, megtalálja azt a pontot, ahol az Örökkévaló, a Tökéletes, meg ő, a kéréséletű, a gyarló, találkoznak — megtalálja a halhatatlanság megnyugtató gondolatában.

Ez a két óda, a *Magyarokhoz* és a *Fohászkodás*, a köz-

tudat szerint Berzsenyi költészetének csúcspontja. Az, de csúcspontjai a magyar költészetnek is, egy magasságban vannak Vörösmarty, Petőfi, Arany költeményeivel.

Az ódákon kívül azonban vannak Berzsenyinek más-jellemű versei is. Szelíd érzéseknek nyugodtabb hangú, enyhébb tónusú tolmácsai. Elégikus borongás színezi őket, mélyükön valami elfojtott fájdalom, a lemondás bánatos érzése. Az egyikben, érezvén, hogy nincs már ereje a hatalmas indulatok és harci képek festéséhez, beéri az érzelges szelíd hangjával; a másikban megelégedettnek érzi magát, noha nincs a köznapinál nagyobb hatalma és gazdagsága — s ezek még a derűsebb versei. A többiben az elválás fájdalma szólal meg, a búcsúzás méla akkordja, hogy el kell szakadnia szeretteitől és a neki oly kedves vidéktől, vagy az a tudat, hogy túljutva élete delén, nem nyílnak számára többé az ifjúság virágai, s fenyegető léptekkel közeledik feléje a szürke, zord öregség. Ezek a csöndes, mélézó versek eredetibbek, mint ódái; ezek teljesen függetlenek Horatiustól, s bennük a költő az érzéseknek ugyanarra a szubjektív síkjára ereszkedik vissza, amelyen fiatalkori versei idején volt. De milyen mások a kiforrott szívnek ezek a hangjai! Most Berzsenyi a lelke legmélyebb rétegében fakadt érzéseit szólaltatja meg, és azokat a gondolatokat, amelyek állandóan foglalkoztatták: amit mond, az közvetlenül szakad ki szívéből s az igazság erejével hat — szavai beleringatnak bennünket is abba az édes-bús hangulatba, amely belőlük árad. Ha az ódák voltak Berzsenyi legjellemezőbb alkotásai, ezek a hangulatos elégiák a legegységesebb versei, ezek adnak legtöbbet Berzsenyiből — az emberből.

Megigéző hatásuknak másik eleme a szubjektivizmusukon átszűrődő egyetemes érdek. Vágyaink merész röpte és erőnk korlátoltsága, az elérhetetlen távolból felénk intő cél és a számunkra kiszabott arasznyi lét — ez az ellentét, ember-voltunknak ez a veleszületett gyöngesége, Berzsenyi elégikus verseinek ez a vissza-visszatérő indítéka: a gondolkodó emberiség sokezer éves életének talán legtragikusabb érzése. Hányszor éreztük mindannyian, hogy le kell mondanunk legsóvárgóbban óhajtott álmainkról és bele kell törődnünk sorsunkba, s ki nem tapasztalta, milyen fájdalmas ez a lemondás? Mikor

,itt hagyott szép tavaszunk', vidám, gondtalan ifjúságunk a maga csillogó ábrándjaival, feszülő önérzetével, biztos hitével a diadalmas jövőben, és érezvén, hogy ,pályánk vége közelít', visszatekintünk megtett útunkra : nem szorítja-e össze szívünket az a keserves tudat, hogy csalódtunk az életben, vagy inkább magunkban, nem borul-e el kedélyünk, látva a tátongó szakadékot tervezett és megvalósított életmunkánk között ? Milyen megilletődötten olvassuk ebben a csüggeteg hangulatban Berzsenyi e költeményeit, milyen hatalmas együttrezgést kelt lelkünk rezonáló mélyén az örök emberi fájdalomnak — és egyben a mi fájdalomunknak — ez a költői tolmácsolása.

Az ódák és az elégiák — két egészen külön világ Berzsenyi költészetének ez a két fele, érintkező pontjuk is csak kettő, az egyik fogadásukban, a másik hatásukban. Fogadásukban, mert mind főszegecs ódái, mind borongós elégiái igaz érzésben keltek életre ; hatásukban, mert teremtő művésze mind a két értelemkörből olyan költeményeket keltett életre, amelyek ma is, ötszázadnegyed után, elemei élő irodalmunknak. Van egy csomó verse, — jó sok, több, mint Petőfiig bármelyik magyar költőnek — amely él ma is, változatlan erőben és frissességben s hatszázéves költészetünknek legigazibb értékei sorába tartozik — nemcsak a nagy ódák, mint a *Magyarokhoz* és a *Fohászkodás*, hanem az elégiák közül *A közelítő tél*, *Az élet dele*, a *Búcsúzás Kemenesaljától*, *Az én osztályrészem*, *Az életphilosophia*, a *Levéltöredék barátnéhez*, festő versei között *A Balaton* és *A táncok*, meg a két epigramma : *Wesselényi képe* és *Napoleonra*.

Ez az igazi jelentősége Berzsenyinek a költőnek : olyan versekkel gazdagította a magyar költészetet, amelyek értékek voltak a múltban, s művészi erejükkel azok maradnak a jövőben — nem relatív, irodalomtörténeti értékek, hanem valóságos, esztétikai értékek, nem üveg alatt őrzött múzeumi kincsek, hanem, s ez sokkal többet jelent, élő, olvasott költemények.

Az a művészi erő azonban, amely Berzsenyi költészetének biztosítja a maradandóságot, nemcsak érzéseinek ki-

formálásában jelentkezett: épp oly biztos kézzel emeli be Berzsenyi a művészet világába gondolatait is. A gondolat olyan jelentős eleme Berzsenyi költészetének, hogy egy esztétikusunk őt ezen az alapon nem is filozófus költőink, hanem filozófusaink sorába emelte. Nem kutatom, megilleti-e őt ez a hely, ott van-e azok között, akik, mint a királyi tudomány szolgálói, az emberi szellem legsúlyosabb zárait nyitogatják, de az bizonyos, hogy Berzsenyi mint gondolkodó valóban nagy volt, költőink között egyike a legnagyobbaknak. Elméje nem lábolt meg beláthatatlan mélységeket és nem szárnyalt elérhetetlen magasságokba, a földön maradt mindvégig; a lét nagy problémái nem vonzották, ismereteink eredetével és megbízhatóságával, a tudás hatalmának kérdésével nem vesződött, őt csak az élet érdekelte a maga föladataival és fordulataival; új ösvényeket az emberi szellem számára nem vágott és nem is látott, de biztosan járt a gondolkodás országútján. Ami elméjét foglalkoztatta — Isten valója és az erkölcsi törvény, az ember sorsa és hivatása itt a földön, meg a tudomány és műveltség szerepe az emberiség életében, az érdem és a kötelesség — abban Berzsenyi igazi bölcs volt. Tudta, biztosan és határozottan, hogyan kell élnünk, hogy betölthessük rendeltetésünket, tudta, hogyan kell cselekednünk azokban a helyzetekben, amelyekbe sorsunk juttat. Ő maga, joggal, életbölcse ségnek nevezte ezt a tudományát, s elméjének ez az ereje annál értékesebb volt, mert nem könyvekből szerzte, hanem a maga lelkéből termelte ki. A gondolatnak melegágya a magány, s a niklai remete, a somogyi Diogenes — mind a két jelző tőle magától való — valóban hosszú évek néma magányában, a szórakozástól elvont órák termékeny csöndjében érlelte magát bölccsé. Mint a befelé élő lelkék, — Berzsenyi egyik legjellemzőbb példája az introvertált embertípusnak — minden gondolatát magának tartva, sokáig, hosszan görgette elméjében, elmélyítette és kicsiszolta s mikor személyes jellegétől megfosztva, a költészet színében a világ elé küldte őket, tisztán és tüzesen csillogtak, mint a gyémánt.

Itt van Berzsenyinek, a gondolkodónak jelentősége. Gondolatai nem revelálnak eddig nem sejtett igazságokat —

ezt nem is várja tőlük senki. Új igazságokat föltárni a tudós hivatása, nem a költőé. Berzsényi az emberiség közös szellemi kincséből merít, de azt úgy adja, ahogy emberi elme meg nem fogalmazta, és úgy mondja, ahogy emberi ajak még ki nem ejtette. Gondolatai — erkölcsi és értékítéletek, életszabályok és történetfilozófiai megállapítások — midőn szavakba kristályosodnak, egészen egyéni veretet kapnak s vele páratlan súlyt. Szubjektív, Berzsényies voltakban is objektív igazságokká lesznek, megdönthetetlen életigazságokká, s nagy tömegük — költészete át meg át van szőve velük, s vannak költeményei, amelyek jóformán első szavuktól az utolsóig ilyen gondolatokon gördülnek le — Berzsényit valóban a nagy magyar gondolkodók közé emeli. Ha ilyen sorokat olvasunk :

Minden órának leszakaszd virágát (*Káldi Pálhoz*),

Forr a világ bús tengere, ó magyar (*Magyarokhoz*, 1807),

A közembernek neve vész magával (*Felsőbüki Nagy Pálhoz*),

A derék nem fél az idők mohától,
A koporsóból kitör és eget kér (*u. ott*),

A nagyra termett áldozatokban él (*Gróf Festetics Lászlóhoz*),

Épit, ront az idő lelke, ezer csudát (*Barátaimhoz*),

Nevem kivívtam mély porából
S átaladám maradékaimnak (*Báró Prónay Sándorhoz*),

Ember voltam, csak gyarlóság
Létem fényes bélyege (*Életphilosophia*),

Minden kornak van istene (*u. ott*),

Nem tenger, nem egyéb helyhezet alkotá
A nagy népeket és nagy birodalmakat (*Gróf Teleki Lászlóhoz*),

Látom hangyabolyi míveidet, világ! (*A temető*),

A szent poésis néma hattyú
S hallgat örökre hideg vizekben (*A poésis hajdan és most*),

Mit [ér] bölcsesség a bezárt ajakban? (*Kazinczy Ferenchez*, 1809),

Az ész minden! s ebből foly minden jó (*u. ott*),

Tudom, hogy a szív nem vigyáz tanácsra,
Kivált az első fájdalom hevén (*Barátnémhoz*),

Rendeltetésünk nem magányos élet
S örök komolyság és elmélkedés (*Vitkovics Mihályhoz*),

s idézhetnék még sokat, *A magyarokhoz* írtnak és a *Fohászkodásnak* szinte minden sorát — elmondhatjuk, csodálattal Berzsényi szellemének ereje iránt, amint ő mondta Wesselényi Miklósról: «Leomlom én is szent porodon, nemes». S kutatva e gondolatok reánk tett, valósággal lenyűgöző hatásának magyarázatát, lehetetlen a bölcs ember mögött föl nem ismernünk a nagy művészt. Ami ezeknek a mély gondolatoknak megadja csodálatos varázsukat, az a kifejezésükben érvényesülő rendkívüli művészet: összesűritésük az elképzelhető legtömörebb formába, a legtalálób, legárnyalób szavakba. Berzsényi a maga utólérhetetlen nyelvgéniuszával megtalálta gondolatai számára a hozzájuk leginkább illő kifejezést, azt, amelynél művészi formába nem merevedhetett tartalmuknak izzó, nemes érce. Ezek a gondolatok, az ihlet szerencsés pillanatában megrögzítve, Berzsényi költészetének talán legértékesebb, de bizonyára legmaradandóbb termékei, ezek szállóigékké válva, a magyarságnak szellemi tulajdonává lettek s Petőfi, Arany, Madách költészetéből leszűrődött életbölcsesekkel együtt nemzeti kincsek maradnak évszázadokra.

Berzsényi, az ember most száz éve megszűnt élni — de él ma is s él majd a messze jövőben, éppen ezekben a művészettel ragyogóvá csiszolt gondolatokban Berzsényi, a bölcs, és Berzsényi, a költő.

CSÁSZÁR ELEMÉR.

PILSUDSKI JÓZSEF ÉS AZ ÚJ LENGYELORSZÁG.

A szeretet egészség, a gyűlölet betegség. Meg vagyok győződve, hogy a mai világ, most, mikor ezt a félelmes betegséget — a világháborút — kiheverte, már kölcsönös szeretet felé tör népek és emberek közt.

Mindnyájan tudjuk, hogy egyes államokon még gyakran keresztülharsog a harag hangja, tudjuk, hogy félelmes új fegyvereket kovácsolnak, de azt is jól tudjuk, hogy ezek a fegyverek nincsenek túlsúlyban az emberi szív megindultságai fölött, hiszen ezt a szívet mindinkább szeretet és részvét tölti el.

Ennek a szeretetnek az egység és összhang új bölcsességét kell kiküzdeni és elmélyíteni az emberi társadalomban. Ennek a bölcseségnek éppen az a célja, hogy felfedezze a népek és emberek közt mindazt, ami egyesít, ami közös vonás, ami a legemberibb, amit egyik a másiknak nem vethet szemére, hiszen önmagában is érzi, és mindenki ugyanannak kifejllesztésére törekszik.

Nagyon is tudatában vagyok annak, hogy talán túlságosan nagy bátorságot veszek magamnak, mikor dolgozatom bevezetésében ezeket az érzelmes, sőt lírai gondolatokat kifejezésre juttatom. De ha csakugyan egységre és összhangra törekszünk, akkor a költő igazán bátran megteheti. Még valamikor ez a hittel és jószándékkal telt ügyetlensége is hasznára válik majd az államférfiaknak.

Hiszen azért zeng a költői szó szépsége, hogy szárnyalón röpüljön a mélység fölött, amelybe — talán így van valahogy — az államférfíúi józanság pillantása még nem kívánt leszállni.

S ha a háborús gyűlölet romjain az egység és összhang új bölcseségének jeleit kutatjuk, be kell ismernünk, hogy

ebben a keresésben nincs hathatósabb segítség a kölcsönös nyíltságnál. Ez a nyíltság kínálja a kulcsot, amely az emberek és népek lelkét megnyitja. Meg kell ismernünk és kölcsönösen meg kell szeretnünk egymást.

Igazán szégyen, ha meggondolja az ember, mennyi vért kellett ontani, hogy ezek az egyszerű, naiv igazságok a nemzetközi igazságok körébe visszakerülhessenek.

Bizonyára könnyebben sikerül majd nekünk a kölcsönös szeretet és kölcsönös megértés útján az új értékmérőt megteremteni, mint karabélyok, mozsarak és mérges gázok segítségével.

Ily módon próbálom rövid körvonalakban felvázolni útait és tévelygéseit, örömeit és fájdalmait lengyel népemnek, amely hosszú betegség után visszatért az élők közé, miután az élő értékek új mértékét megtalálta.

A megismerés és kölcsönös megértés kedvéért kövessenek magyar olvasóim abba a különös, sokak szemében még mindig fantasztikusnak tetsző világba, a lengyel szabadságdalok, a kaszás felkelők, a legionáriusok világába, a zene és vakmerő tettek, a jövőmondások és sajátos építészeti formák, a fellendülés és lehanyatlás világába, abba a világba, amely most 150 éves rabság után újra mint 33 milliós állam támadt fel Közép-Kelet-Európában.

Vajjon miért omlottunk össze egykor? Kinek a hibájából történt? És mi adta aztán megint vissza egészségünket?

Miféle betegség is volt az, amely valamikor lebírt bennünket? Mi volt az alapja egykori összeomlásunknak?

Az erkölcsbíró könnyen fel fogja sorolni a hibákat, mert könnyebben esik neki magát az erényekben kiismerni, mint az életben. A történelembölcsező azonban, Lengyelország XVIII. századbéli széthullásának kérdését mérlegelve, valóban arra a feltevésre juthat, hogy erények és hibák egykép okai voltak annak.

A történelem logikája ugyanis oly bonyolult szokott lenni, hogy erények gyakran éppen olyan mértékben megbosszulják magukat, mint hibák, mielőtt akár az egyikből, akár a másikból, az erényekből nem kevésbé, mint a hibákból, a legnehezebb, a tiszta értékebecslés erénye kikristályosodik.

Mivel idegeneknek írok, nyiltan meg akarom mondani, — hibáinkat figyelmen kívül hagyva, — hogy törzsi erényeink bőségesen elégségesek voltak ahhoz, hogy meginogjunk és elbukjunk.

Mint szlávok és egyben minden titokba beavatott latinok, mint humanisták és egyben friss, túlcsapongó és erőteljes, egyszersmind a klasszikus kultúra bölcsességének teljétől büszke emberek, — csakugyan ifjúi lendülettel törtünk századokon át kelet felé. Ha egy nép az ifjúság elemi erejétől hajtva tör előre, minden darabka föld, amelyre rálép, egészen addig a napig, olybá tűnik szemében, mint senki országa és már következő reggelen mint tulajdona, azaz a győző földje.

Mennyi ilyen senki országa — a győztes mindig úgy álmodja, hogy az egész világ reá vár, — várt Keleten az akkori lengyel köztársaságnak erre a napjára! Lengyel lovagok mentek hát előre, hogy letelepedjenek ezekben az országokban, — egészen Ukrajna fekete ugarainak határáig és túl a fehér rutének szürke földjein s még messzebb, beláthatatlan távolokban, a moszkvai templomok szent hagyma-tornyai alá, így nyomultak előre a lengyel lovagok s telepedtek le, mint csakhamar hatalmas urak, már hercegek, már fejedelmek.

Mindaddig, míg a lengyel állam hatalmának erejénél fogva mindnyájuk fölött őrködhetett, szerződésekkal és jogszabályokkal voltak azokhoz kötve, akik között helyet találtak. De az államhatalom maga nem volt elég erős ahhoz, hogy ezeket az urakat és fejedelmeket kordában tartsa, sőt ezek látták hozzá önkényesen az állam átépítéséhez és megváltoztatásához saját példaképeik nyomán, hiszen magukat nagy hódítóknak, parancsolóknak, kiválasztottaknak, sőt, hogy úgy mondjam, egyedül kiválasztottaknak, egyedülieknek tartották.

Mert a történelem logikája már ilyen és ilyen a győző gőgjében gyökeredző büntetés, hogy először csak az idegenek közt tartja magát legfőbb parancsolónak és egyedülállónak, — később azonban tulajdon vérei közt is egyedülinek akar számítani. Csak a maga vallását tartja egyedül igaznak, egyedül kötelezőnek csak a maga jogát s egyedül jónak a tulajdon erkölcsét.

Egész nép csupa kiválasztottakból!

Egész nép csupa parancsolóból, akik olyan messzemenőleg egyetlenek és önfenségükben annyira kizárólagosak voltak, hogy végül is idegenekké váltak egymással szemben, — teljességgel képteleneké közös cselekvésre. Egész nép csupa kiválasztottból, akik, mikor kívülről rájuk tört a vihar, szétszórva, egyesével, magukra hagyva estek el, — előző, elvesztett közös lelküket keresve — akik kötelességükhöz híven harcoltak, szenvedtek és haltak meg a hazáért, de képtelenek voltak belőle mindnyájukat összeolvasztó erőt meríteni, képtelenek a hazában magát az államot feltalálni.

Elfelejtették, mi is tulajdonképpen az állam, mit jelent a fogalma, bár mindnyájan keresték, hasztalan öntözve vérükkel saját bukásuknak minden ösvényét.

Mi is az állam lényege... talán haladás?... Hiszen a grodnói országgyűlésen lefegyverezték magukat az enciklopedisták nagy századának szellemét követve.

Vagy mi az állam-népjog?... Hiszen a nagy lengyel hős, Kosciuszko, aki nemesi viseletét és egy washingtoni tábornok egyenruháját vetette le és cserélte fel parasztgúnyával, ezek közt a lovagi harcosok közt omlott össze, hogy soha többé talpra ne álljon.

Mi is az állam — talán hit és megváltás?... küldetés és messianizmus?

Éppen azokon a határterületeken, amelyeknek földjein egykor fél Európát elvesztették, — azokon a határokon született Mickiewicz, a költő, akinek szavai elégségesek lehetnek volna szellemben mindent újjáépíteni, ám ezeken a szavakon mégis hajótörést szenvedett a dolog, mikor arról volt szó, hogy helyes parancsot adjanak a katonáknak.

Vagy mi hát az állam — talán csak forradalom?

1830-ban szuronyokkal rohantak az orosz satrapa fegyvereire, csakhogy a forradalom elakadt a zsarnokkal szemben tanúsított jogszerűség félelmes kísértetei közt.

Vagy talán nem más az állam, mint tiszta idealizmus?... 1863-ban botokkal felfegyverezve rontottak az erdőbe, szénahányó villákkal ágyúk ellen, — csak azért, hogy — mint gyermekeik hitték — örökre megpecsételjék sorsukat.

Milyen különös : a néptest e nagy vonaglásainak, mind e nagy felkeléseknek, amelyek egyoldalú lendületükben tragikusak, de kétségbeesettségük szertelenségében főnségesek voltak, — ébresztői és szószólói — mind a keleti határok fiai közül kerültek ki.

Mintha a határterületeknek mélyen gyökeredző fellendüléstől felszántott és átítatott talaja vissza akarta volna most adni a népnek a mult legnemesebb tetteit és eszméit, még pedig az önfeláldozás és a mult bűneiért vezeklő bűnhődés tetteivé átformálva.

Ott tűnt fel és onnan származott az a férfiú is, akinek munkája csorbíthatlanul magába foglalja mindazt, amit ezek a fölkelő nemzedékek csak töredékesen tudtak megvalósítani : Pilsudski József.

Nincs az a csalódás, nincs az a kockázat, nincs az a türelmi próba, nincs az a bosszú, akár saját vérei, akár az idegenek részéről, amelyet küzdelmes munkája folyamán ne kellett volna megismernie.

Jelenthet az állam haladást, jelenthet az állam népjogot, jelenthet hitet, küldetést, messianizmust vagy lehet az állam tiszta eszményiség, mindezeket az ösvényeket végig kellett járnia, áldozati láng volt mindezekben az oltárokon ő, a munkás, a titkos nyomdász, a titkos újságárus, akinek munkája mellett egy Kosciuszkkóé kellemes szórakozásnak látszik ; ő, a rajongó hitű, akinek hitével szemben az 1863-i pusztulásra ítélt hősök hite csak józan okoskodásnak és bizonyosságnak tekinthető ; ő, a forradalmár, aki a legmélyebben gyökeredző és legveszedelmesebb forradalmat vállalta magára a Lengyelország meggyalázott fővárosának kövezetére dobott bombától kezdve népe egész lelkének átalakításáig.

Ennek az embernek élete példázat, amely az idők távlatában a lengyelek százötvenéves rabságának egész korszakát magába foglalja.

Ha visszagondolnak, emlékezni fognak rá, hogy volt idő, midőn az állam egyensúlya inogni kezdett, midőn az állam összeroppant, de, hogy akkor tüstént küldött a Gondviselés egy férfiút, aki az egyensúlyt ismét helyreállította.

A korszakok futásában a munkáló idő ugyanis rendszeren

úgy halad pályáján, hogy a rosszat kitörli a történelem emlékezetéből, a jó számára azonban bőkezűen megtoldja az áldott korszakokat.

Pilsudski ifjúságának első éveit Wilnában töltötte, mégpedig az 1863-i fölkelést követő első években, azaz abban az időben, mikor a nép arcán a vér és a könnyek nyoma még nem száradt fel, bár úgy látszott, hogy a leveretés belátóbbá tette, mert feladta a harci álmokat és hozzáfogott földi javainak gyarapításához, pozíciót akart magának szerezni a szolgaságban, hinni akarta, hogy a szolgaságban is megvan a lehetősége valamelyes szerves fejlődésnek.

Egyfelől csakugyan ezek a józan gondolatok uralkodtak, a másik részen azonban egyéb sem akadt, mint álmok és pozdorjává tört fegyverek roncsai és titkos, költői végrendeletek. Tehát a másikon már — csak a legenda.

Pilsudski — a legendát választja. Így hát elítélik, Szibériába hurcolják, kényszerítik, hogy jeges vadonban tengesse életét a legkülönösebb társadalomstatisztikai talány árnyában, amelyet a súlyos kényszermunkára ítélt orosz szocialisták adtak fel az orosz cári birodalomnak és az egész világnak megoldásra.

Pilsudski tudja, hogy világsorsot csak az áldozat örömeiben égő munka intézhet.

A száműzetésből visszatérve valósággal belevetette magát a munkába, amely igazán legfantasztikusabb regénye lehetne annak az energiának, amelyet a XX. század elején egy ember a szociális és nemzeti eszméért magából kibányászott.

Az önfenntartás jogától megfosztva, üldöztetve, szüntelen keresve és hajszolva, a halálos ítéletet szinte állandóan feje fölött érezve, titkos nyomdát helyez üzembe, *A Munkás* címmel újságot ad ki, terjeszti azt a munkás központokban, ráveti magát a pártszervezésre és harci szervezetet alakít. Hogy az üldözőket nyomairól elterelje, az egykori, orosz cári birodalomnak óriási távolságait járja be.

Mint típus, mint példakép, mint szervező lángész valósággal mythosszá nőtt a cári igából való szabadulásról álmodozó más népek szemében.

Az orosz-japán háború kitörése alkalmával, amikor a

lengyel népnek, az orosz hadseregbe besorozva, vérének kellett ontania az ázsiai orosz uralomért, Pilsudski felfegyverzett munkások élén jelenik meg a lengyel városok utcáin. A munkások tömege, az intelligens lakosság és az ifjúság egyrésze készséggel követi.

Milyen volt azonban a polgári társadalom egész fennmaradó részének állásfoglalása? Vagy nem akart semmit sem tudni az egész mozgalomról, vagy be akarta várni, míg Pilsudski a legendák számát még egy legendával szaporítja, mely mint kivétel fogja igazolni a szabadságról való lemondás jogát.

Pilsudski tovább harcol szervezete mindjobban összezugorodó sorainak élén — és népének véres lelkiismeret-furdalásává lesz.

A japán-orosz békekötés után a vereséget szenvedett Oroszország a legkíméletlenebb erőszakkal nyom el minden szabadságmozgalmat.

És ekkor Pilsudski a legfelsőbb vezérerenyhez menekül: az elveszett csatában is megőrzi a győzelmet! Ő maga vezeti az utolsó győzelmes ütközetet Bezdanyánál, amelybe azért bocsátkozott, hogy híveinek soraiban az öntudat érzését fenntartsa. Győz és beoltja emberei szívébe az erkölcsi meggyőződést, hogy a kedvezőtlen körülmények ellenére, önszántából adta fel a harcot.

Erkölc, erkölcs! — ez a történelmi történet harangszava, amely ennek a férfúnak minden cselekedeténél felzendül, ez az a hang, amely vezetésében mindig meg fog szólalni, valahányszor arról van szó, hogy szemtől-szembe kell néznie a halállal.

Kimerült seregétől körülvéve, még mielőtt bátor harcosainak sebei meggyógyultak és behegedtek volna, már ismét új szervezetet hoz létre Kis-Lengyelországban (az egykori Galíciában).

Milyen iróniája a sorsnak! Adók nélkül, kaszárnyák nélkül, fegyverek nélkül, hadtápvonalak nélkül, felszerelés nélkül megteremti a lövész-egyletet, lerakja egy hadsereg szervezésének csiráit.

Mielőtt azonban teljes erejével hozzálátna ehhez a munká-

hoz, szárnyakat kell neki adnia. Fel kell ráznia a lelkeket, hogy összeforhasson a magasztos hagyományok szellemével, hogy ennek a munkának a jövőjét romantikus szavak lendületével izzítsa át.

Ihlető ereje súlyának segítségével maga köré gyűjti már az akkori Lengyelország legkimagaslóbb fejeit, olyan neveket, amelyek irodalmunk számára örök értékeket jelentenek. Wyspianski, Zeromski, Sieroszewski és mások teremtik meg a jövődő állami és katonai irodalmát.

Erkölc, erkölcs, — ennek a harangnak zengését hallja meg azoknak az időknek ifjúsága és odaajándékozza lelkét az államnak, amely még nincs is, leteszi lelkét ennek az államnak hasznára és javára annak a férfúnak a kezébe, aki semmit sem ígért, semmit kilátásba nem helyezett, aki azonban népe szolgaságának roppant térein egyesgyedül érezte magát ez állam első katonájának.

Ettől a pillanattól, a lövészegylet megalapításától kezdődik Pilsudski számára az az idő, amelyben a nép és ennek története részére a legmagasztosabb kötelesség eszményi vonalát meghúzza.

A lövészegylet a hadsereg csirája, a jövődő erő bölcsője, minden eljövendő csaták és háborúk legmagasabb energiája, a jövő államerkölc tűzhelye, egészen különös rend! Úgy tartanak itt ki és szolgálnak az emberek, mint olyan állam hadsereg-alakulatában, amely még nincs a világon.

Sokat beszéltek egykor a tibeti szerzetesek lelkigyakorlatairól, sokat az indiai papság nehéz próbáiról: egyáltalán nem lesz túlzás, ha azt mondom, hogy a lövészegyleti nevelés nem állott könnyebb fegyelem alatt. Serényen, híven, az egyéniségnek mindennapos feláldozásával, mindennapos lemondással, minden büszkeség megtagadásával, mindennapos katonai alázattal készültek itt a jövődő nagy feladataira.

Így kiképzett, néhány ezer emberből álló sereg élén vonult be Pilsudski 1914. augusztus 6-án a világháborúba. A központi hatalmak ámultak, saját honfitársai zavarba jöttek vagy elszörnyűködtek. Alig tíz hónapig tartotta ki szabadon, különítményével magára hagyatva, — dacolva a történelmi eseményekkel. Arra számított, hogy magával

ragadja majd honfitársait, hogy a régi Lengyelország óriási térein a nép lelkesedésének szárnyain feltámad a haza, történelmi alapot ölt és ifjúi erővel, öntudatosan és törhetetlen elhatározással veszi majd igénybe a háború jogát ezen a földön.

Csalódott. Az alatt a tíz nap alatt, míg Pilsudski azon fáradozott, hogy történelmi precedenst teremtsen, mindent elveszített. Honfitársainak egy része megtagadta tőle az elismerést, egy másik rész az állami hozzátartozandóság és engedelmesség új formáját teremtette meg a felkelő lövészmozgalom számára az osztrák országrész hadseregének alárendelt légiók alakulataiban.

Abban a tíz napban, amelyben a népjövő mélyeire hatolt be, az egész szolgálai mult összeesküdött ellene, hogy mindent elvegyen a vezértől, a főparancsnokságot is beleértve, csak egyet nem tudott tőle elvenni: a becsületet.

Ez volt az értelme a Pilsudski-különítményre az ország politikai belátásából rákényszerített hűségeskünek. Hogy lehetett volna egy idegen hadserégben tett szolgálati esküt összhangba hozni azzal, amelyet Pilsudski lövészeinek ígért?

Letegyék ezt az esküt, vagy ne tegyék le? Ezekben a legnehezebb pillanatokban mindazok előtt, akik itt a kielcei lövész-táborban 1914-ben együtt voltak, más gondolat, más magasabb eskü fénye világlott fel, azt lehetne mondani: az első, ha egyelőre csak néma jogténye az újjáélesztett lengyel államnak és hadseregének. Az idegen hadseregben tett szolgálati eskü mellett a hallgatóságos, a lélek szótlan titkába rejtett lövész-eskü, amelyet a jövőndő szabad hazának Pilsudski kezébe tettek le.

Hangtalanul! Igen! Mert tudni kell és jól meg kell jegyezni, hogy ennek a férfúnak hermetikusan zárt tudomása volt a legfontosabb dolgok rendeltetéséről sokat mondó hallgatóságában, amelyet mégis mindenki hibátlanul megértett.

Két éven keresztül hűséggel kitartott Pilsudski az idegen szolgálatban, egyidejűleg azonban pillanatra sem csalta meg hazáját sem. Hogyan és miképpen oldotta meg a tragikus ellenmondást két egymással ellentétes kötelesség között? Kizárólag egyetlen forrásból merítve, — katonai becsületből.

Milyen gyakran állt ezekben az időkben, amikor minden napot különítményének vérével kellett megfizetnie, milyen gyakran állt ezekben az időkben egyedül különítményével, vigasz nélkül, sőt saját hazájának egyetlen árnya nélkül oldalán, egyesegyedül becsület és halál között.

És e között a két határ között kiküzdötte magának, mint ennek a vakmerő fölkelő-anabasisnak hadura, a legértékesebb vezéri talizmánt. A jövődő zálogává vált és legfelsőbb megtestesülése volt a különítmény becsületének, amely a nélkül, hogy a hazát oldalán érezte volna, gyakran már csak azért harcolt és azért adta oda életét, hogy a vezér iránt hűséget tanúsítson.

Ez az annyira fájdalmas, mégis főséges valami az I. Légió-Brigád, Pilsudski első Brigádja, egy az államéletben máig sem túlszárnyalt alakulat s ennek az életnek «fundamentum morale»-ja. Az első brigád, amelyet itt a következő mondattal próbálnék körülírni: a célért, mely téged már csaknem elutasított, sőt éppenséggel ellened fordult — tarts ki és halj meg... Ezt parancsolja neked becsületed, ezt parancsolja neked az a Senki, az egyetlen, a megfoghatatlan, aki nélkül nincs semmiféle érték!

A legtisztább eszményi mérték a megalkuvások völgye fölé ívelve.

A megalkuvók ezt kiáltották oda Pilsudskinak: örütség, diplomáciai balfogás, elvont ábránd, az ifjúság elpocsékolása, Donquijote-oszkodás.

Midőn azonban hirtelen egyedül és magukra hagyottan álltak az elpusztított országban és Pilsudski 1918-ban a magdeburgi erődből hazatért, erkölcsi túlsúlya egyszerre olyan nyilvánvalóvá vált otthonában, hogy alig érkezett a fővárosba, már is diktátorrá kiáltották ki. Kikiáltották, — megválasztották? . . . egyszerűen nyomban megjelentek nála, mintha magától értetődnék, hogy hazájába való visszatérését és az általános nehéz helyzetet tekintve, neki, az első brigád megteremtőjének, diktátorrá kell lennie.

Ebben a pillanatban Pilsudskinak a nép felébresztése érdekében kifejtett munkája teljes győzelmet aratott. De vajjon tartós lesz-e az?

A diktátor-magasság trónjára emelve, valamennyi határon a háború égő fáklyáitól fenyegetve, mint főhadparancsnok, akinek úgyszólván minden egyes zászlóaljat magának kellett megszerveznie, diktatúrájának első napjaitól politikai ellenfelei belső frontjának rémétől riasztva, de fenyegetve az országban az éhínségtől, a devalvációtól, inflációtól és a forradalomtól is, — vajjon miről álmodhatott ez a férfiú ebben a helyzetben? Csak egy gondolat adott neki lelket: a XVIII. század vége óta romlottsággal fertőzött Lengyelországot véres jegyek nélkül átvezetni a XX. századba.

Legmagasabb, legtisztább erény — ismét felébredt mohóság hétköznapija... A mult szellemei, amelyek Pilsudskit 1914-ben, midőn a nemzet jövője felé fölserkent, körül-sáncolták, meghátráltak volna talán most, amikor csapataival minden határon véres jelet hagyva, diktátori hatalmát akarta megmutatni honfitársainak? Pilsudski összehívta a parlamentet. Mint államfő átadta neki a hatalmat és szinte sajátkezűleg helyezte karba az országházat az általa várvavárt és megálmodott lengyel demokrácia számára.

A parlamentnek kellett az államjogot felépíteni, kellett az államlélek számára utasításokat és parancsokat szövegezni, az ő feladata csak az maradt, hogy ezt a munkát kardja erejével oltalmazza. De Pilsudski — a kívülálló legalább is ezt feltételezhetné, — nem gondolhatta végig a dolgokat és csalódhatott azoknak az embereknek az értékelésében, akiknek ez új parlamentárizmus becsületét fenn kellett tartaniok. Pilsudskinak előre kellett volna látnia, hogy a tág értelmében megadott választójog alapján kétes értékű demagógok fogják megtölteni a parlamentet.

Ez azonban hibás ítélet volna. Pilsudski olyan jól ismerte honfitársait, mint rajta kívül más senki. De a mélyértelmű alapelv szerint, melynél fogva meg kell engedni, hogy ártó folyamatok kiéljék magukat és meggyógyuljanak az erkölcsi környezet teremtő munkájában, Pilsudski is az egész népet részeltette most az államhatalomban.

De milyen tragikus volt ez a találkozás! Mikor a parlamentet összehívta, egyszerre ismét a XVIII. század Lengyelországával állt szemben. Ismét látnia kellett, hogy' bukkan-

nak fel a legújabb nemzedékekben az összes régi bűnök. Az egykori félelmetes kísértet, amelyet jóslékű költeményekben ezerszer megátkoztak, szolgálalmoktól bódultan ismét feléledt, mindent megrohanva, a hadseregben cselszövényeket bogozva, az államkincstárban garázdálkodva, minden belső dologban nyugtalanságot szítva. Mintha ismét ott kellett volna kezdenünk, ami vesztünket okozta!

Pilsudski anabasisának hoplitái döbbsen tekintettek fel az államfőre. Neki azonban, a győzelmes vezérnek és államalkotónak s a parlamenti szabadságok ajándékozójának, meg kellett végül érnie, hogy az a kísértet, amely 1914-ben elzárta a hazát az első brigád előtt, most magát nevezze ki hazának.

Kettő között volt a választás: az egyedül kiválasztottak, az örökösök, a kiváltságosak Lengyelországa, vagy a közt a Lengyelország közt, amely minden állampolgár számára nyitva álló új épület, amelyben eredetre vagy fajra való tekintet nélkül mindenki egyformán dolgozhat a közös érdekében.

Mit határoz Pilsudski? Pilsudski, az akkori államfő, aki végül is az egész hatalmat egyesítette kezében? Egy szó elég lett volna, egyetlen parancs, és a kísértet az első csapásra ronggyá mállott volna.

De Pilsudskit nem vezette bosszúszomj. Ez a jellemvonása eredményezte, hogy azok az emberek, akik ellene harcoltak, olyan kevéssé találták bele magukat taktikájába. Aki beléje akart látni, aki talányát meg akarta fejteni, annak nem a szenvedélyes megtorlás hullámain kellett őt keresnie, hanem követnie azokra az egyedülálló és magános csúcsokra, ahol a nagyság rendeltetésének hatalmas imperativuszaival szemben tesz vallomást.

Milyen egészen más színt kap ebben a gyónásban veszteség és haszon! Milyen másképp pereg az idő a szellemi beteljesedés mértékével és nem, mint rendszeren szokás, az anyagi távolság mértékével mérve!

Élete egész munkáját — mint egyébként oly gyakran — vakmerőn és kihívón kockára téve, szinte úgy lehetne fel fogni, hogy az ellenséges kísértet kívánságait követve, —

cserben hagyta most Pilsudski az államügyeket, elfordult tőlük, Narutowitz elnök halála után mindentől visszavonult és szinte árnyékká vált az államban, amelynek létét ő küzdötte ki. Az összes súlyos tapasztalatok közül, annyi a közjó érdekében meghozott áldozat közül, valóban ez az áldozat volt a legbensőségesebb és legnehezebb.

A fegyveres erő megalkotója, a határok megteremtője, az állami munka szervezője, a győzelmes vezér, — árny tulajdon hazájában! De minden hónappal, minden nappal, minden órával és minden perccel jobban előtérbe tűnt ez az árnyék erkölcsi túlsúlyának erejénél fogva, sőt egyedül már pusztá létének tényénél fogva is. Úgy látszott, mintha az állami élet magától menne saját útain, de az erkölcsi egyensúlyától megrabolt gépezet rozsdásodni és recsegni kezdett.

A pártoskodás kísértete és mindazok, akik Pilsudskit olyan terhesnek érezték, mert zavarta őket, nélküle valamennyien belefeneklettek földi, nagyon is földi vágyaik tátongó úrjébe.

Sokáig tartott, míg minden megingott, az árny pedig újra alakot öltött, lélekzett, élő figyelmeztetéssé, végül pedig félelmetes fenyegetéssé vált. Kiderült ugyanis, hogy az alatt a három év alatt, amikor az állam mintegy önmaga haladt pályáján, miközben Pilsudski önkéntes száműzetését töltötte, a vezér egyáltalán nem fordított hátat államának, sőt az állam sem hagyta el vezérét, hanem a nemzeti lélek egyensúlya bomlott meg. Ennek a nemzeti léleknek nagysága tovább világított Pilsudski magános hajlékában, az állam azonban elvesztette parancsoló erejét, elvesztette a kényszerítő hatalmat, mert lemondott azokról az erkölcsi magaslatokról, amelyekre alkotója felemelkedett.

A fegyveres kimagyarázkodás, amely ez után a három év után Varsó utcáin folyt le, már csak az utolsó keserű pohár volt, amelyet még ki kellett ürítenie Pilsudskinak, már csak anyagi lebonyolítása volt az előbb említett szellemi folyamatnak.

Ettől a pillanattól kezdve, hogy ez megtörtént és lezajlott, mindig mélyebben néztek egymás szemébe és egyre érthetőbben olvasták ki ennek a férfúnak a szeméből hivatása

pályájának irányát : élete új értékeinek útját az újjászületett államban.

Ez az állam, ahová Pilsudski népét az elnyomatás házából elvezette, ahová a népet beültette, ez az állam Pilsudski teremő sugalmazásában, mint magasztos, tiszta, erkölcsi rendszer nyilatkozott. Mindennek, ami történni fog, ebben a rendszerben kell kezdetét vennie az örök törzsből, hogy később a földi létben örökérvényű életre tekintsen fel. Mindennek, ami tartósságra vár, ebben a rendszerben kell saját alkattal rendelkeznie és saját formáját áldozatkészen legyőznie az életifjúság kedvéért. És nincs ebben a rendszerben a szeretetnek egyetlen lehetősége sem, a testvéri szeretetig, sőt magának a legendának szeretetéig, amelyet a közjó érdekében le ne kellene győzni. Mert ez a rendszer, mint mondottuk, kezdetét az örök törzsből veszi, azaz az állandóan éber erkölcsi felelősség eszméjéből mindazért, ami állandó létre hivatott azzal szemben, ami most van, ami volt és ami lesz.

A titokzatos harang hangja ez, a halhatatlanságnak a hétköznap mellett elzúgó szárnya!

Egyedül az az ember tudja méltón átélni a köznapot, akinek örökkévaló értéke van. A minden pillanatában a legmagasztosabb erénytől átfűtött és körülsugárzott hétköznap, ez volt Pilsudski különös diktatúrája, amelyről a világban oly sok szó esett és amely az idegen futó pillantása számára megfoghatatlan maradt. Diktatúra minden jelvény nélkül, lictor-vesszők nélkül, kardok nélkül és minden más külső, fenyegető jel nélkül! Ez volt az a sajátságos, ebben a rendkívüli emberben megtestesült diktatúra, aki mindig csak a jóért harcolt, nem is sejtve, mi az a bosszú. Ez volt az, amely bárhol mutatkozott meg, bárhol talált is helyet, ott az igazság és a haza sorsáért érzett felelősség forrását tárta fel.

Így vált ez a férfiú, miután az állam hétköznapjában a hitnek, a becsületnek és a szenvedésnek legfelsőbb fokait testesítette meg, az újjászületett népben magává a haza lelkévé.

MAGYAR RENAISSANCE, MAGYAR BAROKK.

— Első közlemény. —

Megjegyzéseim zöme az utóbbira vonatkozik. Az első korjelző kifejezést csak például hívom, hátha segítségével jobban megértetem a másikat. Ma ugyanis kockázatos vállalkozás a barokról csak némileg is más véleményt nyilvánítani, mint amelyet a *Magyar Történet* utolsó köteteinek jeles szerzője megfogalmazott. Aki rá mert mutatni oly vonásokra, amelyek eltértek az ő előadásától, azt rövidesen elérte a büntetés egy-egy rosszálló megjegyzés alakjában. A «magyar barokk» szellemi tartalmának művészi érzékű festője büszke tudattal állapította meg legutóbb is, hogy fejtegetéseit csak az a szakember nem találja természetesnek, aki «a barokk-irodalom szerzőiről sohasem hallott s azok megismerésére akár ideje vagy kedve, akár előképzettsége hiányzik», munkája újszerűségeit pedig a nagyközönségnek csak azon része utasítja vissza, amely «új felfogások és szemléletek befogadására immár képtelen». ¹ Ha egy nagy művész és tudós, aki tudományos életünk egyik kitűnősége szerint egyesíti magában Taine és Michelet erényeit s ugyanakkor nem áll messze Ranke szellemétől sem, ily határozottsággal védi a maga álláspontját, ez a nagy tömeg előtt csak növelheti a szellemi tudományok súlyát. Mert az avatatlan is meglátja, hogy a történettudomány munkásának lenni — ezek szerint — többet jelent, mint adatokat játékszerűen egymás mellé rakosgatni, és ugyanő megérezheti, hogy a történeti munka művészi alkotólázbán átgondolt és élményszerűen átélt kutatások

¹ *Katholikus Szemle*, 1934. 668. 1.

s tépelődések eredménye. A legtermészetesebbnek fogja tehát mindenki találni, ha Szekfű Gyula mereven ragaszkodik elgondolásához. Az ő kivételes egyénisége ezt meg is teheti és eljárásának a szaktudomány sem látja kárát. Ennek egyszerű munkása ugyanis megjegyzi magának, hogy a *Magyar Történet* egy bizonyos kérdésről ezt vagy azt mondja, de azért, ha eltérő eredményre jut, fáradozása gyümölcsét nem fogja megsemmisíteni csak azért, mert az nem a nagy tételt igazolja.

A veszedelem egészen más oldalról fenyeget. Szinte azt is mondhatná az ember, hogy a tudomány érdekében Szekfű Gyulát fanatikus híveitől kell megmenteni. Azoktól, akik nem mentek szakiskolázottságon keresztül s így nem tudják, hogy a tudományos munka — sajnos — csak keresése az igazságnak. Akik előtt tehát vezérüknek minden szava, megállapítása maga az igazság, amelyhez kétség nem férhet, s így minden más, eltérő véleményt támadásnak minősítenek, még ha a legkorrektebbül tartózkodott volna is az a polemikus állásfoglalástól. Aggodalmat keltő, következményeiben pedig káros hatású volna, ha e túlbuzgalom még jobban elharapódnék. A legsúlyosabb baj származnék ebből; valósággal terror alá kerülne történetírásunk, ha a történetkutatók nem mernék többé véleményüket kimondani. Ez történet-tudományunk visszaesését jelentené.

Sajnos, mindez nem rémlátás. Csak magamról van jögom beszélni s ezért bocsássa meg az olvasó, ha kénytelen vagyok egy jelentéktelen ügyemet szóvátenni. A kísérő jelenség a fontos, ezért a legrövidebbre fogom minden más körülmény elmondását. Egy vidéki városunkban a XVII. században a protestáns lakosság templomot épített, amely ma a katolikusoké. A templom szentélye gótikus, hajója XVII. századi provinciális építmény. Az építkezés bizonyára úgy történt, hogy egy régi gótikus kápolna elé húzták fel a templom falait. Ez a magyarázat nem tetszett egy helytörténésznek, s mert mindenáron, az adatok ellenére is azt akarta bizonyítani, hogy a XVII. században a templomot katolikusok építették, akiktől azután a protestánsok csalárdul elvették, azt a mesét költötte, hogy a katolikusok el-

veszített középkori templomuk utáni vágyódásból faragták ki az ablakokat gót stílusban — a XVII. században. A monografusnak e «szellemtörténeti» érvelése ellen szükségesnek láttam egy folyóiratban rámutatni, hogy ez az eljárás minden történeti módszerességet nélkülöz, egyszersmind kifejezést adtam annak a meggyőződésnek is, hogy általában több óvatosság volna szükséges a szellemtörténeti Schlagwortok, főleg a külföldi szótárakból átvettek, fogalmazására. Bírálatom meglepő ellenhatást váltott ki. A *Napkelet*ben k. így emlékezett meg róla: «A magyar történettudomány modern és nyugati módszerekkel dolgozó szellemtörténeti iránya újabb kritikák tárgya lett nagy történészünk, Szekfű Gyula, illetve tudományos iskolája munkássága kapcsán.»¹ A *Magyar Kultúrában* Dercsikay István már erősebben tiltakozott, «rejtett támadásokat» is emlegetve: «A magyar történettudomány modern és nyugati módszerekkel dolgozó szellemtörténeti iránya újabb, erősen felekezeti inspirációtól, illetve indultól színezett kritikák tárgyává vált legnagyobb élő történészünk, Szekfű Gyula, illetve tudományos iskolája kapcsán.»² S úgy látszik, valaki jónak látta, hogy a külföldi közönség is értesüljön a «támadásról», mert a *Nouvelle Revue de Hongrie*ben egy névtelen referens lelkendezve kiáltotta világgá: «La tendance moderne et les moyens occidentaux qui se font observer dans les ouvrages d'une partie de nos historiens, partisans de «l'histoire de l'esprit», viennent de faire l'objet de nouvelles critiques à propos de l'activité du grand historien hongrois M. Szekfű et de son école», hogy néhány sorral alább már ő is Szekfű elleni *attaque*-ot emlegetten.³

Három különböző célú, világnézetileg pedig szintén nem egészen azonos folyóiratban három különböző szerző találta tehát szükségesnek, hogy védelmére keljen annak, akit a bírálat meg sem nevezett. Hogy három referens ilyen egyértelműleg pattant fel s közülük kettő nyíltan a «támadás»

¹ *Napkelet*, 1934. 187. l.

² *Magyar Kultúra*, 1934. 314. s. k. l.

³ *Nouvelle Revue de Hongrie*, 1934. 87. l.

vádját röpítette szerény híralatom felé, ez a tapasztalat a békés természetű kutatót bizonyára arra inti, hogy máskor lehetőleg kerülje a tabu alá helyezett problémákat vagy módszertani kérdéseket. Igaz, a meglepően egyező szavakból arra is lehetne gondolni, hogy a három megjegyzés egy forrásból származik s így csak egyetlen túlbuzgó ember véleményét fejezi ki. Ez azonban nem látszik valószínűnek.

Ezekre a — mondjuk — túlbuzgó kihívásokra a legközelebről érdekelt fél csak azzal felelhet, hogy nem vesz róluk tudomást, még ha túlságosan egyszerű eljárásnak találná is, hogy egyetlen irányzat a maga kizárólagos szabadalmának sajátítja ki a nyugati módszereket és a modernséget. Az egyéni sérelemnél aggasztóbbnak kell mondanunk, — éppen mert történetírásunk, sőt talán egész tudományos életünk fejlődéséről van szó — hogy az említett, mindenütt «támadást» kémlelő felfogás immár a szakemberek soraiban is követőkre kezd találni. A «Katolikus Történészek Munkaközösségé»-nek 1935-i esztergomi kongresszusán, ahol, tudtommal, éppen Szekfű Gyula személyes elnöklete alatt folytak a tanácskozások, olvastatott fel az a program, amely összefoglalva a munkaközösségbe tartozó fiatal tudósok célkitűzéseit és törekvéseit, egyebek közt megállapította, hogy «Szekfű XVIII. századi barokk-konceptiójának megvédése a támadásokkal szemben éppen ennek a fiatal generációnak lesz egyik szép feladata». ¹ Senkinek sem lehet kifogása, ha a fiatal katolikus történettudósok kötelességüknek érzik, hogy mesterük történet szemléletét a magukévá tegyék s annak szellemében munkálkodjanak, annál fájdalmasabb azonban megbizonyosodni a felől, hogy már ők is ellenfelet látnak azokban, akiknek kutatásai az általuk egyedül igaznak vallott konceptiótól eltérő véleményekhez vezetnek, az ily eredmények meg felfogás előadását pedig eleve támadásnak minősítik. Mivel ugyanebben a programban, a tervek ismertetésénél ismét szemünkbe ötlük ez a kitétel: «Egy támadás visszaverése», aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy e harcias kijelentések mögött az az őszinte meggyőződés él,

¹ *Korunk Szava* (V. évf. 15. sz.), 1935. aug. 15. 269. l.

hogy egyedül és kizárólag Szekfű barokk-koncepciójának lehet létjogosultsága. Teljes mértékben méltányolva ezt a meggyőződést, bármennyire a tárgyilagosság és az elfogulatlanság hiányának a jele, ha dogmatikusan semmiképpen sem akar előre megvont határoknál tovább látni, legyen szabad előrebocsátanom, hogy alábbi fejtegetéseim egyedül a kérdés tudományos vonatkozásaival óhajtanak foglalkozni.

Tehát nem támadás a célom, akárhányan kiáltanak is felém ezt vád gyanánt, amint nem támadás az a dolgozatom sem, amelyben a Rákóczi-kor társadalmáról szólva, érintettem a magyar barokkot,¹ de úgy, hogy a legszigorúbban tartózkodtam halvány célzást is tenni Szekfű korábbi állításaira, sőt még annak megjelölésétől is, hogy itt vagy amott eltér felfogásom az övétől. Éppen ezért viszonzás nélkül hagyom azokat a — távol álló előtt talán kissé szokatlan — megjegyzéseket, amelyekkel Szekfű Gyula jónak látta említett dolgozatomat illetni, egyrészt *Magyar Történetében*, másrészt a *Theologia* 1935-i évfolyamában. Nem mintha könnyű volna átsiklani eljárásán, hogy egyebek közt annak a bizonyára világos mondatomnak ellenére: «A barokk — tudjuk — vallási tekintetben sem a harmónia kora volt, hanem a túlfűtött fanatizmusé»,² azt állítja, hogy dolgozatom «... a barokk ... jellegét vallási toleranciában ... ismeri fel».³ Ugyanúgy nem hiszem, hogy a legfelületesebb olvasónak is, ha átfutná cikkemnek Rákóczi és nagybirtokos társai művelődéspártoló tevékenységét, továbbá a társadalom összetételét ismertető részeit, az a benyomása támadna, amit Szekfű szükségesnek tart ily módon megrögzíteni: «A társadalmi mozgalmakat itt is a nagyurak elleni, mondhatni, ahisztorikus antipátiával nézi, mint a reformkorszakot illető tanulmányában».⁴ Ezeknek a különös «félreértéseknek» vagy interpretálásoknak sem keresem a magyarázatát. Talán útba-

¹ *Rákóczi-émlékkönyv.* (Szerk.: Lukinich I.) Bp. 1935. II. 25. s. k. l.

² U. a. 51. l.

³ *Magyar Történet*, IV.² 607. ⁴ U. o.

igazítana a kiadó reklámja, amely kiemelte a *Magyar Történet* új köteteinek «éles polemikus ízzel» írott megjegyzéseit. De nem bolygatom sem ezt a kérdést, sem a többi hasonlót, mert mindenképpen el akarom kerülni, hogy a probléma tárgyalása a tudományos kutatás határai közül a már — sajnos — többször tapasztalt módon a személyi vitatkozások útjára tereltessek.

I.

Renaissance és barokk közismert kifejezések s minden művelt ember tudja, hogy nemcsak művészeti stílusokat jeleznek, hanem történeti korszakokat is jelenthetnek. Alkalmazásukkal a történettudomány sokat ért el. Azonkívül, hogy a nagyközönséget hozzászoktatta a szintetikus látáshoz, saját kutató munkáját is megkönnyítette, mert valósággal kényszerítette magát arra, hogy a művelődés fejlődésében első pillanatra elszigetelteknek látszó vonásokat egybekapcsolja és köztük összefüggést állapítson meg. Ily módon sikerült elérnie, hogy a középkor és újkor túlságosan tág megjelölése éppen úgy háttérbe szorulhatott, mint az évszázadok szerinti színtelen meghatározás. «Renaissance» és «barokk» hallatára ma már laikus ember tudatában is oly korok képzetei merülnek fel, amelyeket kulturális egységeknek érzünk. A századokat emlegető gépies kormeghatározásnál hasonlíthatatlanul élénkebb, szemléltetőbb tehát az a korszakos beosztás, amelynek lehetőségét a művészettörténettől nyert ösztönzés teremtette meg.

Oly nagyok az előnyök, amelyeket a művelődési egységek kiformálására törekvő történetiszemlélet nyújt, hogy meghonosodása hazai kutatásainkban mindenképpen kívánatos. Még pedig nemcsak a renaissance és barokk fogalmára korlátozva, — az előbbi különben már régóta népszerű kifejezés nálunk — hanem a középkort felbontani hivatott periódusokat illetően is. A «gótika» és az őt megelőző «romanika» fogalmának körülírása, megállapítása sokkal kezdetibb szakában van ugyan, mint a renaissance-é vagy a barokké, de

már az eddigi eredmények is indokolják alkalmazásukat. Nem lehet ugyanis a véletlen műve, hogy e tekintetben a külföldi és hazai kutatások oly meglepő módon találkoztak. Hóman Bálint függetlenül járt el attól a szemlélettől, amely művészettörténettől kölcsönzött kifejezéseket alkalmaz, amidőn mélyreható gazdaság,- társadalom- és szellemtörténeti kutatásai során megállapította, hogy a XIII. századnak igen nagy jelentősége volt a magyarság történetében. A fontosságot és korokat szétválasztó szerepet, amelyet az ő nagy szintézise, továbbá iskolájának számtalan részlettanulmánya a XIII. századnak kijelöl, minden zökkenő és erőszakolás nélkül erősíti meg mindaz, amit eddig a nyugati történetírás a romanikára és gótikára vonatkozólag megállapított. Forrástanulmányokon, meg az irodalom gondos, széleskörű, nem ötletszerű felhasználásán alapuló hazai kutatásoknak és az újabb logikus korszakjelölő törekvéseknek ez a teljes összhangja feljogosíthat bennünket, hogy a XIII. századot mint átmeneti korszakot tekintve, — építészetét eddig is átmeneti stílusúnak nevezte művészettörténetünk — az előtte lévő kort a romanika, az utána következőt pedig a gótika szóval illessük. A korai és kései középkor bizonytalan meghatározásai helyett a középkori magyar nemzet életének egész keresztény korszakát így olyan kifejezésekkel jelölhetjük meg, amelyek logikusan kapcsolódnak bizonyos külföldi tudományelméleti törekvésekbe, még ha maga a «romanika» szó egyelőre idegenül is csengene. A két fogalom tervszerű alkalmazása és magyar megfelelőjének meghatározása, körülírása bizonyára nem hátráltatná történeti kutatásainkat. Ma még rejtett vonások tűnnének elő művelődésünk történeti fejlődésében s oly adatokat tudnánk értelmezni, felismerve azok jelentőségét, amelyek felett most egyszerűen átsiklunk.¹ Mindenképpen kár volna elejteni az új kutatási lehetőségeket, az alkalmat, hogy a fejlődést az eddiginél részletesebben

¹ Talán szabad hivatkoznom mint kísérletre, a magyarországi gótika egyik vonásának megállapítására, *Árpádházi Boldog Margit* című dolgozatomra. *Károlyi-émlékkönyv*, Bp. 1933.

írjuk le s ugyanakkor azt a művészeti formák változásaival a nagyközönség által könnyen megjegyezhető módon kapcsolatba hozhassuk.

Magyar szempontból pedig egyenesen az volna a kívánatos, ha az említett szemlélet és történetfelfogás uralkodó irányzattá erősödhetnék a nyugati történettudományban. Mert ma, amidőn a nagy francia és angol világtörténetek első sorban a politikai események előadására törekszenek és a művelődési mozzanatok közül csak a kiemelkedőbbeket és az eredetieket foglalják össze, a mi történetünk semmiképpen sem tudja megillető helyét elfoglalni. A magyar történelem eseményei ugyanis a sok-kötetes világtörténetekben eltörpülnek a pápaság és császárság, vagy Anglia és Franciaország küzdelmei mellett, ugyanígy templomaink a francia vagy német dómok árnyékában, arról nem is szólva, hogy a skolasztikus «doctorok» életművei mellé sem tudunk hasonló eredeti alkotásokat állítani. A mellőzést mi hiába érezzük igazságtalannak és hiába hivatkozunk arra, hogy a magyarságot nem kisebb művelődési vágy fűtötte, mint a Nyugatot: a nagy nemzetek — akár tetszik nekünk, akár nem — továbbra is változatlanul a maguk államának sorsát helyezik világtörténeteik központjába és a mi multunkról csak imitt-amott egy-két mondatban emlékeznek meg. Ha ellenben — hogy a középkornál maradjunk — a romanika és gótika sorsa jutna a tárgyalás előterébe, akkor az angol vagy spanyol történetíró nem szorítkozhatnék többé e művelődési áramlatok keletkezésének elmondására, hanem, hogy lemérhesse gondolatrendszerük súlyát, hatóerejét, varázsát, meg kellene állapítania, hogy az általuk képviselt «szellem», élet-stílus meddig terjedt el, mely népek körében mikorra gyökeresedett meg. Ilyen felfogású világtörténeti előadásban tehát helyet kaphatna sok oly jelenség, amelyek a magyarságnak az európai műveltséggel való összeforrásáról tanúskodnak, de amelyekről ma a külföld nem vesz tudomást. A gótika elterjedésének leírása miként is volna teljes annak felemlítése nélkül, hogy délkelet felé az utolsó gótikus templom Brassóban épült, az utolsó egyetem pedig Pécsen alakult, vagy hogy a gót jellegű betű nem terjedt tovább Magyarországra

határánál! Az összehasonlítások, amelyek önként adódnának, sokszor hatásos módon nyújtánának magyarázatot művelődésünk jellegéről. A középkori magyarság és az oláhság közt levő kulturális távolságot bizonyára érthetően megmagyarázná az a különbség, amely a két fejedelmi udvar között volt: Budán a lovagi életideál szolgálatában áll a király kísérete, holott ugyanakkor Drakul vajda környezetében a lovagság külsőségei is hiányoznak. Ugyanígy a magyar művelődésnek a némettől való függetlenségét bizonyítaná, hogy pl. a ciszterci rend nálunk, német közvetítés nélkül, egyenesen Franciaországból honosodott meg, sőt a Domonkos-rend Magyarországról rendelt ki szerzeteseket az első osztrák kolostor lakóiuil. Bármily jól tudjuk is mi, hogy Magyarország volt az utolsó művelődési központ, amely Kelet és a Balkán felé tovább sugározta a Nyugattól tudatosan átvett szellemi kincseket, Európa mindezt csak akkor fogja megjegyezni, ha e jelenségek előadására vagy a szemléletnek említett megváltozása, illetőleg módosulása, vagy a szociológiai szempont érvényesülése — amire most nem térhetünk ki — kényszeríti.

Akár az egyik, akár a másik fordulatot valóban csak örömmel üdvözölhetnők. Ugyanakkor azonban óvakodnunk kell attól, hogy az egyoldalúság hibájába essünk és tudomásul kell vennünk, hogy az európai történetírásnak kiváló képviselői ma már a hátrányait is látják annak a szemléletnek, amelynek mi még az előnyeit szeretnők élvezni. A Nyugat bizonyos vonatkozásokban már túl van a lelkesedés korán, leszedte a gyümölcsöket s most látja, hogy fáradozása nem volt ugyan hiábavaló, de amit kezében tart, annak értéke mégis csekélyebb, mint kezdetben gondolta és remélte. A holland Huizingára, az Európában ma legismertebb történetíróra hivatkozhatunk, akinek könyveit, tanulmányait a mi közönségünk is forgatja. Szép Erasmus-életrajza kétségtelen bizonyítéka annak, hogy a renaissance-ot kitűnően ismeri és mégis gótikát éppen úgy, mint renaissance-ot vagy romantikát, csak nagy vonakodások közt, kényszerűségből emleget. Ezek a kifejezések, mondja, nagyon kényelmesek, de éppen olyan olcsók, sőt veszélyesek is. Elfelejtetik ugyanis

velünk, hogy az illető kort voltaképpen nem ismerjük teljességében, hanem csak azt, ami abban jelentősnek tűnik fel, s azután azt a látszatot keltik, mintha arról az egységről, amely a kor valamennyi jelenségét összekapcsolja, helyes fogalmunk volna, holott a valóságban legfeljebb csak sejtelmünk van róla. A barokk tágértelmű használatától pedig különösképpen idegenkedik. Ez a szó: barokk, mai tudományos értelmében, a szellem testimonium paupertatis-a, ismeri be, a lehetőség szerint kerülni is szeretné, és csak azért alkalmazza, mert érzékelteti a művelődési egység megsejtését.¹

Ezt az idegenkedést az elkoptatott szólamoktól megérthetjük, ha meggondoljuk, hogy a «barokk» emlegetése nélkül volt képes elkészíteni remek szintézisét a kor szellemi alkatáról Gothein E. Nála a «barokk» szó csak a művészet megjelölésére szolgál, — a kor neve egyszerűen «ellenreformáció» — és mégis ugyanazt a kapcsolatot képes észrevenni művészet és világnézet között, amelyet nálunk az olvasóközönség a «szellemtörténeti iskola» jelszavaiból ismert meg.² Ha tehát a barokról kitűnő, az egész kornak a szellemi életét lebilincselően megrajzoló munka láthatott napvilágot már 1908-ban, a barokk-dívat előtt, kétségtelen, hogy nem a néhány olcsó közhely jelenti a nyugateurópai modern színvonalat s hogy ily szólamok kerülése nem feltétlenül a maradiság jele. Ha másképp volna, a közelmúltban megjelent nagy világtörténetek szerzői koránt sem tanúsítanának oly hűvös magatartást a barokk fogalmával szemben. A jólismert *Propyläen-Weltgeschichte* ugyanis, noha a gótika és a renaissance koráról rajzolt képet, a régi «ellenreformáció»

¹ Huizinga, J. : *Holländische Kultur des siebzehnten Jahrhunderts*. Jena, 1933. 5. 1.

² «Wir begreifen den Barockstil jetzt als eine folgerichtige Fortentwicklung der Renaissance und als Ausdruck der Gesinnung der Gegenreformation zugleich.» E. Gothein : *Schriften zur Kulturgeschichte der Renaissance, Reformation u. Gegenreformation*. München. 1924. II. 168. ; itt közölt tanulmánya *Staat und Gesellschaft im Zeitalter der Gegenreformation* címmel először a Hinneberg-féle *Kultur der Gegenwart*-ban jelent meg, Leipzig, Teubner.

kifejezést már nem cserélte fel a barokkal, a *Peuples et civilisations* kötetei pedig ugyanezt csak a művészettel kapcsolják össze.¹ A német munka megfelelő részeinek szerzői, Marcks E. és Goetz W., aligha vádolhatók maradisággal, hiszen az utóbbit mint a német szellemtörténeti irány egyik kiváló képviselőjét tiszteljük. Tartózkodásuk oka inkább az lehet, hogy nagyon is jól ismerik a kort, amelyről írnak, s tudják, hogy abban olyan nem-barokk jelenségek is voltak, amelyeknek elhallgatását és rovásukra más vonások túlságos hangsúlyozását történetírói lelkiismeretükkel nem tudták volna összeegyeztetni.

Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy a világnézet-történeti kormeghatározások csak mint kutatási lehetőségek tekinthetők. Jó szolgálatokat tehetnek a történetírónak, mert bizonyos lappangó jelenségek kiemelésére biztatják, bátorítják, a laikus közönségnek pedig könnyen megjegyezhető és szemléletes áttekintést adnak a multról. Népszerűsítő munkákban tehát — úgy látszik — mindig nagyobb helyet foglalnak majd el, mint azokban, amelyekhez a történettudomány fejlődése kapcsolódik. Ez a felvilágosító, tömegeket nevelő hatásuk természetesen nem becsülhető le,

¹ Egy-két jellemző idézet közlök csak a *Propyläen-Weltgeschichte* 5. kötetéből. (Das Zeitalter der religiösen Umwälzungen. Reformation u. Gegenreformation. 1500—1660.) 238. l.: Nyugateurópában «eine einheitliche gegenreformatorische Kultur» van. «Für alle kath. Länder gilt die Durchdringung von Barockgeist und Gegenreformation in den bildenden Künsten.» (Marcks.) — 362. l.: «Das Zeitalter des Barock, wie man die Fortsetzung der italienischen Kunst seit der Mitte des 16. Jahrhunderts nennt, ist zunächst ganz vorwiegend ein Zeitalter katholisch-kirchlicher Kunst.» (Goetz.) — *A Peoples et civilisations* IX. és X. kötete — ily alcímekkel: *La prépondérance espagnole, La prépondérance française* — barokról az «évolution artistique» fejezetekben szól, pl. IX. 492. l.: «1600—1660: c'est le triomphe du «baroque» dans la forme du catholicisme romain dans le contenu de l'art». «L'art est de plus en plus une apologétique et même une controverse plastique, une Contre-Réform par les yeux, qui doit attaquer et ruiner la Réform protestante». X. 296. l. «C'est un art vivant que cet art qu'on a appelé «baroque», et qui réunit réalisme et idéalisme dans une harmonie souveraine».

főleg nálunk és — mint kiemeltük — velünk kapcsolatban. De amennyire kár volna — éppen magyar szempontból — lemondani a gyakorlati előnyökről, ugyanolyan veszedelmes lenne feláldozni értük a lényegét. A kutatási lehetőségek, mint a külföld állásfoglalásából megítélhető, csak korlátozottak és nem vezetnek el olyan eredményekhez, amelyek megdönthetetlenül szilárdaknak volnának nevezhetők. Más szemléletnek és felfogásnak tehát már eleve létjoga van, még annak is, amely egyik korszakot sem akarja valami okból különösen felmagasztosítani és a frázis-zuhatok sziporkázó áradatával nem igyekszik mindazt eltakarni, ami akár a gótika, akár a barokk «szellemével» ellenkező, de az illető korban kétségtelenül meglévő, élő jelenség.

A tanulság, amelyet a nyugati történettudományból a magyar kutatónak elsősorban kell megszívlelnie, ezek szerint az volna, hogy óvatosan, gondos körültekintéssel kell eljárnia, vigyázva, hogy a kultúregységeket jellemző vonások mellett ne hanyagolja el az eltérést s még kevésbé erőszakolja be azokat előre felállított kategóriákba. Ha Huizinga könyveiből lépten-nyomon kicseng az aggodalom, hogy a történetíró a fejlődés menetét *önkéntelenül* is belekényszerítheti a félelmetes Procrustes-ágyba, az adatok célzatos csoportosításától és magyarozatától bizonyára még fokozottabban kell tartózkodni. Egy magyar történetíróra pedig a megfontoltság és önkritika kétszeresen is kötelező. Nemcsak a személyes felelősségérzet követeli ezt tőle, hanem — ha netán bizonyos napi érdekek befolyásával szemben nehezebb esnék érintetlenségét megőriznie — az a meggondolás is, hogy az európai történettudomány előtt kell majd előadását igazolnia. Ha ugyanis abban a reményben foglalkozunk a művelődési áramlatok magyarországi sorsával behatóbban, mert bizakodunk, hogy ily módon történetünk szorosabban kapcsolódik be az európai kultúra fejlődésének ismertetésébe, akkor számolnunk kell azzal is, hogy itthoni kutatásaink eredményei nemzetközi fórumokon méretnek majd le. Az itt vallott kudarc nemcsak egyéni fájdalmat jelentene, hanem a magyar tudományosság tekintélyének csökkenését és vele szemben bizalmatlanság ébresztését is. Ha tehát egyáltalában szó lehet a történetírói

tárgyilagosság és lelkiismeretesség fokozásáról, annak érdekében semmi erőfeszítés sem lehet elég nagy. Feltétlenül még itthon, magunknak kell felülbírálnunk a legszebb történeti rekonstrukciókat, ugyanígy a legnépszerűbb elméleteket is, hogy elkerülhessük a külföld visszautasításában rejlő szégyent. Ebben az önmagunkat ellenőrző munkában útmutatónk csak az a szándék és elhatározás lehet, hogy a problémát a nyugati történettudomány mai — nem pedig évtizedekkel korábbi — színvonalán, modern eszközeivel és szellemében próbáljuk megoldani.

De ezeken a közvetlen és — végre is — a legtermészetesebb követelmények nyújtotta előnyökön kívül további eredményeket is érhetünk el. Ha folytonosan arra ügyelünk, hogy a hazai megfigyelésekből levont eredményeknek bele kell illeszkedniök egy bizonyos általános európai fejlődésbe, valamelyes zsinórmértéket nyerünk történelmünk jellegének megállapításához. E tekintetben igen fontos, bár nem egyetlen kérdés annak eldöntése, hogy milyen volt a magyar fejlődés az európaihoz képest.

Annak megállapítása nem ütközik különösebb nehézségbe, hogy egy-egy újabb művelődési áramlat külsőségei mikor, milyen sorrendben tűnnek fel nálunk; főleg a művészettörténeti irodalom szinte kész eredményeket nyújt erre vonatkozólag. Tehát a gótika vagy a renaissance magyarországi sorsát első feltűnésüktől lassú elhalásukig végigkísérni ma már nem tartozik az eleve megoldhatatlan feladatok közé. Sokkal bonyolultabbnak látszik annak eldöntése, hogy az újabb, egymásután következő művelődési elemeket a magyarság mikorra olvasztotta be régi kultúrájába s fejlesztette ki ily módon a gótika vagy a renaissance magyar jellegű speciesét. Ezeknek az időpontoknak meghatározása, a folyamat leírása, a késleltető vagy gátló körülmények megismertetése a fejlődés említett ütemének megállapítására képesít, míg a különleges hazai vonások kiemelése a magyarság egyéniségének meghatározásához nyújt alapot. Beilleszteni történetünket az európai fejlődésbe s annak szerves része gyanánt tekinteni, ugyanakkor pedig az általánostól, a tipikustól elütő vonásokat számontartani, oly

törekvés, amely régóta vezeti történettudományunkat. Ezen az úton csak egy lépéssel kell még tovább jutnunk és mindössze kissé tudatosabban kell eljárunk, mint eddig tettük. Ha ez sikerül, kiküszöböljük annak lehetőségét, hogy multunkról s vele a magyarságról két, egymással ellenkező kép legyen megrajzolható. Mert mi sem könnyebb, mint kiválogatni azokat az adatokat, amelyek a magyarságnak a művelődés iránti fogékonyságáról és nagy kulturális teljesítményeiről szólnak, vagy túhegyre szedni — mint ellenségeink teszik — azokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy idejétmúlt, korszerűtlen jelenségek is bőségesen megállapíthatók. Ezek az egymással ellentmondó előadások éppen úgy zavarólag hatnak, mint — kisebb méretekben, szűkebb határok között — hasonló értelmű, elszigetelt adatok, ha egymással szembeállítatnak. A tudomány érdeke azt kívánja, hogy a hibaforrást gyökerestől távolítsuk el. Nyilvánvaló, hogy célunkhoz akkor jutunk közelebb, ha a magyar történetet nem egymagában vizsgáljuk, nem mint elkülönzött jelenséget tekintjük, hanem az európai fejlődésbe szorosan bekapcsolva. Ennek szemmeltartása azonban nemcsak a fellengző lelkesedést és a lenéző szánakozást kényszerítheti belátásra. Ha az általános fejlődés útemeit ismerjük, — a nyugati történettudomány végre is előttünk jár — a magyar fejlődés hasonló mozzanatait mindjárt van mihez vonatkoztatnunk, van valami támaszunk, amelyhez mérve beszélhetünk a magyarság élettörténetében korszerűségről, haladásról, vagy akár hanyatlásról.

Bár feleslegesnek tűnik fel, mégis hangsúlyoznunk kell, hogy a kulturális egységek magyar változatainak leírása — ha egyszer ezek az egységek az európaival a legszorosabb kapcsolatban vannak — nem történhetik önmaguknak ellentmondó elvek alapján. Minden történétírónak számot kell vetnie magával, hogy milyen jelenségek láttára fogja a művelődési áramlatokról azt mondani, hogy azok már nemcsak feltűntek nálunk, hanem magyarokká is változtak. Lehet, hogy a problémával foglalkozó valamennyi történétírónak más és más lesz a felfogása arra vonatkozólag, hogy a művelődési áramlatok miként jutottak el magyar földre s milyen

módon alakították ki pl. a magyar gótikát vagy a magyar renaissance-ot. Eleve tudatában lehetünk annak is, hogy vitathatatlan eredményhez egyik megoldás sem vezethet. Mint kísérlet azonban mindegyik helyénvaló és bizonyára kívánatos, hogy a különböző felfogású kutatási módokat kipróbáljuk. Bármennyire is különbözzenek azonban az egyes elméletek egymástól, egyenként logikusaknak kell lenniük, oly értelemben legalább, hogy vizsgálódási alapjaikat nem cserélgetik fel önkényesen.

Mivel a művelődési áramlatok magyarországi sorsára és általában a magyarországi művelődés fejlődésére vonatkozólag, meggyőződésünk szerint, több elmélet is lehetséges, szükséges, hogy általánosságban körvonalazzuk a magunk felfogását. Ezt annál inkább meg kell tennünk, mivel a magyar renaissance és a magyar barokk jellegének megállapításánál ugyanezeket az elveket óhajtjuk követni.

Azoknak a művelődési áramlatoknak a befogadása, amelyeket a romanika, gótika, renaissance stb. szavakkal jelölhetünk, a magyarság tudatos cselekedete volt. Művelődési áramlatok és átvevő társadalom viszonyában általánosságban egyoldalúan az előbbi javára szokás írni az aktivitást. Pedig, úgy hisszük, a munka oroszlánrésze inkább a társadalomé. Mert több tudatosság szükséges egy művelődési mozgalom értékeinek átvételéhez, mint azok átadásához. A műveltség ugyanis saját súlyánál fogva, a benne lévő expanzív erőtől hajtva igyekszik terjedni. Egy világnézet műveltség-tartalmának mindenki öntudatlanul is szószólója, aki csak felnőtt annak körében és neveltetésénél fogva sajátjává tette. Gondolatelmeinek, értékeinek átadása, továbbterjesztése tehát spontán és igen sokszor akaratlan cselekedet. Legalább is nem jelent a mindennapi életben munkatöbbletet annak, aki vallja őket, mert hiszen, amit hirdet, «tanít», az műveltségének sarkalatos és egyéniségétől el nem választható része. Ellenben ahhoz, hogy egy nép átvegye mindezeket a kultúrértékeket, s a bennük rejlő szellemet beleillessze gondolkodásába, régi világképébe — ehhez már az érzéken és hajlamon kívül elhatározás, akarat

és legfőképpen tudatosság szükséges. Valamit tervszerűen, belátásból átvenni sokkal nagyobb szellemi teljesítmény, mint ugyanazt öntudatlanul átadni. Nem tagadjuk, hogy van viszont tudatos átadás is, öntudatlan átvétellel kapcsolatban. De hogy a magyarság életében ez játszotta a kisebb szerepet, arra vonatkozólag éppen a művelődési áramlatok itthoni sorsáról szóló adatok, tények meggyőző bizonyosságot szolgáltatnak.

Ha így a recipiálást minősítjük a fontosabb cselekménynek, világos lesz előttünk, hogy a művelődési áramlatok befogadásában miért játszott társadalmi előkelő osztályunk mindenkor nagyobb szerepet, mint a «nép». A magyarázat egyszerű: a tudatosság — művelődési, sőt általában nemzeti tekintetben is — a társadalom élén álló legelőkelőbb és leggazdagabb rétegekben szükségképpen nagyobb, mint a tömegben. A középkorban tehát a királyi udvar, az uralkodóház és környezete, a legelőkelőbbek és legműveltebbek csoportja az a központ, amely az «újat» befogadja s ahol ez az új magyar műveltség részévé lesz, hogy azután felülről lefelé egyre szélesebb körökben terjedjen el, előbb a nemesség, majd a nép között. A nyugati szellemi áramlatoknak ez volt a tipikus útja. Mindenki tudja, hogy pl. a renaissance életfelfogása, a humanizmus gondolatvilága nem a nép körében honosodott meg először, hanem a királyi kancelláriában, a legműveltebb emberek munkahelyén, s azután az udvarból haladt tovább. De még a népies jellegűnek látszó és eredetileg a tömegekre számító vallásos mozgalmak is ezt az irányt követték. A XIII. században a ferencesek és dominikánusok először a királyi család gyóntatói lesznek, és csak midőn már itt megkedveltették az új életideált, fordulnak a szélesebb rétegekhez. A művelődési elemek tehát a társadalom egyes rétegeit összekötő csatornákon át szivárogtak szét. Eleve a siker biztosítéka volt, ha ezt az utat valamely újabb törekvés nyitva találta maga előtt. Amelyik másképp próbálkozott és alulról akart felfelé haladni, nem ért el nálunk eredményt, mint pl. a huszitizmus sem.

Ahhoz, hogy a művelődési elemek a főrangúak köréből

leszállva, a társadalom egyre nagyobb számú csoportjainak tulajdonává legyenek, hosszabb-rövidebb időre van szükség. Könnyen megeshetik tehát, hogy az előkelők már régen elhagyták azokat a formákat, amelyek alantabb az újdonság ingerével hatnak. Így ugyanabban az időben más jellegű lehet a főrangúak műveltsége, mint a köznemességé és polgárságé, s ezeké ismét más, mint a népé. Mai művelődésünkben meglehetősen gyorsan mosódnak el a határok, de minél messzebbre megyünk vissza történelmünk fonalán, annál élesebben különülnek el ugyanazon időben a magyar társadalom rétegei mint egymást követő szellemi mozgalmak képviselői. A legismertebb példát említjük csak fel, a XV. század végéről. Mialatt Mátyás környezete a renaissance neoplatonikus bölcséleti kérdésein tűnődik, Temesvári Pelbárt a gótika szellemében tart Budán prédikációkat, a nép pedig az életbölcseiség törvényeinek Beda Venerabilis azon tanácsait tekinti, amelyeket magyar földre a romanika hozott el s amelyek a XVI. századi kalendáriumok tanúsága szerint népszerűségüket később is megőrizték. Különböző eredetű művelődési elemek a magyar társadalom életének más korszakaiban is fellelhetők, a renaissance előtt éppen úgy, mint utána. Amint társadalmunk nem homogén tömeg, ugyanúgy a magyar művelődés sem egységes egyetlen korban sem. Bár-melyik évtizedet válasszuk is ki, annak keresztmetszetében különböző évgyűrűket fogunk látni egymás mellett. Mint Horváth János oly szépen írja : «A Szent István-féle műveltség majd egy századot vett igénybe, míg irodalmilag megfogható a hazai talajban, s csaknem félezer évet, míg a kolostori irodalomban magyar nyelven elnépszerűsödhetett. Mire azonban a réginek, a hagyományosnak ez a termékeny alászállása megtörtént, íme, akkorára a műveltség-indító magasabb réteg, a főpapság már újat kezdeményezett ; mire évszázados lassú emelkedéssel az alsóbb réteg megközelítené egykori nevelőinek színvonalát, azokat már nem találja ottan, azokhoz képest ő megint alulmaradt, kezdheti előlről, új iskolába törheti magát. Ez a korváltások általános ismert kergetősdije : az egykori indító cserbenhagyja

a végre megindulót, az egykori ösztönző a végre megérkezettet.»¹

Oly általános érvényűnek látszik a műveltségnek ez az említett lefelé való terjedése, hogy a tanulságok alapján analógiájára kell elképzelnünk a kereszténység magyarországi meghonosodását is, lévén ez is művelődési folyamat,² kétségtelenül a legfontosabb, amelyen a magyar nép valaha keresztülment, a legnagyobb átalakulásokat eredményező, de lényegében a többi utána következő mozgalommal megegyező. Melich János nagyjelentőségű megállapításai szerint a kereszténység valóban nem úgy gyökeresedett meg nálunk, hogy olasz, német, szláv papok jártak-keltek a nép között s azt tanították, a keresztény vallás kifejezéseit jelölő szavakat pedig a magyarságnak nem a beléje olvadt szláv keresztények adták át. Fogékonyság iránta először a fejedelmi családban fejlődött ki. Ennek tagjai — mert az erdélyi Gyulák éppen úgy, mint a törzsek fejei, az uralkodócsalád tagjai — mennek először Konstantinápolyba, majd hívnak be idegen papokat s ugyanők nyerik meg az előkelő magyarokat az új vallásnak. Ugyancsak az ő körükben honosodhatnak meg az idegen szavak, hogy ezután a fogalmakkal együtt átvegyék tőlük, környezetüktől — hullámgyűrűszerűen — a szélesebb rétegek. Ha így fogjuk fel a kereszténység elterjedését, elejthetjük azt a feltevést, hogy a pannóniai szlovének nagy tömegeinek kellett a honfoglalás után a magyarságba beolvadniok, amire különben, az említett nyelvészeti megoldáson kívül, semmi bizonyíték sem volt.³ Minthogy azt adatszerűen tudjuk, hogy pl. a XVIII. században francia vagy latin szavak a nélkül kerültek be nyelvünkbe, hogy ilyen nemzetiségű népelemek beolvadtak volna a magyarságba, joggal tételezhetjük fel, hogy a keresztény vallás

¹ *Az irodalmi műveltség megoszlása.* Magyar humanizmus. Bp. 1935. 165. l.

² Ezt a szellemi-mozgalom jellegét kiemelte Hóman Bálint: *Magyar Történet.* I. 198. l.

³ Melich J.: *A jövevényszavak átvételének módjáról.* Magyar Nyelv. 1933. I. skk. l.

szláv szavainak átvétele is egy társadalmi előkelő réteg tudatos munkája volt.

Mindez valószínűsíti feltevésünket a kulturális áramlatok magyarországi meggyökeresedésére és a vezető magyar rétegek szereplésének tudatos voltára vonatkozólag. Ha elméletünk az ellenmondásokat megszünteti, az eddig homályos jelenségeket élesebb vonalakkal emeli ki és legfőképpen, az egymást követő szellemi áramlatok elterjedésére ugyanazon alapelvek segítségével kellő magyarázatot nyújt, nem mondhatjuk, hogy felesleges. Mint kutatási mód bizonyára nem utasítható eleve vissza.

Feltevéseinket azonban tovább is fűzhetjük. Meglepő ugyanis az a kapcsolat, amely a művelődési elemek magyarországi meghonosodásának módja és társadalmunk élete között van. Az a körülmény, hogy az átvételt ugyanaz a réteg végzi el, amely az ország sorsának intézésében vezetőszerepet játszik, megkönnyíti a nyugati szellemi áramlatok tartalmának asszimilálását. A nép, a tömegek az eredeti formában kapott gondolatokkal talán semmit sem tudnának kezdeni, ellenben egy kisszámú, vagyonilag is kedvező helyzetben élő csoport, amelynek tagjai tudatában vannak kötelességeiknek, simán tudja azokat befogadni és feldolgozni, azaz a magyarság egyéniségéhez átalakítani. Az ily módon asszimilált, magyarrá lett művelődési elemeket adja át azután, immár érthető, magyar formában a tömegeknek, lényegesen megkönnyítve azok munkáját. A tevékenység, amelyet az előkelő osztály folytonosan, hivatásszerűen végez, oly fontos az egész magyarság szempontjából, hogy méltán illeti meg ezért nagyobb vagyon és hatalom. De csak addig, amíg valóban ki is veszi részét a közös munkából. Ha elkülönül a magyar társadalomtól, ha nem marad vele szoros összeköttetésben, ha megszakítja vele az érzelmi és szociális kapcsolatot, akkor nem tudja többé végezni műveltségátvevő és áthasonító munkáját s ezzel nemzeti szempontból elvesztette létjogát. Nem az a lényeges tehát a legfelső társadalmi réteg működésének elbírálásánál, hogy tagjai kizárólag magyar származásúak-e vagy vannak-e köztük külföldi eredetűek, hanem hogy jellege és célkitűzései milye-

nek. A középkor folyamán a magyar király környezetében sok volt az idegen származású, ez a körülmény azonban csak megkönnyítette a művelődési elemek átvételét, a nélkül, hogy a magyar jelleg veszélybe került volna. A bevándorló előkelők ugyanis gyorsan elmagyarosodtak, elsajátították új környezetük gondolkodásmódját, életfelfogását, kétségtelenül azért, mert a magyarok tették ki mindenkor az előkelők többségét.

A külföldi szellemi áramlatok meggyökeresedése tehát szoros kapcsolatban van a magyar társadalom életével, olyanmódon, hogy a befogadás és áthasonítás a társadalom életének jelentős részét teszi ki. A kapcsolat — a történeti kutatómunka szempontjából — fontos következményekkel jár. Ily módon ugyanis megkapjuk azt a szilárd alapot, amelyre a művelődési áramlatokat, azok magyarországi sorsát vonatkoztatni lehet. Sok önkényeskedéstől óvhatjuk meg magunkat, ha a szellemi mozgalmakról szólva, állandóan szemmel tartjuk a magyar társadalom mindenkori szerkezetét és ahhoz viszonyítjuk őket, sőt azon mérjük le hatásukat. Csak a társadalmi fejlődés ismerete alapján dönthető tehát el, hogy egy külföldi szellemi áramlatot mikor tekinthetünk már magyar jellegűnek és melyik időponttól kezdve mondjuk, hogy annak már nemcsak külsőségei állapíthatók meg nálunk, hanem szellemi tartalma is magyarrá lett. Tár-gyunkra térve, melyik a magyar renaissance, melyik a magyar barokk kora.

Készséggel elismerjük, hogy e tekintetben is különböző nézetek egyforma joggal érvényesülhetnek. Tehát egy szellemi áramlatot már akkor magyar jellegűnek nevezhet valaki, ha az a legelőkelőbbek körében otthonossá lett s ott gondolat-elemei az első ötvöződést elnyerték. Ugyanilyen joggal mondhatja azonban egy másik kutató, hogy ő csak attól kezdve számítja az illető áramlat magyar uralmát, amióta gondolatai magyar nyelven nyertek kifejezést. Akit pedig első sorban a nép szerepe érdekel, az a legszélesebb tömegek műveltségére gyakorolt hatás nyilvánulását, a gótikus, renaissance vagy barokk motívumoknak a nép életében való feltűnését tekintheti döntő tényezőnek. Mindegyik előadás

ugyanazt a folyamatot vizsgálja, de különböző szempontból. A különbség alapja az az értékítélet, amellyel a kutatók az előkelők szerepét, a magyar nyelv érvényesülését vagy a nép műveltségét helyezték előtérbe. Judiciumra tehát még ennél az egyszerű történetírói munkánál is szükség van. De ugyanúgy logikára is. Mert amennyire indokolt lehet a felsorolt s a többi, nem is említett felfogások mindegyike, éppen olyan kevésbé fogadható el helyesnek egy és ugyanazon előadásban a vizsgálódási szempontok önkényes felcserélése, tehát, hogy például a renaissance magyar jellegét a legelőkelőbb körökre gyakorolt hatás alapján állapítsuk meg, ellenben a barokkét már a köznemességre vonatkoztatva.

MÁLYUSZ ELEMÉR.

NAGYNÉMET ESZMÉK IRODALMI VISSZHANGJA.

Arany Lászlónak *A hunok harca* című költeménye, melyet a Kisfaludy-Társaság 1874-i közülésén olvasott fel, lényegében ikeszerű, komor hangú intelem a zsibbadt csöndben, halálos nyugalomban elmerülő magyarsághoz. A magyar nem vesz észre, hogy létét olyan ellenség fenyegeti, mely fegyvereit, harci módszereit egy évezred óta változtatva, most mohó gazdasági terjeszkedéssel «szedi, bontja» laza földünket; nem veszi észre azt sem, hogy ez az ellenség röpiratok és hírlapi cikkek útján költi a világ számára népünk haldoklásának, pusztulásának hírét és lesi a pillanatot, melyben «ővé lesz a magyar bőre». A költő feltárja a hún és gót faj örök harcát a mondák ködében és a történelem világánál; ez a harc súlyos örökségként szállott Csaba utódaira, a magyarokra; meg-megújul a küzdelem, nincsen benne sem győző, sem legyőzött, de az ősi ellenség népünk számára talán sohasem volt veszedelmesebb, mint most, amikor nesz-telenül, senkit sem bántva közelg a kőszén, mozdonyok, katlanok, hajók, gépek ártalmatlan fegyvereivel. Ezzel a hódítóval a magyarság csak akkor tud sikerrel szembeszállni, ha a délibábok káprázatától megszabadulva, bátor szívét, józan esztét lankadatlan szorgalommal párosítva, a haza haladásának szolgálatába állítja.

Gyulai Pál¹ és Voinovich Géza² finom megérzéssel tárták fel Arany László költeményének eredeti szépségeit: megkapó megjelenítő erejét, sajátos műfaji jellegét, újszerű, emelkedett nyelvét, de a költemény szellemi hátterének meg-

¹ *Budapesti Szemle*, 1899. 97. k. 129—131. l.

² *Arany László*. Különny. az *Új Magyar Szemle* 1900. évi XII. számából. Budapest, 1901.

világítása nem lehetett feladatuk. Ezt a szellemi háttérrel vizsgálva, talán nemcsak *A hunok harcát* s a hozzá hasonló hangulatú és célzatú költői alkotásokat értjük meg teljesebben, hanem egyúttal nagy vonásokban tisztázzuk a magyar-német szellemi érintkezések olyan fejezetét, melynek tanulmányai ma mindenképpen figyelmet érdemelnek.

I.

Arany László költeményének háttérében körülbelül másfél évtizedes sajtóhadjárat áll, melyet német és osztrák körök indítottak a magyarság ellen a magyarországi németiség vélt sérelmeinek hangoztatására és orvoslására.¹ Ez a sajtóhadjárat a magyar közvélemény egy részében ellenszenvet váltott ki a birodalmi német és osztrák nacionalista körökkel szemben, külpolitikai vonatkozásban néhány évre megterhelte a magyar-német viszonyt, az egy hazában élő magyarság és németiség testvéri egyetértését azonban csak látszólag zavarta meg. A birodalomból és Ausztriából kiindult sajtóagitáció a legújabb időkig kétségkívül az egyetlen ék volt, mely a magyarság és németiségünk közé verődött, de végső következményeiben az intelligencia túlnyomó részében sietette a teljes külső és belső asszimiláció folyamatát.

A publicisztikai harcnak több hulláma volt; a harc szenvedélyes légköre és szellemi tartalma a birodalmi német közvélemény egy részében már az 1868-i magyar nemzetiségi törvény tárgyalása folyamán kialakult,² de csak a franciák fölött aratott győzelem és a birodalom alapítása után hatalmasan felduzzadt német öntudat adott a sajtótámadások-

¹ A sajtóvita fontosabb könyveit, röpiratait, cikkeit összeállította és — velünk szemben erősen elfogultan — ismertette Heinrich Wastian: *Ungarns Tausendjähung im deutschen Lichte*. München, 1896. V. ö. még: *Handbuch des Deutschtums im Auslande*. Herausg. vom Allgemeinen Deutschen Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande. Berlin, 1904.

² Már ekkor, mint később is állandóan, az erdélyi szászok sérelmei álltak a vita előterében. V. ö. Charles Boner: *Siebenbürgen*. Land und Leute. Leipzig, 1868. — Adolf Ficker: *Die Völkerstämme der Österreich-ungarischen Monarchie*. Wien, 1869.

nak igazi lendületet. A német értelmiség egy része az államegység és népegység kialakulásának folyamatát a birodalom létrejöttével nem tekintette lezártnak, sőt fájdalmas csalódással látta, hogy az új birodalom a bel- és külpolitikában egyaránt kompromisszumokra kényszerül, melyek szerinte a németiség belső népi erőit nemcsak számításon kívül hagyták, hanem egyenesen veszélyeztették.¹ Ez a réteg az 1871-ben megvalósult «kisnémet» megoldást elhibázottnak tartva, továbbra is az 1848. óta egyre határozottabban kibontakozó «nagy német» terveket szötte: az osztrák tartományok egyesítését a birodalommal, a keleti határok kitolását a Njemen vonaláig, délkeleten pedig német befolyás alatt álló nemzeti államok létesítését a Fekete-tengerig. E tervek és törekvések leghatékonyabb szellemi rugója a német egyetemességbe vetett hit volt, ez a hit pedig a középkori császárság dicsfényes képéből merített erőt és történeti igazolást. Wagner Richárd mondotta 1865-ben, hogy a német dicsőség képzete nem választható el a középkori német császárság, vagy hozzá hasonló birodalom feltámasztásának vágyától, s hogy ennél a gondolatnál még a legbékülékenyebb német embert is hatalmi mohóság, más népek leigázásának szándéka fogja el. Ezt a felismerést meggyőzően igazolták a nagy német mozgalom szellemi vezetői. A középkori német császárság távoli, elérhetetlennek látszó ábrándképe mellett azonban a nagy német eszmekörnek közelebb álló politikai és szellemi táplálói is voltak. II. József racionalista, gyakorlati célzatú államterve a nagy német publicisztikában hatalmas nemzeti egység-állam megteremtésének tragikusan összeomlott kísérletévé magasztosult, intő és ösztönző példát adva a jövőre.² Még

¹ L. az itt elmondottakra nézve Adolf Rapp: *Der deutsche Gedanke, seine Entwicklung im politischen und geistigen Leben seit dem 18. Jahrhundert.* Bonn u. Leipzig, 1920.

² Hogy a jozefinizmus ma, a népgondolat jegyében terjeszkedő németiség előtt is eleven példaként áll, azt meggyőzően bizonyítják a jelenlegi Németország vezérének következő sorai: «Joseph II., römischer Kaiser der deutschen Nation, sah in fliegender Angst, wie sein Haus, auf die äusserste Kante des Reiches gedrängt, dereinst im Strudel eines Völkerbabylons verschwinden müsste, wenn nicht

hatékonyabb ösztönzést kapott a nagynémet mozgalom a német egyetemesség romantikus hirdetőitől, főképpen A. W. Schlegeltől és Fichtétől. Schlegel a német nyelvben látta a közeljövő világnyelvét, a latin nyelv örökösét, a német kultúrában a jövő világkultúráját, mely hivatva lesz az egymás ellen törő nemzetek között békés egyetértést teremteni. Ezt a hitet néhány évvel később Fichte beszédeiben azzal a mérész történelmi feltevessel táplálta, hogy voltaképpen a germánok vándorlásai teremtették meg Európa népeit; Németország Fichte szerint Európa anyaországa, s az új latin népek csak a germánok leszármazottai.¹ Ezek az álmok és ábrándok újra kísértenek a nagynémet mozgalomban, éppen úgy, mint a német testnevelés úttörőjének, Friedrich Ludwig Jahnnak gondolatai. Jahn először azonosította a haza fogalmát a népiség («Volkstum») fogalmával, s ezzel az azonosítással az 1871-ben létrejött birodalomnál jóval hatalmasabb egység célképét vetítette a németiség elé, főképpen pedig minden kisebbségvédelmi tevékenységnek mélyebb értelmet adott. A nagynémet gondolkör többi szellemi előkészítőjét — Ernst Moritz Arndtot, Wilhelm Heinrich Riehl és a történetíró Heinrich von Treitschkét — figyelmen kívül hagyva, csupán Paul de Lagarde politikai hitvallására kell még utalnunk. Lagarde a német probléma megoldásának súlypontját — szellemi elődeihez hasonlóan — szintén a monarchia országaiban látta; ezeket a németiség túlsúlyának biztosítására sűrűn tele akarta rakni német telepekkel, meg-

in letzter Stunde das Versäumte der Väter wieder gutgemacht würde. Mit übermenschlicher Kraft stemmte sich der Freund der Menschen gegen die Fahrlässigkeit der Vorfahren und suchte in einem Jahrzehnt einzuholen, was Jahrhunderte vordem versäumten. Wären ihm nur vierzig Jahre vergönnt gewesen zu seiner Arbeit und hätten nach ihm auch nur zwei Generationen in gleicher das begonnene Werk fortgeführt, so würde das Wunder wahrscheinlich gelungen sein. Als er aber nach kaum zehn Jahren Regierung, zermürbt an Leib und Seele, starb, sank mit ihm auch sein Werk in das Grab, um nicht wiedererweckt, in der Kapuzinergruft auf ewig zu entschlafen.» *Mein Kampf*. 30. Aufl. München, 1933, 79. l.

¹ L. A. Rapp: i. m. 50. l.

győződése szerint ezzel az egyedüli lehetőséget adva Ausztria megmentésére.

Ezekből a gondolatokból tevődik össze a nagynémet mozgalom programja : befelé a népi-nemzeti erők tudatosítása és fokozása, kíméletlen eltiprása és üldözése mindannak, ami fajilag és szellemileg nem német, kifelé a német kisebbségi szigeteknek a népi egység tudatában való összefogása. A népi öntudat hirdetői ezeket a kisebbségi szigeteket először nyelvükben és műveltségükben akarták egészséges tartalékként a német néptest számára megőrizni, hova-tovább azonban kalandos elméleteket fűzve az anyaországtól elszakadt németek településtörténetéhez és műveltségterjesztő hivatásához, a kisebbségek lakta területek kulturális, sőt politikai vezetésére is igényt emeltek. Természetes, hogy a nagynémet gondolkodás a monarchiával 1879 óta fennálló szövetséget is egészen másképpen értékelte, mint a hivatalos német külpolitika. Ebben csupán eszközt látott a németiség elnyomására, holott legfőbb törekvése éppen az volt, hogy a Habsburgok alatt élő németiség uralmát minden eszközzel, ha kell, fegyverrel is biztosítsa. A nagynémet program — a birodalmon belül élő idegen néptörödékek erőszakos beolvasztása, a külföldön élő németiség erőteljes védelme — bántó ellentmondást rejtett ; ezt a mozgalom publicistái is érezték, de naiv meggyőződésük az volt, hogy a német felsőbbrendűségbe vetett fanatikus hitükkel szemben minden bírálatnak el kell némulnia. Újra meg újra arra hivatkoztak, hogy a népek nem egyforma értékűek s hogy sértés lenne a németeket egy sorba állítani a csehekkel vagy a magyarokkal, mikor a németiség századokon keresztül számtalan bizonyítékát adta fölényének.¹ Kivételt ennek a gondolatsornak magyar vonatkozásai szempontjából egyedül List Frigyes politikai felfogása alkot ; ő is nagyszabású telepítéssel kívánta a monarchia németiségét erősíteni, a magyarországi német telepések legfőbb feladatát azonban abban látta, hogy az ország művelődésének emelésére fenntartás nélkül — népi sajátosságuk

¹ L. A. Rapp : i. m. 332. l.

feláldozásával is — jó magyarokká váljanak.¹ Hatalmas germán-magyar birodalomról álmódott, melynek irányításában egyformán részt juttatott a német, meg a magyar szellemnek. A nagy nemzetgazdász merész, de jóhiszemű elgondolásának azonban legfeljebb lenéző mosoly jutott akkor, amikor a hatalmi terjeszkedés mámorában egymást kergették a fantasztikusnál fantasztikusabb nagynémet tervek.

Még fokozottabb mértékben voltak meg a német népvédelmi törekvések hangulati előfeltételei Ausztriában; ² itt Julius Krickl, az első bécsi tornaegyesület (Erster Wiener Turnverein) megalapítója, baráti körével mindjárt a kiegyezés után megkezdte a német nemzeti érzésű értelmiség szervezését és 1868. február 15-én kész politikai programmal lépett a nyilvánosság elé.³ Igazi lendületre ez a német mozgalom azonban csak 1880 körül kapott. A bécsi Deutscher Leservereinben, majd a Deutscher Clubban (1880) Georg von Schönerer és a Deutschnationaler Vereinben (1882) Engelbert Pernerstorfer vezetése alatt tömörült intelligencia ⁴ a dualizmus megalakulása óta mindinkább eltávolodott az államgondolattól, nem a soknyelvű és népű monarchiát tekintette igazi hazájának, hanem azt a meggyőződést vallotta, hogy népi jellegét teljesen csak a birodalomhoz való csatlakozás által biztosíthatja. Taaffe kormányrendszere, mely a monarchia németjeit és szlávjait egymás ellen játszotta ki, fokozta ezt az idegenkedést az államgondolattal és államvezetéssel szemben és megerősítette azt a törekvést, hogy a németség — addig is, míg a birodalomhoz való csatlakozás megvalósulhat — saját erejéből teremtsen elő a biztosítékokat

¹ Érthető, hogy a sajtóvita magyar résztvevői ismételten hivatkoznak List Frigyesre. L. Halász Sándor: *Mit akar a Schulverein?* Budapest, 1882. 27. l. és dr. Heinzes *Anklageschrift «Hungarica» im Lichte der Wahrheit*, Pressburg & Leipzig, 1882, 123. l.

² L. Paul Molisch: *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Österreich*. Jena, 1925. — Herwig (Eduard Pichl): *Georg Schönerer und die Entwicklung des Alldeutschtums in der Ostmark*. Wien, 1912—1923.

³ L. Paul Molisch: i. m. 72. l.

⁴ L. Herwig: i. m. I. k. 104. s. kk. l.

népiségének csorbítatlan megtartására. Természetes, hogy először ebben a légkörben érlelődött gyakorlati szervezetté a német népiség védelmének gondolata. 1880. július 2-án Bécsben megalakult a Deutscher Schulverein in Österreich, 1881. májusában megindult a német nemzeti iránynak Schönerer alapította, kéthetenként megjelenő folyóirata *Deutsche Worte* címmel, majd mikor a zsidókérdés körül támadt ellentétek a mozgalom keretein belül szakadásra vezettek, Langgassner lapja *Unverfälschte Deutsche Worte* (1883) és Heinrich Friedjung hetilapja *Deutsche Wochenschrift* (1883) címmel. A mozgalom lassanként Ausztria egész németiségét tevékenységre bírta: gyors egymásutánban alakult nemzetvédelmi egyesületek szervezték a harcot a hivatalok, iskolák német nyelve s a németiség gazdasági érvényesülése érdekében. Az osztrák-német iskolaegyesület közvetlen célja szintén az volt, hogy a monarchia vegyes lakosságú területein német iskolák felállítását és működését támogassa; 1883 végén az egyesületnek már 761 helyi csoportja és kerek 100,000 tagja működött. A szervezet szellemi központja mindvégig Bécs maradt, néhány helyi csoport azonban (pl. a gráci) csakhamar a központnál is élénkebb tevékenységet fejtett ki, igazán harcrakész hívei pedig a csehországi németek lettek, akik egyéb — szorosabb értelemben vett — politikai kérdésekben is a legszenvedélyesebben szálltak síkra a nagynémet megoldás mellett. A magyarországi német értelmiségből Schröer Károly Gyula, a bécsi műegyetem germanistája szerepelt az egyesület alapítói között s kétségkívül ő volt az első vezetőségnek legszélesebb látkörű, legképzettebb tagja. Állandóan érintkezve a birodalmi nacionalista szervezetekkel, 1879-ben Berlinben kiadott tanulmányában (*Die Deutschen in Österreich-Ungarn und ihre Bedeutung für die Monarchie*) nagy történelmi készültséggel és éles kritikai pillantással foglalta össze a Habsburg-uralom alatt élő németiség védelmének irányelveit és távolabbi céljait, programot adva ezzel az alakulóban lévő szervezet számára is. Schröer azonban nem tekintette magát németiségünk képviselőjének, s így a német-osztrák iskolaegyesület megalakulása nem állott kimutatható kapcsolatban a magyar kormány nemzetiségi

politikájával szemben támadt mozgalommal. A nagynémet irány osztrák képviselői a magyarországi németiség érdekében indított propagandájuk súlypontját ekkor még a birodalmi német szervezetekbe helyezték át, ahol munkájuk saját szempontjukból veszélytelenebbnek, az ügy szempontjából pedig hatékonyabbnak ígérkezett. Csak később, 1900 körül, a délvidéki «magyar-német néppárt» megalakulásával kapcsolatban állottak az osztrák nagynémet körök közvetlen mozgatóként a magyarországi német nemzetiségi törekvések mögött.¹ Propagandájuk eredményeképpen 1907-ben Bécsben megalakult a Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn, mely 1912-től kezdve évnegyedes folyóiratában (*Deutschungarn*) szórta rágalmait a magyarság nemzetiségi politikájára.² A mozgalomnak ez a szaka azonban már nem tartozik az itt tárgyalt sajtóvita keretébe.

Kezdetől fogva a hazai viszonyokat kísérte figyelemmel az osztrák példa nyomán 1881 őszén Berlinben megalakult *Allgemeiner Deutscher Schulverein*, mely 1908-ban a külföldi németiség érdekeinek védelmére szolgáló szövetséggé alakulva át, ma is működik. Az alapítási terv szerint az egyesületre első sorban a magyarországi és erdélyi németiség helyzete miatt volt szükség. A tervet kemény szavakkal támadja a magyarságot, «mely a németeknek nemcsak a török uralom alól való felszabadulását, hanem egész műveltségét is köszönheti», s most, íme hálátlanul a felszabadítók és kultúrát terjesztők elnyomásával fizet.³ Ismert szólamok ezek: a magyarság ellen indított sajtóhadjárat folyamán hol rikitőbb, hol halványabb változatban állandóan visszatérnek. Jellemző, hogy a német iskolaegyesületben Paul Samassa osztrák politikusnak jutott a vezetőszerp s a szer-

¹ V. ö. E. Steinacker: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Bewegung im ehemaligen Ungarn*. Deutsche politische Hefte aus Grossrumänien 1921, 2—4., 1922, 1., 8., 11., 1923. 7—8., 1924. 5—6., 1927. 5—6., 9—10. füzet.

² L. *Deutschungar* című cikkemet: *Deutschungarische Heimatblätter*, 1931. 81—91. l.

³ L. E. Barta und K. Bell: *Geschichte der Schutzarbeit am deutschen Volkstum*. Dresden, é. n. 127. l.

vezet többi, igazán aktív tagja is vagy osztrák származású vagy közvetlen kapcsolatot tart fenn szélsőséges osztrák nacionalista körökkel. Ebből az egyesületből indul ki a publicisztikai harc második, legerősebb hulláma. A nagynémet eszmék szolgálatában álló legjelentősebb szervezet, az 1890. júliusában megalakult *Alldeutscher Verband* átfogó politikai programot adott a német nemzeti érzésű intelligencia körében, az osztrák és német iskolaegyesületben immár két évtized óta élő törekvéseknek. Közvetlen feladatának ugyan a németiség erőteljes gyarmatpolitika útján való terjeszkedését tekintette, — s ez új cél volt az iskolaegyesület programjával szemben — de ezen túlmenően arra akarta nevelni a németeket, hogy a világ minden pontján — bárhová is vesse őket a sors — nem megtúrt vendégeknek, jövevényeknek, hanem teljesjogú polgároknak érezzék magukat, akik mögött hatalmas birodalom tekintélye és támogatása áll. A nagynémet szövetség alapítói szerint a népek harca nem egyes államok ügye, hanem az egész népiség létét érinti. A németiségnek tehát a földkerekség minden részén tudatára kell ébrednie annak, hogy összetartozik s éreznie kell az anyaország segítő és megtartó erejét.¹ A szövetség keretében ilyen módon a külföldi németiség védelmének rugalmas jelszava alatt lényegében tovább folyt az a terjeszkedő propaganda, melyet először egyéni vállalkozók, majd a német iskolaegyesület bizalmi emberei irányítottak. A német és osztrák magyarellenes sajtóhadjárat szellemi tartalma több mint másfél évtized folyamán szintén nem változott, csak lendülete erősödött vagy gyengült; mikor a nagynémet szövetség 1890 után elindítja a publicisztikai harc harmadik hullámát, ez már nem hoz új gondolatot és mozzanatot, hiszen a nagynémet eszmekör egész szellemi fegyvertára kezdettől fogva teljes készütségben előttünk áll könyvekben, röpiratokban

¹ L. *Handbuch des Alldeutschen Verbandes*. 9. kiad. München, 1905. Ebben: Lutz Korodi: *Die deutschungarische Frage* 59—63. l. — Bár nem tartozik tanulmányunk keretébe, az itt ajánlott «szakirodalomból» magyar vonatkozásuknál fogva kiemeljük a következő füzeteket: Hungaricus: *Das magyarische Ungarn und der Dreibund*, J. Korn: *Die Deutschenverfolgung in Ungarn*.

és cikkekben. Joggal alkalmazta tehát ezekre a védekező magyar sajtó a «pángermán» jelzõt, mely ekkor tűnik fel publicisztikánkban, késõbb azonban tartalmában mindinkább elhomályosul. Egyébként ennek a harmadik hullámnak igazi ereje sem volt már: nem keltett különösebb visszhangot sem a magyar, sem a német közvéleményben. A publicisztikai harc ellanyhulása már 1883 óta megfigyelhetõ, s ebben kétségtelenül része van Bismarck diplomáciai mûvészetének. A nagy kancellár nemcsak helytelenítette a hatalmi ábrándokat kergetõ nagynémet körök beavatkozását a magyarországi németiség sorsába, hanem több ízben határozottan leintette a túlbuzgó «népvédelmezõket». 1874-ben Schweinitzhez, Németország osztrák-magyar követéhez, 1883-ban pedig a birodalom magyarországi helyettes konzulához írt levelében kemény szavakkal elítéli a magyar-német viszony felelõtlen kútmérgezõit.¹ Magatartása erõsen hozzájárult ahhoz, hogy — fõképpen a birodalom és a monarchia között 1879-ben megkötött szövetségi szerzõdés óta — a birodalmi kormánykörök növekvõ rosszalása kísérte a nagynémet sajtóizgatást, mely ilymódon egyre inkább elszigetelõdött és veszített hatóerejébõl.

II.

Arany László költeményét — mint látjuk — a publicisztikai harc elsõ hulláma sugallta. A költõ «hõs Eduard Kattner» és «vitéz Franz von Löher» alakját idézi, akik azon vannak, hogy a magyart «felborzolt tollal» leverjék, pörrel letiporják. Eduard Kattner a nagynémet eszmék szürke közkatona volt, akinek a magyarországi németiség érdekében írt néhány cikke figyelmet keltett ugyan, de a harc további folyamán eltűnt a hadszíntérrõl, s nevét ma már a német népi mozgalmak történetírói sem ismerik. Franz von Löher (1818—1892) müncheni egyetemi tanár, történetíró és etnológus, ellenben a német ügy legszívósabb és legnagyobb készütségû harcosa volt. Az õ ujságcikke az augsburgi *All-*

¹ L. Bellaagh Aladár: *Nagynémetek rólunk*. Magyar Figyelõ, 1916. 164—185. l.

*gemeine Zeitungban*¹ indítja meg a német sajtótámadásokat, s bizonyára nem véletlen az sem, hogy a publicisztikai harc éppen az ő halála után feltűnően elcsendesedik. Löher első cikkéből, vagy — mint ő állítja — az ellene támadt felháborodás és tiltakozás visszhangjaként alakult ki 1874-ben Lipcsében kiadott terjedelmes kötete *Die Magyaren und andere Ungarn*, mely egy évtizeden keresztül mint valami ősforrás táplálta és a tudományos hitelesség látszatával ruházta fel a német sajtó szenvedélyes kifakadásait a magyarság ellen.² Löher széles történelmi visszapillantás, részletes, de rendszeretlen tájleírás és a magyar föld gazdasági erőforrásainak ismertetése keretében kritikai vizsgálat alá veszi a magyar állami életet, főképp természetesen kormányaink politikáját a nem magyarajkú népességgel szemben. Fejtegetéseinek mindenképpen a tárgyilagosság látszatát igyekszik adni. Nemcsak az előszóban hangsúlyozza őszinte magyarbarátságát, hanem főképpen a magyar földművelő nép és a magyar nő jellemzésében igazán nem fukarkodik elismerő jelzőkkel. A magyar paraszt Löher szerint a nemzet igazi ereje, egészséges, friss energiákkal teli embertípus, akiről csak a tudatlan hiszi, hogy félvadon, tétlenségben él. Életmódjában, gondolkodásában valami előkelő, nemes vonás van; ³ nincs nála jobb bajtárs, hűségben, becsületességben, őszinteségben hasonlíthatlanul különb akár az angolnál, akár a franciánál vagy az olasznál.⁴ Hasonló elismerő bírálatot kap a magyar nő

¹ *Vom Sprach- und Völkerstreit in Ungarn*. 1873. 4. sz. V. ö. 1880. 344., 1881. 164., 1882. 51. sz.

² A Löherre vonatkozó hivatkozásokat l. különösen: *Das Erwürgen der deutschen Nationalität in Ungarn*. München, 1874. (Löher előszavával.) — L. Gumplovicz: *Das Recht der Nationalitäten und Sprachen in Österreich-Ungarn*. 1879. — *Flugblatt dem Deutschtum zum Schutz und Trutz*. Berlin, 1881. — C. Ludolf: *Sprachen- und Völkerkampf in Ungarn*. Leipzig, 1882. — R. Heinze: *Hungarica*. Eine Anklageschrift. Freiburg und Tübingen, 1882. — Löher mellett a nagynémet publicisták történelmi és statisztikai anyagért főként J. H. Schwicker könyvéhez fordultak: *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien und Teschen, 1881.

³ Löher: i. m. 84. l.

⁴ U. ott 90. l.

is, akinek — mint Löher mondja — lelkesedésben, önfeláldozásban, hazaszeretetben nincsen párja. A német asszony bizony nyomába sem ér műveltségben és a haza ügyei iránt való érdeklődésben. «Ach, wenn unsere deutschen Frauen nur etwas von dieser heissen Vorliebe für ihr Volk und Vaterland, von diesem unruhigen Verlangen besäßen, seine Bedürfnisse zu verstehen und zu fördern.»¹ Persze, elfogultsága itt is kitűnik: a hazafias gondolkodású nők szerint egymás között mégis csak szívesebben pletykáznak németül, mint magyarul. A magyar föld és társadalom életnyilvánulásainak szemléletében ismételten találkozunk rokonszenvet színlelő megjegyzésekkel. Számunkra azonban ezeknél a csaléteknek szánt részleteknél nagyobb figyelmet érdemel az a körülmény, hogy Löher könyvéből élénk tárul a publicisztikai harc egész szellemi tartalma. A sajtóvita többi résztvevői csak az ő gondolatait és érveit ismétlik, fokozzák és színezik meg erősítik új bizonyítóanyaggal. A vita szellemi tartalma lényegében három pontban foglalható össze.

Központjában a magyarországi németiség elnyomásának vádja áll. Ez a vád — mint a publicisztikai harc megindulásának közvetlen oka — az összes támadók érzése szerint a legszélesebb bizonyításra szorul. A németek elnyomása Magyarországon a tatár és török pusztításánál is nagyobb csapás — írja a *Preussische Jahrbücher* 1872-i májusi számának egy ismeretlen cikkírója (*Ungarn, und die Sachsen in Siebenbürgen*) — mert azok gyorsan múló szélviharként csupán leveleket téptek az ágakról, míg a mai Magyarországon fölülkerekedett chauvinizta hullám gyökerestül pusztítja ki a németiség életfáját. A németek elnyomásának végső oka a féktelen németgyűlölet, a magyar ember legmélyebben gyökerező érzése. Ezt a gyűlöletet a történet tapasztalatain és a német terjeszkedéstől való félelmen kívül nem kis részben a magyar úrhatnomság, valami sajátságos társadalmi góg táplálja, mely megvetéssel fordul el a németeket jellemző kalmár és iparos kispolgári életformától.² Híven tükrözte ezt a gyűlöletet a magyar sajtó a legutóbbi német-francia

¹ U. ott 123. l. v. ö. 178. l.² Löher: i. m. 363. l.

háborúban ; ez a sajtó félreismerhetetlenül a francia ügyet szolgálta s a német «barbársággal» és «erőszakkal» szemben a francia nemzet érdekében a művelt világ összefogását sürgette. A németiség s általában a nemzetiségek elnyomása Magyarországon sajtóságos színjátéokra vezetett : egy nép az államban élő többi nép adóját arra használja fel, hogy ezeket népi kultúrájukban elnyomja.¹ Löher és követői, különösen Friedrich Rudolf Heinze,² a heidelbergi egyetem büntetőjogásza, természetesen keserű gúnnyal támadják a némagyarusítást is : ez szerintük a legfurcsább magyar különlegesség, mely sikerét a német polgár úrhatnamságának, a társadalmi felemelkedés ösztönének köszönheti. «In England und Frankreich fällt es keinem Menschen ein, den Göschen oder Brand oder Hausmann oder Schneider zuzumuthen, sie sollten ihren guten ehrlichen Namen besseren Fortkommens willen umtaufen».³ A furcsa magyar specialitás leglelkesebb híve a zsidóság. A zsidó különös szeretettel választ régi, történelmi csengésű nevet : Schlesingerből Szilágyi, Löwenmuthból Bátori, Seifensteinerből Szapári, Kohnból Hunyadi, Eierstockból Thököli és Jeitelesből Inkei lett, s természetes, hogy a magyar dicsőség káprázatától elvakított német polgár sem akar hazafiságban a zsidó mögött maradni.⁴ Mindnyájan tudjuk, hogy ez az érvelés a mai német sajtóban is gyakran visszatér a magyar nemzetiségi politika bírálatával kapcsolatban. A sérelmek és vádak indokolásában a röpiratok és cikkek szerzői általában II. József racionalista egységállamának felidézéséből indulnak ki. A német ügy védői szerint ez az egységállam a német politikai és kulturális uralom révén eszményi állapotot teremtett a Duna völgyében. Sajtóságos azonban, hogy míg a magyarság számára az észszerűség elvei szerint kormányzott anacionalista államrendszert állítják oda mintaképül, — teljesen

¹ U. ott 280. l.

² *Hungarica*. Eine Anklageschrift. Freiburg und Tübingen 1882. 27. l.

³ Löher : i. m. 10. l.

⁴ Gunthram Schultheiss : *Das Deutschtum im Donaureiche*. Berlin, 1895. 56—97. l.

figyelman kívül hagyva a nemzeti érzés építő és lendítő erejét — addig a német nyelv terjedésének szükségességét hangoztatva, gátlás nélkül azonosítják magukat romantikus gondolkodóik német egyetemességet hirdető nacionalista eszméivel. A «szomorú» helyzetből kivezető utat ilyen módon Löher és szellemi csatlósaí egyedül a németiség politikai és szellemi befolyásának növelésében látják. Ezt kívánja meggyőződésük szerint a magyar nép érdeke is. A német munkára és műveltségre — mondja Löher — Magyarországon ma nagyobb szükség van, mint valaha. Nem magyarosítani kell tehát a pesti egyetemet, hanem Kassán és Nagyszébenben német egyetemeket felállítani külön tanszékekkel a többi nemzetiségek nyelve és irodalma számára is. A magasabb műveltség nyelve Magyarországon mindig a német nyelv marad, itt van a német könyvtermelés legjobb piaca,¹ s az ország szellemi fellendülése csak úgy képzelhető el, ha a magyarság szabad utat enged annak a kiapadhatatlan forrásnak, mely művelődését századokon keresztül táplálta és élesztette.

Arany László szerint azonban a nesztelenül ránk törő ellenség a magyarság szellemi és politikai alacsonyrendűségét, életképtelenségét is hirdeti. A költő itt találóan mutat rá a német részről indított publicisztikai harc szellemi tartalmának második — a németiség elnyomásának vádjánál nem kevésbé jelentős — pontjára. A német támadók valóban azt vallják, annak bizonyítására törekednek, hogy a magyarság önálló kultúra híján való nép, mely állami életét, csekély szellemi és anyagi értékeit kizárólag a németiségnek köszönheti. A német öntudatnak e beteges kinövéseiben ismét jozefnista emlékek keverednek sajátságos módon Fichtének a német nép magasabb küldetéséről hirdetett gondolataival és a birodalom megalakulása után burjánzó hatalmi ábrándokkal. Jellemző a végsőkéig fokozott német öntudat képviselőinek elvakultságára, hogy éppen ők emelik a magyarság ellen a nemzeti elfogultság és hatalmi telhetetlenség vádját. Nincsen nép az ókori zsidóságon kívül, — írja Löher — mely

¹ Löher: i. m. 330. l.

hasznló önzéssel és szűkkeblúséggel kizárólag saját szempontjából nézné a világot, mint a magyarság. Mihelyt a magyar ember valami fantasztikus nemzetpolitikai célt lát maga előtt, olyan, mint a szenvedélyes vadász, aki megpillantja a rég lesett vadat; mit sem törődik tettének következményeivel, minden áron, minden eszközzel csak célját akarja elérni. Ez a meggondolatlanság, féktelen szenvedélyesség tükröződik a magyar államvezetés zürzavaros módszereiben.¹ Löher a vád bizonyításával adós marad; hogy azonban benne és követőiben mily mértékben volt meg a nemzeti önzés és hatalmi telhetetlenség hibája, arra nézve a magyar földről és népről adott képek mindennél meggyőzőbb bizonyító anyagot adnak. Nincsen a magyar életnek egyetlen nyilvánulása sem, mely mögött szerintük nem német kezdeményezés, munka vagy érdem rejtőzik. Ahol pedig a magyarság önálló útra tér, ott csak elsekélyesedést, hanyatlást, pusztulást látnak. Löher könyvének *Sechs Jahre des Ausgleichs* c. fejezetében² tagadhatatlan olvasottsággal, Horváth Mihály, báró Eötvös József és Jókai műveiből erőszakosan kiragadott és kedvére értelmezett részletek alapján azt bizonyítja, hogy a magyarság képtelen az önálló államvezetésre. A magyar föld közállapotai szerinte a kiegyezést követő években ijesztő mértékben romlottak; züllés és hanyatlás mutatkozik mindenfelé. A magyarok nem fizetnek rendesen adót, az utakat elhanyagolják, a megdöböntő módon növekvő nyomorral és süllyedő közerkölcsökkel mit sem törődnek, minden igyekezetük csupán arra irányul, hogy kizárólagos uralmukat biztosítsák és oktan módon elnyomják a német hivatalnok-, kereskedő- és iparosréteget, melynek valójában mindent köszönhetnek. Hasonló gyűlölettel teli torzképet rajzolnak Löher és társai a magyar művelődésről. Szerintük a magyar emberből hiányzik minden érzék és érdeklődés a magasabb kultúra iránt. A tehetős földbirtokos osztály vásárol ugyan magyar könyvet, de csak az első és utolsó lapot olvassa el, ezzel vélvén eleget tenni hazafiúi kötelességének. A csekélyszámú igazán művelt ember szellemi

¹ U. ott 162. l.

² U. ott 250—282. l.

táplálékát francia, angol, főképpen pedig a hazafiatlanság vádja miatt titokban olvasott német könyvek alkotják. A nagy tömeg pedig legszívesebben azt venné, ha a magyar könyveket a megmagyarosodott németek meg tótok írják és olvasnák. Fődolog, hogy az irodalom a magyar nemzet kivételes elhivatottságát, mindent túlszárnyaló dicsőségét hirdesse; egyébre a magyar úrnak nincsen gondja.¹ Löher, Heinze,² Ludolf,³ — Wolff János erdélyi szász kulturpolitikus (1843—1893) írói álneve — a történetíró Wattenbach⁴ és a sajtóvita többi résztvevői meglepő egyértelműséggel, ugyanazon gyűlölködő rosszindulattal ítélik meg az irodalmunk alkotásai fölött. Elismerik ugyan, hogy a magyar líra gazdag eredeti szépségekben, Eötvös és Jókai műveitől sem vitatnak el minden értéket, de nagyzási hóbortnak minősítik Petőfi és Burns lírájának egymás mellé állítását. Kultúrátlanságunk bizonyítékát látják abban, hogy nincsen nemzeti eposzunk, mint a szerbeké, nincsen lírikusunk, mint Mickiewicz, nyelvtudósunk, mint Dobrovsky, és arra a következtetésre jutnak, hogy a magyar irodalom lényegében vagy német vagy szláv eredetű; az a kevés alkotás pedig, melyet a magyarság szerintük igazán magáénak mondhat, mit sem jelent az emberiség szempontjából. Tudjuk, hogy irodalmunknak már az ötvenes években éppen a német íróvilágban lelkes és megértő méltatói akadtak. Löher és társai ezekről természetesen hallgatnak; az ő ítéletüket eleve meghatározta szemléletük alaptétele, hogy a magyarság mindent a német kultúrának köszönhet.⁶ De szükség volt a magyar életről adott sötét helyzetképre azért is, hogy újból hangsúlyoz-

¹ U. ott 179. l.

² *Hungarica*. 15—16. l.

³ *Sprachen- und Völkerkampf in Ungarn*. Leipzig, 1882. V. ö. Friedrich Teutsch: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. IV. Hermannstadt, 1926. 86. l.

⁴ *Die Siebenbürger Sachsen*. Heidelberg, 1870. 2. kiad. München, 1882.

⁵ L. Löher: i. m. 276—77. l.

⁶ L. különösen: *Die Erwürgung der deutschen Nationalität in Ungarn*. München, 1874. 29. l.

hassák a német szellemi és anyagi befolyás nélkülözhetetlenségét.¹ Minden jel arra vall, — mondja Löher mérész logikai fordulattal² — hogy a «politikai betyárvilág» ideje hamar lejár s a magyarság önként keresi majd a megegyezést a németséggel, elkerülve ezzel különben feltartóztatathatlan pusztulását.

Arany László szerint a leskelődő, tintaöntő ellenség végül nemcsak hirdeti a magyar haldoklást és pusztulást, hanem maga is szedi, bontja földünket, «míg össze nem omlik aláásott hantja». A költő itt kétségkívül a magyarságra nehezedő német gazdasági nyomásra, a mohó német gazdasági terjeszkedés veszélyére gondolt. Ha azonban elmélyedünk a sajtóvita német anyagában, a gazdasági térhódítás akaratán kívül egy másfajta terjeszkedés szándékát is felismerjük a vádak és becsmérlő nyilatkozatok mögött. Attól a tételtől, hogy a magyar föld minden értékét voltaképpen német munkának, német erőnek köszönheti, nem esett messze az a gondolat sem, hogy a németiségnek jogos igénye van erre a földre. Ez az igény többé-kevésbé burkolt formában a publicisztikai harc szellemi tartalmának harmadik lényeges pontjaként csaknem az összes röpiratokban föllelhető. Löher maga furfangos módon azzal igyekszik indokolni a német területi igényeket, hogy ismét a magyarság ellen fordítja a hatalmi telhetetlenség vádját. Szerinte a magyarok szertelen hazafias ábrándjaikban arra számítanak, hogy Ausztria előbb-utóbb úgyis egyesül Németországgal, s akkor Magyarország lesz az Adriai és a Fekete-tengerig terjedő hatalmas Habsburg-birodalom központja, melynek minden dicsősége, áldása, bősége a magyarságnak jut majd. De álmukban sem jut eszükbe a magyaroknak, hogy a német birodalom, amennyiben valóban az osztrák tartományok birtokába jutna, igényt emelne az egykor hatalmas Karoling-birodalomnak

¹ Érdekes, hogy más szempontból ugyan, de szintén igen sötét képet ad a magyar művelődési viszonyokról Apuleius (Baráth Ferenc ref. gimnáziumi tanár): *Nyugot-Európa és hazánk*. Pest, 1871. Apuleius—Baráth az angol befolyás növelésében látja a javulási egyedüli útját.

² I. m. 399. l.

csaknem Pestig húzódó területeire is.¹ A gondolat-sor első fele groteszk logikátlanságra vall, hiszen Löher és társai a magyar nép németgyűlöletét éppen a Habsburg-dinasztiával a történelem folyamán adódott konfliktusokból igyekeztek kimutatni. Hogyan képzelhették tehát, hogy ez a «németgyűlölő» magyarság Ausztriától megszabadulva vállalja majd az idegen Habsburg-uralmat, mellyel szemben századokon keresztül küzdenie kellett nemzeti jogainak érvényesítéséért? A gondolat-sor második fele, a «Karoling-birodalom» egykori részeinek a magyar államtest rovására való igénylése, félreérthetetlenül feltárja a német hatalmi terjeszkedés vágyát. Ezt a vágyat fejezik ki — igaz, hogy Löhernél óvatosabban — Wattenbach, Heinze,² Ludolf-Wolff és Gunthram Schultheiss,³ a nagynémet szövetség publicistája, amikor a magyar nemzet történeti jogait mai hazájára azzal akarják megdönteni, hogy ez a föld századokon keresztül germán uralom alatt állott, s e megállapításból folyó további következtetéseket az olvasóra bízják. A magyarországi némettség védelmének ürügye alatt a nagynémet sajtópropaganda eredményeképpen tehát ekkor támadnak azok a titkos területi aspirációk, melyek más-más változatban és indokolással napjainkig nyugtalanítják a magyar közvéleményt. Felelőtlen és ellenőrizhetetlen értékű igényekről van itt szó, de éppen azért, mert hat évtized óta többé-kevésbé elevenen élnek a némettség egy részében, nem lehet őket figyelmen kívül hagyni.

III.

Ha már most azt vizsgáljuk, hogy a német részről indított sajtóhadjárat milyen visszhangot keltett a magyar publicisztikában, mindenekelőtt tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy a magyar közvélemény az ügynek nem tulajdonított kellő fontosságot. A nemzet közjogi törekvései minden figyelmet lekötöttek, s a nemzetiségekhez való viszony,

¹ U. ott. 8. l.

² *Hungarica*. 125—126. l.

³ *Deutschtum und Magyarisierung*. München, 1898. 2. l.

mely állami létünket a közjogi problémánál jóval nagyobb mértékben befolyásolta, csak másod- vagy harmadrangú kérdésként szerepelt.¹ Különösen áll ez a publicisztikai harc első hullámára, a német iskolaegyesület propaganda-akcióját megelőző évekre. A magyar lapok, hol gúnyosan, hol a jogos felháborodás hangján bírálták Ficker, Wattenbach és Löher írásait, de számottevő tanulmány vagy röpirat, mely a magyarság ellen emelt vádakkal, nemzeti létünket és műveltségteremtő képességünket kétségbevonó érvelésekkel szembeállt volna, nem akadt. Ez a részvétlenség igazolta Arany László keserű kifakadásait: a nemzet nagy nyugalmában nem vette észre az ellenséget, nem látta a veszélyt s így nem bántotta a «verseny heve». Hírlapjaink közül a sajtóvita első szakában különösen a Falk Miksa vezetése alatt álló *Pester Lloyd* szállt szembe hatékonyan a nagynémet körök érveléseivel; cikkei — külföldön is élénk visszhangot keltve — példát adtak a magyar sajtónak a publicisztikai harc további folyamára. «A magyarság az államgondolatot, melyről a német kulturnép ma még álmodni sem képes, már ezer esztendővel ezelőtt kialakította és napjainkig erőteljesen és tisztán megőrizte», — olvassuk a *Pester Lloyd* 1873. július 20-i számában — «ez az államgondolat formál nemzetté, ez adott politikai érettséget, erőt, ez emelte népünket az ország urává... Ha a magyarok ma kissé szigorúbban lépnek fel a németiséggel szemben, mint azelőtt tették, ennek oka egyrészt a birodalmi németek részéről is okatlan módon szított nemzetiségi hóbort, másrészt az a mérhetetlen felfuvalkodottság, önzés és gőg, mely a legutóbbi háború óta a németiség jórészen elhatalmasodott». Lényegében a *Pester Lloyd*-nak ezt az álláspontját variálja a magyar sajtó a vita további folyamán. A harc hullámai természetesen a sajtón kívül is mutatkoztak. A magyar értelmiség egy része úgy érezte, hogy nemcsak a támadásokat kell visszautasítani,

¹ L. Albrecht Ferenc: *A kiegyezési korszak nemzetiségi politikájának értéktétele*. Jancsó Benedek-Emlékkönyv. Budapest, 1931. 151—159. l. — Némedi Lajos: *A németiség magyar szemmel*. Debrecen, 1935. 88—90. l., sajnos, csak igen vázlatosan foglalkozik a vitával s magyar anyagát egy szóval sem említi.

hanem felülvizsgálat alá kell venni az egész német kultúrához való viszonyunkat is. Hogy e felülvizsgálattal kapcsolatban a németsegről és a német műveltségről csaknem olyan torzképek rögződtek meg a köztudatban, amilyeneket a nagy-német publicisztika alkotott a magyarságról, az könnyen érthető. Jellemző pl. az egyetemi ifjúság körében uralkodó hangulatra az a három előadás, melyet Bárzsi-Brix Iván *A német kultúra befolyása Magyarországra* címmel a tudományegyetemi és műegyetemi olvasóköri körben tartott. Az előadó nyíltan beismeri ellenszenvét a németességgel szemben, de rámutat arra, hogy ennek az ellenszenvnek táplálója nem csekély mértékben Löher és társainak példátlanul rosszindulatú sajtóhadjárata Magyarország ellen. Nem csodálható ezek után, hogy a germán szellemben látja a magyarság legnagyobb ellenségét, mely mellett az összes többi ellenségek eltörpülnek, mert ez a szellem «akadályozta nálunk mindvégig a kultúra fejlődését, mert alákötötte annak előfeltételét s élető erejét : a magyar nemzeti szellemet». (19. l.) Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a fiatal magyar értelmiségnek ez a lelkes képviselője a kelet felé néző, turáni álmokat szövögető, európagyűlölő magyarok közé tartozik. Ellenkezőleg : az európai kultúra átplántálását hazánkba elengedhetetlenül szükségesnek tartja, de legkevesbbé alkalmas erre szerinte a német műveltség (29. l.). Ezt a tételt igazolandó, bámulatot érdemlő anyaggal bizonyítja a német kultúra alacsonyabbrendűségét a franciával és angollal szemben. Hasonló szigorúsággal bírálja a német államéletet is : a birodalom «katonai és hivatalnoki erőszak alkotása», ahol minden szabad szót elnyomnak. Elzászban és Posenben erőszakosan németesítenek ; ezzel szemben egész Németország reánk förmed, ha a magyar nemzetiség védelmében olyan intézkedéseket teszünk, melyeknek elmulasztása véték lenne önmagunk ellen. «Német világ Magyarországból!» — ezzel a vérszkiáltással végzi fejtegetéseit — «van ebben a pusztaságban valami igen lealacsonyító és elcsüggesztő reánk magyarokra nézve, különösen akkor, ha ennek a német világnak kissé jobban szemé közé nézünk» (132. l.).

Maga a sajtó legélénkebben a német iskolaegyesület

sajtóakciójára reagált. A válaszok központjában itt is a magyar államgondolat, a magyarság államalapító és államfenntartó szerepe áll. A vitának ebben a szakában a közvélemény nagyobb érdeklődését mindenekelőtt az a körülmény biztosította, hogy az országgyűlés képviselőháza 1882. január 27-én élénk vita keretében foglalkozott a német támadásokkal.¹ Herman Ottó szenvedélyes hangon tiltakozott a birodalmi német körök illetéktelen beavatkozása ellen, s az ő kezdeményezésére országsszerte igen sok németlakta város és község utasította vissza a birodalmi fajtestvérek kéretlen támogatását. A lapok természetesen híven és részletesen közölték a hazai németiség tiltakozó határozatait, kegyetlenül kigúnyolták a német nyárspolgárok egyesületi játékát és eredményes mozgalmat indítottak magyarcélú iskola- és művelődési szervezetek alapítására. Jellemző a magyar közvélemény hangulatára az 1882. május 1-én a Városligetben rendezett tréfás jelmezes felvonulás, mely a német mozgalom vezetőit a köznevetségnek adta át.² A *Pester Lloyd*-on kívül különösen a *Pesti Napló*, főképpen pedig az 1881. decembere óta Láng Lajos szerkesztésében megjelenő *Ellenőr* foglalkozott értelmes és tárgyilagos cikkekben a német támadásokkal. Kevésbé jó szolgálatot tett a magyar ügynek a *Hon*, mely a támadók példáját követve a harc hevében odáig ment, hogy tagadta a német kultúra létezését s azt bizonyíttgatta, hogy pl. Beethoven dán, Haydn pedig magyar volt. Ebben a hangulatban jelent meg Halász Sándor röpirata, *Mit akar a Schulverein?* (Budapest, 1882), lényegében az egyetlen részletesebb magyar válasz, mely az összes német vádakat felöleli. A röpirat találóan mutat rá arra, hogy az iskolaegyesület «felvilágosításnak» jelzett akciója csak sötét szenvedélyeket szabadítótt fel, gyűlöletet szított, «nem a kultúrának, hanem a politikai izgatásnak» szolgált. Az iskolaegyesület mozgalmának gyökereit a röpirat szerint

¹ V. ö. E. Barta und K. Bell: i. m. 128. l. A képviselőházi felszólalásokra válaszolva adta ki a német iskolaegyesület vezetősége Tisza Kálmánhoz irt nyílt levelét: *Offenes Schreiben des Deutschen Schulvereins an den Ministerpräsidenten Tisza*, 1882.

² *Pesti Napló*, 1882. 120. sz.

Németországon kívül, az erdélyi szászoknál kell keresni, akiknek sajtója a kiegyezés óta következetesen azon dolgozik, hogy a magyarság és a nemzetiségek között az ellentétek kiélesedjenek s a hangulat elmérgesedjék.¹ Részletesen foglalkozik a németiség elnyomásának vádjával, kiemelve a magyar nemzetiségi törvénynek európai viszonylatban is páratlan szabadelvűségét, s végül Wattenbach egyik előadása² alapján feltárja az iskolaegyesület akciójának igazi célját: a német hatalom és uralom biztosítását a Duna-medencében.³ Halász Sándor formailag igénytelen és hűvös tárgyilagosságra törekvő tanulmányának gondolatai itt meglepően találkoznak Arany László költői látomásaival. A tanulmány németnyelvű kiadása, főképpen pedig a szászok válasza révén⁴ Németországban is elterjedt és jelentékenyen hozzájárult a sajtóvita enyhüléséhez. A másik két röpirat, mely a német vádakkal foglalkozik, nem kevésbé talpraesett, mint Halász Sándor füzete, de csupán a vita egyes részleteire szorítkozik. Mindkettő csak német nyelven jelent meg. Neményi Ambrus, a *Pester Lloyd* vezércikkírója, később országgyűlési képviselő, a német iskolaegyesületnek a magyarságot támadó felhívása érveit vizsgálja.⁵ Mindenekelőtt azt a kérdést veti fel, hogy milyen joggal kel az iskolaegyesület a magyarországi németiség védelmére, melynek túlnyomó többsége ismételten határozottan tiltakozott az ellen, hogy ügyeibe kívülről bárki is beavatkozzék. Igazi illetékesség híján az egyesület nem tekinthető egyébnek, mint irredenta szövetségnek és célja legalább is az, hogy a magyarság és németiség hagyományos baráti viszonyát megzavarja. Neményi ezután a magyar közoktatásügy statisztikai adataival meggyőzően utasítja vissza az iskolaegyesület felhívásának vádjait. A nagynémet publicisztika hálátlansággal vádolja

¹ 18. l.

² *Die Siebenbürger Sachsen*. Heidelberg, 1870.

³ *Mit akar a Schulverein?* 24—26. l.

⁴ *Was der Schulverein will*. Eine Entgegnung auf A. Halász: Was der Schulverein will. Hermannstadt, 1882.

⁵ *Hungarica res*. Megjelent először az Ungarische Revue 1882. januári számában, majd külön Budapest, 1882., 2. kiad. 1882.

a magyarságot a «törökverő» és «felszabadító» németiséggel szemben, de vajjon a németiség nem tartozik-e hálával annak a magyarságnak, mely a legszörnyűbb véráldozatok árán századokon keresztül elhárította a német földtől a török veszedelmet? Egyébként ezzel az okoskodással pl. a bécsi iskolákban a lengyel nyelvet kellene első tantárgyként bevezetni, mert hiszen köztudomású, hogy Bécset Sobieski lengyel király serege szabadította fel.¹ Végül Neményi — éppen úgy, mint Halász Sándor — találóan mutat rá arra, hogy az iskolaegyesület akciója mögött csupán szélsőséges erdélyi szász körök sérelmei állanak; a szászok egy része különállást biztosító privilégiumaik fenntartását kívánja akkor, amikor pl. Németország nemzeti és politikai egységének biztosítására a privilégiumok egész sorát törölte el. Az ügyesen megírt füzet szintén élénk visszhangot keltett a német közvéleményben; különösen kitűnik ez az erdélyi szász részről adott viszonzválaszból,² mely erőtlenül ismételteti ugyan a szász sérelmeket, de néhány szenvedélyes szólamban csak elsiklik Neményi érvelése fölött. Terjedelmesebb válaszra méltatja egy ismeretlen magyar szerző Heinze ismételt idézett vádiratát.³ Nem feszegeti a támadások jogosultságának kérdését, általában kerül minden érzelmi szólamot, de éppen hűvös tárgyilagosságával, meg az okmányyszerű bizonyítékok tömegével sikerül nevetségessé tennie Heinze rémlátásait a «magyar terrorizmusról». A hazai németiség — úgymond — a magyar «elnyomás» alatt zavartalanul halad a szellemi és anyagi boldogulás útján, a német közvélemény ne üljön tehát fel néhány felelőtlen szász izgatónak, kiknek célja kizárólag a mindenáron való gáncsvetés és kútmérgezés.⁴ A tanulmány súlyos leleplezéseire az erdélyi szász közgazgatásról a nagyszabeni és brassói német sajtó gyűlölettől

¹ 25—26. l.

² *Die wahren Hungarica res. Eine Entgegnung auf die Druckschrift «Hungarica res» von Dr. Ambros Neményi. Hermannstadt, 1882.*

³ *Dr. Heinzes Anklageschrift «Hungarica» im Lichte der Wahrheit. Pressburg und Leipzig, 1882.*

⁴ 150—151. l.

izzó cikkek egész áradatával felelt, de sem az újságcikkek, sem a rögeszmévé lett privilégiumokat visszasíró hivatalos szász viszonzválasz¹ nem keltett már hatást. A német vádakkal foglalkozó, később megjelent két magyar röpirat voltaképpen már kivülesik a sajtóvita keretein. Tóth Gáspár selmecbányai ügyvéd *Pánszláv rágalmakat*² cáfolva párhuzamot von a magyarság ellen indított szláv és német sajtóhadjárat között és felfedi közös eszmei gyökérzetüket; Radó Sándornak, Bánffy Dezső bizalmi emberének, tanulmánya pedig *Das Deutschtum in Ungarn*³ felöleli ugyan a magyarországi németség összes problémáit, de elkésett, az iskolaegyesület támadásaival bővebben nem foglalkozott, s így ebben az irányban hatástalan is maradt.

Végigtekintve a vita magyar válasziratain, tárgyilagosan el kell ismernünk, hogy a magyar ügy védői — szemben a támadók gyűlölettel teli elfogultságával — méltóságteljesen, higgadtan, a külpolitikai érdekekkel szemben érzett súlyos felelősség teljes tudatában képviselik igazunkat. A vita szellemi tartalmát illetőleg a magyar publicisztika az első] pontra összpontosította minden erejét: a magyar nemzetiségi politikát minden kételyt kizáróan sikerült tisztázni a németek «elnyomásának» vádjával szemben. De éppen ezt az eredményt látva kétszeresen sajnálnunk kell, hogy kultúránk önállóságának és a magyar földre való jogunknak nem akadtak hasonló készülségű publicisztikai képviselői. A vita másik két pontját a magyar sajtó alig vette figyelembe.

IV.

Utoljára hagytuk azt a kérdést, hogy miképpen fogadta a birodalmi német körök beavatkozását a hazai németség, melynek védelmében a német álláspont képviselői szerint a sajtóvita megindult. Láttuk, hogy a kérdésre megnyugtató feleletet keresve éles határvonalat kell vonnunk az erdélyi

¹ *Im Lichte der Wahrheit*. Beleuchtung von «Dr. Heinzes Anklageschrift im Lichte der Wahrheit». Hermannstadt. 1882.

² Nyitra, 1886.

³ Berlin, 1903.

szászság és a szűkebb értelemben vett Magyarország német-sége között. Ismeretes, hogy a rendkívül fejlett népi öntudatú százszok privilégiumaik védelmében már a XIX. század eleje óta mereven szembehelyezkedtek mindennemű magyar nemzeti törekvéssel. Ellenállásuk a kiegyezést követő esztendőkből elkecsereedett küzdelemmé fajult,¹ melynek egyik első, elszánt vezére Bauszern Guidó országgyűlési képviselő volt. Az ő publicisztikai működését vizsgálva igazat kell adnunk Halász Sándornak és a magyar ügy többi publicisztikai képviselőjének, akik a százszokban látták a magyar-német sajtóhadjárat megindítóit és belső mozgóit. Bauszern első röpiratai (*Die siebenbürgische Frage, eine Weltfrage*, Hermannstadt, 1865, *Mahnruf an Ungarn*, Hermannstadt, 1870 és a Löher előszavával megjelent *Das Erwürgen der deutschen Nationalität in Ungarn*, München, 1874) hívták fel a német birodalmi körök figyelmét a németiség állítólagos sérelmeire, — németsegen állandóan csaknem kizárólag a százszokat értve — az ő révén kapcsolódnak be a vitába külső erők, és ő éleszti a szenvedélyek tüzeit új meg új anyaggal. Bauszern később ugyan erősen módosította magyarellenes álláspontját, de — mint C. Ludolf-Wolff példájából látjuk — néhány szűkebb honfitársa annál szenvedélyesebben vette át a százsz nemzeti-ségi követelések képviselőjét. A publicisztikai harc megindulása 1874-ben érlelte valósággá a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* alapítását, s ez a körülmény megszabta politikai irányát is: a lap a «völkisch» gondolat szócsöve lett s ezt a gondolatot a százsz politika taktikai eltolódásainak megfelelően más-más hangnemben, de mindig szívósan és hatékonyan képviselte.² A *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* politikai irányát követő közvélemény szellemében jártak el a százsz képviselők akkor, amikor a magyar országgyűlés vitájában védelmükbe vették a német iskolaegyesület akció-

¹ L. Fr. Teutsch: i. m. 3—145. l. v. ö. Pukánszky Béla: *A százszok és az erdélyi gondolat*. A történeti Erdély. Budapest, 1936. 457—483. l.

² L. Fr. Teutsch: *Die Entwicklung unseres nationalen Bewusstseins*. Bilder aus der Kulturgeschichte der Siebenbürger Sachsen. Hermannstadt, 1928. II. k. 113—146. l.

ját, s a lap kiadásában jelentek meg azok a propaganda-nyomtatványok, melyek a «népi öntudattal» bíró tömegek rokonszenvét és háláját fejezték ki a nagynémet körök iránt.¹ A szászoknál tehát a német sajtómozgalom mintegy erőpróbája volt annak, hogy a népi öntudat gyökerei elég szívósak-e akkor, amikor az uralkodó liberális államgondolat vonzereje a szűkebb Magyarország németségéből hatalmas tömegeket vitt át a magyarság táborába. A szászok kiállotta a próbát. A mozgalom elültével a költő Schuster Frigyes Vilmos joggal énekelhette népének :

Heil dir mein Volk, die Schatten sind geschwunden,
 Der Morgen tagt,
 Seit du von Broos bis Draas dich selbst gefunden
 Und herrlich unverzagt,
 Wer du dich fühlst, der ganzen Welt gesagt!
 Du hast in rechter Stunde nicht geschwiegen,
 Du liessest hoch des Deutschtums Banner fliegen,
 Nun hebe stolz dein Haupt und sprich: ich habs gewagt!
 In diesem hehren Zeichen sollst du siegen!²

Tagadhatatlan, hogy itt-ott a szűkebb haza németségében is mutatkozott rokonszenv a birodalmi fajtestvérek

¹ L. a már fentebb említett röpiratokon kívül: *Die Zertrümmerung des Siebenbürger Sachsenlandes*. München, 1876. — *Zur Lage der Siebenbürger Sachsen*, München, 1878. — *Ein Beitrag zur orientalischen Frage*. München, 1878. — G. vom Rath: *Siebenbürgen*. Reisebeobachtungen und Studien. Heidelberg, 1880. — *Die deutsch-evangelischen Mittelschulen in Siebenbürgen und die denselben drohende Gefahr*. Leipzig, 1880. — *Aktenstücke betreffend den Gesetzentwurf über den Gymnasial- und Realschulunterricht*. Hermannstadt, 1882. — *Zur Orientierung über den am 6. Oktober 1881 dem ungarischen Abgeordnetenhaus in Ofenpest vorgelegten Gesetzentwurf über den Gymnasial- und Realschulunterricht*. Hermannstadt, 1882. — *Die Debatte vom 27. Jan. 1882 im ung. Abgeordnetenhaus über die deutsche Bewegung*. Hermannstadt, 1882. — *Der deutsche Schulverein im ungarischen Reichstag*. Hermannstadt, 1882. — *Debatte über die Besteuerung nicht-magyarischer Firmatafeln*. Hermannstadt, 1882. — A sajtóvita szász anyagának legnagyobb részét összefoglalja: *Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen und der «Deutsche Schulverein»*. Hermannstadt, 1882.

² V. ö. Fr. Teutsch: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsische Volk*. IV. k. Hermannstadt, 1926. 90. l.

akciója iránt. A pozsonyi és temesvári lapok ismételten elismerően bírálták a vita német röpiratait. Költői formában a pozsonyi születésű Laban Ferdinánd ad kifejezést ennek a rokonszenvnek, amikor *Auf der Hainburg* című költeményében (Wien, 1881) a magyarországi némettség fényes múltjának képeit idézi fel s a fényes múlt szemléletéből a jelenre térve fájdalmas rezignációval állapítja meg, hogy ez a némettség akkor, amikor hitet kellene tennie népisége mellett, hűtlenül megtagadja hagyományait :

Gleich den verlorenen Scharen,
Eilt ihr zu opfern heiligsten Besitz,
Eilt ihr dahin — o jammervoller Wettlauf!
Als ob um jeden Augenblick euch bangte.

A költemény a valósághoz híven tárta fel a helyzetet : a magyarországi némettség legnagyobb része a magyar-német publicisztikai harcban önként és lelkesen a magyarság oldalára állott. A német iskolaegyesület kimutatása szerint 31 város és község részéről érkezett a berlini központba írásbeli tiltakozás a magyar kormány nemzetiségi politikáját támadó cikkek és röpiratok ellen.¹ Az egyesület vezetősége természetesen igyekezett kétségbevonni a tiltakozások őszinteségét, de kevés sikerrel. Első sorban a sajtóvita német résztvevői cáfolták meg azzal, hogy a magyarságnál is szenvedélyesebben támadták a gerinctelen és szolgalelkű németeket. A magyarországi némettség — mondja Löher² — minden népi öntudat híján, csupán a társadalmi felemelkedés vágyától hajtva nemcsak könnyű zsákmánya a magyarosításnak, hanem az osztrák elnyomástól való félelmében elfogultabb és kíméletlenebb mindennel szemben, ami német, mint a fajmagyarság. Hasonló szigorúsággal ítélkezik a szűkebb Magyarország németiségéről Wattenbach és Heinze is; Gunthram Schultheiss³ pedig a publicisztikai harc befejezése után kénytelen megállapítani, hogy az iskolaegyesület fel-

¹ L. E. Barta und K. Bell: i. m. 148. l.

² I. m. 385. l.

³ *Das Deutschtum im Donaureiche*. Berlin, 1895. 115. l.

lépése semmit sem használt, egyetlen német iskolát sem tudott megmenteni.

A gyűlölettől izzó ítéletek meggyőzően bizonyítják, hogy a nagynémet körökben a legcsekélyebb törekvés is hiányzott a hazai németség valóságos helyzetének megértésére. Ez a németség a magyar-német összecsapásban csakis a magyarság mellé állhatott. Magatartása természetes következménye volt az 1830 körül erőteljesen megindult asszimilációs folyamatnak, a szabadságharcban és az abszolutizmus éveiben kipróbált politikai érdekközösségnek, és annak a széles rétegekben nyilvánuló vágnak, hogy a kiegyezés után kialakuló életkeretben számára is megnyílják a gazdasági és társadalmi felemelkedés lehetősége.¹ A sajtóvita által felidézett magyar-német konfliktus itt-ott talán hegedő sebeket szakított fel, szigorú alternatíváival tudatossá tette a beolvadás folyamatát, de ezzel siettetete is. Pflug Gyula pancsovai városi levéltáros 1882-ben kiadott füzete (*Beitrag zur Beurtheilung der Deutschen Südungarns in ihrer Haltung dem Deutschen Schulverein gegenüber. Der Wahrheit eine Gasse*) híven tükrözi németségünk állásfoglalásának rugóit: «A magyarországi német polgár — olvassuk itt — nem akar szegénységben és nyomorban maradni, ahogyan Németországból jött, hanem minden irányban élvezni akarja a vendégszerető új haza áldásait. Ezt pedig csak úgy teheti, ha nemcsak nyelvében, hanem egész műveltségében magyarrá lesz». Ugyanez a szellem szólal meg a publicisztikai harc legkedvesebb irodalmi emlékében, Scholcz Frigyes szepesi költő *Studienfahrt zweier Schulvereiner aus Spree-Athen* című kis eposzában.² A költő pompás humorral, ártatlan nagyzólással Heinz és Wilhelmi, két iskolaegyleti kiküldött szepességi élményeit beszéli el. Mindenütt szívesen fogadják őket, s csodálattal szemlélik a Szepesség tájszépsegeit meg lakóinak harmonikus, boldog nyugalmát. Egy pompás vendégség alkalmával a vendéglátó urak egyike megmagyarázza a birodalmi vendégeknek a cipszerek haza-

¹ L. B. v. Pukánszky: *Wandlungen und Abwandlungen des deutsch-ungarischen Bewusstseins*. Ung. Jahrbücher, 1934. 144—164. l.

² Késmárk, 1882.

szeretetét és őszinte ragaszkodását a magyarsághoz. A vendégeknek végül is be kell látniok, hogy alaposan tévedtek. Nem romlásba vitte a magyarság a szepesi németeket, — mint ők hitték — hanem új életlehetőségeket, új eszményeket adott neki. A költemény nemcsak a szepesiek gondolkodására jellemző: németiségünk nagyrésze valóban a külső beavatkozás következményeként ébredt teljesen a magyarsághoz való tartozásának tudatára.

*

A magyar-német publicisztikai harc óta több mint félszázad telt el. A harc szereplőit elfelejtették, de szellemi tartalma részben ma is eleven. Kétségtelen, hogy ennek a szellemi tartalomnak háttérében ma nem egy új birodalom hatalmi terjeszkedésének friss lendülete, hanem a népgondolat ereje áll, de kérdés, hogy ennek az erőnek a játéka nem ugyanolyan veszélyes-e ránk nézve, mint félszázaddal ezelőtt az állam hatalmi terjeszkedésének vágya. A jövőbe nem láthatunk, de Arany László *Hunok harcát* olvasva, érezni fogjuk a nemzet lelkiismeretét felrázó, munkára szólító szövegének ma is csorbítatlan időszerűségét.

PUKÁNSZKY BÉLA.

GIOVANNI GENTILE

MŰVÉSZETBÖLCSELETE ÉS A MAI OLASZ ESZTÉTIKA IRÁNYAI.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

A szellemi folyamat haladásával a lélek szinte megtestesül a gondolatban. A test pedig eszköz arra, hogy a lelkek egymással közlekedjenek. Mért a test, amint tudatunkban létezik, érzelmeink kifejező eszköze, a szellemnek egyetemes nyelve, amelyen mindannyian megértjük egymást. Az érzelem, mint kimondhatatlan alapvető egység, csak csírában levő test és természet (*corpo, ossia natura in nuce*). Ámde nem maradhat meg a maga kezdetleges némaságában, hanem szüksége van arra, hogy kinyilvánítsa magát. Ez a kinyilvánítás azáltal történik, hogy tárggyá, állítmánnyá teszi magát, amikor elemzi a kezdetleges osztatlan egységet és sokasággá válik; az egységes gondolat szavakba aprózódik fel. A szavak lesznek az elemek, melyekbe szétesik a természet és a test eredeti egysége. A nyelv tehát olyan szerveg egész, mely a gondolattal egyenlő, ha a fejlődés sokaságában tekintjük, de viszont egyenlő az érzelemmel, ha azt az egységet vesszük figyelembe, mely a gondolatot élteti. A nyelv nem az érzelemnek és a gondolatnak a rugója vagy kifejezése, hanem maradék nélkül az érzelemnek és gondolatnak az egysége. Ezért a szavakat nem lehet egyenként megértenünk a maguk mechanikai tagoltságában, hanem csak úgy, mint a gondolkodó alany gondolatainak kifejező egészét, vagy ennek az egésznek a tagjait.

Ebből következik, hogy Croce helytelenül azonosítja a nyelvészetet az esztétikával, mert a nyelv nem az érzelem-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1936. évi 701. számában.

nek gondolatot megelőző feldolgozása, vagy tarka köntöse, melyet ráborítunk a szellem életére, hanem magának a szellemnek a változatosságban is egységes élete.¹

A mű második főrésze a művészet sajátosságairól szól. A szellemnek, érzelemnek és nyelvnek eddig kifejtett egységét szem előtt tartva, hozzá akar szólni az esztétika meg nem oldott kérdéseihez, melyek között első helyet foglal el: *a művészetnek és technikának kapcsolata.*

A technika jelenti 1. az ismeretek összességét, azt a természettudományos, matematikai és fizikai tudást, mely a természet valamely tárgyának létrehozatalában szerepel és az emberi szükségletek kielégítésére alkalmas.² 2. Jelenti a cselekvések összességét, melyek a jelzett cél elérésére szükségesek. 3. Jelenti az ismeretek és cselekvések egységét a szellemi tevékenységben, mert nem lehet cselekedni ismeret nélkül, de viszont gyakorlati ismeretet sem lehet szerezni gyakorlás nélkül.

A művészet fogalmának modern története lényegében a technika fokozatos megkülönböztetése a művészet-től. Amíg ez a megkülönböztetés nem teljes, addig az emberi szellem hajlamos arra, hogy a művészetet a technikával összetévessze, amint ezt majd Leo Ferrero véleményében látjuk.

A mult század esztétikájának legnagyobb küzdelme, az anyagnak és formának ellentéte, szintén csak technikai kérdés. Mert ha ellentétbe állítjuk őket, akkor elvontan tekintjük mind a kettőt. Ebben az állapotban pedig mindkettő csak a művészet anyagát alkotja és ellenkezik a szellemiségeivel.

A kérdés megértésére szükséges a filozófiai alap megvilágítása. A szellemi élet folyamata, a monotriadikus életritmus az érzelemből indul ki, ebből a végtelen gazdag egyetemes énből. Ez az abszolút Én a maga végtelen gazdagságá-

¹ U. o. 214—230. l.

² Enciclopedia Italiana: *Arte*-cikk, írta Gentile. IV. k. 1929. 631—633. l. — Újabb átdolgozása: Gentile: *Introduzione alla filosofia*. Roma, 1933. 134—148. l.

ban teljesebb önismeret céljából kiválaszt egy mozzanatot, ezt jobban szemügyre veszi, magával szembehelyezi mint tárgyat, állítja mint állítmányt; de csakhamar felismeri, hogy tulajdonképpen ez a tárgy is beletartozik az alanyak végtelen gazdagságába, s ezért ismét tagadja a tárgy különálló voltát s ebben az ismereti műveletben öntudatra ébredve, ismeretben gazdagodva tér vissza az első érzelmi állapotba. A szerzett ismeret és készség, ez a második természet alkotja a művészet előfeltételeit: a technikát és tartalmat. Ezen az úton érti meg az egyéni szellem a természetet és a testet, ilyen módon tanulja a nyelveket és szerzi a faragásban, festésben való jártasságot.

A művészet tehát lényegében, mint a szellem életének alanyi mozzanata, mindig egy; de a technika annyiféle, ahány az alkotó egyén és amennyi a mű, amelyet az egyén létrehoz. Az egyén érzelme nyilvánulhat dalban, zenében, szoborban, de egy jó matematikai előadásban is.¹ Ezért jogos az irodalmi műfajok és művészetek megkülönböztetése az egyetemestől. Nem álfogalmak ezek, amint Croce gondolja, akinek következtelen, mindent összezavaró realizmusa lényegében Istent tagadó sívár nullizmusra (nihilizmusra) van kárhoytatva.²

A természet fogalma sem álfogalom, mint Croce tanítja, legfeljebb az elfogult természettudós számára, aki nem akarja belátni, hogy a természet, amelyet tanulmányoz, azonos azzal a gondolattal, amellyel tanulmányozza. A természettudós elvont mythosi felfogásánál biztosabb az idealista bölcseő elgondolása. E szerint a természet a szellemnek még érzelmi állapota. Megelőzi a gondolkodás folyamatát és mint ilyen maga a végtelen szépség, mely az alkotó szellem teremtő gondolkodásával válik valósággá. A művész ezt a végtelen természetet fogja fel minden tájban, minden dalban, minden apró vagy hatalmas alkotásban.³

A második rész második fejezete arra törekszik, hogy a szép természetnek az előbb kifejtett fogalmával tiszt-

¹ U. o. 251. l.² U. o. 255. l.³ U. o. 260—264. l.

tazza a lángelme, a tehetség, a műízlés és kritika vitás kérdéseit.

Nem metafora az, hogy a lángelme egyenlő a természettel, mert a természetet értettük azt a végtelen gazdag életet, amely a gondolkodásnak ősforrása. Ez az alany az alanyisága, melyet nem lehet rendszabályokba foglalni, nem lehet megtanulni vagy örökölni. A lángelme nem egy elvont személy teremtő ereje, hanem az egész mindenségé, s ezért mindig eredeti, nem utánzó, mint Platon gondolta, mert nem lehet benne elválasztani az eszmét a természettől és az emberi szellemtől.

A lángelmétől eltérően a tehetséges ember csak elméleti gondolkodó, aki a megismerés tárgyát az alanytól elvontan nézi s az értelemmel szembenállónak gondolja, a tudatot pedig csak a természet szemlélőjének, nem alkotójának vallja. A világ építésében a lángelme a tervező építész, míg a tehetség a kivített, a napszámosmunkát végzi.¹

A műízlés a szellemnek a rátermettsége arra, hogy a műalkotás művészi elemeit felfogja s a művész érzelmét átélje; nélküle nem volna sem műalkotás, sem műkritika, sem pedig művészettörténelem. Az ízlés a szépet keletkezőfélben, mindjárt megjelenésekor fogja fel, amikor a szép az alany választása következtében éppen kizárja a maga ellentétét, s ezáltal elkülönül a rúttól. Ennélfogva akinek ízlése van, lángelméje is van, mert részesedik a művész ízlésében és ennek következtében lángelméjében. A műízlés és a művészet azonban még nem tényleges alkotás, mert nem tényleges gondolkodás, hanem az alkotást megelőző, megindító alanyi mozzanat. A műkritika azonban már tényleges gondolkodás, ennélfogva egyenlő a filozófiával és a történelemmel. Kritika nélkül is volna Danténk, de nem vennők észre, nem tudnók, milyen érdemei vannak, milyen helyet foglal el a történelemben. A kritika nem elégedhetik meg Dante technikájával, anyagával, elbeszélésének vázával, hanem a sok kifejezéstől vissza kell jutnia az egységes lélekhez. A műbíráló ugyanazt az utat járja, mint az alkotó művész, de ellenkező irányban.

¹ U. o. 275. l.

A művész az érzelemből jut el a kifejezéshez, a kritikus pedig a kifejezésből vissza az érzellemhez. Hogyan jutunk a szavakból, a kifejezésekből vissza az érzellemhez, a művész lelkéhez, ez az értelmezés és fordítás nagy problémája. A kritikuskak e munkájában három mozzanatot különböztetünk meg: 1. elemzéssel és összevetéssel meghaladja az elvont tartalmat, átérti az egész művet, mert felfedezi benne azt a központi egységesítő érzelmet, amely az egészet megvilágítja, s ennél fogva érthetővé teszi a mű minden részletét. 2. A műízlés útján ebben a központi érzelemben egyesül a kritikus a művésszel, osztozik örömeiben, bánatában. Azonos szemmel azonos világot lát és saját tudatában is átérzi a művész teremtményét. 3. Az átértett központi érzelemből kiindulva, újra alkotja a mű valóságos tartalmát. Nem száraz, ízetlen vázlat ez, hanem színes, izzó, eleven egész, mert teljesen átérzi az átélt érzelmet. A műalkotás a szellem művészi életében ugyanazt a szerepet tölti be, amelyet az okmány a történetírásban. Az okmány nem történelem, de a legerősebb alap, melyre támaszkodik a történetíró. Hasonlóképpen a műremek alapja az új alkotásnak, a szellem fejlődő életében tovább érésnek, az állandó öröklétnek.

A műkritika a tulajdonképpeni művészettörténelem, mely voltaképpen nem is egyéb, mint filozófia és egyetemes történelem alanyi szempontból nézve. Nem lehet tehát benne figyelmen kívül hagyni sem a filozófiát, sem az egyetemes fogalmat, mint Croce egész életében, minden munkájában teszi. Ő szerinte ugyanis létezik Dante, Ariosto, van Leopardi, de nincsen olasz irodalom; van Rafael, Michelangelo és Tiziano, de nincsen olasz Cinquecento. Mindezt elfogult elmélete, rendszere kedvéért állítja, melyben elválasztja az egyént az egyetemestől, pedig az egyén nem zárja ki az egyetemeset, hanem magában foglalja, mint saját lényegét.

Újabb probléma: *a művészet felszabadító és vigasztaló ereje*. Amióta Aristoteles felvetette a katarzis fogalmát, azóta az esztétika mindig úgy foglalkozik azzal, mint a művészet egyik rejtélyével. Ez a rejtély a következőképpen oldható meg. A művészi élmény megszabadítja az embert először az egyes műremekben található fájdalomtól, de egyúttal az

életnek egyetemes értelmű fájdalmától is. Ez abból következik, hogy minden műalkotás fáradsággal, fájdalommal jár, mert a műalkotás gondolkodás, a gondolkodás pedig a már megalkotott rendszernek állandó kapcsolatban tartása, figyelembe vevése, ami feszült figyelmet, szellemi erőfeszítést kíván még akkor is, ha valamilyen vidám, derűs tárggyal foglalkozunk. Ezért hasonlítják a műalkotást a szüléshez, melyben a folyamat maga fájdalmas, de az eredmény örömdetes. A művészet eredménye: visszatérés a gondolkodásról az érzelmi állapotba, a tudat gazdagodása tartalmának öntudatossá fejlődése útján. Ez a visszatérés az élet központjába a művészet igazi katarzisa, az igazi életöröm; itt találja meg az ember az utat minden bizonyosság forrásához, innen merít bátorságot átélni az életet még akkor is, amikor már az elvont bölcsélet előtt értéktelennek látszik, amikor a sok elégtelen filozófiai rendszer megfélemlíti a tapasztalatlan elméket.¹

Ez ellen felhozhatják, hogy a vallás is vigasztaló hatalom, és a művészet tárgyai gyakran vallásosak. Még inkább áll ez az ellenvetés Gentile két jellegzetes tételére: a művészet vallástagadó; s a vallás a művészet tagadása. Gentile válasza: a vallás és a művészet tényleg ellentétesek, de mindig együtt járnak s egymást kölcsönösen kiegészítik. A vallás is vigasztal ugyan, de nem annyira a végtelen tárgynak, az Istennek, felvételével, mint inkább az ebből a tárgyból fakadó érzelmeknek, az Istennel való belső érintkezésnek édességével, úgy hogy az örömnak, az életnek forrása mindig a művészet.

A művészet és erkölcs. Gentile szerint ez az egyik legszenvédélyesebben vitatott probléma csak akkor oldható meg, ha az intellektualizmussal (Croce-val) leszámolva, az értelem és akarat különbségét töröljük az elvont és konkrét logos figyelembevételével. A szellemnek ugyan önismeret szempontjából szüksége van arra, hogy alanyiságával szemben tárgyat állítson: ez a tárgy az elvont logos, a vallásnak és a természettudománynak tárgya. De a szellem csakhamar belátja, hogy ez a tárgyi világ is belőle való, saját énjéhez tartozik: ez a konkrét logos. Az intellektualista nem teszi

¹ U. o. 275—300. l.

meg ezt a döntő lépést, hanem elvész a tárgy részleteiben s nem tudja felérni ésszel, hogy a végtelen soknak tetsző tárgy voltaképpen az ő saját alanyisága s mivel nem ejti meg a teremtő szintézist, mindig elvont magaslatokon marad s ezért sokat tud, de nem cselekszik.

A tényleges filozofálás legyőzi ugyan az alany és a tárgy dualizmusát, létrehozza a teremtő szintézist, de ezt a dualizmust sosem győzi le teljesen, ezért ami a filozófiában a legértékesebb, az nem valami lezárt rendszer, hanem maga a következetes filozofálás, mely minden önkényes elvet felfedez, minden tévedésre ráatalál s minden üres dogmatizmust elvet.

Ez a konkrét filozofálás, az értelemnek és akaratnak ez az egysége, az a tulajdonképpeni erkölcsi cselekvés, mely nem a bölcselet kiváltsága, sőt — Rousseau-nak igazat kell adnunk — jobban megtaláljuk a gyermekben és az egyszerű lelkekben, mint a körmönfont elméletekkel dolgozó tudósoknál. Hibás tehát Croce leghíresebb, legkiválóbbnak tartott műve: *A gyakorlati filozófia*, mely éles különbséget tesz a filozófia, a gyakorlati élet és az erkölcsi élet között. Az ő szét-darabolásával ellentétben az igazi filozófia a gondolkodás teljessége; csak annyiban fedezzük fel benne az igazságot, amennyiben betöltjük kötelességeinket. A művészet ugyan szabad alanyi mozzanat, de a művésznek megvannak a maga kötelességei a maga művészi világával szemben, mert egész lelkét a művébe kell öntenie. A művésznek első sorban hűnek, őszintének kell lennie önmagával szemben, mert az erkölcsileg hazug művészet esztétikailag is hamis művészet.

Mivel az erkölcsiség elválaszthatatlan tulajdonsága az igaz művészetnek (immanente eticità), azért ez a művészet az emberiségnek mindig nagy nevelője volt, a hamis művészet pedig az emberiség megrontója. Minden költészet az egyetemes emberi összetartozásnak, a szeretetnek az éneke (Canto dell' amore) s aki nem érzi lelkében felbuzogni a szeretetet, az nem igazi költő, akármennyi költeményt tud is összeírni (mint pl. Carducci, 326. l.). A szeretet az az alap, melyre a gondolat ráépíti az élet rendszerét, sokféle ellentétével, de egyszersmind azzal a magasabb egységgel, melyben az ellentétek elsimulnak.

A művészet nemzeti jellege. A szeretet és a gondolat egyetemessége fölveti a kérdést : vajjon a művészet a Hegel-féle világfeletti régióba tartozik-e, vagy pedig nemzeti jellegűnek minősíthető. Gentile a maga filozófiai elmélete szerint egyetemesnek tartja a tényleges teremtő gondolkodást, de viszont a megalkotott műretek, ez a megvalósult érték, már történeti tény s ennél fogva nemzeti jellegű mind előzményeiben, mind eredményeiben. Az alkotást megelőzőleg ugyanis a művész egyénisége a nemzeti kultúra hatása következtében alakult ki ; az alkotás eredménye pedig a nemzeti öntudatnak, a nemzeti kultúrának gazdagodása. Minden alkotásból kisugárzik a költő egyénisége, aki — akarva, nem akarva — hazájának atyja, gényusza lesz és örökké él mindazok lelkében, akik ugyanazon a nyelven beszélnek, akik ugyanazt a földet tartják otthonuknak, ugyanazon emlékeket szentnek s a világban megszerzett helyüket nem adják fel.¹

A halhatatlan művészet. Az embert természete készíti arra, hogy elfogadja a halhatatlanságot, s ezt csak fáradtságos, sose megnyugtató filozófiai erőlködéssel lehet kétségbevonnia. Erre a kétségre alkalmat szolgáltat a halhatatlanságnak Platon-féle nagyon elterjedt, de ellentmondásokkal telt fogalma. Platon ugyanis a szellemi életet egészen elválasztja a test életétől, a gondolatokat különálló sorozatba helyezi ; ebben, mint az időben, megvan a szaggatott mozzanatok egymásutánja, melyek egymást kölcsönösen kizárják. Fantasztikus halhatatlanság ez, melyben a szellem folyton inkább halódik, mint él. Az igazi halhatatlanság a következő gondolatmenetre támaszkodik. Nem lehet gondolkodnunk a nélkül, hogy gondolatunknak értéket ne tulajdonítsunk. Gondolatunknak viszont nem lenne értéke, ha a gondolkodó szellemnek nem volna szabad tevékenysége. Szabad pedig nem lehetne a szellem, ha bármiképpen korlátozva volna, ha halandó volna. Ezért a halhatatlanság hite létalapja minden gondolatnak, mely meg tudja különböztetni az igazat a hamistól.

Ez a megkülönböztető, gondolkodó gondolat a halha-

¹ U. o. 326—328. l.

tatlan bennünk. Amint a folyó partján álló ember nyugodtan szemléli a tovairányuló víztömeget, hasonlóképpen a tényleges gondolkodás ott áll az elgondolt tartalmak hullámzó sokasága mellett. Ez a tényleges gondolkodás az örökkévaló, és mint ilyen szervezi, élteti és egyesíti a tartalmak tengersokaságát. Ez az éltető, szervező aktus a történetírás és a filozófia. Igaz, hogy a történetek és a filozófiák is elmúlnak, de a történelemcsinálás, a történelemalkotás és a filozofálás nem múlik el, mert bennük játszódik le a szellemi élet ténylegessége. Ez az élet nem a részleges, véges egyénnel élte, hanem az egyetemes, konkrét, végtelen szellemé; ennek teste maga a nagy természet, mint egységes egész. Az egyéni élet e szerint a gondolatmenet szerint csak egy bizonyos időpontig tart, mint valami szép játék, de az egyetemesnek, az emberiségnek élete halhatatlan, mert ez a szellem a maga ténylegességében.

A szellem ténylegességének egyik mozzanata a művészet s ez mint ilyen valósággal halhatatlan. A művész ugyan csak metaforikusan örököltű, mert ő a szellemi szemlélő központnak csak egyik eleme; de műve halhatatlan, mert a szerzőjében rejlő egyetemes emberiséget: az érzelmet fejezi ki. A művet éltető érzélem az a forma, mely magába olvasztja az anyagot, a tartalmat. Mivel halhatatlan a forma, halhatatlanná lesz a vele egybeforrótt tartalom, még a hamis tartalom is. Mint pl. Jupiter mesebeli alakját halhatatlansággal koszorúzzák a róla írt költemények, a róla készült szobrok és festmények. Halhatatlan tehát a művészet, mint a konkrét logos egyik mozzanata, mint a szellem alapvető tevékenysége, kategóriája.

Gentilének is, mint Hegelnek, szemére lobbantják, hogy náluk a filozófia megöli a művészetet. A félreértés abból származik, hogy a kritikusok nem tesznek különbséget az elvont és konkrét logos (a gondolt gondolat és a gondolkodó gondolat) között s ennek következtében nem értik a dialektikus fejlődést. A fejlődésben, működésben levő gondolkodás mindig feltételez, magában foglal valamilyen kész gondolatot, mert aki gondolkodik, mindig gondol valamit. Ez a kész tartalom a «logo astratto», ez a gondolt gondolat. A maga-

sabdra haladásnál a szellemnek szüksége van arra, hogy valamely zárt rendszert feszíthessen szét, a történetet a történelembölcselet zárja le, s ezért nem is lehet történetet másképpen elgondolnunk, mint elvont logost, melyet meghalad az élő gondolat, a tovább folyó történés, a konkrét logos, mint az ellentéteknek egysége, a szellemi létnek és nem létnek, az alanynak és tárgynak szintézise. Mint ilyen egység győzhetetlen és örökkévaló. Örökké él tehát a történelem-tevés, mint a teremtő gondolkodásnak folyamatában rejlő örök ellentétek örök egyesülése.

IV. Gentile művészet-filozófiájának végére érve, érezzük, hogy új műve egész működésének, rendszerének szempontjából milyen nagyjelentőségű. Minden fejezetében szinte fiatalos alkotó kedvet és sok helyen kiváló eredeti szellemi teljesítményt látunk. Fejtegetése tele új kérdésekkel, új érvekkel, új megoldásokkal. Szinte az a benyomás szűrődik le olvasása közben, hogy az esztétika elméleteit s a művészet-történelmet újra áttekintve, minden fölvetődő kérdést most próbál megoldani a saját aktuális idealizmusa szempontjából. Bizonyítja ezt a feltevést a befejező történeti rész, melynek felosztása a következő: a történelemelőtti esztétika és a görög bölcselet; a középkor és a renaissance; Galileitől Vico-ig és Baumgartenig; Kanttól Hegelig; De Sanctis és Croce. Gentile e történeti irányokban felmerülő igényeket mind megoldhatónak véli a gondolkodó gondolkodással, az ideális alany funkcióinak megvilágításával és kibővítésével. Ide tartozik: a tiszta aktus szellemisége, az elmélet és a gyakorlat egysége, a módosított érzélem-elmélet. Ezekkel a gondolatokkal tetőzi be pedagógiai térről kiinduló kultúr-filozófiáját. Kanttal szemben Fichtének és Schillernek adva igazat, megkívánja az esztétikai műveltség egyetemességét, mert az egész ember neveléséhez hozzátartozik szépérzékének és az esetleg adott alkotó tevékenységnek kibontakozása. A művészet ezáltal az ő idealisztikus rendszerének egyik alappillére, mert szembeszökően igazolja, hogy a környező világ nem a tudattól független magán-való, hanem az általános szellem életének szükséges kivirágzása. A művészet nála a filozófiai alkotó gondolkodásnak nemcsak egyik mozzanata,

hanem valóságos «novum organum»-a a szebb, igazabb, jobb élet megvalósítására. Ez a rendszer alapozza meg Schiller szavát a művész magasztos emberi hivatásáról: «Az emberiség méltósága a ti kezetekben van letéve, őrizzétek tehát hűségesen. Veletek sülyed a porba vagy veletek szárnyal a magasba».

*

Ezek a gondolatok jelzik már azt is, hogy Gentile nemzeti szempontból is végtelen fontosnak tartja művészet-filozófiáját. S e tekintetben teljesen igazat adhatunk neki. Az olasz esztétikát Croce kivezette ugyan a pozitivizmus híjánál, de Vico és De Sanctis nyomdokairól elsodorva, szerves fejlődését megakasztotta főképpen az intuició zavaros fogalmával, amellyel alkalmat szolgáltatott a futurizmus túlzásainak keletkezésére. Ezt a gondolatot Gentile nem fejti ki, pedig ebből értjük meg a mai olasz esztétika állapotát.

Croce intuiciója olyan elméleti ismeret, amellyel csak egyénit és érzékit látunk egységet adó fogalmak nélkül, kifejezetten tér-, és időbeli rend nélkül. Ebből legalább három végzetes következtetést vonhatunk le; 1. nem művészet az, ami fogalom; ami egységet ad, ami rendet teremt. A költők műveiben a szerkezet az egész életet alapgondolat és ennek sugarai az egyes részekben; ez az ő szemében mind nem művészet. Ezért nincsen művészi értéke az *Isteni Színjáték* vagy a *Megszabadított Jeruzsálem* gondolatmenetének, eszmei tartalmának. Hamisítatlan művészet csak a lírai töredékekben mutatkozó mozaikhalmaz. Nem művészet továbbá a humor, az írónia, a satíra és mindaz, ami magára eszmélést, leszűrt emberi ismeretet, ami tehát gondolkodást kíván. Croce szellemében jól mondja Pascoli, hogy ez a gyermekek esztetikája (— l'estetica del fanciullino), mert minden műrekek az örök gyermek játéka, aki ott szunnyad az emberiség szívében. A játék nem lehet hosszú lélekzetű, s ezért a nagyterjedelmű költői alkotások olyanok, mint az óceánok, melyekből csak néhanapján sikerül kihalásznunk egypár gyöngyszemet.¹

¹ Kifejti Tilgher: *Estetica*. Roma, 1931. 215—216. l. Pascoli: *Miei pensieri di varia umanità*, Messina, 1903. alapján.

2. Következik az intuíció fogalmából, hogy a gyöngy keresése csak a közvetlen szemlélettel történhetik, s ezért a műkritikának Crocénél nincsen más szerepe, mint az, hogy megmutatja: ez nem művészet, ez pedig művészet: mindenki a maga szemléletével győződjék meg róla. Igaz következetességgel ítéletnek sem volna szabad elhangzania a kritikus ajkáról, mert az ítélet a gondolkodás magaslata. A legjobb kritikus tehát Kratylos módjára ujjal mutogatná a művészi törmelékeket.

3. Mivel minden értékelés már választás, a választás pedig gondolkodás, ehhez képest a műkritika nem foglalkozhatik értékeléssel sem. Valamely madrigal és az *Ilias*, egy sikerült epigramma és Goethe *Faustja* vagy Dante halhatatlan alkotása egyenlő értékűek, mert valamely érzelemnek sikerült meglátása és kifejezése rejlik mindegyikben. Ezen a vonalon tovább haladva, legcélszerűbb volna minden hosszadalmas nagy művet helyettesíteni egy sikerült indulatszóval, hangfestéssel, vagy hangutánzással.

Crocét nagy műveltsége és jó ízlése visszatartja a tanából következő végletektől. Józan mérsékletével és szellemes fordulatokban mindig bővelkedő irodalmi nyelvvel elérte, hogy főművét lefordították a világ minden művelt nyelvére és nemcsak Olaszországban, hanem az angoloknál is egyesek az ő műveit tartják kizárólagos értelemben a ma esztétikájának.

V. A futurizmus azonban nem állt meg a Croce tetszése szerinti vonalon, hanem mestere ellen is hadakozva ádáz gyűlölettel fordult a mult nagy alkotásai ellen, leszólt minden régi kultúrát. Velencét a levegőbe kell röpíteni, Rómát az ősi romoktól végre megtisztítani, hogy több tere legyen a gépek és gépek számára. Magasztalt mindent, ami modern s amit a dinamikus száguldás alkotott. Mi ennek a szertelenségnek célja és rugója? Kérdezzük meg az irány legkomolyabb esztétikusát, Boccioni Umbertót: «A keletkező valóságot akarjuk elérni a maga születésében, alakulásában, haladásában, ez az egész futurista művészet féktelen törekvése».¹

¹ Boccioni: *Pittura e scultura futuriste*. Milano, 1914. «Afferrare la realtà nel suo divenire, nel suo farsi e prodursi è la frenetica aspirazione di tutta quanta l'arte futurista».

A szépség a jelen világ lendülete a jövő felé («lo slancio cosmico», a bergsoni «élan vital»). Ez a lendület a tiszta érzet, melyet az értelem elmélkedésével és megkülönböztetéssel még nem torzított el, nem másított meg. A művészi intuíció a dolgok keletkezésének fölfogása, a művészi érzés pedig azonosulás a mindenség anyagának eredeti alakulásával és fejlődésével, szinte a jelenben a jövő mozzanatának átélése, megragadása; ezért gyűlöli ez az irány a multat és az egész kultúrát, mely a multból sarjad és hozzánőtt. Ez a szélsőséges aktivizmus merészen kereste a céljának megfelelő külső formát. Programjában ezeket találjuk: A költői kifejezések-ből törölnünk kell mindazt, ami elvont gondolat terméke, mindenekelőtt a mondat-szerkezetet és mondattant. «A főneveket úgy állítjuk egymás mellé, amint elménkben felmerülnek. Az ígét használjuk infinitívusban, mert egyedül ez fejezi ki az élet folytonosságát... El kell törölni a melléknévet, mert szünetet és elmélkedést tételez fel s ennél fogva összeférhetetlen a mi dinamikus szemléletünkkel. El kell hagynunk a határozókat... az írásjeleket, mert nincsen szükség a vesszők és pontok képtelen szüneteire. Mivel a rend is az értelem műve, azért a képeket rend nélkül, sőt rend ellenére kell elhelyeznünk... Az anyag líraiságát, az anyag természetét csak a mondattan nélküli és összefüggés nélküli szavak költője tudja megközelíteni».¹ A szabad vers után következék végre a szabadon választott szavak zenéje: a hangfestés, a hangutánzás uralma, beleértve a kakophoniat.²

Ez útmutatás értelmében hangfestéssel érzékíti tehát Palazzeschi a *Beteg szökőkút* szortyogását, sziszegését:

Clof, clop, cloch,	malata,	fontana
cloffete,	che spasimo	col male
cloppete,	sentirla	che ai
clocchete,	tossire!	finisci
chchch...	Tossisce,	vedrai
E giù nel	tossisce...	che uccidi
cortile	Madonna	me pure
la povera	Non più!	Clof, clop, cloch stb.
fontana	Mia povera	

¹ *I poeti futuristi*. Gyűjteményes kötet. Milano, 1912. Előszava Marinetti híres kiáltványa: *Manifesto tecnico della letteratura futurista*.

² Papini—Pancrazi: *Poeti d'oggi*. Firenze, 1935. 571—573. l.

A szabadon választott szavakra példa lehet a másik hirhedt költemény :¹

Tri tri tri	uhi uhi uhi
fru fru fru	il poeta si diverte
ihu ihu ihu	pazzamente . . .

Ezek azok a túlzások, melyeket Papini — az egykori futurista — szellemesen gúnyol ki *Gog* című szatirikus művében a hang nélküli zenével, a füstből faragott szoborral, a személy nélküli színdarabbal stb.²

Az olasz nemzet érzi, hogy az intuicióra épített esztétika, mely logikusan kiépítve, ilyen túlzásokat termel, már nem fejezi ki mostani lelkületét. Mint minden energiatékozláskor, a világháború után is rendkívüli fáradtság és kimerültség vett erőt a lelkeken. Ez megváltoztatta az esztétikai fölfogást is. A művészetben is békét adó rendet, fegyelmet kívánnak ; újra tanulmányozzák és csodálják a klasszikusokat, s a bennük rejlő szerves egységet, amit tíz évvel ezelőtt még leszóltak. Mussolini beszédeiben ismételten új esztétikát kíván. «A mostani kormány szellemi mozgalomból származott, amiért is visszautasít minden elméletet, mely a művészetet fényűzés (játék) nyilvánulásának tartja». «A művészet a mi számunkra életünk lényege, s elsőrangú szükséglet. Ez a mi embervoltunk s eltörölhetetlen multunk . . . Nem maradhatunk szemlélődők, nem tehetjük terméketlenné ősi örökségünket, új örökséget kell gyűjtenünk, és a régi mellé helyeznünk : új művészetet kell teremtenünk, a mi korunk művészetét, a fasiszta művészetét».³

Ennek az új iránynak az elmélkedőjét láttuk magunk előtt Gentilében, aki élesen bírálja a Croce-féle ködös intuiciót, kerüli a futurizmus túlzásait s rámutat arra, hogy a művészet igazi teremtő tevékenység, vagy még inkább teremtő gondolatnak a forrása és nyilvánulása. Soraiiban magunk előtt látjuk a fausti embertípust olasz kiadásban,

¹ Vossler : *Die neuesten Richtungen der italienischen Litteratur*. Marburg, 1925. 16—17. 1.

² G. Papini : *Gog*. Firenze, 1931. 18., 131., 142., 199. 1. stb.

³ *Il pensiero di Benito Mussolini*. Gyűjtötte : Ezio Maria Gray. Milano, 1927 (218—220 1.).

aki hirdeti, ugyan, hogy «kezdetben vala a tett», a tiszta cselekvés, az atto puro, s mindig haladni akar, mindig tevékeny kíván lenni, de ez a tevékenység nála művészi élmény is s egyúttal művészi alkotás, nemcsak a világ technikai meghódítása, vagy a társadalmi rend újjáépítése.

Crocénak igaza lehet abban, hogy ez az irány a maga merész következetességével lejárhatja a filozófiát (è la liquidazione della filosofia), de csak azt a panteizmust, a túlzó ismeretelméleti idealizmust, melynek bálványá a történelem s amelyben a ködös averroizmus általános szelleme mindig halad előre önismeretben és önalkotásban. Mussolini ugyan «il maestro spirituale»-nak nevezi Gentilét, de nem egyszer odamondogatta: «A cselekvés eltemette a filozófiát»,¹ «Nincs időnk az ilyen bölcsekedésre».

Gentile tanítványai közül már többen különbséget tesznek a teremtő és teremtett szellem s a teremtményekben az egyes ember: a működő szabad egyén és az egyénfölöttinek érzett, elvonásokban gazdag népszellem között.

Végeredményben az új idealizmus és esztétikája — főleg a Gentile-féle fogalmazásban — az olasz lélek lázasan újító törekvésének kifejezője, és az ismertetett nagy művészet-filozófiában méltóképp zárja le az 1920-as esztendőket. A mai olasz vezetőemberek elgondolása szerint amint az egyes ember olyan személlyé lesz, amilyenné neveli, teremti önmagát, hasonlóképp valamely nép életében sincsen semmi végleg lezárva: mindent most, a jövőbe nézve kell még cselekednünk. Ami adva van, az már halott. Az egyénnek és az embernek állandóan újra kell öntenie magát s a körülvevő világot. A boldogság eszménye nem az, ami állandó, nem az örök lét, örök érték és ezek szemlélése, mert úgy érzik, hogy a mindig meglevő már változhatatlan, a változhatatlan pedig korlátozza a szabadságot és tevékenységet. Gentile rendszere szinte a végtelenbe vetíti a jelen hullámozó életét és eszménnyé avatja az örök változatosságot, az örök mozgalmasságot. Ezt a mobilizmust és aktivizmust ültette át az állami élet területére a fasizmus első forrongó korszaka.

¹ L'azione ha seppelito la filosofia. Tilgher: *Relativisti*. Roma, 1923. 78. 1.

A legújabb alkotó korszak azonban azt reméli, hogy a régi római eszmény felújításával az olasz nép — a mai Európának ez a legrégebb kultúrnépe — amint a múltban a tudományban és művészetben jó ideig egész nyugatnak a világitótornya, mintaképe és tanítója volt, hasonlóképpen a világháború és a fasiszta fegyelem nevelő hatása alatt lélekben is egységbe forrva, ismét Európa élére kerül. Ennek az önkéntes, nemes fegyelemnek, az állandó örök eszmények felé törésnek; az igazság, szépség, jóság nemzeti jellegű megvalósításának már nem lehet soká alkalmas kifejezője a Gentile-féle gondolkodó gondolatnak pontszerű villogása a valóság örökké kavargó örvénye fölött, amely örvény («divenire») mindent magába temet: az egyénnek testét és lelkét; a tudománynak tér-, idő- és rend-fogalmát; a nemzeti társadalmat és hazát; természetet és történelmet, Istent és világot... És mindez csak azért az előítéletért, mintha nem tudnók kritikailag igazolni ismeretünk természetéből a tudaton kívüli világok és személyek létezését. Ezt a filozófiát valóban nemsokára eltemeti az egészséges olasz kritikai realizmus, mert a Gentile-féle idealizmus nemes vonásait fölhasználva, széleskörű történetírásának tanulságait levonva, szervesen tovább építi majd a pillanat bölcselkedése fölött s a tűnő várak tündérálma helyett a «philosophia perennis»-t, az örökkévalóság filozófiáját.

Eszztétikai téren az új idealizmusnak sok vitában leszűrt eredménye az, hogy a művészet: belső érzelmek kifejezésre juttatása a szellem teremtő tevékenységével. Milyen ez a teremtő tevékenység, ezen folyik a vita Croce és Gentile tábora között. Croce szerint a líraiság adja meg a lényegyet, Gentile tanában pedig a gondolkodás folyamatának alanyi mozzanata. Mindkettőnél a művészi érzelem önti a tartalmat formába, s egybeforrasztva létesíti az egyéni műalkotást. A formának kiemelkedő szerepe rendszerint Epikuros felfogása felé sodorja hirdetőit; mert aki gyönyört keres, annak mellékes a tartalom, fő a szép alak. Az olasz esztétikusok azonban távol állanak az ilyen kisiklástól. Croce jel-szava nyomán a stoikus «Arte pedagogo»-t kerülük ugyan, a hedonista «Arte meretricé»-t azonban mélységesen meg-

vetik. Általában nagyon idegenkednek attól, hogy a művészetbe élettani és lélektani szempontokat vigyenek be, mert tartanak a pozitívizmus visszatérésétől.

Croce és Gentile főeredményének azt tekintjük, hogy az esztétikai pozitívizmus s a vele rokon áramlatok nem játszanak többé jelentős szerepet Olaszországban, sem elméleti, sem gyakorlati téren. A művészi egyéniség méltatásában egészen lejárt a lélektani elemzés értéke. *Taine milieu — race* — moment elméletét már senki sem alkalmazza; a lélektani esztétika megalapítása balul ütött ki a század elején; Lombroso, Patrizi, Ferri anthropológiai és fiziológiai irányú elméletei pedig ma egészen feledésbe merültek. Hasonlóképp egyhangú visszautasításra talált Tissi pszichoanalitikai próbálkozása 1932-ben. Az összehasonlító módszer s a kicsinyeskedő forráskutatás szintén nem talált visszhangra.¹

Az új idealizmusból a kritikai realizmus felé hajlás mutatkozik Rensi és Tilgher működésében. G. Rensi szeret a hegelianusokkal szemben Antihegelként fellépni. A filozófia történetében nem ellentétekben haladást lát, amint Hegel tévesen fölteszi, hanem inkább nagy szerepet játszó ellentétek örök fennmaradását. Nincsen Hegelnek igaza a lét és a gondolat birodalmának azonosításában sem. Nem áll az alaptétele: «*Alles Wirkliche ist vernünftig und alles Vernünftige ist wirklich*», mert a történelem a véletlennek és képtelenségeknek játéka és kifejezése: «*Was wirklich ist, ist unvernünftig und was vernünftig ist, ist unwirlich*». Ezeknek a történelmi jelenségeknek mélyebb megértése a filozófia, mely egyenlő a művészettel, mert hiszen semmi egyéb, mint személyek szerint váltakozó alanyi benyomások rendszere. Rensi ezzel a tannal a Kr. előtti II. század relativizmusát és skepticizmusát újítja föl. Meglehetősen magára maradt.²

Nagyobb sikerű, sőt azt mondhatjuk, Croce és Gentile után legszeleesebb körben ismert Adriano Tilgher rendszere

¹ M. Porena: *Che cosa è il bello?* Schema di un estetica psicologica. Milano, 1905. — S. Tissi: *Al microscopio Psicoanalitico*. Milano, 1932. — Patrizi: *Il commento di un fisiologo*. 1898. stb.

² G. Rensi: *La scepsi estetica*. Bologna, 1919.

és kritikai tevékenysége. Elméleti téren Bonaiuti modernista katolikus pap elragadó ékesszólásának hatása alatt áll. Ez viszont a pragmatizmusnak és a Blondel-féle «cselekvés filozófiájának», az aktivizmusnak követője.¹

Tilgher szemében a művészet nem az átélt élet alanyi mozzanata, mint Gentilénél, sem az érzelem szemlélete és kifejezése, mint Crocénál, hanem sajátos eredeti tapasztalat, melyet nem lehet semmiféle más lelki mozzanatra visszavezetni. Ez a tapasztalat az «amor vitae», az élet szeretete önmagában, a maga kedvéért, nem pedig valamilyen érzelem vagy tárgy kedvéért. A művész alkotó tevékenységében önmagát szereti, nem tárgyát... Azért nem szükséges, hogy valóságban átélje azt az érzelmet, amelyet kifejez, mert a művész élménye különbözik a gyakorlati ember vágyától és cselekvésétől. Egy szépen terített asztalt más érzelmekkel szemlél a teremtő művész, aki meg akarja örökíteni s másképpen látja az éhes vendég, aki hozzá akar telepedni. E szerint a valóság jelenségeinek szemlélete és a művészet mint két párhuzamos vonal futnak egymás mellett s ennél fogva a művészet nem a természet utánzása, még kevésbé a valóság jelképe, hanem a képzeletnek tudatos játéka, melynek sajátos tárgya az emberi személy belső élete és külön egyéni világszemlélete.²

A művész lelkiállapota olyan az emberi lélek gyakorlati szempontoktól irányított folyamatában, mint az egyénfölötti jelennek, ennek a valóságos egyetemesnek kiemelkedő szígeete és szabad kikötője, melyben mindenki megpihen, mindenki örömmel társalog egymással, s ezért ez a lelkiállapot áhítozik a kifejezés eszközei után. A kifejezés azonban számára nem pusztán mnemotechnikus fogás, mint Croce tartja, hanem az alkotás eszköze, mert az írás, a festés vagy faragás előtt létezik ugyan valamilyes képzet a művész lelkében, de az csak olyanféle, mint a színfolt, felhőfoslány, vagy ködös árnyék s csak alkotás közben veszi föl a határozottabb vonásokat.³

¹ Tilgher: *Recognizione*. Roma, 1924. 66—82-ig l. Bonaiuti.

² Adriano Tilgher: *Estetica*. Roma, 1931. 36., 40., 41., 60—67 l. *Studi di poetica*. Roma, 1934.

³ U. o. 110—116. l.

Tilgher a művészettörténelem kérdésében is meghaladja Croce és Gentile elvont idealizmusát. A romanticizmus szociológiai fölfogása ellenében ugyanis ők azt tartják, hogy a művészetnek nincsen folyamatos története, hanem csak az egyes művészekről lehet beható részlettanulmányokat, monográfiákat írni. Lehet pl. irodalma Dañténak és Petrarcának, de az olasz irodalomnak már nem lehet, mert a történet a remekművek anyagával, nem pedig a művészet lényegével, a formával foglalkozik. Erre Tilghernek az a válasza, hogy a mű alkotása akkor eredeti, ha valamely alaktalant a jelenben először alakít át műremekké. Ez az alakítás a jelenkorba tartozik, melynek már megvan a története. Ezen fölül a tartalom is értékelhető s e miatt az értékelés miatt is szükséges a mű történeti szemlélete. Még jobban kívánják azt a stílusirányok, melyeket senki sem tagadhat le. A stílus az esztétikai látásnak és érzésnek olyan szokásos módja, mely nem gombamódra nő az egyénnel, hanem nemzedékekben keletkezik, halad, kifejleszti minden rejtett lehetőségét, s azután átengedi helyét más irányynak. Ilyen pl. a romanticizmus, parnasszizmus, szimbolizmus, naturalizmus stb.¹

Az «amor vitae» legbelsőbb élményével teljes ellentétben újítja föl az olasz humanizmus fölfogását Leo Ferrero. Helyesen látja, hogy Leonardo da Vinci fejezi ki annak a kornak eszmeáramlatát: a művészetnek mindenekfölötti becsülését. Leonardo elgondolásában ugyanis a festő a művészek királya s legméltóbb képviselője. Ő nagyobbat alkot Istennél és a természetnél, mert kevesebb eszközzel tökéletesebbet teremt. Ez a titáni érzés fejt meg azt is, miért gyakorol Leonardo olyan igéző hatást éppen a mi korunkra. De Vincire egyébként rendszertelensége mellett jellemző, hogy nagyon sokat ad a művész technikai fölkészültségére. Erre a túlzásra épít Ferrero egész kidolgozott esztétikai rendszert. Nézete szerint a műalkotás azért tetszik nekünk, mert megcsodáljuk a benne rejlő rátermettséget és művészi késziséget. Csodáljuk a művet, mert meg vagyunk győződve arról, hogy ilyet csak lángelme, csak igazi művész tud létre-

¹ U. o. 129—138. l.

hozni. Az esztétikai érzés e szerint megegyezik kb. azzal a csodálkozással, mellyel lélekzetfojtva kísérjük a bűvészek és légtornászok ügyességét.¹

Ferrero fiatalos próbálkozásánál sokkal mélyebben szánott a realista bölcelet talaján De Sarlo florenci lélekbűvár tábora, mely a Nápolyban megjelenő *Logos* folyóiratban dolgozik Antonio Aliotta szerkesztő vezetése alatt. Croce és Gentile éles kritikája mellett ők a művészet lényegét a gyakorlati célt nem tekintő alkotás tudatosságában látják. «A műremek mindig úgy tűnik föl előttünk, mint az egyéni szellem teremtő alkotása. Az elméleti ismeret tárgyát viszont nemcsak hogy nem tekintjük saját alkotásunknak, hanem biztosan érezzük, hogy tőlünk függetlenül áll fenn».²

A valóság tárgyait és törvényeit tehát az értelem felfedezi; a költői kép szerkezetét pedig, a mozzanatok új kapcsolatait az alkotó képzelet teremti és tudatában is van ennek a teremtő működésnek (46. l.).

Mivel a nyelv és kifejezés lényege nem ilyen új viszonyok, új kapcsolatok létesítése, ezért a művészet nem lehet azonos sem a nyelvvel, sem a kifejezéssel, mint Croce tanítja. A művészi kifejezés csak a lét megismerésének egyénileg színezett módja. Ezt az egyéni színezést a költő személyisége adja, mert ő alkalmazza a nyelv szerkezeti szabályait a megismerés kategóriáinak megfelelően.³

VI. Aliotta híveivel elérkeztünk az olasz legújabb kor jel-szavához, a realizmushoz. Gentile nyilvánosan is elismeri már, — amire ezelőtt három esztendővel még senki sem gondolt volna — hogy a mai fiatalok közül mindig többen és többen hagyják el az idealizmus táborát s a tudat bölcselete helyett a létfilozófiához csatlakoznak. Soraikból elég felemlíteni De Ruggierót, korunk filozófiájának egyik legjobb történetíróját, Armando Carlinit, a pisai egyetem

¹ Leo Ferrero: *Leonardo o dell'arte*. 1931. L. Tilgher: *Estetica*. 225—233. l.

² A. Aliotta: *L'estetica del Croce e la crisi dell'idealismo moderno*. 41., 55. l. Aliotta véleményét történeti nyelvtudományi kutatással támogatja P. Gatti: *Filosofia del linguaggio*. Genova, 1931.

³ U. o. 20—27. l.

rektorát, Mario Casottit, a milánói katolikus egyetem pedagógusát, Vincenzo la Viát, a római egyetem magántanárát, akiről Gentile maga is elismeri, hogy rendszerét legjobban átértette, G. Maggiorét, Guzzót¹ stb.

A szellemi áramlat változásának okát kereshetjük a fasizmus forrongó korszaka után bekövetkezett építő-alkotó korszakban, amint előbb erre rámutattam, de mindenesetre nagy hatással volt még rá a milánói katolikus egyetem és tanárképző alapítása, Gemelli működése, főleg a lateráni konkordátum, mely ismét lehetővé tette, hogy a katolicizmus irányadó elvei érvényesüljenek az olasz közéletben. Esztétikai téren azonban erősen hatott az Aquinói Szt. Tamás-jubileum és ezzel kapcsolatban a Dante helyesebb megértésére törekvés.

Ez a törekvés először idealisztikus értelmezéssel próbálkozott De Sanctis, Olaszország legnagyobb irodalmi kritikusa nyomán, ki az *Isteni Színjáték*ban látta Olaszország nemzeti bibliáját, szellemi életének csiráját és lényegét. Szemében az olasz irodalom nem egyéb, mint a *Divina Commedia* szellemi tartalmának kibontakozása és a benne rejlő különböző műfajok elkülönítése.²

Aquinói Szt. Tamás születésének hétszázados évfordulóján, — mely összeesett Kant 200 esztendősi jubileumával — úgy látszik, véglegesen kimutatták, hogy ezt a «Nemzeti bibliát» nem lehet megérteni az angyali doktor rendszerének alapos ismerete nélkül. A század elején ugyan még szerették volna legendának minősíteni Dante keresztény filozófiáját és főleg tomizmusát. Bruno Nardi pl. mindenáron az arab Avicenna gondolatait akarja feltalálni benne. E föltevések alaptalan voltára rámutatott már a nagy német

¹ Ezt a nem várt fordulatot bővebben kifejti Mester: *Az új-idealizmus alkonya Olaszországban*. Katholikus Szemle, 1934. 517—524. l.

² «È una di quelle costruzioni gigantesche e primitive, vere enciclopediche e bibbie nazionali, non questo o quel genere, ma il Tutto, che contiene nel suo grembo ancora involute tutta la materia e tutte le forme poetiche, il germe di ogni sviluppo ulteriore». *Storia della letteratura italiana*. Napoli, 1879. I. k. 183. l.

kritikus, Vossler, a Szt. Tamás-jubileum előtt pedig beható előtanulmányok után szinte kimerítő alapossággal bizonyította G. Busnelli. Ugyanakkor a flórenci költői lelkű dominikánusban : Fra Remigio Girolamiban megtalálták a közvetítő személyt is, aki a középkor legnagyobb bölcslőjének világnezetét átadta a legnagyobb költőnek. Fra Remigióról ugyanis kiderült, hogy Szt. Tamás tanítványa és Dante tanítója volt. Kéziratban levő bölcseleti bevezető előadása szinte szószerint megegyezik Dante *Convivio*jának kezdetével.¹

A kritikai realizmus alapján szép előkészületeket látunk az egyes problémák felismerésére, elmélyítésére és az egész ország művészi alkotásainak irányítására, mert Ugo Ojetti jeles műbíráló, a kir. akadémia tagja szerint az olasz művészi alkotások háromnegyed része vallásos jellegű. A katolikus egyház filozófiája pedig a kritikai realizmus.²

Ebben a realizmusban a következő háromféle irány alakult ki: Firenzében a *Frontispizio* folyóirat tábora Papinivel az élén, Palermóban a *La Tradizione* gárdája Mignosi vezetésével és Rómában, Milánóban a Beato Angelico intézetek, a *Civiltà Cattolica* s az *Arte Sacra* folyóiratok alkalmazzák XI. Pius elveit.

Papini tanítói oklevéllel egy éves működés után indult világhírt szerző irodalmi útjára. 1902-ben alapította a *Leonardót*, a XX. sz. első olasz irodalmi folyóiratát. Ebben az

¹ Bruno Nardi: *Sigeri di Brabante e le fonti della filosofia di Dante*. Rivista di Filos. Neoscolastica. 1912. — K. Vossler: *Die philosophischen Grundlagen — zum «süssen neuen Stil»*. Heidelberg, 1904. és *Die göttliche Komödie*. Heidelberg, 1907. — Busnelli S. J.: *Cosmogonia e Antropogenesi secondo Dante Alighieri e le sue fonti*. Roma, 1922. — Busnelli: *Origine dell'anima razionale*. Roma, 1931. — M. Grabmann: *La filosofia della coltura secondo Tommaso d'Aquino*. Bologna, 1931 (fordítás németből). Szt. Tamás bölcseletének mélysegés s e mellett modern megvilágításában az olasz dömések elismerése szerint is vezet a magyar eredeti nyomán készült nagy átdolgozás: Dr. P. Alessandro Horváth O. P.: *La sintesi scientifica di San Tommaso d'Aquino*. Torino—Roma, 1932.

² Armando Carlini: *La religiosità dell'arte e della filosofia*. Firenze, 1934. Tárgya miatt érdekes Nelson Sella: *Estetica musicale di San Tommaso d'Aquino*. Torino, 1930.

individualizmust hirdetve száll szembe az empirizmussal és monizmussal, legyen bár anyagi vagy szellemi. 1903-tól a *Regnum* folyóiratban küzd a kollektivizmus mindenféle fajtája ellen, mely szociológiai téren a monizmusokból felburjánzott. Már ekkor határozott, kemény egyéniség, aki maró gúnnyal támadja D'Annunzio esztetizmusát, érzékiségét, nyelvi finomkodását s e miatt szakít kedves barátjával: Morsellivel. 1919-ben pedig Benedetto Croce esztetikájának kipellengérezése miatt válik meg Prezzolinitól, eddigi hűséges munkatársától.

Kezdetől fogva két táborba osztja az olasz írókat és költőket. Egyikbe sorakoznak (*letteratura dantesca*) Dante követői, a keménykötésű férfias realizmus, moralizmus hívei. A másik irány az elegáns «preziosismo», amely nem egyéb, mint terméketlen üres játék a szép szavakkal és az érzékiséggel: *letteratura marinista e d'annunziana*, melyet Petrarára vezet vissza.

Amint az irodalomban a «l'art pour l'art» elve ellen hadakozik, hasonlóképpen világnézeti és erkölcsi téren Croce és Gentile új olasz idealizmusa ellen foglal állást. Sokan még Olaszországban is abban a hiedelemben élnek, mintha Papini a minden nyelvre lefordított *Storia di Christó*ban lett volna katholikussá. Valósággal lelkületének alapiránya mindig ez volt, amint 1906—08-ban írt és 1934-ben újra közzétett cikkei mutatják. Akkor ugyan még a modernistákhoz csatlakozott, de ezeket sem követte a Gentile-féle tudatbölcselet homloktérbe állításában. Szemében a szellem és az anyag mindig két külön világ, melyekben egyedeket és személyiségeket különböztetünk meg, de nem szakítjuk szét egymástól, hanem keressük összefüggésüket és kölcsönhatásukat. Hasonlóképpen a valláserkölcse sem a művésztől különböző világ, hanem a kettő állandó kölcsönhatásban él egymással.

«Senki sem akarja megcsorbítani a művészetnek autonómiájához és függetlenségéhez való jogát. De bizonyos, hogy ha igazán nagyok, munkáik — közvetve — mindig tanítóerejűek, akkor is, ha a szabad képzelet ihletére jöttek létre. Ha olyan irodalmat akarunk, amely nemcsak mesterkelt

elmejáték, nemcsak az ember érzéki és állati ösztöneinek kihasználása, föltétlenül szükséges, hogy a hit és a művészet megalkuvás nélkül, hatásos egységbe forrjanak. Az irodalom szélhámosai és kerítői akkor fognak végkép letűnni a porondról, amikor a kereszténység isteni igazságai nemcsak merő történeti ismereteket fognak jelenteni és nemcsak a külsőséges hitéletben fognak megnyilvánulni, amely mögött ma még túlon túl sok erkölcsi langyosság és szkeptikus közöny rejtőzik». (*La pietra infernale*, Brescia 1934. 157—207. l.)

Papinivel tart a firenzei *Frontispizio* folyóirat írógárdája. Közülük kiemelkedik a szerkesztő, Bargellini, aki legutóbb az építészetéről írt művében foglalta össze gondolatait. Szerinte az építészetben és általában a művészetekben uralkodó zavarnak az az oka, hogy a Hegelt követő új idealizmus gyümölcseként «culturalizmus» került az esztétika helyére. E szerint nem fontos a tárgyak, a dolgok megértése, elég, ha tudjuk, hogyan kell azokat elkészíteni; a művésznek nem fontos, hogy festeni, építeni tudjon, elég, ha ismeri a művészetek történetét s benne a stílusok váltakozását. Ez a hisztorizmus és az aktualizmus elfajulása. Építészet terén Bargellini helyteleníti a racionális elnevezést, mert voltaképpen minden építészet racionális s ami díszítésnek látszik, gyakorlati célt szolgál. Az építészetben ugyanis minden jól alkalmazott díszítés a költészet alakzatainak szerepét tölti be. Amint az alakzat világosabbá teszi a beszédet, hasonlóképpen az építészeti díszítés világosabbá teszi az építész elgondolását.

Papinivel és táborával hatásban nem versenyezhet, de szellemben és határozott pozitív építő munkával ki akarja egészíteni Mignosi Péter, palermói magántanár kilencedik évfolyamába lépő folyóirata: *La Tradizione*.

Mignosi kezdetben a Croce-féle esztétika és a Gentile-féle új idealizmus hatása alatt állott, de már 1926-tól kezdve a divatos homo aestheticus és oeconomicus fölé odaállítja a homo religiosus eszményét. Teljesen szakít az idealizmusnak, empirizmusnak nemcsak filozófiájával, hanem esztétikai gondolataival is. Tilghert, Venturit, Borghesét kemény bírálatban részesíti, de nem csatlakozik a francia katolikusok:

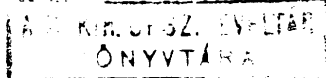
Maritain vagy Bremond kezdeményezéséhez sem. Saját életéből, élményeiből kiindulva vallja, hogy az embernek az igazság megismerésében szüksége van a kinyilatkoztatásra, leginkább a tradicionalizmusnak Balmes-féle józan árnyalathoz áll közel, de ezt egész a miszticizmusig kiélezi.

Mignosi folyóiratában lassanként alakuló nézeteit összefoglalja 1933-ban *Művészet és Kinyilatkoztatás* címén. A mű három részből áll.¹ Az első történeti áttekintést nyújt s igyekszik kimutatni, hogy az ókori filozófia főképviselői sohasem tanították a művészet önálló értékét és autonómiáját. A második részben keresi a művészi alkotás természetét. Ennek a nyitját magkapjuk, ha iparkodunk meglátni a dolgokban rejlő világrendet, az örök törvényeket, mert a művészet nem egyéb, mint ennek az isteni világrendnek megpillantása és önnönmagunkban való kialakítása. A művészet ilyen értelemben törekvés az Isten felé, valóságos imádság és istentisztelet. A költészetnek is főfunkciója: törekvés a tökéletes boldogságra. Mignosi érzi, hogy ezek a meghatározások nagyon általánosak. Ezen a hiányon kíván segíteni a mű harmadik részével, melyben részletezi a művészi alkotások kapcsolatát a gyakorlati élettel.

Mindezt szép, lendületes nyelven adja elő, ami azonban gyakran a világosság rovására esik.

A *La Tradizione* olvasóját meglepi a szabad, nyílt véleménynyilvánítás jóbarátok között. Az igazság keresése a szerkesztői gárda legfőbb összekötő ereje. Őszintén keresik mindnyájan a legjobb, legfőbb értéket és elfogulatlanul mondják egymás szemébe az ellentétes véleményeket. Erre a keményhangú, de mindig szellemes és baráti eszmecserére legszebb példa országos érdeklődést keltő nagy vitájuk Pirandello világnézetéről. Mignosi azt a meggyőződést juttatta kifejezésre, hogy Pirandello lelke mélyén vallásos, Istenben hívó ember, aki korunk elvtelenségét, züllöttségét torztükörként tartja kortársai elé avval a célzattal, hogy gyógyítsa a bajokat és Isten felé vonzza nemzetét. Az ellenkezőt vitatja Schirilo. Szerinte Mignosi illúziónak esett áldozatul, mert azt látja

¹ P. Mignosi: *Arte e Revelazione*. Palermo, 1933.

Pirandello költészetében, amit szeretne benne megtalálni. Nagy meglepetést keltett Pirandello hozzászólása a vitához. Egy levélben megköszöni Mignosi jó véleményét és neki ad ígazat. «Véleménye számomra nagy vigasztalás volt és külső elismerés tekintetében kielégít. Belsőleg pedig elegendő számomra, hogy munkámban semmit sem akartam a magam számára s azt hiszem, pusztán eszköz voltam felettünk és valamennyiünk felett álló Valakinek a kezében».¹

A realizmus három iránya közül leghatásosabb, szinte korszakalkotó, a római, milánói irány. A pápák mindig támogatták és ismételten felvirágoztatták a művészeteket, tartalmi irányítást is nyújtottak, de közülük eddig még senki sem foglalta szervesen egybe, mit értünk keresztény művészetben és senki sem adta meg az egyházi művészetnek kánonát, szinte tíz-parancsolatát. Ezt tette meg XI. Pius pápa 1932. október 28-án, a vatikáni képtár új palotájának megnyitása alkalmával. Szavait a legnagyobb elismeréssel fogadta az egész keresztény világ, csak túlzó művészi körökben keltett visszatetszést. A nagy olasz és német lapok szerint: a katolikus egyház fejének megállapításai új korszak kezdetét jelentik a keresztény művészetek történetében.

XI. Pius beszédében, majd rendeleteiben példát ad az esztétika módszeres eljárására, amikor apriori elvek felállítása helyett a Vatikánban felhalmozott remekművek szemléletéből vonja le a művészet, nevezetesen a keresztény művészet elveit. Megállapítja, hogy ezekben a művekben Giottótól Raffaelig, Fra Angelicótól Caravaggióig van valami örök szépség, ami nem függ egyéni szeszélytől, sem a forgandó korok ízlésének változásától. Nincsen tehát igaza az esztétikai relativizmusnak. A görög szobroknak a világban legnagyobb gyűjteménye a Vatikánban látható; ezek megadják az ember testi szépségének klasszikus mintáját, bennük azonban a forma majdnem minden, háttérbe szorul a gondolat és az érzelem, míg a keresztény művészet nagy alkotásaiban a forma egységes egészbe olvad a kifejezéssel, sőt a vallásos «pathos» a formát meghaladja s a művészi kifejezés egyik mozzanatává

¹ *La Tradizione* 1935. 220. 1.

alakítja. Ez a kifejezés a szemlélő lelkében is vallásos gondolatokat és érzelmeket fakaszt. Ami mégis csak akkor következik be, ha az alkotó művész lelkében is megvolt ez az élmény és nem erőltetett mesterkedésből származik. A keresztény művészetekre is áll Horatius elve : *Si vis me flere, dolendum est primum ipsi tibi.* (Ha azt akarod, hogy én könnyezzem, előbb neked kell a fájdalmat átérezned).

A vallásos művészet legfőbb alkotása a jámbor érzelmenek és gondolatnak legteljesebb kifejezése : a keresztény templom a Szentírás szerint az Isten hajléka és az imádság háza. Ennek az elvnek szem előtt tartása adja meg a vallásos művészet eszményét, indítékát, s ezzel együtt logikai értelmét, jelentőségét és létjogát. Az autonóm, az értelem nélküli és erkölcs nélküli művészet ellenkezik az embernek lényegében erkölcsös természetével s ezért nem lehet még pusztán emberi sem, még kevésbé vallásos. Nem nevezhetjük vallásosnak az olyan művészetet, mely a hívők lelkét nem emeli az Isten felé, nem segíti az imádságban és az áhitat felgerjesztésében.

A klasszikus alkotások mellett torzképek gyanánt tűnnek fel a primitív és újdonságot hajhászó törekvések. Ezek a kezdődő középkor kéziratának gyarló vonásait követik, amikor a barbárok pusztító szélvészre elsöpörte a régi hagyományokat és még nem hasadt az újjászületés hajnala. Az újszerű hajhászásával sokan rajzban való járatlanságukat palástolják, vagy pedig összetévesztik a követést a másolással. Dante — saját vallomása szerint — Vergiliustól nyert ötletet és őt követte s mégis ki merné ezért a követésért művének eredetiségét kétségbevonni?

Az egyház nemcsak a jó, tiszteletreméltó hagyományokat becsüli, hanem az igaz haladás számára is mindig tárva-nyitva tartja kapuját. A kínai Cseng Lukács, vagy a japán Sunkio Okayama eszményi finomságú festményei, a jávai Iko szobrai teljesen új irányúak, új nemzeti jellegnek megbecsülését és felhasználását jelentik. A haladás tényezői náluk a lángelme és ezzel hitük átélése. Ez a kettő hiányzik azokban a rút alkotásokban, melyeket a katolikus püspökök kénytelenek kitiltani templomaikból. Lehet a románnak, gótnak renaiss-

sance-át nyújtani a mai csiszolt, gazdag nyelven, nem pedig barbár, alantas formában.

Az egyházi művészet számára biztos vezérfonalat nyújt az új egyházjogi kodex, melynek alapelve: a művészet az istentiszteletért és a templomért van, nem pedig a templom a művészek szeszélyéért. Az a művész, aki ezt nem hajlandó elismerni, ne fogjon egyházi művészethez.¹ A kánonok keretében minden nép fia kifejtheti sajátos egyéniségét, mert az egyház egyetemes; minden kor megteremtheti a maga stílusát, mert az egyház örök és a római liturgia szellemével minden igazán szép és jó összefér.

Ez a keresztény művészetek új renaissance-ának programja.²

Ennek az elvnek legrégebb és leghatásosabb hirdetője volt a milánói egyházművészeti iskola, melynek alapítója és irányítója Constantini érsek. Már 1912-ben megszervezi a keresztény művészek barátainak egyesületét, s 1913-ban fényes kiállításban jelenteti meg az *Arte Cristiana* folyóiratot, melynek csakhamar háromezer előfizetőt szerzett. E folyóirat segítségével sikerült megalapítania Milánóban először az egyházi iparművészeti iskolát, majd egyházművészeti főiskolát: a Beato Angelico intézetet.

Rómában 1923 óta jelenik meg a pápai archeológiai intézet közlönye: *Rivista di Archeologia Christiana*, s az intézetben három akadémiai esztendőn át tartanak előadásokat a régi egyházművészet köréből.

1931-ben indul meg az *Arte Sacra* magas színvonalú folyóirat, 1933-ban pedig megalakul a Beato Angelico művészeti akadémia, melyben a Szent Tamás-féle esztétika alapelveibe, a vallás- és egyháztörténet művészi vonatkozásaiba avatják be a hallgatókat, akik főleg művészek (első magyar hallgatója Vinkler festő), a pápai egyetemek hallgatói, leendő teológiai tanárok s a minden olasz egyházmegyében felállított

¹ Idevonatkozik: az egyházjogi kodex 1162., 1164., 1279., 1296., 1399. kánonja.

² *Per la rinascita dell'arte sacra*. Roma, 1934. A pápa beszéde és az egyházmegyei bizottságok számára részletes intézkedések találhatóak 41—51 l.; Constantini érsek magyarázó fejtegetései 11—38 l.

művészeti bizottságok vezető tagjai. A hallgatók kiképzésében összefognak kiváló esztétikusok a művészettörténet-írókkal, az építészek a festőkkel és szobrászokkal.

Ennek az iránynak vezető elmélkedői: Mariano Cordovani, a Beato Angelico akadémia igazgatója, Francesco Olgiati, a milánói katolikus egyetem filozófia-tanára és Giovanni Busnelli S. J., a Civiltà Cattolica szerkesztőségének tagja.¹

A kritikai realizmus három irányának folyóirataiból, gyűléseiből, rendszeres tanfolyamaiból, intézményeiből és a messinai templompályázatok sorsából azt az eredményt szűrhetjük le, hogy az ifjú művészek — bár féltékenyen őrzik egyéniségüket, nagy önbizalommal, büszkeséggel néznek a jövőbe — művészi alkotásaikat keresztény és olasz eszményekkel kívánják átítatni. Nem utánozzák szolgál módra a multat, de nem is tagadják a hagyományok nagy művészi értékét. A maguk korát akarják élni, személyes élményeiket kifejezésre juttatni, de élményeiket a mult teljes ismerete alapján szerzik és a legmagasabb technikai képzettséggel iparkodnak kellő köntőssel ékesíteni.

Az olasz művészetfilozófiának ez az áttekintése is újabb bizonyosság arra, hogy az emberi szellem alkotásai mennyire összetartoznak. Mivel egységes forrásból származnak, a lélek mélyén újra összeforrnak: a művészet és a bölcselet, a hit és a tudomány, az irodalom és a technika, az emberi jogalkotás és a gazdasági élet. Ebből az elvből kiindulva, minden reményünk megvan arra, hogy Olaszország az újraébredt Imperium jelvénye mellé odafűzi a szépségnek, a szeretetnek s a magasabb eszményeknek zászlaját: a Végtelennek örök értékű művészetét.

MESTER JÁNOS.

¹ Olgiati a *Rivista di Filos. Neoscol.*-ban megjelent cikkeit most nyomtatja *Lineamenti di estetica* címen. Milano, 1936. — Busnelli nagyobb műve: *Indipendenza e novità dell'arte e l'idealismo moderno*. Roma, 1933.

SZEMLE.

Horatius és Berzsenyi.

Horatius születésének kétezereves fordulóját tavaly ünnepelte a művelt világ. E kétezereves dicsőség — mondhatnám — szinte egyenlő a megvalósult halhatatlansággal. Horatius költészete át-sugárzott a középkoron, olvasta és szerette Petrarca ; nálunk Petőfi töltenytáskájában hordta zsebkiadását. Itt találta meg a vele leg-rokonabb költői lelket Berzsenyiben. Méltó tehát, hogy kettőjüket együtt ünnepeljük.

A magyar és a római jellem közt van valami erőteljes rokon vonás, ez is közel hozza őket egymáshoz. Tagadhatatlan, hogy Berzsenyi versmértékeket, szóképeket és kifejezéseket vett át Horatius-tól. *Horatiushoz* című ódája a tanítvány lelkesedésének, elragadtatásának visszhangja, aki mesterét csodálattal törekszik megközelíteni. Lelki szemei előtt lebeg állandóan Horatius, akitől ihletet vár :

Róma felséges szavu Pindarossza,
Flaccus! eldőlt már az Olympig ötlő
Róma, s a roppant Capitóliumnak
Szent tüze elhúnyt.

Ám te élsz most is! neved és Caménád
A dicsőségnek tetején ragyognak,
A halandóság köde fel nem érhet
Fényes egedre.

Oh te buzdítsd fel magas énekeddel
Gyenge Múzsámat! te emeld magadhoz
Lantomat! fűzd rá tüzes ömledésed
Aetheri szárnyát.

Mégis nagyon különbözik Berzsenyi költészete még akkor is, mikor Horatius alapeszméit követi. Ő sohasem pusztán másolója Horatiusnak, mert még a hozzá legközelebb álló ódáiban is megtaláljuk sajátos eredetiségét és egyéniségét. Berzsenyi önálló, mert

lelke egészen más : komorabb Horatiusénál, hajlóbb a bánatos hangulatra, ami a német költészetből szűrődik át egyéniségébe ; ez részben kora viszonyainak következménye. Horatius egy nagy század legnagyobbjait ünnepli : Augustust, Vergiliust, a *Carmen saeculare* nemzetének büszke örömnépe. Berzsenyi lelke, érzésvilága legjobban meglelhető *A magyarokhoz* című ódájában, melyben súlyedő nemzetét ostromozza :

Romlásnak indult hajdan erős magyar!
Nem látod, Árpád vére miként fajul?
Nem látod a boszús egeknek
Ostorait nyomorult hazádon?

Az ő sajtó lelke azt érzi, hogy az ég alatt semminek sincsen örök élete és a sors kénye még a nemzeteket is üldözi, fájó lelke a kétségbeeséssel küzd. Örömré gyúlad azonban, ha egy-egy nagy hazafit, egy-egy biztató magyar tettet énekelhet meg. A magyar érzés egyéniségének főbélyege, s ezt nem tanulhatta Horatiustól. Horatius a Soractét énekli :

Vides ut alta stet nive candidum
Soracte nec iam sustineant onus
silvae laborantes geluque
flumina constiterunt acuto :

dissolve frigus ligna super foco
large reponens, atque benignius
deprome quadrium Sabina,
o Thaliarche, merum diota.

Berzsenyi a Sághegyet énekli :

Messze sötétedik már a Ság teteje,
Azontúl elrejt a Bakony erdeje,
Szülőföldem, képedet :
Megállok még egyszer, s reád visszanézek.
Ti kékellő halmok! Gyönyörű vidékek!
Vegyétek bús könnyemet.

Berzsenyi nem dalol Tiburról, hanem a balatonparti virányról. A szerény életmódban hasonlítanak egymáshoz :

Non ebur neque aureum
mea renidet in domo lacunar,

mondja Horatius otthonáról ;

Van kies szőlőm, van arany kalással
 Biztató földem : szeretet, szabadság
 Lakja hajlékom. Kegyes istenintől
 Kérjek-e többet?

Vessen a végzet valamerre tetszik,
 Csak nehéz szükség ne zavarja kedvem :
 Mindenütt boldog megelégedéssel
 Nézek az égre!

Horatius is dicséri a falusi életet :

Beatus ille qui procul negotiis,
 ut prisca gens mortalium,
 paterna rura bobus exercet suis
 solutus omni fenore.

Horatius megénekli Alexandria bevételét, Antonius halálát, Octavianus győzelmét :

Nunc est bibendum, nunc pede libero
 pulsanda tellus, nunc saliaribus
 ornare pulvinar deorum
 tempus erat dapibus, sodales.

Berzsenyinél is találunk ilyen hazafias örömdalt :

Él még nemzetem istene!
 Buzgó könnyeimen, szent öröm, ömledezz!
 Állsz még, állsz szeretett hazám!
 Nem dőlt még alacsony porba nemes fejed!

Majd felkelnek alattad is
 Oh József! nagyanyád Trézia bajnoki,
 S bátran mégy, szeretett vezér,
 A jégálpeseken s Adria öblein.
 E nép nem gyülevész csoport,
 Nem rabbérbe emelt bus buzogányt keze.
 Önként áldoz ez életet
 S horgas kardja kövér hantjaiért hasit.

Horatius, a büszke római, nagyságának tudatában önnönmaga dicsőségét hangoztatja :

Exegi monumentum aere perennius
 regalique situ pyramidum altius,
 quod non imber edax non Aquilo inpotens
 possit diruere aut innumerabilis
 annorum series et fuga temporum.

— — — — —

Ezzel szemben Berzsenyi mélyebben néz az életbe és költői szerénységében sokáig csak magának ír. Ő költészetünk történetében betetőzője a klasszikus iskola, Baróti Szabó Dávid, Virág Benedek törekvéseinek. Nála a klasszikai forma nem nyűg, hanem természetes héja a versnek. Költészeti elmékedései nem voltak oly állandó becsűek, mint mesterének tanköltevénye; de a költői ihlet túlelmelte a maga elé tűzött korlátokon.

Az ódában a legotthonosabb; epistolái is ódai szárnyalásig emelkednek.

Szíve hittel telt tisztaságát mi sem fejezi ki szebben, mint *Fohászkodás* című költeménye:

Isten, kit a bölcs lángesze fel nem ér,
 Csak titkon érző lelke ohajtva sejt:
 Léted világít, mint az égő
 Nap, de szemünk bele nem tekinthet.

És mily szép, akár egy ragyogó őszi napsugár, mely jóleső őszinteséggel világít bele a már-már télies tájba, az ő *Életphilosófiája*, melyben az elvirult kikeletre tekintve sóhajt:

Az enyém is elvirult már!
 Pályám vége közelit:
 Hol a gigászi örök vár
 S chaoszában elmerít,
 Mint egy cseppet az óceán,
 Mint egy sohajtást az orkán.

Légyen álom, légyen bíró.
 Bátran megyek elébe,
 Mint egy elfáradt utazó
 A vadon enyhelyébe;
 Mert ha bíró: nem furdal vád,
 Mert ha álom: nyugalmat ad!

Hogyha azt kérdeznék tőlem, hogy Horatius vagy Berzsenyi áll-e közelebb lelkemhez, melyik tud engem jobban vonzani és lekötni, minden habozás nélkül azt felelném, hogy Berzsenyi. Horatius ugyan

gazdagabb eszmékben, több érzéke van érzelmesség, finom gúny iránt és szinte érezni lehet, — költeményeit olvasva — hogy mennyire élvezzi az élet gyönyöreit. Ezzel szemben Berzsenyi melegszívű, mélyen érző ember; izig-vérig hazafi; megkapó pátosza erősebb, szenvedélyesebb; lángoló hév lobog költeményeiben, mely magával ragadja az olvasót; hullámzó kedélye tiszta és rokonszenves; ő maga pedig mindenekelőtt igaz magyar:

Mindenható kar méri ki sorsodat,
 Kar, melyen ég s föld sarkai forognak,
 Kar, mely dicsőült őseidnek
 Rettenetes hadait vezette.

Bizzál, virágzóbb századokat remélj,
 Elődeidnek szép kora visszatér;
 Csak lelkeseden tartsd: mennyi sok szent
 Vérbe került az igaz dicsőség.

József kir. herceg.

IRODALOM.

Szlovenszkói magyar írók.

- Szenes Piroska: *Egyszer élünk*. Franklin-Társulat, é. n. 301 l. 8. r. —
Szombathy Viktor: *Zöld hegyek balladája*. Franklin, é. n. 179 l. 8. r. —
Tamás Mihály: *Két part közt fut a víz*. Franklin, é. n. 205 l. 8. r. —
Darkó István: *Égő csipkebokor*. Franklin-Társulat, é. n. 299 l. 8. r. —
Jankovics Marcell: *Hangok a távolból*. Franklin, é. n. 292 l. 8. r.

1.

Szenes Piroska így végzi új regényét: «És ha valakinek még egyszer tanácsot adnék, ha valakinek intelligenciával szolgálhatnék, megint csak ilyesmit mondhatnék: — Töltsd be hivatásodat, amire való vagy, de ne hadd elsikkasztani életedből a lényegét: hogy *te* vagy az és csak az *egyszer*, aki élsz! Ne hadd elsikkasztani az életedet! Én már a magamét nem féltém». Az egyén élethez és élvezethez való ragaszkodását igazán nem először halljuk megcsendülni ezekben a sorokban; mégis lehet regényt köríteni mellé, nemcsak most, hanem a jövőben is, hiszen az egyén — hite szerint — folytonosan változó módon értelmezheti a világhoz, ehhez az örök «egyszerhez» való viszonyát. Csak-hogy van egy baj: ha már a regény hősnője ilyen jó tanáccsal bocsát el bennünket, éppen arra lettünk volna kíváncsiak: ő hogyan él igazságával, ő hogyan teljesíti saját élettörvényét. Ha már beszél hivatásról, lényegről, ugyan miért olyan fősvény olvasóival szemben, miért nem tárja fel hősnőjének hivatását, «lényegét» és el nem sikkadt, helyesebben megtalált életét? Éppen az érdekelt volna bennünket, hogy mi ebben a szeretkezni annyira szerető kis medikában a «lényeg», a hivatás! Mi az, amit — az utolsó mondat szerint — már nem félt az életben? Mert ahhoz talán mégis joga van szerény olvasójának, hogy az érdekelje, amit az író maga is fontosnak tart, s ha nem kap rá feleletet, kissé méltatlankodjék. Olvassuk, olvassuk a regényt egyre növekvő kényelmetlenséggel — s a végén néhány sorban tudtukra adja, hogy rendben van minden, a hősnő már nem félti életét. De a hűséges olvasó igenis félti a regényt, hiszen számára épp most kezdene érdekes lenni. Végigolvasta Engel Eszter nevű elsőéves

orvostanhallgató naplóját. Megismerkedett a kis rátarti, egy cseppet sem szerény nő szerelmi kalandjaival, életének nagy «Ő»-jével, a gentry származású, ypszilonos nevű, de tanársegédnek túlságosan fiatal szerelmével és még néhány kótyagos, félig elmebajos alakkal. A jónevű úrifíú, a tanársegéd úr — Eszter kisasszony szerint — túlságosan óvatos, fontolgató természet; bár a szerelme lobogva ég, rejtegeti zsidó kedvesét. Eszternek ez nem tetszik, — óh, nagyon önérzetes! — elszakadnak egymástól. A fiú Debrecenbe megy tanulmányainak befejezésére, a leány pedig egy homályos eredetű és összetételű társaságba keveredik. Ennek egyik, már elmegyógyintézeti megfigyelés alatt is állt tagja természetesen megszereti a szép Esztert, aki visszautasítja, mire az elmebajos költő felakasztja magát. Eszter naplója e nagy megrendülés után tíz év múlva folytatódik, most már csupán néhány lapon. A volt tanársegéd úr, most már családos ember, kap még egy alkalmat az író jóvoltából, hogy újra bevallja örök és olthatatlan szerelmét Eszter doktornő iránt. Ez — bár hízeleg neki a késő vallomás — némi tusakodás után kijelenti, hogy igazán vége mindennek s a fönt idézett jótanáccsal végzi naplóját. Bevallja, hogy van már egy új szerelme, aki nem latolgató és nem szentimentális, hanem épp olyan «életszerető», mint ő. Az új vőlegény Himfyt idézi: «Lizám élni siessünk, hogy eleget élhessünk». És a szerény olvasó, mint már hangot adtunk véleményének, éppen erre az életre lenne kíváncsi. Mert a hősnő szerint eddig csupa negatívum történt: egy «nagy» szerelem sokféle gátlással s némi bódultság a viszony befejezése után — ez nem sok, sőt semmi, midőn a *megtalált* életről hallunk néhány szót.

Ami a regény legbővebben megrajzolt alakját, Engel Esztert illeti, kevés megjegyzést tehetünk. Eszter — bocsássa meg az író — inkább kiszolgálóleánynak látszik egy kalapüzletben, mint medikának. Ha nem is vagyunk vele szemben igényesek, akkor is többet várunk tőle; életszemlélete, a huszas évek magyar viszonyaira tett megjegyzései azt az érzést keltik bennünk, hogy nem az egyetem ablakain, hanem a kirakatüvegen keresztül nézi az események folyását. Ami nagyon tiszteletreméltó dolog, de nem egy olyan rátarti medikára nézve, mint amilyen Szenes Piroska új regényének hősnője.

2.

Ha Szombathy Viktor regényéről írunk, előre kell bocsátanunk: rokonszenves író rokonszenves regényével ismerkedtünk meg. Pedig témája igazán nem mondható újnak, alakjai ismertek, sőt elkoptattak:

a kisvárosi szerkesztő, az Amerikába került és ott híressé s gazdaggá vált magyar film-producer, a vidéki színtársulat ártatlanul démonkodó, butaságig naív csillaga, az egyetemet végzett és így a kisvárosi lát-határnál messzebbre látó, önálló gondolkodású úrilány — rokonaik nagy számban élnek és porladnak a magyar elbeszélő irodalomban. Ez a jól ismert társaság azonban érdekesebbé és nyugtalanítóbbá válik az új helyzet miatt : ott élnek és ágálnak a Felvidék déli peremén a zöld hegyek alján — tehát kisebbségi sorsban. Íme, ez az új magyar kényszerűség így színezi sötétebbre a régi típusú kisvárosi szerelmi regényt : a háttér akaratlanul mélyebb és elevenebb. Mert miről is van szó? Le kell írunk ezt a nagyon könnyű és felületen járó mesevezetést, hogy bizonyítani tudjunk. Megismerkedünk a városka lapszerkesztőjével, Skuteczky Pállal, aki már Prágában végezte a jogot, hazajött, de állást nem kapott. Így otthon «szerkeszt». Most éppen szerencséje van — igazi «szenzációt» dobhat bele a tavaszi csendességbe : hazajön John Colman (alias Kálmán János), a hírneves hollywoodi producer, «városunk nagy szülőtte», egy helybeli magyar úrnak sok kalandon és küzdelmen átment fia. A nagy Johnt viharos érdeklődéssel fogadja városa, pénzt és hírnevet jelentő kegyeiért megkezdődik a nagy versenyfutás. Hiába minden, az önjelöltek rohama nem tudja megtörni Kálmán Jancsi közönyét. Azonban — íme a sorsfordulat! — megismerkedik a helybeli orvos leányával, Bárány Sárival, aki Prágában egyetemet végzett. Sári természetesen szép, okos, jó, szabályosan olyan, mint egy illedelmes kisvárosi regény hősnője. Talán mondanunk sem kell, hogy azonnal meghódítja amerikai producerünk szívét. Együtt járják a zöld hegyek erdőit, s a gyerekkori emlékeken elérzékenyült amerikai talán éppen a messziről felé integető gyermekségét találja meg a friss és bájos úri kisasszonyban. Johnt hirtelen támadt szerelme lázas munkára inspirálja : pihenni jött, de vázlatkönyvet vesz elő, tervez, ír, színeket, mosolyokat és mozgásokat képzel el, melyeknek hősnője Sári, legújabb felfedezettje, sztárja új mesé-filmjének. A felvételeket igazi amerikai gyorsasággal meg is kezdik, Pest boldogan nyújtja legjobb műtermét a híres mesternek, s a titokzatos szőke szépség a Juppiter-lámpák vakító fényözönébe áll. Minden jól indul, csak Sári boldog, felszabadult nevetése, amit a rendező a film legszebb mozzanatának tervezett és premier-planban akart lefényképezni, csak ez a fiatalos, a zöld hegyek koszorújában oly diadalmas szépséggel felcsendülő kacagás nem sikerül a műterem mesterkéltségében. Úgy látszik, már vége a mese-film álmának, midőn az elsötétedő műteremben szerelmet vall a lánynak ; s az boldog, minden feszültséget és mesterkélt-

séget feloldó kacagásban tör ki! A nevetés gyöngyözik, mint nemrég a zöld hegyek alján s a hirtelen felgyúló Juppiter-lámpák fényében az ötletes rendező filmre veszi szerelmesének kacagását. Ez a filmrendezői siker vet véget a film-idillnek; Sári rájön, hogy John a filmbeli királyleányt, nem pedig a kisvárosi úrilányt szerette meg benne. De nem csupán ezért mondja meg határozottan a rendezőnek, hogy nem megy vele Amerikába szerelmesnek és sztárnak. «Nem szabad elmennünk» — ébred rá hivatásának tudatára, vállalni kell a «nagy család» sorsát, meg kell tanítani a következő nemzedékeket a szülőföld, a táj, a zöld hegyek szeretetére. Ezért marad otthon — és megy haza a műteremből Skuteczky feleségének: ketten hordozhatják lelkükben a nagy család iránti köteleességeket. Az amerikai már kihullott ebből a közösségből s megy vissza Amerikába, szívében ezzel a kis balladával.

Ez a történet igazán nem nevezhető nagyigényűnek, de egyszerűségében a mai magyar sorsnak nem egy emberi problémáját hordozza. Afféle szórakoztató elbeszélésnek indul (unalmas óra agyonütésére!), s mire a végére érünk, rájövünk a nyugodt felszín alatt feszülő erők működésére. A gyökértelenné vált s csupán nosztalgiát kereső amerikai magyar s a tájhoz és röghöz kötött felvidéki magyar lelkében lefolyt harc az átlagos szórakoztató regények színvonala fölé emeli Szombathy Viktor művét. Sezen a ponton kell megadnunk a a feleletet: miért rokonszenves (ami azt is jelenti: művészileg igaz) ez a kis regény? A kisebbségi sorsról már sok regényt írtak, ennek az új életnek feladatait sokan próbálták művészi módon megjeleníteni. De igen kevés azoknak a regényeknek a száma, melyekben nem vezércikk, nem közepes minőségű tanulmány, vagy összejövetelekről ellesett papírizú szónoklat a művészi megoldás formája. Ez a regény nem vergődik a nagy, de művészileg hamisan hangzó szavak árjában, nem átkozódik, nem akar propaganda-irat lenni a magyar feladatvállalás érdekében: csak a táj és az ember, a szülőföld és népe mélységesen igaz kapcsolatára mutat rá. Gondosan elkerüli a frázisos ábrázolásmódot, «nagy családról», zöld hegyekről és a szülőföldön való helytállásról beszél: ez a zöld hegyek balladája, örök párbeszéd magyar ember és magyar táj között. Művészhez ez a hang illik, nem pedig a népgyűlések hordóin dübörgő szóáradat.

3.

Tamás Mihály regényéről szólva, mindenekelőtt egy idézettel kell kezdenünk. A regény hőse ilyenformán beszél lelkéről: «Bennem

az apám meg az anyám nem egy új, harmadik emberré keveredett, hanem külön, önálló része van rajta az apámnak meg az anyámnak. Épp így van a cselekedeteimmel, amiket az ú. n. lélek irányít, ami pedig nem más, mint a testet alkotó sejtek biológiai összeműködésének megnyilvánulása, mint a virágnál az, hogy felfelé nő, nem lefelé, vagy az állatnál, hogy a patája kemény, nem puha». A párbeszéd másik személye, akinek — szerencsétlenségére — végig kell hallgatnia ezt a bölcseséget, természetesen nem érti a dolgot. Hősünk nem csügged s az értelmetlenek számára, amint mondja, most már drasztikusan fejtí ki tételét: «Lélek az, ha pofon ütök és lélek az, ha a bajszom nő, mert a sejtjeim bizonyos elhelyezkedése és az elhelyezkedésből eredő funkció eredményezte, hogy pofon ütöttem és egy másik elhelyezkedése és e másik elhelyezkedésből eredő funkciója eredményezte, hogy kinőt a bajszom».

Ez a terjedelmes idézet, melyhez, azt hiszem, felesleges bíráló szavakat fűzni, bizonyos mértékben felment attól a köteleességtől, hogy oldalakon át elemezzük Tamás Mihály új regényét. Röviden az a témája, hogy egy Bodák Iván nevű fiatalember, műegyetemi hallgató, az összeomlás utáni zavaros és kétségbeejtő napokban átszökik a határon Beregszászra, önzetlen és izzó hazaszeretettől fűtve menteni akarja a még menthető. Csakhamar ráébred, hogy a helytállás és az új állam törvényeihez való külső alkalmazkodás óvhatja meg a Felvidék magyarságát. Ezméit nem értik meg sem itt, sem odaát. Lassan elszakad a pesti és a felvidéki politikai köröktől, megnősül, végleg letelepszik a felvidéki városkában, ahol már mint mérnök, munkájával és helytállásával többet segíthet a magyarság ügyén, mint üres politizálással.

A regény témájának ilyen alakítása — nem nehéz felismerni — a kisebbségi magyar sorsról szóló publicisztikai- és szépirodalomban gyökerezik. Ez még nem ok arra, hogy ne lehessen belőle regényt írni. Viszont írójától elvárjuk a művészi ábrázolást, mert egy közepes tanulmány többet mond erről a témáról, mint Tamás Mihály regénye. Az előbb vázolt eszmemenet zavarosan és nehézkesen bontakozik ki a cselekvény során. Motívumokat vet fel az író, melyeknek semmi jellemző erejük nincs s a mesébe nem épülnek bele szervesen. Társadalmi rajzot sem találunk, csupán néhány, a kisebbségi sorsról szóló regényekből és újságcikkekből ismeretes alak kap clichészerű megjelenítést (ilyen a felvidéki pártelnök, irredenta báró stb.). Maga a hős zavart lelkű ember, cselekvéseinek véghezvitelében öntudatos, de éppen nem a gondolkozásában: kisebbségi szemléletének minden nevezetes változását másnak köszönheti; a legfontosabbat pedig —

mely későbbi időkből visszavetítettnek látszik — feleségétől kapja készen. Bodák Iván parasztsarjadék — s ez, úgy látszik, arra kötelezte az író, hogy elmitologizálja a közismert példák nyomán. A szerelenséget azzal is fokozza, hogy hősenek minden nagyon is jól, szinte valószínűtlenül sikerül. Stílromantikája is belekényszeríti ebbe az unalmassá vált irodalmi sablonba. Egy epigon-mondat a sok közül: «Keze felfrissült ujjai siető reszketéssel érezték át magukba a messziről közelre csudálódott test szépségeit». (111. l.)

Pedig itt-ott megcsillan írókészsége. A fiatal pár esküvő utáni hangulatváltozásának rendkívül finom rajzát nyújtja, midőn boldog és bátor magányukban erőt vesz rajtuk a rettegés. Kevés szóval sokat sejtet: itt már a művész keze dolgozik. Kár, hogy önkritikája nagyon fogyatékos: így kerülhetett sor — példának okáért — a fent idézett «ú. n. lélekről» szóló rész leírására. Ilyennek nem volna szabad megtörténnie. Írónak lenni nemcsak hivatás, hanem felelősség is — önmaga s olvasóközönsége felé.

4.

Darkó István a felfelé törő, de az úri osztály meredekéről a régi sorba és sorsba visszazuhanó paraszt regényét írta meg. Szép téma, de veszélyes is, mind ideológiai, mind stílus szempontból. Itt van rögtön a feltörés vágya. Bódi Gyuri, a gazdag parasztlegény egy tátraai szanatórium előkelő, de önfegyelmet és magatartást bomlasztó világába kerül. Találkozik egy szép, de romlott román leánnyal, akinek tetszik a csizmás, erős parasztember, s kacérkodik vele. Bódi Gyuri elkábul ettől a lehetőségtől: a csodált úrilány a felesége lehet talán! — és máris elfelejti faluja hívását, a küzködő otthoniakat, már előtte az «őserővel» megoldandó feladat: úrnak lenni Ágotáért. A lány irtózatosan megesalja, de Bódi Gyuri nem ébred fel, nem hagyja ott ezt a festett és nem az ő becsületes lelkének való világot, hanem tovább kergeti az előtte táncoló lidércfényt: úrnak lenni, most már nem Ágotáért, hanem a megkóstolt úriságért és bosszúból, «csak azért is» dacból. A kompozíció csődje itt rögtön nyilvánvaló lesz: Bódi Gyuri végigjátssza ugyanazt, amibe már egyszer belebukott. Nem érdekel nagyotakaró és hangoskodó páthosza, a felfelé törés alkalma és vágya nem friss, nem élményszerű, hanem másolt az első lendület és bukás mintájára. Csak a színhely változott és a lány neve; a hős pedig minden szimpátiánkat elveszti oktalan és hozzá nem méltó gyáva hazudozásai miatt: földbirtokos «úrnak» adja ki magát újabb szerelme előtt, aki a valóság kiderülése után habozás nélkül kiábrán-

dul szeretett Bódijából. Hősünk csalódott zavaros politikai «hivatásában» is, most már hazamegy gazdálkodni a tönkrement birtokra, illetőleg annak maradványára — ezt kellett volna tennie rögtön a tátrai kaland után. A regénynek mindenesetre használt volna.

Nem akarjuk a cselekvény menetét bírálgatni, sem a regényben mozgó alakok jellemét vizsgálni, hanem stílusáról kell egyet-mást megjegyeznünk. Kapóra jön ez a szempont, mert Bódi Gyuri nagy mestere a szónak, folytonosan beszél, ágál, szaval, sőt a szó-romantika nem egyszer bántó bőséggel «hangosodik elő mondó száján».

Tehát figyeljük meg a hős helyzetét: jóeszű paraszt, két osztályt elvégzett a gimnáziumból is, azután hazament gazdálkodni. A háború őrmesteri csillagokat rak rá, majd ismét jön a falusi élet s végül a csikókergetés közben szerzett tüdőbaj. Ennek gyógyítására kell a hegyvidéki szanatórium. Azonban Bódi Gyuri — akit az író jellegzetes «paraszt-hős»-nek állít be — úgy társalog a Táttra csúcsaival, mint a romantika érzelemtől szétfeszülő «úri» hőse, a zord természetbe szabadult könyv-ember: «Hegyek — ilyen hangok csengtek Gyuriban — csúcsai a földnek, megszerettek benneteket». S most elkezdődik a párbeszéd ember és hegy között — az emberi szándék titánkodó páthosza, mely sajátságosan és egyedül romantikus-művelt érzésből keletkezik. Gyuri «hozzáképzelte» lelkében a Táttra feleletét, tehát benne zendültek meg az ilyen végtelen után vágyó romantikus szólamok: «A sík terek nyugalalmát vágyjuk. Az örök vágy állapotát. Előtte lenni annak az útnak, amely a miénk volt». Vagy a hegyek végső küldése: «Indulj, menj, gyönyörű méztlen szándékú, akaratos ember! Indulj legföldibb és legégibb szándék, igyekvő csepp magyar ember a roppant világban, nagy Bódi Gyuri a kicsi testben!» Ne feledjük, hősünk fogalmazza meg így a csillogó csúcsok eposzi parancsát! Mi ez, ha nem feltűnő stílustörés, a művészi ábrázolás igazságának bukása? Nem a művelt látású író romantikus páthosza ez? Ennek talán lehet hangot adni, ha nem riad vissza az író az eposzi hang stílustalanságától — de semmi esetre sem csizmában, Bódi Gyuri álarcában, mert így az ábrázolás igazsága tönkremegy. Általában mindenütt baj van, ahol hősünk magában beszél, ahol lelki mozgalmakat személyesít meg: kiesik a megszokott kerékvágásból, menthetetlenül fellengős lesz. Még egyet nem tud: beszélni azzal a két leánnyal, akit szeretett. Nem az a baj, hogy a meghatottságtól szólni sem tud: éppen ellenkezőleg! Szinte nem ér véget szavainak árja, nem beszél, hanem fecseg, ügyefogyottan és tudákosan. Mindent ki akar fejezni és mégsem mond semmit. Második szerelmének — mikor szerelmet vall — többek közt így beszél: «Kes-

keny ösvényen haladok, te szép úri Edit nevű, te domborodó őz, háromaraszos ösvényen igyekszem fölfelé, síkról a csúcsos hegyekbe, lentről fölfelé». Egyik mondatában ilyen finomkodó-módon jellemzi Edit ügyvéd-édesapját: «Apád derék embernek látszik, de a vízszintes őneki, ahogy én is tapasztaltam, az emeleti irodaablakból terül szét laposan». A következő oldalon ismét más «művelődési állapotba» zuhan és így teszi a szépet: «Beérem, az egyszent, ha látom, hogy te biztatással tekintesz rám. Meg ha azt tapasztalom, hogy rámtekintéseden kívül intésedvel, apró kezvedvel is biztatsz és várakozol visszaérkezésemre. Amikor osztán peg nem tudógyullasztó hideg vödörvizet, ha boldogságom melegített, fűszerszámos boritalát iszom áldomaásnak». Ugy-e messze van az emeletre alkalmazott «vízszintes» szemlélet és nyelvi kifejezése ettől a dialektusban megírt és elképzelt szóaradattól? A regény stílusa megbukott, igényes olvasója megijed tőle és sajnálkozhatik tovább elbeszélő irodalmunk szerencsétlenségén: a jellemtől és helyzettől elszakadt stílus nyaktörő bukfcencén.

Darkó István művészi fejlődése ilyenformán semmi jóval se bízhatna, ha nem hordaná tarisznyájában tehetsége megcsillanó pénzét. Mert ahol erős érzelmi összeütközések támadnak, szenvedély, elkeseredés tör elő vagy a sorsharagot kell éreztetni: drámai és igaz hangot üt meg. A tragikum ott sötétlik szavai és emberei, beszédük és csendes cselekvésük mögött. Itt elszakad a páthosztól, nyelvileg is szilárd és művészi módon fegyelmezett lesz, stílus és lélektani helyzet nem két nyelven beszélnek. Midőn a Tátrába megérkezik falujának két küldöttje, hogy hazahívja az otthoni feladatára, midőn a fiátvesztett jegyző hamuba rejtett magyarsága előparázslík: érezzük és valljuk a művész jelenlétét. Azt kívánjuk, következő műveiben ez a megpillantott művészarc ne rejtőzködjék el a stílustalanság láthatatlanná tevő ködébe. Mert ez lenne a legnagyobb bűn tehetsége ellen.

5.

Ha valaki Európát járja, fényképeket szokott készíteni. Szereti megrögzíteni a futó pillanatot, a soha vissza nem térő szépségeket tájban, emberben és alkotásban egyaránt. De a fényképek nemcsak az élmény tárgyát árulják el és őrzik meg a késői szemlélődés számára, hanem felrajzolják a világjáró ember szellemi profilját is. Műveltség, hajlam és ízlés jelenik meg a fénykép-sorozat mögött — az utazó lelki képe és értékszemlélő magatartása. Ha ez így van a fotografáló utazónál, mennyire inkább áll arra az íróra, aki élményeit nem fényképezi, hanem leírja s egy vaskos kötet alakjában aszta-

lunkra teszi. Jankovics Marcell — az ő útirajzairól van szó — bevezető soraiban Tinódi Sebestyénnel, vagy még régebbi utazó elődjével fog kezdet, midőn így ajánlgatja úti emlékeit : «Annyi igaz, hogy mindenkivel, akiről a fényképek készültek, *igazán* találkoztam. Úgy esett, ahogy elmondom».

Nos, az olvasó nem is kéri számon a leírtak vaskos realitását, csupán belső — és művészetről lévén szó — költői igazságát. Ezzel kapcsolatban első kérdésünk : milyen az író lelki magatartása? (Ne feledjük : a világjáró ember *lelki* tája rávetítődik a külső tájra!) Jankovics Marcell — ez írói egyéniségének lényege — első sorban *esztétikai ember*; műalkotások, tájak, lelki formák, hangulatok *szépsége* érdekli mindenekelőtt. Azután bölcs ember, aki nem az esetlegetest és a kuriózumot kutatja : nem romantikus, hanem rezignált utazó, emlékeket kergető. Valami halk, néhol érzelmességbe hajló elmúlás-gondolat kíséri ; van ereje bevallani — jaj, de kevesen merik! — melankóliájának igazi okát : «meghaltak eszméink és mi túléltük őket». S azért bölcs ember, mert nem átkozódik, ez az elmúlás-gondolat rezignációs hangulattá finomodik nála. Szereti az emberiség különleges kis értékeit megőriztetni ; a hegyekkel találkozó, a csúcsokon tisztuló ember, úgy látszik, nagyon belső élménye lehet. Értékkereső magatartás : ebben foglalható össze szemléletének lényege. Tájban, műalkotásban, hangulatban, emberben, *magyarban* ilyen értékmegvalósulást keres és rögzít meg legszívesebben.

Ami stílusát illeti, jellemző megfigyeléseket tehetünk rajta keresztül a művelt — kissé esztéta, kissé elmélkedni szerető — utazó-literátor irodalmi megjelenési formájáról is. Utazásai közben mindenki nyilatkozik neki, s úgy tünteti fel a dolgot, hogy csupán ezeket a vallomásokot kell leírnia. Éppen azért ritkán rögzít le cselekvényt, inkább emlékezést, gondolkodást és hangulati elemeket. Ezzel az is összefügg, hogy nagyon szeret elmélkedni az emberi változatokon, s mivel jó, szinte érzékeny szívű ember, érzelmű szűrőn engedi át minden benyomását. A literátor-utazó emlékekből él : a mult nemcsak témája, hanem életalkalma is, lehetőség és adottság az igazi életre. Innen van, hogy Jankovics Marcell olyan jól érzi magát a húsz év előtt már meglátogatott helyeken, sőt nem egyszer találkozik a régi ismerősökkel vagy csodálatos módon megmaradt emlékekkel. Az szinte természetes, hogy ezek a multba visszazálló emlékezések költői szempontból legsikerültebb darabjai. (Levelek a másvilágról, Az asszony tragédiája). A hajlam rátalált a témára.

Az emlékeket és hangulatokat rögzítő író néha papirosvilágba téved : a természetes beszédtől. Az íróasztal lesz színezéseinek és

elképzelt párbeszédeinek színhelye. Itt csendül meg jellemző papirosnyelvén először a párbeszéd, melyet talán hallott, de semmiképpen sem *ügy*, amint irodalomává avatta. Az emlék, az egykor elhangzott valóságos beszéd rétori szárnyat kap, elindul, repül a maga külön törvényű légkörében, immár mérhetetlen távolságban valóságos talajától. Színeződik, gazdagodik, sőt megszédül saját rohanásától és résztvesz szépprózánk nagy részének egyetemes körforgásában a csillogó, de délibábos páthosz körül. Ilyen az a rész, midőn egy angol utazónak valaki magyarázni próbálja a megszállott területen agyonnyomorított magyar úr sorsát: ebben a részben még Jankovics Marcell pátosza sem tudott megszabadulni az öncélúság gyönyörétől. Természetesen ez a kifogásunk nem rontja le könyvének írói és emberi értékeit.

Haraszthy Gyula.

A Kalovipoeg jubileumi díszkiadása.

Fr. R. Kreutzwald: *Kalevipoeg*. Üks ennemuistne jutt kahekümnes laulus. Eesti Kirjanduse Selts. Tartu, 1935. (Kreutzwald Frigyes Reinhold: *Kalevfi*. Rege hús énekben. Észt Irodalmi Társaság. Tartu, 1935.) 318 l.

A magyar olvasóközönség előtt nem egészen ismeretlen az észtek népies nemzeti éposza, mert fordításomban már 1911-ben megjelent a Budapesti Szemle lapjain a IV. ének s ugyanez évben a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban a VI. ének, 1928-ban pedig a teljes mű mint a La Fontaine-Társaság kiadása kimerítő bevezetéssel és jegyzetekkel. A mult, 1935. esztendő időszerűvé tette, hogy most megemlékezzünk ez érdemtelenül háttérbe került nagy alkotásról, mely egy kiváló rokonnép géniuszának legtösgyökeresebb terméke. A finn *Kalevalá*-nak tudvalevőleg 1935-ben volt a centenáriuma s ugyanezen esztendő az észteknek szintén emlékezetes fordulója volt, amelynek tiszteletére az egész évet a könyvnek szentelték s «könyvének» nevezték el. Ebben az évben volt ugyanis 400 esztendeje annak, hogy az első észt nyomtatott könyv, egy evang. katekizmu snapvilágot látott.¹ A 150

¹ Ez alkalomra adta ki az ünneprendező Észt. Irod. Társ. a 312 lapra terjedő *Raamatu osa Eesti arengus* (A könyv szerepe Észtország fejlődésében) c. könyvet, mely az észt könyvészet beható ismertetését nyújtja. Érdekes adata, hogy míg az 1535-től 1917-ig tartó idő alatt 23,000 mű jelent meg észt nyelven, addig az önállóságának 1918—34. éveiben — tehát 17 év alatt — 17,000 mű.

lapból csak 11 maradt fenn, de ez is képet nyújt az észti nyelv akkori fejlettségéről és dicsőséggel jelzi ezen út kezdetét, melyet a könyv, az irodalom e sokat szenvedett kis jobbágy nép életében napjainkig megtett, erőt adván neki ősi nyelvének és évezredes hagyományainak megőrzésére. Mint a vastag hólepel alatt a hóvirág lassan, észrevehetetlenül növekszik, úgy csfázott, fejledezett a hat évezredre visszamenő finn-ugor népcsalád e kis hajtása az idegen hatalom rettentő nyomása alatt, hogy a 18 évvel ezelőtt váratlanul, csodaszzerűen beköszöntött felszabadulás fényén kibontsa lelke virágait.

Még a művelt irodalomkedvelők legtöbbje is keveset tud arról, hogy a finnek világhírű eposza mellett a finn-ugor népszellem egész sorát tárja elénk a folklór bámulatos kincseinek. Gondoljunk csak a ritka eredetiségű vogul és osztják népénekekre, vagy a kb. 20,000 lelket számláló észti néptörzsnek, a szetunak gazdag népköltési hagyományaira s a finnekével egyenlő gazdagságú és kataszteri pontossággal összegyűjtött s eddig még ki nem mondott észti folklórkincsre (vana vara = őskincs), s be kell látnunk, hogy a *Kalevalának* méltán juttatott elismerés ragyogása úgyszólván elnyeli az említett szellemi értékeknek járó méltatás fényét, sőt szinte elfeledteti még a többi finn népköltési gyűjteményt (a *Kanteletart*, a varázsverseket, a közmondásokat, a regéket és mondákat) is, pedig a *Kalevala* nem egyéb, mint ezeknek szerves része, egy kimagasló szálfenyő (ikihonka) a finn népköltés rengeteg erdejében.

A *Kalevipoeg* létrejöttét annak a buzgalomnak köszönhetjük, mely az észteknél a XIX. század elején ébredt a népköltészet iránt s a *Kalevala* megjelenésének hatása alatt lángrollobbant. A *Kalevipoeg* létrejöttének történetét nem akarom itt ismertetni; megtalálhatja azt az érdeklődő fordításom bevezetésében. Most csupán a legújabb, az V. kiadással egybefüggő részletekre óhajtok utalni.

Az észti eposz Kreutzwald 10 évi munkája után először 1857—1861-ben jelent meg német fordítás kíséretében részletenként. Kreutzwald hangsúlyozza az előszóban, hogy megverselt prózai és verses néphagyományokból egybeállított művét ő maga is csak «provizorikus anyaggyűjteménynek» és «rekonstrukció-kísérletnek» tekinti s ezért nem is nevezi eposznak, hanem — mint nálunk Arany János a *Buda halálát* — szerényen *regének*. Kreutzwald ugyanis abban a hiszemben volt, hogy hajdan az észteknak teljes nevű eposzuk volt, de idő folyamán széttöredezett. A második kiadás 1862-ben került ki sajtó alól a finnországi Kuopio városában. A harmadik Észtországban, 1875-ben. Ez a három kiadás jelent meg Kreutzwald életében s az ő felügyelete alatt. A negyedik 1901-ben Tartuban látott világot egyszerű formá-

ban főképp a tanulóifjúság használatára. Mindezen kiadások nyelvi szempontból sok kifogás alá esnek. Bár Kreutzwald észt jobbágy családból származott, a német nyelvű iskolázás folytán észt nyelv-érzéke meggyöngült s az akkoriban járatos, idegenszerűséggel telt köznyelvet beszélte. Ezért már régen hangoztatták irodalmi körökben egy új, javított kiadás szükséges voltát, hogy a felszabadult nemzet kezébe méltó formában adják azt a művet, mely öntudatát, szabadságra törekvését fálházadon át ébren tartá épp a legsötétebb évtizedekben. Ezt az óhajtást valósította meg az 1935. könyvén ünneprendező bizottsága, midőn a jubileumi esztendő jövedelmét a nemzeti eposznak folklorisztikus gonddal javított díszkiadására fordította. Így jött létre ez a kiadás, mely művészi formájára nézve is a legszebb észt könyv.

Philológiai szempontból megbecsülhetetlen nyereség, hogy a nyelvhibák elsimítását egy külön szerkesztőbizottság kellő tudással s a mellett a nagynevű szerző emléke iránti kegyelettel végezte. Hogy feladatát jól teljesítette, annak biztosítéka tagjainak névsora : Ariste, Mägiste, Paldi és Saareste kiváló nyelvészek és Tuglas Fridebert, egyike a legjelesebb észt stilsztáknak. A függelékeket (kísérőszó az V. kiadáshoz. A *Kalevipoeg* anyagának eredete) a jeles nyelvész és folklorista : Annist Áugost készítette. Méltón sorakoznak ez irodalmi munkások mellé az illusztráló : Raud Krisztián, az észt festőművészek nesztora és a népies-nemzeti irány legkimagaslóbb mestere, aki a 20 énekhez 21 valóban nagyszerű, jellegzetes képet alkotott, valamint Mugasto Hando rajzművész sikerült fejleceivel és záródíszjeivel. A dísz-Kalevipoeg tehát joggal állítható a Gallen-Kattela ékesítette dísz-Kalevala mellé.

Nem hagyhatjuk említettlenül, hogy a szerkesztőbizottság az eredeti szöveget 329 sorral megrövidítette, kihagyván némely fölöslegesnek látszó ismétléseket, viszont bennhagyta azt a két, összesen 357 sorra terjedő epizódot, amely obszcén tartalma miatt némelyik kiadásból (a magyarból is) kimaradt. Ilykép a *Kalevipoeg* szóbanforgó ötödik, vagyis díszkiadásának szövege a 318 sornyi bevezető vagy előkészítő énekkel együtt 18,703 sor, míg a magyar fordítás, a bevezető ének és az említett két epizód nélkül, 18,346 sor.

A kiadóbizottság célja az, hogy ez a díszes könyv nemzeti szentkönyv gyanánt ott legyen minden észt hajlék asztalán, s azért árát oly alacsonyan szabta (5 észt koronára), hogy még a legszegényebb ember is megszerezhesse, mert — mint a szerkesztő, Annist, helyesen írja — «csak az a nép lehet gazdag, amelynek mindenik új nemzedéke újra magáévá teszi elődei hagyatékát».

Bán Aladár.

Falu Tamás verskötete.

Falu Tamás: *A délutánból este lesz.* Singer és Wolfner I. R. T. kiadása. Budapest, 1935. 16-r. 129 l.

Falu Tamás élettől elvonatkozott költő, a jó lelkek, a finom gyöngédségek dalnoka. *Szög* c. versében sajnálja a szöveget, melyet nagyon lehúz a rája akasztott kép súlya. Egy másik versben a költő bocsánatot kér attól, aki majdan akkor kopogtat szobája ajtaján, mikor leejtett kezekkel, békén fog feküdni utolsó ágyán. Bocsánatot kér majdani látogatójától, hogy nem kiálthatja ki neki illedelmesen: szabad. Mit érezhet az ilyen jó lélek az iránt, akit szerelemmel szeret? Valóban e kis kötet szerelmes versei (*Kacagtál, Nevünket egyszerűre mondjátok . . . , Oh hogyan . . . , Időjelző házikó*) a hűségben végigélt szerelem legszebb dalai közé tartoznak.

De a költő azért néha kinéz tornyából s van szeme a régi szép magyar élet iránt (*Régi úriházak*), s a sok abstract hangulatkép között a concret élet kis pasztelljei is megbújnak (*Sírkő helyett*, a költő egyetlen hűgának emléke, *Nagyanyám*, a nagyapa temetése). Az öregkor lemondó és megnyugvó életbölcselete sem lehet meg a valóság élő anyaga nélkül. De a valóság szinte idegen a költő számára. Ültess diófát házad elé, — tanítja — mert ha előcammog öregkorod, lesz árnyék, melyben piros borod iddogálhasd. (Nyelvünk a borra inkább azt mondja: vörös.) Alatta szívjad tajtékipipád s füstjét alóla fujjad rózsafáidra. De az elérzékenyülő emberszeretet concret gondolata már tisztán ragyog elé a vers végén: A sérült levél halk fűszerét szívd be a szívedbe, szegény árva gerezd, ember.

Érdekes volna Falu Tamás őszi verseit összevetni pl. Tompa őszi költészetével. Az *Őszi színek* c. pl. azon elmélkedik, hogy ki őrzi nyáron azt a festéket, ecsetet, amely az őszi lombokra azokat a csodálatos színeket felrakja. Kell egy raktárnak lennie, amelyben «míg a boldog nyár ragyog, meg legyenek az őszenek mentve a színek és a bánatok». Tompa magukat az őszi színeit látja, a ma költője a tubus, az ecset által: közelebb áll hozzá a tájkép, mint a táj, melyről festve van.

Az *Emlékszel-e* két szójátékos sor mögé rejti az elmúlt szerelem fájdalmát. Az *intellectualisálás*, korunk költészetének nem valami természetes eleme, Falu Tamás költészetében valami remegően finom hangulati kísérettel járja gondolat- és szótáncait. Néhol valóságos szám-szimbolika formájában (a törttől az *egyen* át a tizekig, százakig) rejtegeti játékos szó a gondolatot, ez meg az érzést, melynek azonban hangulati szárnyai mindig átsuhannak az olvasó lelkén is.

Reális korban az idealismus, nyers időben a szelídség: ha Falu Tamás programmszerűen írná verseit s nem egy művelt lélek legmélyéről, ha tudatosan akarna hatni az ellentét erejénél fogva, akkor is el kellene ismerni eredetiségét. A lármás politikusok gondolattalanul erőszakos világában jólesik hallani a gyöngédség, a jóság dalait. Ez a költő nem jár a költészet kitaposott vagy tán már betonnal megépített országútján. Nem is botorkál tépő bokrok között vagy éppen nyomortanyák romlott levegőjében. Szűk mesgyn halad a mezőn át. A vadat nem bántja, a mezei virágot se tépi, csak szelíd pillantással simogatja. Csendes dalt dúdol, melynek jambusai felélednek a nyelv egy-egy új mulatságos fordulatán. Néha elbotlik, néha dala furcsát döccen. De egészben a föld egyik legkitüntetőbb megjelölését érdemli meg: költő.

—yi.

AZ AKADÉMIA FELADATAI.

— Elnöki megnyitó beszéd a M. Tud. Akadémia 1936. évi május 17-i ünnepi közülésén. —

Mélyen meghatott lélekkel foglalom el a M. T. Akadémia elnöki székét és szólalok föl először e történelmi jelentőségű helyről, ahonnét a nagy magyar : gróf Széchenyi István és elődeim, gróf Teleki József, gróf Desseffy Emil, báró Eötvös József, gróf Lónyay Menyhért, Trefort Ágoston, báró Eötvös Lóránd és Berzeviczy Albert bölcs és hazafias szózatai hangzottak el ; Akadémiánk elnöki székéről, melynek létesítésén nagyatyám annyi szeretettel fáradozott. Akadémiánknak csak az imént elhunyt nagy elnöke, Berzeviczy Albert, aki mint lelkének legféléttettebb, legdrágább kincsét, mintegy örökbehagyta rám és szeretetteljes gondozásomba ajánlotta a magyar szellem, irodalom, nyelv és tudomány őrzését és fejlesztését, 30 éven át ragyogó szónoki tehetséggel, mély tudással és lángoló hazafiassággal hirdette e helyről a magyar eszme magasztos igéjét. 30 éven át volt alkalmam mint az Akadémia igazgató-tanácsa tagjának vele dolgozhatni és szorosán érintkezhetni s így az ő kristálytisztá, nemes jellemébe és lelkébe betekinhetni.

Tekintetes Akadémia! Berzeviczy Albert nemcsak nagy tudós volt, hanem nagy ember is a szó legszebb értelmében. A munkában fáradhatatlan, meggyőződésében szilárd és mégis belátó ; érzelmében igazságos és megértő. Minden cselekedetének kiindulópontja és főrugója a haza java volt. Az Akadémia pedig szeretetteljes gondoskodásának központja vala, amiért örök hálával tartozik elhunyt nagy elnökének, aki az általános összeomlás és történetünk legsúlyosabb válságai közepett Akadémiánkat létét veszélyeztető helyzetéből bölcs higgadtságával és előrelátó gondoskodásá-

val kivezette, fölvirágoztatta és jövő fejlődésének alapjait lerakta.

Hálánkat és az ő halhatatlan emlékét ezen dísztermünkben fölállítandó szobra van hivatva hirdetni. Mi pedig mély gyásszal szívünkben, hálás lélekkel őrizzük meg emlékét, melyet jegyzőkönyvileg is megörökítettünk.

Berzeviczy Albert munkatársát, mondhatnám jobbkézét, Akadémiánk évek hosszú során át volt főtitkárát, Balogh Jenő ő nagyméltóságát, aki, sajnos, ezen oly eredménydúsan betöltött állásáról lemondott, az Akadémia múlhatatlan hálája és elismerése illeti.

Midőn az Akadémia akarata folytán bensőséges megindultsággal, erős hittel és törhetetlen bizalommal lépek nagy elődeim felelősségteljes örökébe, néhány szóval vázolni kívánom azt, amit az Akadémia magasztos hivatásának mennél tökéletesebb betöltésére szükségesnek tartok. Hiszen Akadémiánk a jövőben is hivatva van a magyar boldogulást, fölvirágzást, lelki és szellemi fejlődést hathatósan előmozdítani és a magyar nemzet erkölcsi erejének legszilárdabb alapjait lerakni.

Gróf Széchenyi István mondta : «Akadémiánk nem cél, de inkább előmeneteli eszközeinknek csak egyike, mely . . . szinte egy lépcsővel magasabbra segítheti ügyünket azon cél felé, mely nem kevésb, mint nemzeti virágzás. Lélektelen gép volna Akadémiánk is, ha nem venne hazafiúi műtétekben legbuzgóbb, legernyedetlenebb részt!»

Gróf Dessewffy Emil az Akadémiához intézett búcsúlevelében többek között ezt írja : «A mi feladatunk az, hogy a sajátlag és tulajdonképen magyar szellemi erő munkájával foglaljuk el helyünket azon ösvényeken, melyeken halad az emberiség erkölcsi és értelmi fejlődése, hogy az ezáltal nyert vívmányok összes tőkesommájának részeseivé saját erőfeszítéseink által tegyük magunkat . . .»

Ő nem akarta azt eltérni, hogy — saját szavai szerint — «. . .egy oly culturának nekünk odadobott hulladékaiból, melyben minden idegenszerű és semmi sajátunk, engedjünk magunkra tapasztani egyet és mást, vagy tapasztgassunk magunk . . .»

Tekintetes Akadémia!

Az első, amire minden nemzetnek törekednie kell, az, hogy egyéniségét biztosítsa. Ebben látom Akadémiánk egyik legfőbb feladatát, különösen Magyarország mai szörnyen súlyos helyzetében, melyben a magyar szellem és hazafiság szilárd védbástyájának kell lennie. Spiritus praeualet! A szellem erősebb, mint bármely idegen akarat és a tudomány hatalma messze terjed és sokra képes.

A magyar nemzetet megfoszthatták hazája, országa kétharmadától, de nem vehetik el tőle a szellemi vezetőserepet, amelyet az európai kultúrában, kelet és nyugat között sok évszázad óta betölt. Szellemi hivatása — bármennyire meg is nyomorított a Trianonban ránk kényszerített békeszerződés — a régi maradt. A magyar szellem, a magyar lélek ma is az emberiség nagy értékét és egy jobb jövő zálogát jelenti, mely jobb jövőért Akadémiánk a tudomány, irodalom és szellem acélnál erősebb fegyverével lankadatlanul küzd. Ez a tudományos működésünk törhetetlen pajzsa a magyar igazságnak.

Az Akadémia fejlessze tovább a magyar egyéniséget, mely érezhetőleg még ma is igen sokban öntudatlanul keresi azt a függőséget, melyet többszáz éves bécsi alárendeltség oltott bele nemzetünkbe és egyes intézményeinkbe.

Önálló erővel haladjunk tovább a kultúrában, csüggedést nem ismerő munkánk emeljen továbbra is, a legmagasabb európai műveltséggel párhuzamosan haladva, annak színvonalával legalább is egy magasságba; de ennek magyar jellegűnek kell lennie. Akadémiánk képviselje az örök tudományt, mely szilárd alapon állva folyton tovább fejlődik és a korral lépést tartva halad; de ugyanekkor a múlt és jelen értékeit, kincseit meg kell tartanunk és gondosan őriznünk.

Boldogult elnökünk, Berzeviczy Albert, mondta megnyitó beszédében Akadémiánk százéves fennállásának ünnepi ülésén: «Tudós Társaságunk mindig teljes tudatában volt és van annak, hogy a tudomány az emberiségnek közjava, melynek előmozdítása az összes művelt nemzetek közös feladata s versengő, egyúttal egyetértő közreműködésünket

igényli. Ezért mindig és minden szakban igyekeztünk figyelemmel kísérni a társnemzetek tudományos működését, velük összeköttetést tartani fenn s a mi saját tudományos eredményeinket velük közölni.

«Míg így Akadémiánk soha szem elől nem tévesztette a tudomány nemzetközi jellegét és vonatkozásait, mindenkor tisztában volt az iránt, — s erre alapítónk szándéka is kötelezte — hogy neki első és fő feladata a tudományt nemcsak magyar nyelven művelni és terjeszteni, hanem összes magyar vonatkozásaiban ki is építeni».

Ez éppenséggel nincsen ellentétben azon elvvel, hogy az Akadémia a tudomány, irodalom és nyelv fejlesztésével nemzeti ügyünket szolgálja; ellenkezőleg volt elnökünk bölcs szavai utat mutatnak nekünk, hogy hogyan kapcsolhatjuk össze e két kiválóan fontos ügyet és miként haladhat a tudományok nemzetközi voltával karöltve azoknak nemzeti szempontból való fölvirágoztatása. Az Akadémia — mint már egyszer mondtam — a tudományoknak és a magyar szellemnek bevehetetlen fellegvára volt és kell, hogy a jövőben is maradjon, melynek kapui mindenkinek, aki nagy ügyünket szívében viseli és híven szolgálja, nyitva állanak; de viszont hét lakattal elzárattnak mindazok előtt, akik a nemes, tiszta nemzeti szellemet és közjót veszélyeztető irányt követnek és bomlasztó kísérletekkel netán közeledni akarnának. A tekintélyromboló irodalom, nagyjaink kipelengérezése, szenzációhajhászás: erkölcsbomlasztó és nem szolgálja hazánk szent ügyét; ellenkezőleg, a világ szemében lealacsonyítja kultúr színvonalunkat és azoknak malmára hajtja a vizet, akik rágalomhadjáratot viselnek ellenünk.

Száztizenegy évi eredménydús működés után, — melyre megelégedéssel tekinthet vissza az Akadémia — azt hiszem, helyesléssel fog találkozni, hogyha azt ígérem, hogy Akadémiánk erős kitartással tovább fog haladni eddigi sikerkoronázta útján a magyar nyelv, irodalom és tudomány eddig megszerzett kincseit szigorúan őrizve, azokat a korrallal haladva fogja tovább fejleszteni és támogatni, ha kell, anyagilag is. De, mint az imént mondtam, éberren fogunk vigyázni arra, hogy selejtes ne férközzék nemzeti irodalmunk virágos-

kertjébe és hogy a maszlagot kigyomláljuk ; Akadémiánk pedig alapítónk szándéka szerint a nemzeti újjászületés hatalmas tényezője legyen és a hazafiúi műtétékben — amint Széchenyi mondta — legbuzgóbb s legernyedetlenebb részt vegyen.

Akadémiánk mindig törekedett és ezentúl is törekedni fog minden számbavehető tudományos erőt közvetve, vagy közvetlenül bevonni tevékenysége körébe és az egyes emberek alkotásait a tudományok terén elősegíteni, támogatni mind erkölcsileg, mind segélyek útján anyagilag is, ha az illető megfelelő munkálkodást fejt ki.

Figyelembe kell venni azonban azt, hogy az Akadémia nem olyan gazdag, mint sokan hiszik. Vagyona és az alapítványok, melyek papírokba vagy betétekbe voltak befektetve, majdnem teljesen elértéktelenedtek az infláció és devalváció folytán. A gróf Vigyázó végrendeletét megtámadó számos per ennek a tekintélyes hagyatéknak súlyos megkárosítását okozta, úgy, hogy csak most kezd lassan jövedelmezőbbé válni ezen örökség megmaradt része, bár még most is nagy terhek törlesztésével kell küzdeni. Remélem azonban, hogy néhány év alatt föl fog a vagyon szabadulni és így a jövedelmezőség is fokozódik, ami viszont szabadabb mozgási teret fog nyitni az Akadémia hivatásának. De hangsúlyoznom kell, hogy Akadémiánk kiadásait úgyszólván teljesen a saját jövedelméből fizeti, nem úgy, mint pl. a francia «Institut», melynek összes kiadásait az állam egyenlíti ki.

Fontos a tudományos irodalom fejlesztése is. Itt azonban meg kell jegyezmem, hogy nézetem szerint nem szabad, hogy ez magának külön nyelvet alkosson, hanem alkalmazkodnia kell a nemzeti irodalom nyelvezetéhez. Ennek magyarosnak és, amennyire lehet, népszerűnek is kell lennie s a nemzet szellemével és gondolkodásával meg kell egyeznie ; ne legyen túlságosan rideg, hanem meleg és gazdag.

Virágoztassuk föl ma oly fontos nemzeti irodalmunkat is, mely nem idegen eszmékből táplálkozik és nem ilyeneken épül föl, szintúgy történelmi irodalmunkat, mert a nemzeti irodalom, multunk hű megörökítése s ennek fölélesztése — mint az 1848 után az elnyomatás keserves éveiben történt —

és nyelvünk tisztasága : egyik erős védbástyája a magyar nemzeti létnek.

Történelmi osztályunk nagyon fontos és föl nem becsülhető országos érdekű nemzetközi munkát végez, melyet mind szélesebb körökre kell kiterjesztenünk. Hadtörténelmünk hű tükre ezer évig betöltött európai nagy hivatásunknak s ezért ennek legalaposabb kiművelése és ismertetése éppen úgy, mint a katonai tudományok fejlesztése és legmesszebbmenő fölkarolása, szintén nemzeti érdek és Akadémiánk egyik föladata.

Akadémiánk munkásságában közvetve részt kell vennie az egész nemzetnek, mert csak kölcsönös támogatással oldhatjuk meg sikeresen nagy föladatunkat. Szükséges, hogy Akadémiánk föltétlen tekintélye a nemzet bizalmára támaszkodjék és így fokozott megbecsülésre tegyen szert a külföldön is.

Ezért erről a helyről kérem mindig hazafias társalmunkat : érdeklődjék az Akadémia működése iránt, mert munkánk a legönzettelebbül a boldogabb magyar jövőt, a magyar tekintélyt, a magyar erkölcsi és lelki fölényt szolgálja s éberén vigyáz a nemzet szellemi kincseire. Fáradhatatlan erővel és önértetes hittel fogunk a tudomány, irodalom és nemzeti öntudat csorbíthatatlan fegyvereivel utat törni a sötét rágalmak és történethamisítások ingoványára épített sáncokon keresztül a magyar igazságnak. Szívből, szeretettel kérem a magyar nemzetet, támogassa Akadémiánkat lelkes törekvéseiben ; ajándékozzon meg bennünket munkálkodásunk elmaradhatatlan eredményébe vetett erős hitével! Érzem és tudom, hogy Akadémiánk a nemzetek nemes, nagy versenyében lankadást nem ismerve az elsők között lesz a tudományok és az irodalom továbbfejlesztésében és meg fogja mutatni, hogy szörnyű megnyomorítottságunkban is csak az igazságért küzdünk, bizonyosságát szolgáltatva annak, hogy mily borzasztó igazságtalanságot követtek el rajtunk, melybe belenyugodni sohasem fogunk és melynek jóvátételét követelni soha meg nem szűnünk. Szent meggyőződésem, hogy ezeréves szilárdan kiállott megpróbáltatások után a balsorsnak e sötét korszakát is túl fogjuk élni, mert hitünket és akaratunkat megtörni nem lehet.

Ha Európa azt akarja, hogy a magasfokú műveltség, a kultúra ne pusztuljon hamarost el, hanem újból fejlődésnek, virágzásnak induljon : akkor a békeszerződések minden égbekiáltó igazságtalanságát ki kell küszöbölnie és a becsületes, őszinte békét igazságos alapokra kell kölcsönös megértéssel, jóakarattal, gyűlölet helyett fölépítenie. Mert minden, amit gyűlölet épít, az előbb-utóbb összeomlik és csak enyészetet szülhet.

Trianon gyászosan sötét éjszakáján legyen Akadémiánk a viharkorbácsolta óceán sziklaszirtjén álló világítótorony, mely megvilágítja a békés kikötő bejáratát és biztos révbe segíti a nemzet hajóját.

Szembe fogunk szállani a siralmas kishitűséggel, kétkezővel, megalkuvó lemondással és vétkes közönnyel! Területi csonkaságunkban különösen arra törekszünk, hogy a csonkíthatatlan magyar nemzeti szellemet sziklaszilárddá tegyük.

Ne felejtjük azt soha, hogy egy nemzet nagysága nem az emberek számától, hanem művelődésének, lelki fejlettségének fokától, öntudatos élniakarásától és megalkuvást nem ismerő, minden áldozatra kész hazafiságától függ.

Hit és önérzetes bizalom az, ami erőt ad és fölemel s a trianoni határok közé szorított, kilenc millióra sorvasztott, kálváriára hurcolt nemzetünk akaratát megacélozva, hatalmassá fejlesztheti nemzeti voltunkat. A nemzet lelkierejétől függ jövőnk és reményeink teljesülése!

Azt se felejtjük el soha, hogy hit és erős, kitartó akarat nélkül a legnagyobb nemzet is romlásba dől.

Istenbe és nemzetünkbe vetett megingathatatlan hittel és szívós akarat, őszinte bizalommal hívom föl az Akadémiát nagy, nemzetfejlesztő munkánkra és az ezerpróbás, viharedzett magyar nemzetet Akadémiánk iránti szeretetre és bizalomra.

Vezércsillagom a halhatatlan magyar eszme! Munkálkodásom egyedüli célja az örök magyar igazság győzelemrevitele.

Ezzel Akadémiánk 96. ünnepi közülését megnyitom.

EMLÉKEZÉS JUSTH ZSIGMONRDA.

— Halálának negyvenedik évfordulója alkalmából. —

Justh Zsigmond halálának két éve bekövetkezett negyvenedik évfordulója önkéntelenül emlékezetünkbe idézi az elmúlt századnak ezt a kiváló és korán elhunyt egyéniségét. Amit jelent a francia irodalomnak Marcel Proust, azt jelenti a magyarnak Justh Zsigmond: korunknak, az úgynevezett *Fin de Siècle*-nek, a XIX. század utolsó évtizedeinek legjellemzőbb, legtipikusabb írói. Mindkettő első sorban napjaiknak, azon mozgalmas, színgazdag napoknak lelki világát tükrözi vissza, és mindkettejük művei lázas időszak törekvéseit, reményeit, csalódásait fejezik ki. Mindkettejüket mindenekelőtt a környező *ambiente*, a társadalmi viszonyok, a körülötök zajló események ragadják meg. Justh Zsigmondot főleg az érdekli, amit átél és ahol él, azt igyekszik megértetni, amit érez, amit sejt, amit remél. A *Pusztá delelője*, vagy a *Margitszigeti délután*, minden rövidségök mellett is, a magok némében befejezett mesterművek, és nem csodálhatjuk, hogy Bourget vagy Coppée elismerését is kivívták. Nagyobb szabású irodalmi terveit, fájdalom, rövid élete nem engedte megvalósíthatni, mert miként Proust, Justh is már a férfikor küszöbén gyógyíthatatlan tüdővész áldozatává lett.

Justh irodalmi jelentőségét már élete folyama alatt, valamint halála után többen kifejtették. Szinnyei Ferenc, Malonyay Dezső, Pekár Gyula és legutóbb Gálos Magda, hogy csak néhányat nevezek meg, jellemző és méltányló szavakkal elemezték ennek a nem mindennapi tehetségnek csillogó tulajdonait. Mert tehetség volt Justh Zsigmond, valódi, komolyabb értelemben vett talentum, mert ha nem lett volna ünnepezt íróvá, mint zenész talán még viharosabb

tapsokat aratott volna, sőt közelebről ismerve azt találtuk, hogy a tollnál a hangszer sokkal meghatóbban volt képes érzelmeit, lelkületét, egész szellemi értékét kifejezni. Zenei természet volt minden tekintetben, s a külső hatások iránt annyira fogékony, a legfinomabb árnyalatokat megértő, a leggyöngédebb érzéseket magáévá tevő kedély tette Justh Zsigmondot olyan népszerűvé az ország határain innen és túl. Keresetlen egyénisége, természetes modora és meglepő spontaneitása már első pillanatra rokonszenvet keltett. Lelkes temperamentum volt; amit mondott, amit tervezett, amit remélt, azért habozás nélkül tűzbe ment volna. A tervek és remények változtak s az évek folyamán eltérő eszmények merültek föl előtte, de nem változott a lelkesedés és lángoló alkotó-szenvedély, amelyet mindvégig megőrzött. Akaraterejére és munkaképességére volt legbüszkébb összes tulajdonai között. Már az iskolában vezetett, és pajtásai ellentmondás nélkül követték. A svábhegyi táborozásokat, környékbeli kirándulásokat, jótékonycélú előadásokat mindenkor ő rendezte. Így alakult az ő vezetése alatt a nevezetes *Debating Society* és a maga idején nem kevésbé nevezetes Műpártolók Köre. Rendezőnek, vezetőnek vagy az annyira jellemző angol kifejezéssel *Social-leader*nek született, és ezt sohase vonták kétségbe még ellenségei, még irigyei sem. De főerénye megértő emberszeretete, s valóban jó szíve volt. Mint egyéniség, és csak másodsorban mint író él ő tényleg mindazoknak emlékében, akik személyesen ismerték őt. Mint egyéniségről, mint emberről szeretnék tehát ezen alkalommal megemlékezni erről az érdekes és annyira eredeti íróról.

I.

Gyermekkor.

Neczpáli Justh István és Pákozdy Mathilde másodszülött fia volt. Gyermekkorát illetőleg fontos tudni, hogy nem szerencsés körülmények között született. Atyja elveszítve szemevilágát, nem foglalkozhatott kellőleg fia nevelésével. Anyja pedig, jóllehet szerette, nem volt képes felfogni meglepő képességeit és korán fejlett értelmét. Ennek folytán

s mivel nem sokkal idősebb és rendszeren a Marczibányiaktól örökölt aradmegyei birtokán gazdálkodó bátyjával alig érintkezett, teljesen magára hagyatva növekedett. De mintha éppen ez az elárvult, borús ébredés fokozta volna képzelőtehetségét s fejlesztette és gazdagította volna belsővilágát. A végtelennek tetsző órák, melyeket egyedül volt kénytelen egy kietlen udvarra néző gyermekszobában tölteni, kétségtelenül többet használtak, mint a nevelő úr leckéi. De e miatt az elszigeteltség miatt sohasem panaszkodott, mert leleményessége az üres hajlékot a legszórakoztatóbb, a legváltozatosabb vendégekkel népesítette be. Ott sorakóztak szép rendben felállítva és a legtarkább öltözetekben Szolimán a dicsőséges, Don Quixote teljes vértzetben, a szépséges Roxalanda és a makrancos Maritornes, szeretett bábszínházának összes főszereplői. Ha a sivár való nem képes kielégíteni, keressünk kárpótlást a képzelet káprázatos világában : mintha ez a gondolat kísérte volna el egész élete folyamán és mintha ez a gondolat jutott volna kifejezésre utolsó művében, a szentetornyai görög színházban is.

Tizedik évét betöltve szülei a pesti reáltanodába írátták. Osztályában nem tartozott az úgynevezett jó tanulók közé, jöllehet társait felülmúlta intelligenciában. Több ízben meg is bukott. A leckék egyszerűen untatták, és a feladatot félredobva, annál mohóbban olvasott mindent, ami véletlenül kezébe jutott. Komolyat, felületest egyforma figyelemmel, de legszívesebben a magyar és francia regényeket lapozta. Sajátságos vonzalommal volt ez időben a német *Knigge* iránt, ki tanári alapossággal ad jó tanácsokat *Umgang mit Menschen* című kötetében, miképpen érintkezzünk embertársainkkal és mint nyerjük meg őket. Minden komoly kérdés eleve lekötötte figyelmét, és korát messze meghaladó tárgyilagossággal ítélte. Mint számos úgynevezett csodagyermek, ő is mintha készen és fejlett agyszerkezettel látta volna meg a nap világát. Sőt azt vélem, nem tévedek, ha azt állítom, hogy éppen serdülő korában, tizennégy és tizennyolcadik évei között, tehát betegségének kezdete előtt találtam szellemi képességeit a legmeglepőbbeknek s a legcsillogóbbaknak.

Ebben az időben és szinte véletlenül fedezte fel zenei

hajlamát, mert szülei sohasem tanították zongorázni, sőt házokban semmiféle hangszer sem volt. Egyik zenei érzékű rokonánál ébredt fel a kis szókefűrtös Zsigában a vágy, hogy vele négykézre játszassék. Mint általán soha, ez esetben sem habozott és még azon a napon felkereste a főváros legnevesebb zenetanárát, ki nem kis csodálkozással fogadta legújabb művészjelöltjét, aki még a hangjegyeket sem ismerte. De megértő ember lévén, nem utasította vissza és fáradtságot véve a Do, Re, Mi, Fa, Sol titkainak föltárására, nem csekély meglepetésére és még teljesebb megelégedésére tíz hónapi fáradhatatlan gyakorlat után tanítványa íme Mozart szonátáit és Chopin impromptuit játszotta, hozzá ritka megértéssel, sőt bizonyos egyéni kifejezéssel, ami aztán mindig olyan jellemzetes vonása maradt előadásának. Igaz, hogy ekkortájt naponként nyolc, sőt gyakran még több órán át ült hatalmas Bösendorferje előtt, ezenkívül zeneirodalmi műveket olvasott és pár csinos dalt, valamint egy lendületes scherzót is szerzett, minden egyéb foglalkozását háttérbe szorítva. Nem lehetett hát csodálni, hogy a félév végén a mennyiségtanból és mértanból szekundába esett, ezzel azonban alig törődött, tekintve, hogy elhagyatott és később fájdalmas életének legbensőbb vigasztalóját és gondúzóját a zenében találta. A reáltanoda rossz bizonyítványát kézhez véve, nem is tért oda többé vissza. De hogyan lehetett egy művészi hajlamú, álmatag gyermeket reáliskolába küldeni? «Gimnázium megfelelőbb lenne számomra, — vélte a megbukott studens — a klasszikus ókor irodalmának és nyelveinek ismerete több örömet szerezne». De miképpen fejtse ki álláspontját szülei előtt, akik, minekutána elsőszülöttjüket, Gyulát, a későbbi országgyűlési elnököt, a politikai pályára szánták, a másodikból gyakorlati technikust akartak nevelni?

Coup d'état az egyedüli megoldás, gondolta magában a kisdíák, ki mindenkor szerette a (hogy saját szavait idézzem) «váratlan fordulatokat és a csattanós jeleneteket». Nem is magyarázott semmit, nem kért semmit, a helyett, hogy a rossz bizonyítványt hazavitte volna, a Nyugati Pályaudvarra sietett és jegyet váltott a Cserhát halmainak lábánál fekvő Pilisre, a Beleznyak Jókainál leírt, egykoron pompás, romba-

dőlt rezidenciájának állomására. E barátságatlan, sivár helyen azonban még koránt sem ért véget izgalmas Odysseája, hosszas keresés és alkudozás után végtére egy községi fuvarossal neki vágott a nyáregyházi homokbuckáknak s a Duna és Tisza között elterülő sivatagon át, mely félszázaddal ezelőtt valósággal a Szaharára emlékeztetett, de páratlan varázst adott a Kis-Kunságnak, végre több órai dőcögés, számtalan etetés és itatás után öreg délután állított be a gyóni nagy udvarba Vay Lászlóhoz, József főhercegnek a kiegyezés és koronázás utáni első magyar főudvarmesteréhez. Mert bár Teleki Árvéd tekinthető első játszótársának, de mivel ő korán a bécsi Teresianumba lépett, a középiskolai évek alatt Vay Péter volt leghűségesebb társa. Ezenfelül a gyóni nemzetközi, művészi környezetben megtalálta mindazt, amit Szentetornyán nélkülözött. Könyvtárt, zenetermet és, mi több, a háziasszonyban egy nagyműveltségű, sziporkázó szellemű, mindent megértő és mindent megbocsátani tudó úrinőt. Minden tekintetben âme d'élite volt, mint Balzac nevezi, gróf Vayné Beniczky Sarolta és azon ritka lények egyike, kiknél szív és lélek egyaránt kifejezést talált és elvarázsolta mindazokat, kikkel érintkezett, öregeket és fiatalokat egyaránt. Ettől a váratlan látogatástól kezdve Zsigácska a karácsonyi és húsvéti szünidőket rendszerint Gyónon töltötte, és kétségkívül erős hatással volt rá mindaz, amit itten látott és hallott, nem kevésbbé, amit itten olvasott, mert ezen, az átlagos magyar kastélyoktól eltérő fedél alatt mindenki olvasott, írt vagy festett, és az elmaradhatatlan kocsikázásokra és lovaglásokra csak délutánonként került a sor.

II.

Serdülő évek.

Valamivel későbben *Dáka*¹ is, ezen többé-kevésbbé Gyónhoz hasonlóan szinte sziget a szárazon, lényegesen hozzá-

¹ Batthyány Lajos özvegye nagykiterjedésű birtokait, Ikervárt, Egyedet fiának átadva, ezen Veszprém megyében fekvő barátságos otthonban töltötte a nyarakat, ahol szenvedélyesen kertészkedett.

járult sokoldalú művelődésének gyarapításához. A nagy vértanú özvegye ebben a barátságos, virágos és sok gonddal ápolt édenében gyűjtötte maga köré unokáit és unokáinak barátjait. Mert virágos éden volt Dáka a vad és akkor még félelmes Bakony lábánál. Az épület külsőleg nem vallott semmi stílusra és többé-kevésbé megegyezett a rendes túladunai úri lakokkal, belépve azonban mintha egy más világrészben, vagy, mondjuk, egy más korszakban találtuk volna magunkat. Rég elmúlt századok bútorai, kárpitjai, műemlékei voltak keresett ízléssel és hozzáértéssel elrendezve. Ez az eklektikus környezet Justh Zsigmondnak mindenekelőtt esztétikai érzékére hatott. A fiatal Batthyány Géza és Béla alapos régészeti ismeretekkel rendelkeztek és asztalnál hosszasan meg szokták vitatni a legutolsó szerzeményeket, mert a kis társaság valamennyi tagja a szokásos bélyegek vagy ásványok helyett régi metszeteket, porcellánokat, könyveket vásárolt megtakarított zsebpénzből. Ezen napsugaras vakációk alatt gyűlt össze a későbbben több ezer számra emelkedett Vay kép-, szobor-, kerámikai és ezüstgyűjtemény is, mely pár évvel ezelőtt az Ernst-múzeumban volt kiállítva.¹

A nagy vértanú özvegye kis barátai maecenáskodását jóindulatú komolysággal vette és a helyett, hogy mosolygott volna a zsibvásáron szerzett felfedezéseken, ellenkezőleg minden esetben bátorította őket. Sőt eseményekben olyan gazdag multjából megható részleteket is beszélt el nekik. A Ferenc császár és Metternich herceg alatti bécsi napoknak, a pozsonyi országgyűléseknek, a szabadságharcnak, ezeknek a nagy időknél őnálá alig volt közvetlenebb tanúja, sőt, mi több, részese. Kiváló férjének mártirhalála után a megpróbáltatások összes keserveit át kellett szenvednie. Üldöztetés, vagyonek Kobzás, számkivetés, hontalanság egymásután jutottak osztályrészeül. De mindenkor csüggedés nélkül, szinte hőiesen állotta meg helyét gróf Batthyányné Zichy Antónia grófnő, jóllehet a viszontagságos, drámai fordula-

¹ A befolyt összegből a péceli Carolina-szeretetház létesült Vayné Beniczky Carolina emlékére.

tokban gazdag élet semmi tekintetben sem felelt meg érzékeny, a nyilvánosságot kerülő természetének. Ha a maga elhatározásától függött volna, legszívesebben családja és rokonai között töltötte volna napjait, de miután az első magyar miniszterelnök felesége lett, habozás nélkül igyekezett a reá háruló kötelességeknek eleget tenni. Noblesse oblige, — volt a jelszava, és ehhez, bár nem mindenkor lehetett könnyű a vészteljes körülmények között, tétovázás nélkül hű maradt és, a nélkül, hogy kimagaslóbb tulajdonokkal lett volna felruházva, minden tekintetben előkelő gondolkozása, ritka tapintata és szigorú kötelességérzése kivétel nélkül a helyes és állásához illő lépésekre indították. Korán özvegységre jutva gyászt öltött és azt nem is vetette le többé, sőt társaságba se ment ettől fogva. Az udvartól pedig könnyen érthetően mind ő maga, mind két leánya és fia mindvégig távol maradtak, jóllehet az alkotmányos magyar kormány megalakulása után a nemesérsésű Erzsébet királyné többször megkísérelte a közeledést. A Gödöllőn töltött ősök alatt a bizalmasak körében az sem volt titok, hogy a felséges asszony szívesen adta volna beleegyezését unokahúga, Wallersee Marie, a későbbi Larisch grófné és Batthyány Elemér eljegyzéséhez.

A dácai ifjúság közül Batthyány Gézához fűzte Justh Zsigmondot a legmelegebb barátság. Ha több tekintetben eltérő szelleműek és jelleműek is, de viszont művészi érzékük, a festés, szobrászat és minden szép iránt érzett lelkesülésök tekintetében rokonlelkek voltak. Ezt a közös vonást figyelmen kívül hagyva alig találhattunk volna két ellentétebb lényt. Justh Zsigmond telve volt vitalitással és életörömmel, Batthyány Géza már gyermekkorától kezdve letargiában szenvedett. Gyöngé szervezete eleve képtelenné tette minden testgyakorlásra, ennél fogva érthető, hogy tétlenségre kárhóztatva a világot sötét világításban látta és pesszimista lett. Az övénél szövevényesebb szervezet alig képzelhető. Minden cselekvéstől és testi munkától menten szellemi képességei hatványozott arányban működtek. Synthesisbe foglalva, szinte a másodfokról tekintve, ítélte meg az eseményeket. De túlzásait és gyakran csodálkozást keltő

megoldásait sem lehetett elítélni minden szélsősége ellenére sem. A XIX. század alkonyának volt a gyermeke ő is, és ha Justh Proust-ra emlékeztet, Batthyány Géza Robert de Montesquiou-t, Huysmans *A rebours*-jának Des Esseintes néven megörökített elfinomult, *fin de race* hősét juttatja eszünkbe.

A nyolcvanas évek derekán, amidőn a Teréz-körúti palota felépült, az aranyifjúság ottan találkozott és vitatott egetverő eszméket. Megannyi Ikarus, kik túlságosan magasra igyekezték repülni, mint meteórok hulltak rövid, de csillogó pályafutásuk után az enyészetbe. Csáky István, Reviczky-Esterházy Dénes, Széchenyi Lajos, Keglevich István, Pálffy Rudi, hogy csak párat említsek, alig fejezték be tanulmányaikat. A palota jólismert homlokzata ugyan halvány másolata a nagy Benedetto da Majano mesteralkotásának, a Firenzében emelkedő palazzo Strozzinak, de viszont belseje a legelőkelőbb *Régençe* felfogásra vallott. A méltóságteljes főmárvány lépcsőház, a hatalmas bronz candelaberek, az egymásból nyíló fogadótermek, az értékes műtárgyak, minden részlet keresett előkelősége kétségtelenül a főváros legfényűzőbb, sőt legösszhangosabb otthonává tették a Batthyány-palotát. Maga a szeretetreméltó háziasszony, a hajporos pastellekhez hasonló Emanuella grófné teljesen beleillett ebbe az ünnepélyes és bizonyos fokig mesterkéltséggel *Mise en scène*-be, miként az üvegszekrényekben *menuette*-ező, hajlongó *meissen*i és *sèvres*-i porcellánfigurák. Kedves és kecses volt tényleg Emanuella grófné és mintha egy boldogabb, egy gondtalanabb korból varázsolták volna jázmin-illatos *boudoir*-jába. De éppen ezt tekinthettük a rózsaszín ernyők alatt derengő helyiségek kiváltságának, hogy a hétköznapi való durvaságai onnét ki voltak zárva s szerencsés lakóik a képzelet világában kerestek megelégedést. Hogy Justh Zsiga mennyire elemében érezte magát ebben a pazar hajlékban, azt mi sem bizonyítja világosabban, mint egy az *Ország-Világban*, ha jól emlékszem 1883. vagy 84-ben megjelent és képekkel díszített ismertetése. A világháború, mint annyi sok mást, a Teréz-körúti ábrándok-várát is megsemmisítette. Ma legfeljebb emléke él még azok között, akik elég szeren-

csések voltak, hogy törzsvendégei közé számíthatták magukat, és akik méltán idézhetnék Talleyrand gyakran ismételt szavait: «Qui n'a pas vecu au siècle dernier sous l'ancien régime, ne connait pas la douceur de la vie».

De, hogy visszatérjünk Justh Zsigmond tanulóéveire, a gyóni megugrás meghozta kívánt eredményét. Midőn sok izgalmas keresés és sürgönyváltás után a kétségbeesett szülők felfedezték az elveszett fiú rejtekhelyét, persze azonnal meg is bocsátottak neki, és ha nem vágatták is le számára a hizott ökröt, nem kifogásolták immár, hogy gimnáziumba léphessen át. A gimnázium tananyagánál, az ekkor még túlterhelt órarendnél valószínűleg még döntőbb befolyást gyakorolt jelleme kialakulására a maga idejében mozgalmas, leleményes és semmi nehézséget nem ismerő serdülő ifjak szövetsége, mely *Futo-Club* név alatt a fürdő-utcai Andrásypalotában tartotta szombat esténként viharos összejöveleit Andrásy Sándor, a M. Auto-Club, örök-fiatal elnöke vezetése alatt. Mindössze húsz-huszonkét tagot számlálhatott a felette zárkózott kör. A Futo-Club hiányai és kinövései ellenére is nagy és maradandó szolgálatokat tett, mert mi sem tesz mélyebb benyomást, mint pajtások csípős megjegyzései és gyakran kegyetlen ostorozásai. A nemes Club nagy eseményei a tavasszal és ősszel tartott versenyek voltak, melyeken a pályázók ugyan nem lóháton, hanem saját lábaikon igyekeztek a jury emelvénye elé futni, még pedig a budapesti nagy versenytéren és a büszke Lovaregylet elnökének jóindulatú rendezése mellett. A közönség sem különbözött a *padokok* elkülönített gyepén egy-egy Derby, vagy St. Leger közönségétől, mert a versenyzők, kik rendszeren szüleik istállóinak színeit viselték, nagy súlyt vetettek arra, hogy a vendégek díszesebbnél díszesebb fogataikon érkezzenek. A *snobismus*, mely szinte a gyermekbetegségek közé tartozik, miként a kanyaró vagy bárányhimlő, csak akkor válik veszedelmessé, ha elkésve jelentkezik. Serdülő korban azonban, miként a vörheny, nem egyszer megőríz nagyobb betegségektől és felette hasznos sarkaló a becsvágy fokozására, sőt a fiatalságot rossz környezet helyett jó társaságba tereli. Éppen ezt a célt tartva szem előtt, született

meg a futótársaság eszméje a leleményes és gyermekeit rajongással szerető Andrásy Czindery¹ Leontina elméjében, kit a millennium ünnepélyét ábrázoló hatalmas vásznan mint magyar főudvarmesternét Benczúr Gyula Erzsébet királyné tragikus alakja oldalán örökített meg.

Justh Zsigmond fejlődésében Gyón² és Dáka után a harmadik állomásnak az Andrásy-palotát tekinthetjük, és egyéniségére nézve jellemző, hogy alig lépett be e zárt és első sorban testgyakorló körbe, már is elhatározta, hogy a mérkőzéseken győzni fog. Azonnal szigorú edzésnek vetette magát alá. Naponként órákig gyalogolt, súlyokkal terhelt bőrvet viselt, semmiféle szeszecskét nem nyúlt. Mindez még jobban aláaknázte idegrendszerét, de ezzel alig törődött, hanem amit akart, azt ezen esetben is elérte és a kitűzött díjat nagy fölényrel nyerte meg. Igaz, hogy ez az algebra és logaritmusok rovására ment, mert a helyett, hogy a nap-sugaras délutánokat a fülelt osztályban töltötte volna, elhajózott a Margitszigetre vagy kirándult belső barátaival a budai hegyek közé. Végre midőn nagynehezen átesett az érettségén, úgy találta, hogy egyetemi polgároknak méltóságán alul áll, hogy *lovacs-kázzanak* és a Futo-Club az évi zárógyűlés után örökre feloszlott. De mint Phoenix ébredt új életre hamvaiból *Debating Society*, vagyis Önképzőkör alakjában. Justh Zsigmond volt természetesen ennek is a szervezője, az oxfordi és cambridgei társaságokat véve mintául, amelyekben Albion jövődjő államférfiai készülnek elő nyilvános szereplésre. A tagok nagyobb részben a F. C. kis csoportjából kerültek ki és elnöke a több évvel idősebb senior Batthyány Tivadar lett. Külön helyisége nem lévén, hol az egyik, hol a másik család otthonában tartotta összejöveteleit, és ezek egyikén olvasta fel a később ünnepelt író első irodalmi kísérletét. Dániába tett kirándulásának emlékeit idézte vissza, a kísérteties Kronborgról, a poetikus királyfiról, a szende Ophelia sorsáról természetesen nem,

¹ A Czindery-nemzetség kihaltán, a Wenkheimok egyik ága vette fel a nevet, mely ágak azonban férförökösei nem voltak.

² A gyóni kastély és belsőség ez idő szerint virágzó árvaház, és a hozzáépült Vayanum több mint száz kisednek nyújt menhelyet.

feledkezvén meg, bár ezek nem is annyira a Skandináv árnyas félsziget, mint a stratfordi genius agyának szülöttei voltak. A sikert éppen nem lehetett osztatlannak nevezni. A fiatalság, mint tudjuk, nagyon epés kritikus, és a többség azt találta, hogy az élc, *sense of humour*, nem tartozik a szerző erős oldalai közé. Igazok lehetett, és ezt ő maga is belátta s érezte, hogy mindenekelőtt lírikus hajlammal volt megáldva. Ezt követte a genfi egyetemről visszatérő Vay Péter előadása, mely a híres város történetében olyan döntő eseményt, a savoiai seregek feletti győzelmet, az *Escalade* történetét ismertette, amelynek évfordulóját mai napig víg népünnepélyek középett és általános lelkesedéssel ünnepli meg a lakosság.

III.

Egyetemi tanulmányok.

Egyetemi tanulmányait Budapest után Kielben, majd Zürichben folytatta Justh Zsigmond. Ez utóbbi város saját-szerű közönsége, helyesebben nemzetközi tanulósága, érkezésének pillanatától kezdve mindvégig lekötötte figyelmét. Az ifjak között nem egy rokonlelket talált, mint a neves festővé vált Buny-t és a komoly törekvésű C. Elwest. A társaságokban tett tóparti kirándulások és a Ton-Halle üvegkupolája alatt töltött órák alatt született meg lelkében a később napvilágot látott *Keresztutak* elbeszélése, mely ezen emlékezetes, reményteljes tavaszának soha el nem mosódó benyomásait tükrözi vissza. Ekkor érintkezett egy teljesen új elemmel. Saját hazájában csaknem kizárólag egy osztályban folytak napjai. Cimborái, jóllehet eltérő jó és rossz tulajdonokkal felruházva, de többé-kevésbé ugyanazon formába öntve, hasonló nevelésben részesülve, azonos légkörben felnőve, a rég taposott utakat követték. Helvetiában egyszerre teljesen új láthatár tárult elé, egy eddig alig sejtett világnézetnek ébredt tudatára. A szünidőkre hazatérve, általánosan feltűnt rajta a gyökeres változás. Mintha elveszítette volna előbbi érdeklődését ezer apró részlet iránt, melyeket hajdan fontosoknak vélt. Gyermekkori kártyavárai egymásután dőltek halomra. A sokat hangoz-

tatott társadalmi állás, fényes pálya és egyéb csalétek megszűntek kecsegtetni, és kezdte, fiatalsága ellenére, felismerni, hogy az igazi állást nem a kinevezés adja, hanem kizárólag az egyéni érték. Most már nem azt tartotta fontosnak, hogy egy napon miniszteri tárcát kapjon avagy nagykövetté lépjen elő, hanem hogy kiváló ember váljék belőle. A valódi positio, a kiválóság, felsőbb adomány, csakúgy, miként az ész, szellem vagy bármely tehetség. Aki abban részesült, önkéntelenül is kifejezésre juttatja, viseljen fényes egyenruhát vagy szerény polgári öltözetet. *Donum Dei* az, melyre még csak büszkék se lehetnek, akik abban részesültek, de a sors iránt annál mélyebb hálára vannak kötelezve.

Zürich után Párizs gyakorolta rá a legdöntőbb befolyást, és ezt meg is őrizte mindvégig. Már első látogatása alkalmával, 1880. augusztusában, a Szajna partjainak varázsa alá került. Alig töltötte be még tizenhetedik életévét, amikor beteg anyját a teplitzi fürdőre kísérte, majd onnan európai körútra indultak, Német- és Franciaország után Olaszországon át térve vissza. Párizsban tartózkodtak legtovább, s e pár hét Justh Zsigmond számára éveket jelentett és elég volt arra, hogy a városnak és környékének fő nevezetességeit megtekintse, sőt nem egyet utoljára, mert későbbi tartózkodásai alatt már kevésbé a látnivalók, mint inkább «Párizs elemei» érdekelték. Az első benyomások azonban sohasem homályosultak el, minden vonás, minden részlet élesen vésődött emlékezetébe. Ezen alkalommal lépte át először országa határát, így minden újságot jelentett számára. Fiatal lélekkel és ekkor még egészségesen nézte a világot, mert betegségének első tünetei csak a következő évben jelentkeztek. Jellemző és eredeti módon ismertette úti élményeit a Németalföld tengerpartjain nyaraló Vay Péterrel, sejtetve nem egy megragadó leírásában a jövőendő író. Mint későbbben megjelenő könyvei, ezek a hevenyészve, vendéglők csarnokaiban és vasúti fülkékben telefirkált lapok is ugyanazon sajtóságokat árulják el. Csiszolatlanok, szaggattak, de közvetlenek és rendesen felette eredetiek.¹

¹ Ezek a levelek a berkeszi levéltárban vannak elhelyezve.

Életrajzíróinak az az állítása, hogy csak sokkal később, némelyek szerint 1885 telén, érkezett Franciaországba, tévedés, sőt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy még később is rendesen ezen első hatások befolyása alatt marad, és a diák rózsaszín prizmaín át nézi a modern Babilont. Ezt az a priori ítéletét és részrehajló felfogását nem egy ízben szemére vetették szigorú bírálói. Mintha Justh Zsigmond lehetett volna bármikor is részrehajlatlan avagy tárgyilagos. De hiszen éppen a spontaneitás és subjectiv felfogás az igazi értéke műveinek. Tényleg messze esik az ő hön szeretett Párizsa attól, aminő a valóságban, de még sokkal messzebb esik az ő költői leírásaiban Szentetornya tanyája Békés megye lapályától. Hogy a Faubourg St Germain urai és hölgyei csakugyan mindenkor olyan mintaszerűek-e, vagy az orosházi gazdák és életök párjai olyan idealisták és erkölcsösök-e, mint a *Pusztá könyvében* jellemzi őket, miért feszegetni. Justh Zsigmond olyanoknak vélte őket. Megjegyzendő, hogy mi sem különbözött lényegesebben egymástól, mint az ideges, érzékeny, szövevényes lelkű művész, és agyagból gyúrott, erőteljes, egészséges parasztjai. Viszont ez az áthidalhatatlan távolság, mely mint titokzatos örvény tátongott közöttök, hatott mindkét félre sajtóságos vonzerővel. Nagyon szórakoztató volt megfigyelni ezen két ellentétes elem érintkezési módját, mert az erkélyéről alátekintő íróban még a hazai földbirtokos és földművelő osztály között szokásos kapcsolat is hiányzott. Keveset élt falun, szülei városban töltötték az év jórészét, sőt Szentetornya falunak sem volt nevezhető, legfeljebb tanyának, és a hosszan elnyúló tornácos kúriát mindössze néhány kisebb-nagyobb cselédház környezte. Ennélfogva alig nyílt alkalma megismerkednie a tipikus magyar falu életével. Justh Zsigmond gulyásai és pásztorai megannyi ábrándos alkotás, mondjuk: az Alföld sejtelmes délibábjának szülöttei. Első kötetének, a *Pusztá könyvének* értékét és érdekét éppen ez a vonás nyújtja; az író saját érzelmeit és eszméit ruházza át szereplőire, sőt, mi több, át tudta ruházni olvasói, barátai körére is. Aki elment *Pusztá Szabad Szenttornyára*, mint hivatalos neve hangzott, az rövidesen maga is úgy látott

és úgy gondolkozott, mint a vendégszerető háziúr, mert ritkán jutott osztályrészül meggyőzőbb rábeszélőképesség az övénel. Már iskolatársai kivétel nélkül az ő akarata előtt hajoltak meg, vagy későbbben a Debating Society és Műpártolók Körében végezetül az ő előterjesztése érvényesült, tekintet nélkül arra, hogy a bizottság mit szavazott meg, a többség milyen nézetet vallott. Összes tulajdonai között talán éppen ez a suggestiv képesség volt a legmeglepőbb, és érthető, ha erre tartott legtöbbet, és méltán, mert ennek köszönhette, hogy céljait mindenféle nehézségek és bonyodalmak mellett is elérhette. Ha ismeretlen helyre érkezett, már az első napon megállapította, kikkel fog megismerkedni és mely házakat fog látogatni, mert a helyett, hogy véletlen alkalmakra várt volna, ő saját maga létesítette azokat, még pedig nem egy ízben hosszadalmas utánjárás után. Így történt, és csakis így történhetett az a valóban kivételes eset, hogy alig érkezett meg a Cours la Reine farsorára néző Hôtel du Palais-ba, a mindentudó *Tout Paris* vaskos kötetéből feljegyezte a kívánt névsort és lakás-címeket abc sorrendben, elkezdve Adam-on (Mme Juliette) és végezve Zamoiski (P^{se}n. d'Orleans)-val. A meglehetősen tarka lista azonban, mely akademikusokat, államférfiakat, művészeket, színészeket sorolt fel, nem volt túlságosan hosszú, mert minden osztályból csak a javát választotta és, mint az eredmény mutatja, fáradsága nem veszett kárba, mert alig pár héttel későbbben a szókefűrtös, eleven, beszédes Mr. de Justh-ot ott látjuk a Contesse Dianne irodalmi salonjában, az Antokolszkij műtermében, a Maillé hercegné barokk palotájában, vagy a Huysmans dolgozószobájában, még pedig már is mint házi barátot. Mert az is egyik jellemzetes sajátságának tekinthető, hogy barátsága, rokonszenve első tekintetre, a pillanat hatása alatt ébredt és rendszeren mindvégig változatlan is maradt. A Múzeum levéltárában levő kéziratok között számos kiváló egyéniségnek, világhírű művészeknek, halhatatlan nevű íróknak hozzá intézett sorai találhatók, a legrészrehajlatlanabb tanúságát adva — milyen sokra becsülték tehetségét.

IV.

Párizs befolyása.

Párizsi tartózkodásait tulajdonképpen két eltérő szakzra kellene osztani. Az első az úgynevezett *Noble-Faubourg*, a második pedig a *Quartier-Latin*ben folyt le; eleinte a Hôtel du Palais-ban lakott, későbbben a Luxembourg kertjeivel szemben bérelt lakást. Nagy előnyére szolgált a két magyar otthon, nemeskéri Kiss Miklós háza és Munkácsy Mihály műterme. A Rue de Varenne sárga salonjában a házi asszony francia születésű lévén, az ő révén a legitimista csoportokkal ismerkedett meg. A híres szónok Albert de Mun, a publicista Denys Cochin, az akadémikus Duc de Broglie, az Olympiádok alapítója, Pierre de Coubertin, a Lambrechték, Grouchyk, Polignacok és annyi más kiválóság mind ezen válogatott körhöz tartoztak. Innét lépett a szomszédos, *entre cour et jardin*, a XVIII. század előírása értelmében, díszudvar és kert között épült Maillé-palotába,¹ melynek büszke tulajdonosa önérettel állította, hogy százados otthonát az *ancien-régime* sugarainak derengő visszfénye világítja. Nem is változtatott szülői és ősei berendezésén. Mindent úgy találtunk, amint volt akkor, midőn az udvar tagjai, «la cour et la ville» előkelőségei látogatták. A selyemharisnyás szolgálók, a fehér faburkolatú termek, a kristály csillárokból lobogó viaszgyertyák egyaránt a XVIII. századot idézték emlékezetünkbe. Érthető, ha lekötötte a lírikus ifjú képzeletét ez a finomult díszlet, ez az andalító légkör, de még inkább ezen frivolnak látszó társaság komoly kötelességérzése, lángoló hazaszeretete és mély vallásossága. A jó példát követve ő is beiratkozott több jótékony egyesületbe, résztvett az egyház szertartásain és, jöllehet kissé

¹ Pailleron *Ahol unatkoznak* színművének főszerepe a szellemes és rokonszenves Reville hercegnő alakjában Maillé hercegnét örökítette meg és az ünnepelt professzor Bellac-ban a divatos szalonhős Caro tanárra lehetett ismerni. Első előadása a Comédie Française-ban 1881. április 24-én.

elkésve, de miután gyámjai elmulasztották, sietett a bér-málás szentségében részesülni. E derült, életvidám évek alatt lelke teljes áhítatával, szíve teljes melegével hitt, remélt és szeretett. Ha későbben a szenvedések, csalódások, gyötrő lázak megrendítették is ezt a szinte mysticus hitet, és hol a bölcseszetben, hol a tudományban keresett vigaszt, a látszat ellenére mégis meg lehetünk győződve, hogy fennkölt lelkülete, földöntúli meggyőződése sohasem változott.

Életének ez a szakasza valóban egyike a legjellemzettebbeknek. A válogatottan művészi előkelőségű házakban töltött órák, talán mert a legmegfelelőbbek voltak egyéniségének, a legmélyebb, a legmaradandóbb hatást gyakorolták rá. Összeköttetései, itt szerzett barátságai sohasem szűntek meg, és közülök nem egyet ott látunk viszont tisztán-túli remeteségében avagy rivierai betegágya mellett. A fentebb említett Polignac gróf, Ruth-Mercier, báró Coubertin, Cary-Elwes és az egész fényes csillagzat körében találta meg a saját hazájában gyakran hiányzó elismerést, a kölcsönös megértést, mert egy másik és jellemzetes kiváltságának tekinthető a saját szerű szímat, mely azonnal megsejtette a lappangó értékeket, annyira, hogy pajtásai között szinte közmondássá vált, hogy «Zsiga ismét felfedezett egy újabb ragyogó üstököst». Így látta meg Szabolcskában, Reviczkyben és Czóbel Minkában az akkor még alig sejtett tehetséget, Coubertinben a nemzetközi physical nevelés előharcosát, De la Baume-ban az astronomust, vagy pedig a még kisdeák Széchényi Lajosban a fejlődésnek induló komoly erkölcsi értékeket. Mert Széchényi Lajos tekinthető ezen nem mindennapi nemzedék legbecsesebb tagjának. Távol minden keresettségől, önhittség nélkül tudott eleget tenni összes kötelezettségeinek, melyek annál nagyobb számmal voltak, mert gyakran volt kénytelen helyettesíteni folyton gyengélkedő atyját. Legszívesebben a somogyvári válogatott könyvtárban búvárkodott, de azért egyáltalán nem lehetett könyvmolynak minősíteni, ellenkezőleg, minden testgyakorlat mulattatta, lapdázott, koresolyázott, kitűnő lovas, jó puskás volt és ezen felül szorgalmasan tanult s vizsgálatait kitüntetéssel tette le. Korai halála nem csupán csa-

ládjára és barátaira, hanem bátran mondhatnók, az egész nemzetre veszteséget jelentett.¹

Munkácsy műterme volt a másik általánosan keresett találkozóhely, ahol Justh Zsigmond hamarosan elemében érezte magát. A nagy mestert őszintén csodálta, még pedig első sorban mint embert, és csak másodsorban mint festőt. Mint egyéniség, mint jellem, mint szív és lélek hatott Munkácsy Mihály mindazokra, kik közelébe juthattak. Szókimondó, életvidám, zajos életépárja pedig szórakoztatta. Az eredeti háziasszony ízlését, felfogását, hiúságát tükrözte vissza e palota és műterem egyaránt, melynek zsúfoltan bútorozott, túlzottan keresett, túlságosan színházias berendezését a mesternek számos vásznán látjuk megörökítve. A mult század hetvenes és nyolcvanas éveinek jellemző kárpitos, rojtosbojtos, lim-lomos divatja szerint, vagy mondhatnók stílusában pompázott az egész káprázatos és káprázatos környezet, mely stílust tényleg a kárpítók stílusának kellene nevezni és amely Makartnál és Lenbachnál találta a legpazarabb kifejezést.

Ennek a quodlibet hajléknak megfelelő volt a vendégsereg is. Sereg a szó szoros értelmében, úgyannyira, hogy megesezt, hogy a meghívott és hivatlan vendégek tömege a lépcsőháznál egyáltalában nem tudott előrébb haladni. Mert érkeztek látogatók a világ összes részeiből, és a legeltérőbb zónák és hemysphaerák fiai és leányai tolongtak a redőzött, kendőzött világítású helyiségekben, hogy az úgynevezett

¹ Sárvári és felsővidéki Széchenyi Dénes gróf harmadik fia, Lajos, meghalt 1889-ben, mielőtt befejezhette volna jogtudományi tanulmányait. Justh Zsigmondhoz intézett levelei a Nemzeti Múzeumban, a Vay Péterhez intézettek pedig az Országos Levéltárban vannak letétbe helyezve. Ez utóbbi barátjával az érettségi vizsga letétele után Itáliát, Corsicát, Sardiniát érintve, Tunisba vitorláztak. Afrikában aztán egy karavánt szerveztek, beutazva az akkor még veszedelmes Saharát. Végre az Atlas hegyláncán át Marokkóba és onnét Spanyolországba és Franciaországba jutottak. Ezen útiemlékeket remélhetőleg a családi levéltár őrzi. Legbecsesebb műve azonban Erdélynek s a Királyhágóntúlnak összevont története, mely magánhasználatra francia fordításban is napvilágot látott és amely kivételes politikai felfogást és nemzetközi jogi álláspontot árul el.

grand monde-ot ne is említsem, mely magába zárt akadémikusokat, hercegeket, színészeket, bankárokat, öregeket és fiatalokat egyaránt. A parnassusi esték egy-egy új Opus leplezésével érték el az apotheosist. Ilyen alkalmakkor semmi sem hiányzott a kellő hangulat emelésére. Titokzatos sutto-gatás, suggestiv zene, nectar-pezsgős serlegek, amidón aztán a döntő pillanat érkezett, a klasszikus három kalapácsütés után áhítatos csendben hullott alá a nagy állványt fedő veres bársonyredő, Milont és leányait, Krisztust Pilátus előtt, vagy Mozart halálát tárva az ámuló, meghatott közönség elé.

Ebben a sokoldalú körben Justh Zsigmondnak bő alkalma nyílt ébredő írói kedvét sarkalni és típusokat keresni jövő művei számára, mert az Avenue Villiers környékénél jellemzetesebben aligha láthatta volna bárhol a XIX. század végének szokásait, alakjait, sőt egész gondolkozását. Mornyk, Baskirtsevek, Barbey d'Aureville-k, Jablonovskyk, Bibescók mindannyian megfordultak és főleg feltűnést kerestek ottan. Kiki arra vágyott, hogy a közfigyelmet magára irányítsa, az egyik ruházatával, mint a divatkirály Prince de Sagan, a másik fogataival, mint Lange báróné, vagy, ha mással nem, félre csapott kalapjával, magokat bizonyos önmegelegetéssel *Eppatant*, vagyis csodálatosaknak nevezve.

Volt még egy harmadik ház is, melynek Justh fejlődésére nagy, sőt valószínűleg legnagyobb jelentősége volt. Ott állott, sőt talán még ma is áll, a Faubourg St. Honoré végén a szerény arányú, egyemeletes, duplafedeles, külvárosi jellegű épület. Kiterjedt kertjének egy része a Hausmann által tervezett és a nevét viselő Boulevard áldozatául esett, de kőfaltól kerítve, lombos gesztenyefák által árnyalva mezei jellege sértetlen maradt. Ezen névtelen remeteségben elrejtve, minden nyilvánosságot kerülve élt a város, sőt az ország egyik legbefolyásosabb embere, Mr. Henri Lorin. Se címe, sem állása, se kitüntetései, egyszerűen független, önálló, vagyonos állampolgár. Bourgeois a jó értelemben. És erre volt büszke, mert, amint kifejtette, sem a felső, sem pedig az alsó társadalmi rétegekben, hanem egy dolgos, művelt, erkölcsös középosztályban látta hazájának jövőjét biztosítva.

Demokratikus és katolikus elveinek megvalósítására fáradhatlanul működött, sőt jelentékeny áldozatokat is hozott. Érthető, hogy, nem kérve senkitől semmit, ellenkezőleg, bőkezűen ajándékozva, mindenfelé nyílt ajtókat talált. Rómában, hol évenként többször is megfordult, szereplése nem kevésbé volt fontos, mint Párizsban, sőt valószínűleg még fontosabb, tekintve a Vatikánhoz kötő kapcsokat. Henri Lorin azon ritka lények egyike volt nevezetesen, akit XIII. Leo feltétlen bizalmával tüntetett ki, sőt tőle nem egy kérdésben felvilágosítást és tanácsot kért, mert a nagy egyházfő benne látta a francia közvélemény legjózanabb és minden szélsőségtől ment tolmácsát. Így létesült végre az annak idején olyan általános meglepetést keltő *Ralier*-eszme, mely a hajdani monarchikus hagyományokkal szakítva, a népet mint olyant helyezi előtérbe. A Tiberis partjairól aztán egyenesen a Themse torkolatához sietett, hol jó barátja, Manning bíborossal vitatta a két egyház esetleges egyesítését és az úgynevezett *Oxfordmotion* feltételeit. A Strossmayer egyházpolitikai gondolatai nem kevésbé foglalkoztatták és útközben Horvátország felé még arra is ráért, hogy felkeresse Geszten Tiszáékat vagy Somogyvárott a Széchényieket. Mert ismert mindenkit, akit ismerni érdemes volt, és acélkék szemének szűrő tekintete a még jogász Tisza Istvánban, miként Széchényi Lajosban is már a jövő kormányelnököket látta. Csütörtöki ebédjein kizárólag ezen jövődől halhatatlanokat vendégelte meg. Mert egy pillanatig se kételkedett, hogy a szerény Lyautey hadnagyocska egy napon marsallá lép elő, hogy a vézna Claudelből nagykövet válik, vagy George Guyau, és Francis Charmes mint *immortelek* foglaljanak helyet Mazarin bíboros öblös kupolája alatt. Sic itur ad astra.

V.

A betegség előjelei.

Justh Zsigmond terveit éppen ezen időben (1887—1889) semmisítette meg hanyatló egészsége. Orvosai délvidékre küldték üdülni és pihenésre kárhoztatták. A Rivierán, Afrikában, Indiában volt kénytelen az év felét eltölteni. Ke-

gyetlen számkivetés, melyet annál inkább érzett, mert mostan kezdte szülőföldjét megérteni. Az idegenek, kikkel találkozott, többé nem érdekelték, a nagyvendéglők közönségétől pedig irtózáttal vonult vissza. «Egyetlen vágyam hazautazni, látod, — írja egyik levelében — pedig ezelőtt a szó szoros értelmében cosmopolita voltam, most pedig úgy elfog a honvágy, alig bírom el a súlyát». Ha pedig tavaszonként visszatérhetett, feledve betegségét, nem törődve lázas állapotával, a régi lelkesedéssel tervelt, alkotott és igyekezett megvalósítani eszméit. Ilyen körülmények között létesült a később virágzó Műpártolók Köre. Alapjában véve a fiatalkori Debating Society bővített folytatása, tagjai közt voltak férfiak és nők egyaránt a társadalom legeltérőbb rétegeiből. A Kör egyik osztálya elnökéül a nagyműveltségű gr. Csáky Albinnét, a közoktatási miniszter nejét kérte fel, a szűkebb bizottság vezetését pedig a szellemes Pejacevich Katinka — vagy mint városszerte általánosan nevezték, *Tinka grófnéra* bízta. Mert abban a jó időben a régi Pesten mindenki ismert mindenkit, ha nem személyesen, akkor látásból, és ha máshol nem, a Váci-utca járdáján, a Hangli Kioszk árnyában vagy a jótékonysági ünnepélyeken találkoztak. Nagyon kis város volt akkor még a mai Budapest, és még sokkal kicsinyesebbek lakosai, akiket valóságos kínai falak választottak el egymástól. Ezen téves és káros korlátok ledöntésére lett volna hivatva a Műpártolók Köre. Ebben a szellemben nyílt meg az Andrássy-úti Pejacevich-salon, melyben minden számottevő egyén megfordult, és ahol idegeneket és honfitársakat egyaránt szívesen láttak. Ennek folytán biztosra vehettük, hogy oda benyitva, a teaasztal mellett pár érdekes alakot találunk. A külföldi diplomaták, hogy csak Sforza, Bülow, Monts, Nicolson, vagy Lwow herceg nevét említsem, kivétel nélkül otthonosan érezték magokat ennél a valóban nagyműveltségű családnál. A Pejacevich-salont tekinthetjük egyszersmind az utolsó magyar salonnak. Az új idők, a háború utáni nemzedék mintha nem érezné a salonok szükségét. Mozik, kabarék, bárok pótolják azokat. A forradalom és általános összeomlás maga alá temette az Andrássy-úti Olympust és a Műpártolók Körét is.

A nyolcvanas évek folyamán határozta végre el magát Justh Zsigmond, hogy nem lesz se politikus, se sociologus, hanem író. Miként egy évtizeddel előbb egyik napról a másikra vált zenésszé, még pedig nagyon jó zenésszé, hasonló önbizalommal kezdte meg írói pályafutását. Mert ezen esetben sem kételkedett megírandó kötetének sikerében, s ezt első szárnypróbálgatásai teljesen igazolták is. Igaz, hogy mindezek a gyorsan egymás után megjelenő elbeszélések már régen ott éltek lelkében. A *Válaszutak*, a *Pusztá könyve*, *A pénz legendája* — hogy csak párat említsek — személyes megfigyeléseket és érzelmeket tükröznek vissza. A *Válaszutak*ban elemzett nemzetközi egyetemi fiatalság törekvései, küzdelmei első sorban azért kötik le figyelmünket, mert azonnal érezzük, hogy nem költött dolgok, hanem óráról-órára lepergett események pontos feljegyzése. Ugyanezt a benyomást kelti a *Pusztá könyve* is. Szinte látjuk az írókat, amint ott mereng a szentetornyai kúria tornácán s önkéntelenül az ő szemével kezdjük nézni az egész tanyát és népét. Hogy Tót uram vagy Zsuzsi néni, az aratók és gányók csakugyan olyanok-e, mint aminőknek festi őket, csaknem mellékes, mert amit ábrázol, az teljesen őszinte, olyan, amilyennek ő látta és hitte, sőt, mi több, másokkal is el tudta hitetni. Mint fentebb is említém, sugalló, szinte delejes ereje tekinthető valódi kiváltságának, amire felette jellemző eset a híres, bizáncinak nevezett terem története. Míg Esterházy-utcai dolgozószobájában főleg a Goncourt-ok befolyása alatt, az akkor újból felkapott barokk bútorokat gyűjtötte, Szentetornyán Sardou nagy hatást keltett *Theodora* című drámájának díszletét igyekezett megvalósítani. Az alföldi, fehérre meszelt, deszkapallós, zsalugáteres hajlék, ahol talán éppen a zöld *zsalugáter* volt az egyedüli jel, ami némileg a Bosphorusra és a távoli Keletre emlékeztetett, az igazat megvallva, kevésbé bizonyult alkalmasnak arra, hogy a hatalmas Justinianus császárnak és a szeszélyes, fényűző császárnénak mozaikokkal ékített atriумává változhassék. Erős és művészi lelkületeket azonban ilyen kicsiségek nem zavartak sohasem, legkevésbé pedig Justh Zsigmondot terveiben. Így minden habozás nélkül a falu ácsával egy pódiumot és

egy trónust faragtatott, helyesebben azokban valóban pódiumot és egy trónust látott, és hogy minden kétség eloszoljék, még egy veres — bocsánat, bíbor baldachinnal koronázta a saajtságos alkotmányt. Más bútorra aztán nem is volt szükség, mert hiszen, mint a tudós Diel Ch. és a sokoldalú Schlumberger G. kutatásai bizonyítják, az Imperator és Imperatrix jelenlétében senki sem ülhetett le. Volt azonban még egy fényesre súrolt réztányér, mely a mestergerendához szegezve a melegítő, világító, éltető égitestet, a Napot jelképezte.

Mint könnyen érthető, még a legjobb akarattal sem fedezhettünk fel e díszletek között semmit sem, ami Bizánra vallott volna; és mégis, aki oda belépett, mintegy bűvös varázslat alatt, olyannak látta, amilyennek leleményes háziura képzeletében megfogalmazott. Pedig megfordult ott számos világlátott, művészelkű esztéta, hogy másokat ne is említsek, a dán J. Moolton, a francia M. de Polignac, Cantacusen herceg, kinek ősei egykoron, mint a történelem tanítja, éppen az Aranyszarv felett uralkodtak, az ázsiai útjairól visszatérő Vay Péter, a szellemes Wohl testvérek és így tovább. Amidőn aztán ezen játékszerét is eljátszotta, belefogott a görög színház építésébe. Theodora, Sarah Bernhard, Justinian, Sardou, az antik és modern *decadence* egyaránt a papírkosárba kerültek. Mallarmé, Nietzsche, Swinborne és utánzóik kezdték untatni, és felette jellemző, hogy amíg testileg teljesen egészséges volt, főleg ezek a beteges szellemek foglalkoztatták, s mikor szervezete elbetegesedett, kizárólag az egészséges, erőteljes tehetségek érdekelték, sőt az életben is ezek társaságát kereste. Az egykori fényes aranyifjúság sorai ekkor már nagyon megritkultak. Batthiány Géza, Csáky István, Keglevich Imre, Pálffy Rudi, Esterházy Dénes, Széchenyi Lajos alig érték el nagykorúságukat, hogy őseik sírboltjába térjenek örök nyugalomra. De állt még Nagyőr vára, és éltek kiváló lakói és ott a határon büszkén tűzték a csonkatorony ormára a nemzetiszínű lobogót. Czóbel Istvánhoz, a vár urához kötötte Justh Zsigmondot az utolsó szellemi kapocs, és az ő elvont, csaknem transcendentális gondolkozásánál keresett megnyugvást. A Czóbel-, helye-

sebben Zobl-nemzetség, miként a Salm, Frankoniából ered, de egyik águk már a XVI. század folyamán hozzánk került, és a Drugethekkel, Forgáchokkal házasságra lépve teljesen meggyökeresedtek. Czóbel István nagyanyja (Vécsey) s anyja (Vay leány) révén a Nyírségre került és a sokszor megénekelt Anaracson született. Később aztán a szellemi fölényéhez méltó, kivételes műveltségű, geniális Mednyánszky Miry bárónét vezette oltárhoz és a Szepesség egyik regényes várkastélyában töltötték a nyarakat. Érthető tehát, hogy Justh Zsigmond jól érezte magát fedelök alatt, ahova, miként Pusztá-Szente-Tornyára, a szélrózsa minden irányából érkeztek látogatók, még pedig érdekes és nevezetes látogatók.

Nagyörön kívül legfeljebb még a bars megyei Tajnán kereste fel Révay Simont, ki az övével teljesen ellentétes vérmérsékletű, de ritka rokonszenves egyéniségével a legjobb hatást gyakorolta mélabús kedélyállapotára. De itt se volt maradása, és minduntalan visszasietett alföldi tusculanumába, mint említé, a görög színházat építeni, felszerelni, színészeket keresni. Ami az építést illeti, az alig okozhatott nehézségeket, tekintve, hogy a kert végében kiásott félkör volt hivatta Syracusa márvány hemiciklusának pótlására. Ilyen lényegtelen különbségek persze nem zavarnak magasba törő terveket és a fehér lepedőkbe burkolt, magas kothurnusokon bicogó, tragikus álarcot viselő falunépe megható komolysággal szavalta Aischylos és Sophokles strófáit. Mindenek felett jellemző, hogy ezek a rátartó, önérzetes ökrös gazdák, kik minden *komédiát* méltóságukon alattinak tekintenek, ellenmondás nélkül tettek eleget szeretett földesuruk szeszélyének; eggyel több és talán a legmeglepőbb példája Justh saját szerű és szinte delejes akaraterejének. Érthető, hogy amint szemét lezárta, a görög színház, a bizánci terem, a Múpártolók Köre és többi tervei egyaránt megsemmisültek, elenyésztek. Amíg élt, amíg személyesen állott résen, minden nehézséget játszva küzdött le, és amit akart, azt el is érte. Akik személyesen nem ismerték, akik változatos, mozgalmas napjainak tanúi nem voltak, akik fejlődésének lépteit nyomról-nyomra nem követték, természetesen csak hézagos, homályos fogalmat alkothatnak erről a nem min-

dennapi lényről. A folyton váltakozó, a legenyhébb hatásokat érző, a legeltérőbb befolyások alatt működő, de azért mindenkor eredeti egyéniség elvitathatatlan, sőt maradandó érdeme éppen ebben a szubjektív közvetlenségben nyilvánul.

VI.

Irodalmi tevékenység.

Aki nem ismeri az ébredés, az első vágyak, a korai ábrándok éveit, alig alkothat tárgyilagos és helyes fogalmat a későbbi, bár rövid, de annyira kiváltságos és meglepő pályafutásról, mely pályafutásnak talán éppen az első lépései voltak a legsikeresebbek. Intelligentiáját a sorvasztó lázak első jelentkezése előtt látjuk a fénypontján. Mint több esetben láttuk, életkorát meghaladva ítélt és gondolkozott, ami főoka volt társaira gyakorolt befolyásának. A *Sturm und Drang* a középiskolás serdülő ifjúnál a legszenvedélyesebb, a leglángolóbb, és szinte határtalan energiával igyekezett azt meg is valósítani, amit éppen akart. Egyszer órákig ült zongorája mellett, hogy művésszé váljék, máskor egész délutánokon át szaladt a Rákos mezőnyén, hogy a F. C. nagy díját elnyerje. Az egyetemre iratkozva, azt vélte, hogy vagy a diplomácia, vagy a politika terén fog működni és csak az első párizsi tél benyomásai alatt határozta el, hogy íróvá lesz. Azonnal papírra is vetette ottani megfigyeléseit és *Páris elemei* címmel bocsátotta közre. A sokatmondó című könyvecske, ha nem volt is képes magábaölelni a hatalmas metropolisz különféle elemeit, de viszont jellemző képet ad arról, amit Justh Zsigmond látott, vagy ami megragadta figyelmét. Később megjelent művei aztán fokról-fokra emelkednek értékben. A *puszta könyve* követte ezt. Naplószerű feljegyzéseket, személyes élményeket, rövidebb elbeszéléseket tartalmaz. Megannyi teljesen szubjektív benyomás. Maga a szöveg, a tárgy itt is csaknem lényegtelen, lebilincsel azonban az első laptól kezdve a költőnek teljesen eredeti és mindenkor rokonszenves felfogása.

A *pénz legendája* az Alföld pusztájáról egyenesen a felső társadalomba vezet. A színtér Biarritz, a szereplők a high-life tagjai. A díszletek az eseményeknek megfelelően változók. Tehát talaj, melyen maga a szerző állott, személyek, kikkel érintkezett. Irodalmi szempontból több kifogás érheti és érthető, hogy szigorúan ítélt róla a bíráló. A hézagos jellemfestés és a cselekvés fejlődésének gyöngesége mellett azonban a leírások rendesen sikerültek és nem egy jelenete élethű. *Gányó Julcsa* ismét visszavezet Békés megye határába. Míg előbbi művében a *Cosmopolis*, a nemzetközi nagyvilág kevéssé vonzó életét vázolja, ez utóbbiban szeretett népét igyekszik költőileg feltüntetni. Nagy szeretettel kezdett ennek a megható elbeszélésnek írásába. Miként *A pusztai könyvében*, itt is a tanya munkásainak érzelmeit, reményeit, eszményeit, szóval egész lelki világát elemzi. Amit tesznek, az csaknem lényegtelen; ami lekötötte figyelmét, az a nép belső élete és titkos ábrándjai.

Fuimus című kötete az író hattyúdala. Alig volt képes befejezni, ekkor már annyira elgyengült, sőt a kötet megjelenését már nem is élte meg. Mint egy kaleidoskop váltakozó képei, úgy folynak le benne az események. Megannyi élő kép, színesek, elevenek. Az egyes *prosceniumok* ecsetelése szinte mesteri. Olvasása közben hol Tajnán, hol Zay-Ugrócon, hol Galgóc várában képzeljük magunkat. A személyiségek nem kevésbé igazak. Emberek, akik éltek, akiket az író jól ismert és akikhez a legtöbb esetben rokoni vagy baráti kötelék fűzte. Régi emlékek, többé-kevésbé megtörtént események, váltakozó hangulatok szintézise, amely mint káprázatos mozaik tárja elénk egy örökre letűnt társadalom utolsó fellobbanásait és ezen társadalom végső agóniáját.

Hátrahagyott kéziratok korai naplótöredékeket, feljegyzéseket és megírandó művek tervezetét tartalmazzák. Amint ismételtelen kifejtette, egy teljes ciklus lebegett szeme előtt, melyben korának döntő kérdéseit, társadalmi problémáit óhajtott fejtegetni. Justh Zsigmondnál alig lett volna hivatalosabb megfigyelő ezen feladat méltó megoldására, mert széles látköre, a legkülönbözőbb elemekkel való érintkezése, teljesen független helyzete egyaránt alkalmat nyújtottak

volna a legbővebb adatok szerzésére. A XIX. század alkonjának ellentétes hullámozása közepett folyt le egész élete, és ezt a gyakran viharos hullámozást nála jobban senki sem ismerte, sőt jobban sem szerette. Mert szinte gyermekes kedvteléssel illeszkedett bele a nap eseményeinek zürzavarába és aknázott ki minden kínálkozó alkalmat. Otthon vagy külföldön egyaránt feltalálta magát és szigorúan megállapított program szerint élt. Mert sohasem vesztegetett el egyetlen percet sem, érezve, hogy nem sok idő áll rendelkezésére.

Tevékenyebb, fáradhatatlanabb szervezet az övénel alig képzelhető, és ilyen, szinte ideges hévvel járt, kelt, beszélt és cselekedett már mint gyermek is. Még rövid pihenőkre sem jutott ideje, annyira igénybe vették újabbnál újabb tervei. Mert szinte kimeríthetetlen leleményességgel építette magasbatorító kártyavárait. Az általános összeomlás aztán ezeket is romjai alá temette, pedig kár, mert mindannyinak messzebb kiható értelme volt. A Debating-Society, a Műpártolók Köre, a klasszikus előadások megannyi magasbatorító eszményt igyekeztek megvalósítani. A XX. századból visszatekintve mindez alig érthető, mert a ma és tegnap között talán sohasem volt élesebb a különbség, mint a történelemnek mostani fordulópontján.

Sokat, nagyon sokat vártak Justh Zsigmondtól mindazok, kik jól és gyermekkora óta ismerték és alkalmuk nyílt fokról-fokra követni annyira sajátyszerű, annyira meglepő fejlődését. Érthető, hogy azok, akikkel későbbben ismerkedett meg, vagy akikkel csak futólag találkozott, csak a szélsőségeket, vagy pedig a merőn átmeneti változásokat vették nála tekintetbe. Az igazat megvallva, kevesen is mentek át több változáson, mint éppen ő. De mindezen változások és átváltozások folyamán kivételes, senkire se hasonlító, annyira teljesen eredeti egyénisége mindig változatlan maradt. A megugrott diák, a sportoló ifjú, a Debating Society előadója, Párizs bohémje, végre a pusztá bölcse változatlanul tárja elénk jellemző tulajdonságait. Ami változott, az mindössze a jelmez, de bármennyire is beleélte magát különböző szerepeibe, önmagához, benső, szinte elrejtett énjéhez min-

den körülmény között hű maradt. Shakespeare-nek, a nagy lélekbúvárnak mondását: «Above all be true to your self» (Mindenek felett légy őszinte tenmagadhoz), — senkire se lehetne méltóbban alkalmazni.

Éz a leplezetlen őszinteség, a bátor igazmondás magyarázza kiterjedt baráti körét és messze elágazó összeköttetéseit. Mert e tekintetben kevesen sorolhattak volna fel hosszabb és változatosabb névsort, hozzá a földkerekség legkülönbözőbb részeiből. Az évek múlásával, a fejlődés útján, a végleges kialakulás állomásainak megfelelőleg hol az egyikhez, hol a másikhoz közeledett, de azért hűséges maradt újabb és régi barátaihoz egyaránt. Az iskola padjain Vay Péterhez fűző barátsága mindvégig változatlan volt. A kietlen osztályokban együtt tervezték egetverő fellegváraikat, majd hol otthon, hol külföldön találkoztak, vagy pedig, habár megszakításokkal, leveleztek. Az egyetemi évek alatt, amidőn *decadens*-nek vélte magát, a pesszimista Batthyány Géza, Csáky István és hasonló mélabús gondolkozású ifjak társaságát kereste. Huszadik évét betöltve kezdődött a nemzetközinek nevezhető időszak. Ekkor kezdődnek a külföldi ismeretségek, melyek közül egypár maradandó befolyást gyakorolt rá. Egy ideig a H. Lorin elveit követte, majd a Tocqueville-ek csoportjához csatlakozott. Az utolsó évek aztán visszavezetik szülőföldjére. Ott érzi magát elemében, ahol bölcsője ringott, ahol első vágyai ébredtek. A róna leírhatlan varázsa tölti be egész lelkületét, földjei érdeklik mindenek felett, a puszták népe, és e népelete köti le egész figyelmét. A magyar Alföld andalító légköre, káprázatos világítása, sejtelmes délibábjai látványában némi vigasztalást szenvedései közepett.

Az így lezajlott három évtized változatos, színekben gazdag, meglepő fejezeteinek ismerete elkerülhetetlenül szükséges, ha Justh irodalmi tevékenységével foglalkozunk és könyveinek jelentőségét akarjuk megérteni. Mert kellő tájékozottság nélkül nem egy részlete homályosnak, több fejleménye indokolatlannak, meseszövése valószínűtlennek látszhatnék. Connaître le milieu et l'ambient est la chose première — írja Taine, egyik hozzá intézett levelében. E tekin-

tetben, a helyszín és hangulat festésében Justh Zsigmond valódi mester, és éles megfigyelései, részletes leírásai, megragadó pillanatnyi felvételei könyveinek maradandó értéket biztosítanak. Nem kevésbé találó a körülte hömpölygő életnek, a mult század eltérő mozgalmainak, kultúrtörökrekvéseinek, nagyratörő terveinek ismertetése. Szinte azt véljük, hogy új életre ébredtek mindezek az egykor ünnepezt személyiségek, mintha mi magunk is közéjük kerültünk volna, mintha az ő lebilincselő társaságában volnánk a *régi jó világban*.

Alig múlt el azóta egy emberöltő, de ez az aránylag rövid időszak olyan pusztító viharokat, olyan véres háborúkat, olyan mélységes rázkódtatásokat szenvedett át, hogy a mult képe mind teljesebben elhomályosul. Justh Zsigmond irományai, könyvei és hátrahagyott kézíratai tehát merőn irodalmi jelentőségükön kívül értékes történeti okmányokul is szolgálhatnak az utókor számára.

Költő, sőt idealista költő volt Justh Zsigmond minden tekintetben, és ha majd egyszer valaki megírja részletesebb életrajzát, remélhetőleg ezt az annyira lényeges vonást kellő mértékben ki fogja emelni. Nem kevésbé fontos csillogó intelligenciája mellett kivételes morális érzékének a kiemelése. «Non seulement une rare intelligence, mais aussi une exceptionnelle élévation morale» — jegyzi meg egyik kollégája. Erős lelke tette lehetővé, hogy míg más hasonló betegek megtörve mondanak le terveikről és kimerülve hanyatlanak nyugágyba, ő, ellenkezőleg, minden iránt érdeklődik, tervez, tanácsol, írónt vesz kezébe, jóllehet alig bírja azt tartani. «Olyan gyenge vagyok, hogy alig bírom e pár sort megírni» — írja egy alkalommal; aztán egy másik helyen: «Milyen sok mindent nem mondtam el, mennyi mindent kéne kérdenem s egy marék hant mindent eltemet...»

Visszapillantva erre az intenzív életre, nem csodálkozhatunk eléggé fokozott tevékenységén, sokoldalúságán és elért eredményein. Kizárólag írói pályafutását elemezve, sohase szabad feledni, hogy ez alig terjedt egy évtizedre és hogy ezen évek alatt is egészségi állapota minduntalan meggátolta munkáját. Impresszionista volt Justh Zsigmond mint ember

és mint író egyaránt. Jóllehet ekkor még az úgynevezett realizmus és materializmus divatja volt általánosan elterjedve, sohasem esett ebbe az egyoldalúságba. Ellenkezőleg, csaknem lírikus, jóllehet prózában ír. Nehéz lenne meghatározni, tekintve fogékony természetét, hogy idővel milyen irányt követett volna, de nincs kizárva, hogy, miképpen barátját, az *En Route* és a *Cathedral* nevezetes íróját, mindinkább a lélektani kérdések kötötték volna le és, mint kortársai közül olyan számosan, a transcendentalis symbolicus csoporthoz csatlakozott volna. Mert ha a megpróbáltatások, szenvedések közepett néha-néha meg-megrendül, de mindig megadással viseli a reá nehezedő keresztet; sőt haldokolva is igyekszik vigasztalni környezetét, felsóhajtva: «Ha nektek egy maréknyi napsugarat adhatnék, mert azt hiszem, boldog vagyok». És ebben a sóhajban jut legőszintebben, legvilágosabban kifejezésre egész valója. E pár szóban nyilvánul teljes lelkülete. Szeretett, hitt és remélt utolsó lehelletéig.

*

Az 1894. nyarat még a szeretett Szenté-Tornyan töltötte. Már nagyon elgyengülve, de még mindig folytatva megszokott napirendjét. A délelőttök folyamán rendezte sajtó alá a *Fuimus* kötetét, délutánonként pedig rendezgette a görög színház előadásait. Egy hétre Nagyőrre is ellátogatott, hogy Czöbel Istvánnak átadja irodalmi végrendeletét. Amidőn aztán a fák hullatni kezdték leveleiket, a Földközi-tenger mellékére utazott. Jóllehet állapota óráról-órára válságosabbá lett, szinte emberfeletti eréllyel indult és könnyes szemmel búcsúzott szeretteitől, tudva jól, hogy sohasem fog többé visszatérni. Még Párizsban is megállott pár napra, hogy viszontlássa fiatalsága ábrándjainak színterét. A Szajna partjairól aztán egyenesen Cannes-ba utazott, hol kevéssel érkezése után, szellemi képességeinek még mindig teljes birtokában, még mindig terveket szőve, eszméiért még folyton lelkesedve fejezte be rövid, meteór-szerű, csillogó pályafutását.

ANONYMUS.

MAGYAR RENAISSANCE, MAGYAR BAROKK.

— Második közlemény.¹ —

II.

A «magyar renaissance» kérdését történetírásunk, a jelek szerint, olyan nyugvópontra juttatta, amelyen hosszabb ideig is megmaradhat. Az élénk érdeklődésnek, amellyel a renaissance magyarországi nyilvánulásait tudományos életünk évtizedek óta kísérte, a büszke lelkesedésnek, amely az apró vonások összegyűjtésére sarkalt két-három tudós nemzeteket, egyaránt köszönhetjük, hogy megszilárdulhatott a mai közfelfogás. A határozott fogalmazást azonban a közelmúlt hozta meg. Régebben ugyanis a kérdést ily formában volt szokás tárgyalni: A humanizmus Magyarországon. Így tette ezt pl. Fraknói² s így beszélt Riedl is «XV. századbeli magyarországi renaissance»-ról.³ Ez a szemlélet a kulturális jelenségeket a társadalmi alaptól meglehetősen függetleneknek tekintette s ugyanakkor a magyar nyelvűség elvét fogadta el értékmérőnek. S éppen azért, mert úgy találta, hogy a renaissance gondolatvilága a XV. században latinul szólalván meg, a magyarság nagyobb tömegére még nem hathatott, a Mátyás alatti művelődési életet a téli Naphoz hasonlította, «mely fényt és derűt sugároz ki, de nélküli azt a meleget, ami képes volna a mezőket borító hóréteget felolvasztani, a természetet új életre szólítani».⁴ A szociológiai szempont érvényesülése s vele kapcsolatban a magyar nyelvűségnek, mint értékmérőnek elejtése vezetett el az igazabb megértés-

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1936. évi 702. számában.

² Millenáris történet, IV. k. 519. l.

³ *A magyar irodalom főirányai*. Bp. 1910. 99. l.

⁴ Fraknói i. m. 550. l.

hez. Horváth János könyvéből látható, hogy magyar az a humanizmus, amely a XV. század második felében nálunk élt, még akkor is, ha a latin nyelvet használta kifejezési eszközül és így «nem ideigvaló, elszigetelt kedvtelése és fényűzése Mátyás királynak és udvarának». Pedig a humanizmus hatása nem ért el a tömegekig. Otthonos csak a legfelsőbb rétegben volt, a királyi udvarban és a főpapoknál. «Magyar humanizmus szinte kizárólag magyar főpapságot jelent», — ezek a szavak világosan jelzik, hogy a szellemi mozgalom melyik társadalmi réteghez kapcsolódott. Horváth pontosabb vizsgálatára az, is kitűnt, hogy ez a legfelső egyházi réteg fokozatosan alakult át olyanná, hogy a «magyar humanizmus» reprezentánsának legyen tekinthető. A XV. század közepén még nem az, és csak Mátyás halálakor mondható el, hogy bekövetkezett az az idő, amikorra a «papság legműveltebbjeinek műveltség-váltása mondhatni egészen végbement». Megkapjuk azonban annak a magyarázatát is, hogy az előkelők állásfoglalása miért jelenti egyszersmind az egész szellemi élet irányváltozását: «Írásbeliség szempontjából az egész középkorban csak a papság, első sorban a főpapság, tekinthető művelt rétegnek s ha most a főpapság, mondhatni a maga egészében a humanizmusnak hódolt, akkor ki kell mondanunk, hogy Mátyás korában megtörtént a műveltek, a legműveltebbek műveltség-váltása».¹

A nagy tetszésből, amellyel Horváth János fejtegetései találkoztak, az olvasható ki, hogy tudományos életünk és közvéleményünk egyaránt megnyugtatónak és helyesnek találta azt az előadást, amely a társadalom legfelső rétegének állásfoglalásától számítja az egyes művelődési áramlatok magyar változatainak életét. A helyeslést, ha talán tudat alatt is, csak erősítette annak megsejtése, hogy a «magyar humanizmus» megfogalmazása oly elvek alapján történt, amelyeket a legnagyobb hatású szellemi mozgalom, a kereszténység meghonosodása tekintetében eddig is mindenki vallott. Mert aki Szt. István idejéről írt, az «magyar kereszténységről» beszélt, nem zavartatva magát attól, hogy a

¹ Horváth i. m., az idézetek a 284, 6, 165. lapokról.

XI. század közepén még oly erős volt bizonyos körökben az ősi hithez való ragaszkodás, hogy az véres mozgalmakban robbanhatott ki. Ha tehát eddig sem datálta senki a «magyar kereszténység» életét attól az időponttól, amikor már az utolsó pogány is eltűnt, hanem egyszerűen józan ésszel megállapította, hogy Szt. Istvánnak és környezetének állásfoglalása tekinthető döntő momentumnak, ugyanennek a felfogásnak a renaissance-szal kapcsolatos érvényesülése oly logikus fejleménynek mondható, mely sem visszatetszést, sem ellenérzést nem válthat ki.

«Magyar humanizmus» alcímet adta könyvének irodalomtörténetünk tudós rendszerezője, «magyar renaissance» a címe Szekfű Gyula *Magyar Történetében* a Mátyás-kori résznek.¹ A két felfogás tehát, a lényegét illetően, teljesen azonos. Sőt a bennünket foglalkoztató probléma szempontjából Szekfű még tovább megy. Úgy találta, hogy a renaissance mellé a *magyar* jelzőt sokkal kevesebb magyarázattal, a társadalmi kapcsolatok felfedése vagy feltételezése nélkül is odaillesztheti.

A magyar olvasóközönség jól tudja, hogy a renaissance-probléma az európai történettudománynak egyik legtöbbet vitatott kérdése, amelynek irodalma szinte áttekinthetetlen. Még aki csak Pater W. hangulatos rajzait olvasgatta is, Burckhardt remekművén kívül, annak is feltűnhetett, hogy a renaissance kezdeteit mily messzire vissza lehet vinni a középkorba, aki pedig — egészen laikus érdeklődéssel — hozzányúlt Thode H. *Franz von Assisi*jéhez, vagy Burdach K. közismert essayjéhez, az megsejthette, hogy a renaissance lényegére vonatkozó megállapítások szerfelett különböznek egymástól. A nagy irodalom újabb és újabb termékeiről időnként összefoglaló referátumok nyújtanak tájékoztatást,² a felmerült vélemények közül pedig a helyesnek kikeresése, megállapítása nem kisebb tudósokat foglalkoztatott, mint

¹ Az első kiadás III. kötetében.

² Rendszeresen közöl beszámolókat az *Archiv für Kulturgeschichte*, a *Jahresberichte für deutsche Geschichte*, a *Vergangenheit und Gegenwart*, az utóbbi a jól ismert göttingai historikus, K. Brandt tollából.

Goetz W. — akit Szekfű is idéz — és Huizinga. Ebben a nagy irodalomban bizonyára tájékozódni illik előzetesen annak, aki a «magyar renaissance»-ról akar írni, s ha nehéz is a választás a különböző felfogások között, arra kell törekednie, hogy legalább azt kerülje el, amelyik a legkopottabb, leg-hétköznapiabb, sőt legprimitívabb.

Szekfű a «magyar renaissance» lényegét abban látja, hogy az uralkodó «lelke mélyén, egész egyéniségében renaissance-fejedelem volt . . . aki egész politikai tevékenységében a humanizmus lényegét, a keresztény univerzalizmusból végképp kivált Egyéniséget törekedett megvalósítani». (III. 401.) «Hunyadi Mátyás renaissance-fejedelem volt és országa magyar értelmű renaissance-állam» (III. 332.) — ez Szekfű koncepciójának központi magja. A kapcsolat uralkodó és országa közt a következő: «Végső fokon Mátyás a magyar faj európai megszemélyesítője» (III. 337.), aki «önmagában érzi a magyar államot» (III. 336.) s akinek «államalkotó tevékenységét (mint olasz, francia, német társaiét) az a hit éltette, hogy ő a magyar nemzet akaratának kifejezője és formálója» (III. 334.), nem szokatlan jelenség gyanánt, mert a renaissance-államban úgyis «a szunnyadó, öntudatlan nemzeti erőket egyedül a fejedelem személye képviseli» (u. o.). A történés sorrendje pedig ez: «A renaissance-szellem . . . magyar földön Mátyásban a magyar faj egyik legnagyobb géniuszt ragadta magával s Mátyás renaissance-szellemé nem kisebbet alkotott, mint egészen új, büszke magyar államot» (u. o.). «Az egyetlen fő, mely gondolatokat termel és azokat megvalósítja, Mátyás feje. Évtizedeken át egyedül dolgozik ez a fej az ország érdekében, hadakat vezet, emberekkel tárgyal, büntet és lesujt, felemel és megbocsát» stb. (III. 340.) Így lett «a nemzetállam nagy szervezője, új társadalmi fejlődés megindítója» (III. 332.) ez a «hatalmas egyéniség» (u. o.). Igazi renaissance-fejedelem ő, a színleléstől kezdve, amit «mindenkor állama érdekében vállalt» (III. 340.). «A renaissance-fejedelem, aki saját triumfátor képmását állítja fel: ebből a gondolkodásból fakadt egész külpolitikája, mellyel hatalmat, minden szomszédot felülmúló pozíciót akart magának szerezni s ebből belső reformjai, amelyek a

megnagyobbított Magyarországot minden időkre hatalmassá, megtámadhatatlanná tették volna» (III. 344.). Megtudjuk azután sorra azt is, milyenek a tipikus renaissance-fejedelmek : «Saját, független erkölcsiséggel rendelkező nagy egyéniségek» (III. 337.). «A fejedelem valami magasabbrendű ember, akinek erényei, tehetségei és sikerei felülmúlják a közönséges mértéket s akinek első sorban önmagával szemben kötelessége, hogy magát a tömegetől elszigetelje» (u. o.). Nem gondoltak komolyan azon erények gyakorlására, amelyekkel a humanisták felékesítették őket. «Adott szó, királyi becsület a renaissance korában egész más jelentéssel bírnak, mint még a lovagkorban» (III. 338.). Hiszen a «lovagkor letűnt» és «az ellenféltől nem lehet egyebet várni, mint saját érdekeinek kíméletlen, brutális képviselését» (III. 338.). Nem hiányzik az előadásból a renaissance-fejedelemnek «minden erkölcs-től való függetlenülésére» (III. 334.) való utalás sem. Még csak egy idézetet, amely Szekfűnek Mátyás vallásosságáról alkotott felfogására jellemző: Egy oklevélben «Mátyás ismét nyíltan beszél, a vallástól már többé-kevésbé elszakadt renaissance-fejedelmek világias gondolkodásával...» (III. 400.)

Az olvasó joggal találhatta fárasztónak ezeknek az idézeteknek a felsorolását. De szükséges volt őket egymás mellé helyeznünk. Nem azért, hogy bírálatot gyakoroljunk Szekfű történetírói eljárása felett. Erre talán máskor több terünk lesz, amidőn nagy munkájának a Mátyástól Mohácsig terjedő szakaszát átvizsgálva, részletesebben elemezhetjük adatgyűjtő tevékenységét és forráskritikai módszerét, hogy a történeti irodalom eddigi eredményeinek felhasználásánál követett elveit éppen úgy felismerhessük, mint a határokat, amelyekig érdemesnek tartja elmenni az analizáló munkában. Most mindössze csak arra akarunk rámutatni, hogy renaissance-konceptiója hogyan viszonylik az oly sokat emlegetett nyugateurópai színvonalhoz.

Sajnos, nem osztozhatunk felfogásában, amelynek oly irígylésreméltó önbizalommal adott kifejezést, midőn azt hangsúlyozta, hogy «a renaissance-fogalomnak szélesebb tartalmát» tekintette át. (III. 334.) Konceptiójának alapja —

bőven idézett kijelentései tanúskodnak erről — az a feltevése, hogy a renaissance-szellem az «Egyéniséget» megkötöttségeiből feloldotta. Mátyás is úgy jelent meg előttünk, mint akit a renaissance-szellem magával ragadott, hogy azután ő, a magyar faj egyik legnagyobb géniusza, a renaissance-szellem birtokában átalakítsa az országot. Szekfű azzal, hogy a renaissance-ot és annak magyarországi hatását ilyen végtelenül egyszerű képletre vezette vissza, fölényes gesztusával nemcsak a renaissance-irodalomban felmerült nézetek értékesítését mellőzte, hanem koncepcióját Burckhardt előadásának azon elemeire építette fel, amelyeket ma már nem szokás a renaissance jellemző jegyei közé számítani. Erre vonatkozólag Huizingát, Erasmus életíróját hívom tanúságnak, aki elmondva, hogy Burckhardt gondolata a népszerűsítés folyamán leegyszerűsödött, eltorzult és elvizenyősödött, kiemeli, hogy Burckhardt könyvének a renaissance emberéről, az *uomo singolare*-ról rajzolt képe az egyedüli volt, amely a dilettánsok szellemében megfészkelte magát. «A renaissance-ember képzelete itt összeolvadt az élet heves igenlésének és uralmának ideáival. Olyannak vélték látni a renaissance-kultúra típusát, mint valami szabad, geniális személyiséget, aki túl van doktrinán és morálon: egy nemeslelkű, frivol, érzéki ember, aki pogány szépségvágyában a hatalom után nyúl, hogy a saját normái szerint éljen».¹ Őszintén sajnáljuk, hogy Szekfűnek oly kedvezőtlen véleménye van olvasóiról, hogy megfigyeléseiből, amelyeket pedig «a renaissance-fogalom szélesebb tartalmának» átvizsgálása közben tett, mindössze annyit tartott velük érdemesnek közölni, amennyit a múlt századvégi dilettánsok is tudtak már. Abban a reményben, hogy más belátásra jutva, kutatásainak eredményeit nem zárja majd el az avatatlanok elől, nem tartóztatjuk fel az olvasót a renaissance-kutatásban ma érvényesülő szempontok ismeretetésével. De ha lemondunk is erről, azt «a renaissance-fogalom szélesebb tartalmának» áttekintése nélkül sem hallgathatjuk el, hogy az elvek, amelyek ma a renaissance

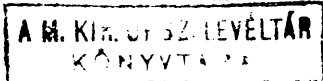
¹ Huizinga, J.: *Wege der Kulturgeschichte*. München. 1930. 107. 1. (Das Problem der Renaissance c. tanulmányában.)

vizsgálóit irányítják, — bármily eltérőek legyenek is különben eredményeik — nem azonosak Szekfű feltevésével. Erre vonatkozólag egy-két további idézet is elég lesz Huizinga tanulmányából: «Helytelenül számít Burckhardt hatása alatt az individualizmus a renaissance mindenén uralkodó alapvonásának. Legfeljebb csak egy vonás ez a sok más közt, amelyet teljesen ellenkező vonások kereszteznek. *Csak hamis általánosítás tehetette meg az individualizmust a renaissance-ot megmagyarázó principiummá*», amiből természetesen az is következik, hogy «aki a renaissance-ban a szellem feltétlen egységét keresi, amelyet egyetlen formulában kifejezhet, az sohasem lesz képes minden nyilvánulásában megérteni».¹

A nyugateurópai történettudomány ezek szerint nem fedi Szekfű renaissance-konceptióját. Azonban — vélheti az olvasó — elavult közhelyeken is nyugodhatik modern felépítésű előadás. Ennek lehetőségét egyáltalán nem akarjuk elvitatni, ha olyan kiváló történettudósról van szó, mint Szekfű Gyula. A könnyedén kiválasztott alapok azonban nála is megbosszulják magukat, ami természetes is, mert hiszen egy koncepcióban nem lehetnek szeszélyesen egymásra dobálva az alkotóelemek. Nem lévén bírálat a célunk s most nem óhajtván bővebben foglalkozni Szekfű előadásával, csak a lovagkorra vonatkozó megjegyzéseikhez csatolunk egy Huizinga-idézetet. Szekfű szerint — mint láttuk — a «lovagkor letűnt», s a renaissance korában az adott szó, királyi becsület más jelentésűek. Ezzel szemben a holland tudós megállapítása a következő: «A középkori lovagideál, a régi lovagi becsület és mindaz, ami hozzátartozik, a renaissance-ban nemcsak megtartják csonkítatlan érvényüket, hanem Ariosto, Tasso és az Amadis-regények új hévvel töltik el őket».² Az ellentét csak az első percben látszik elhanyagolhatónak és elüthetőnek azzal, hogy mi köze van mindennek a magyar történelemhez. A valóságban azonban, éppen magyar szempontból, nem közömbös ez a részletprobléma, mivel a XV. század második felében is érintkezett a lovagi életfelfogás és a magyarság. Erre vonat-

¹ U. a. 138. l.

² U. a. 136. l.

kozólag régibb kutatásunk nem egy adatot szolgáltatott,¹ amelyek — szerény nézetünk szerint — nem hanyagolhatók el a magyar történet összefoglaló előadásában. Azzal, hogy mégis megtörtént, az olvasó világos példát nyer arra, hogy milyen nagy mértékben befolyásolhatja egy alapfeltevés a történetírói tevékenységet. Mert ha valaki abban a hiszemben ül íróasztalához, hogy a renaissance a lovagkor letűnését jelenti, akkor eszébe sem juthat ügyelni a magyar lovagi életfelfogás emlékeire s így ezt az éppenséggel nem lényegtelen vonást ki fogja hagyni szintéziséből. Bizonyára nem vitás, hogy az európai történettudomány eredményeinek megszívlelése ez esetben a hibaforrások számát eggyel csökkentette volna.

Csak egy példa ez annak megvilágítására, hogy milyen következményeket vonhat maga után, ha egy koncepció közhelyeken épül fel. De, ismételjük, magának a koncepciónak elméleti alapjaival tovább nem óhajtunk foglalkozni, részben azért sem, mert Szekfű előadásának ez a része, elavult felfogást képviselve, a megvitatásra eleve alkalmatlan. Meggyőződésünk szerint a «magyar renaissance» lényegéhez egészen más úton fognak eljutni kutatóink, azok t. i., akiknek eredményei munka közben alakulnak ki. A magunk részéről egyébként szívesen mellőztük volna hallgatással Szekfű koncepciójának az alapjait, hiszen a tudományos eredmények népszerűsítésének fontosságáról teljes mértékben meg vagyunk győződve, ha nem tartanánk attól, hogy a fölény, amely e koncepció előadását jellemzi és amely a nyugati történettudományban valóban szokatlan jelenség, elriaszthatja a kutató tevékenységtől történetírásunk szerényebb munkásait, akik szerint közönségünk értelmi színvonalára fölötte áll a múlt századi dilettánsokénak.

A «magyar renaissance» jellegzetes vonásait tehát csak az elmélyedő vizsgálódás fogja megállapítani, nem egyetlen átfogó pillantással, nagyszerű meglátással, hanem aprólékos,

¹ Összeállítottam őket *A Toldi-monda* c. dolgozatomban. Gr. Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet IV. évkönyvében (1934) 126. skk. 1.

fárasztó munka közben, a részleteredmények folytonos latolgatásával, — úgy, amint az ma is szokásos Nyugaton. Ha sokat is várunk a jövő munkájától, a mi szerényebb célkitűzésünkhöz: művelődési áramlatok magyar társadalmi kapcsolatainak vizsgálatához, e részben művelődés-szociológiai áttekintéshez, bőségesen van támaszunk az eddigi megállapításokban is. S itt vissza kell térnünk Horváth János előadásához, amellyel Szekfű felfogása is megegyezik: a humanizmus, illetőleg renaissance magyar jellegű már akkor is, amidőn csak a klérus legfelső rétegét, illetőleg az uralkodó személyét hatotta át, vagy — ha úgy tetszik — «ragadta magával».

Helyezkedjünk teljesen erre az álláspontra s ennek megfelelően körvonalazzuk, hogy a «magyar renaissance»-ban mi *nem* szükséges. Nem feltétele a «magyar renaissance»-nak, hogy uralma alatt a renaissance-stílus kizárólagos legyen. S most ne gondoljunk arra, hogy a gótikus szellemben élő alsóbb rétegek ragaszkodnak csak tovább a régi hagyományos formákhoz. Nem, maga a király, Mátyás is a művészet terén «a modernséget még a saját személyes használatára tartja meg s például a székesfejérvári egyházat restaurálva, abba a sírkápolnát még gótikus stílusban építteti» s «ugyancsak gótikus lesz még a budai templom Mátyás-tornya, a kassai székesegyháznak most épülő tornya, Vajdahunyad e korbéli részei». (III. 407.) Vajdahunyad ugyan az uralkodóház családi vára, ősi fészke s így az ember joggal gondolná, hogy a magyar renaissance korában ott az új stílus-elemeket alkalmaztatja majd a király, de, mint kitűnt, nem teszi ezt, — Szekfű szerint azért, mert nem «személyes használatára» szolgált a vár — amiből viszont következik, hogy monumentális arányú építkezésben nem kell egy művészeti stílusnak megnyilvánulnia s a kort mégis elnevezhetjük róla. Valami látható, kézzelfogható emlékcsoportban azonban mégis csak kifejeződésre kell jutnia az új ízlésnek, — gondolja az olvasó — ami az embereket emlékeztethette, hogy a régivel szemben új divat nyert teret. A válasz erre a kérdésre Szekfű fogalmazásában így hangzik: «Az új irányt az iparművészet hozta be a mindennapi élet száz és száz tárgyával együtt» s fel is sorol

mindjárt selymet, brokátot, kárpitokat, ékszereket, köntösöket, fegyvereket, arany-, ezüst ötvösműveket (III. 407.), amelyek az új ízlést a legbiztosabban propagálhatták.

Mindezek az importcikkek a divat gyűjtőfogalmába tartoznak s egy világnézetnek aprópénzre felváltható külsőségeit jelentik. Nem lényegtelenek ugyan az adatok, amelyek e könnyen — rendelésre — megszerezhető luxustárgyakra vonatkoznak, főleg a divatnak a társadalom körében való továbbterjedését szemléltetően is mutatják, olyasféle feltevést azonban, mintha talán Mátyás korában az iparművészet tisztán renaissance-jellegű lett volna Magyarországon, egyáltalán nem engednek meg. Mátyás halála után ugyanis a gótika annyira nem tűnt le, hogy a XVI. század elején «alkotta későgótikus stílus remekeinek javarészét a magyar művészet», sőt renaissance-jellegű termékein is összevegyítette a régibb elemekkel az újabb formanyelvet. Egyik szembeszökő példája ennek a fokozatos átmenetnek az az aranycsésze, amelyet Olmützi Ágoston királyi titkár, a budai humanista kör kiemelkedő tagja, 1508-ban készíttetett, hogy «a költők szentelt serege és misztikus társasága» azzal mutassa be ajándékait Bacchusnak. Profán rendeltetésű volt ez a csésze. vérbeli humanista kezekben forgott, s mégis, stílus tekintetében «bizonytalanság jellemzi»; belsején ugyanis a «vésett dísz a renaissance elemeket még későgótikus szalagfonadékok értelmében alakítja».¹ Ezek szerint ahhoz, hogy a renaissance művészeti szempontból magyar jellegűnek legyen nyilvánítható, elegendő, ha az uralkodó udvarában — vagy legfeljebb: a legelőkelőbbek körében — a külsőségek, a legolcsóbban megszerezhető luxustárgyak renaissance stílusúak.

Tovább már nem is kell foglalkoznunk a «magyar renaissance» társadalmi megrögzítésének kérdésével. Miért sorolnók fel a példák tömegét, hogy a XVI. század művelődése művészeti és tudományos vonatkozásaiban egyaránt a renaissance egyre növekvő térfoglalásáról tanúskodik. Akit

¹ Gentőn I.: *Egy budai humanista aranycsészéje*. Tanulmányok Budapest multjából. III. k. (Bp. 1934.) 143. l.

érdekel ez a probléma, a XVI. századi magyar műveltség jellegének megállapítása, az felvilágosítást bőven nyerhet a művészettörténeti irodalomban éppen úgy, mint régibb történetiróink legkülönbözőbb monográfiáiban. Nem kell mást tennie az olvasónak, mint elolvasni a megfelelő szak tanulmányokat, esetleg népszerűsítő könyveket és adatszerűen megismerheti akár a legkülönbözőbb renaissance-stílusú készítmények feltűnését, — a legszerényebb használati tárgytól kezdve a monumentális épületekig terjedően — akár a gondolat kifejezés bármely renaissance-jellegű nyilvánulását. Aki tehát a pesti belvárosi templom pasztoforiumaira gondolva, kíváncsi, hogy a hasonló renaissance-stílusú alkotások mikor keletkeztek, az játszva értesülhet arról, hogy a legelső 1503-ban, a többi pedig a XVI. század közepéig, míg a trienti zsinat határozata feleslegessé nem tette e külön szentségházakat.¹ Vagy akit netán az érdekelne, hogy Terentius darabjait magyar iskolákban mikor játszották el a tanulók, az is hamar megtudhatja, hogy 1538 körül Kőrmöcbányáról, a XVI. század közepén pedig Bártfáról is van erre vonatkozólag adat.²

Ismételjük, történetirodalmunk gazdag oly előmunkálatokban, amelyek a renaissance XVI. századi továbbterjedéséről szólnak, éppen csak össze kellene az adatokat szedni s egy bizonyos társadalmi váz köré vagy valami más rendszer szerint kellene őket csoportosítani. Az érdeklődőnek azonban ezt a munkát, sajnos, magának kell elvégeznie, mert a magyar történet nagy szintézisének XVI. századi kötetében felvilágosítást erre vonatkozólag hiába keresne. S ami művészettörténeti megjegyzést mégis talál, azoktól a maga eredményei el fognak térni. Pl. Szekfű azon nézetével, hogy a Jagello-

¹ Dornyai B.: *A nógrádmegyei Kisgerge renaissance pasztoforiuma*. Archaeologiai Értesítő. 42. k. (1928.) 237. skk. 1.

² Ábel J.: *Szinügy Bártfán a XV. és XVI. században*. Századok. 1884. 49. l. Pukánszky B.: *A magyarországi német irodalom története*. Bp. 1926. 194. skk. 1. Békefi R.: *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*. Bp. 1906. 457. l. A Heautontimorumenos szövege, tudvalevőleg, a XV. században a Corvina egyik codexében foglalt helyet. (A budapesti egyetemi könyvtár codexei. 1881. 15. l.)

korban «a renaissance-építészet is csak főpapok pártfogásából tudta elszórni vidéki termékeit a még uralkodó vallásos gótika tengerében», ilyen tények állanak szemben: az említett pasztoforiumok közül az egyiket Pest városa készítette, a legelső renaissance-stílust pedig a nógrádmegyei Kisgerge templomában köznemesi család tagja, Liphay László. A jól ismert gyulafehérvári Lászlai-kápolna építtetője meg főesperes volt, akit főpapnak nagy túlzással sem nevezhetünk.¹ De még bizonytalanabbak azok az elszórt megjegyzések, amelyek a későbbi XVI. századi művészeti emlékekre vonatkoznak. Ezekon ugyanis Szekfű már nem figyelni stílus vagy világnézet visszatükröződését. Most a XVI. század második felének «főúri életformáját» önmagában vizsgálja s abban természetszerűleg a legkülönbözőbb vonásokat találván, gyors egymásutánban veti papírra, hogy ez az «életforma németté lesz», hogy ez «renaissance-barokk életforma», a magyar műveltség pedig, «mely a nagyúri életformának a renaissance és barokk hatás alatt is hordozója, a XVI. században egészében hadi műveltség» (III.² 212—213.).² Érdeklődésének megváltozására a legjellemzőbb, hogy a XVI. századvégi ötvösműveket súlyra és darabszámra értékeli (III.² 207. skk. l.). Magyarazatot nem tudtunk találni arra vonatkozólag, hogy a XVI. század tárgyalásánál Szekfű miért követ más elvet, mint a XV. és — miként mindjárt látni fogjuk — a XVIII. századénál s így miért mellőzte el annak előadását, hogy a társadalom alsóbb rétegeiben hogyan sugárzódott szét a renaissance. Az a megjegyzése, amellyel a XVIII. századi protestáns művelődés ismertetésének elmaradását indokolta, hogy t. i. általános történeti műben csak a «pozitív alkotó» szellem juthat szóhoz, de az már nem, amely «állami vonatkozásban is háttérbe szorítva de facto tétlenségre volt kárhóztatva» (IV.² 607.), a renaissance-ra aligha vonatkozatható, mivel ez protestánsok és katolikusok körében egyaránt érvényesült s így a felekezeti állásfoglalás nem

¹ Bunyitay V.: *A gyulafehérvári székesegyház későbbi részei és egy magyar humanista*. Bp. 1893.

² *A Magyar Történet XVI—XVIII. századi részzeit a második kiadásból idézem.*

volna indokolt. De mert nem kritikát gyakorlunk, nem feszegetjük ezt a kérdést sem.

Futólagos szemle alapján is úgy látszik azonban, hogy a XVI. század magyar művelődésében lényegesen több a renaissance-vonás, — a szó általános, hétköznapi értelmében használva e kifejezést — mint a XV. század második felében. Épp olyan kevésbé kizárólagosan renaissance-jellegű azonban ez a XVI. századi magyar műveltség, mint nem teljesen gótikus a XV. század első fele vagy nem tisztán aufklärista jellegűek a XVIII. század utolsó évtizedei. A török-kor háborús állapotai sem nem akadályozták, sem nem segítették elő, hogy a magyar művelődésben egyszerre különböző eredetű szellemi áramlatok találkozzanak. Szekfű ugyan azt gondolja, hogy ez az egymásmellettség kiváltképpen a török korszakban jellemzi kultúrális életünket, ezt a nézetet azonban, egész történelmünk ellenkezőjével, csak elírásnak tekinthetjük.

III.

Már nem intézhető el ily egyszerűen Szekfűnek az a méltán meglepő kijelentése, hogy a török hódoltság «a királyságbeli lakosságot... műveltségében két évszázadon át megállásra, mozdulatlanságra kárhoztatta». (IV.² 372.) Ugyanezt az álláspontot máshol, a XVI. század tárgyalásánál még kevésbé ridegen érvényesítette. «A renaissance-barokk (így!) életforma — mondotta — teszi Magyarországot ebben a korban is a nyugateurópai műveltség utolsó láncszemévé Kelet alacsonyabb viszonyaival szemben». Persze, néhány sorral tovább már megint tagadta, hogy a hatás intenzív: «A nyugati renaissance és barokk elé azonban, bár Magyarországon egyedül érvényesülő kultúrhatások voltak, áthághatatlan korlátokat vont a háborús veszedelem folytonossága». (III.² 212.). Szekfű felfogása ezek szerint úgy volna körvonalazható, hogy nálunk a XVI. században a renaissance, a XVII.-ben pedig a barokk hatott ugyan, elhozott hozzánk bizonyos művelődési elemeket, hatásuk azonban annyira felszínes volt, hogy királyságbeli műveltségünk két évszázadon át mozdulatlannak tekinthető. Ez az elvi állásfoglalás

megmagyarázza azt a bizonyára sokaknak feltűnő rejtélyt is, hogy a magyar renaissance és a magyar barokk előadása közt a szintetikus *Magyar Történet*ben miért tátong olyan hatalmas űr. Miután a munka szellemtörténeti irodalmunk reprezentáns alkotása, az olvasó ily szellemtörténeti kategóriák alkalmazását már a XVI—XVII. századi fejlődés rajzában is várhatta volna és a magyar renaissance és magyar barokk egymásbafonódásának, majd — valószínű — szétválásának ismertetését is kereshette esetleg. E helyett azonban azt találta, hogy e két korszak között, amelyeket pedig a művészet-történelem, mint minden laikus tudja, szorosán egymás után következőknek tekint, valami különleges időszak csúszik be, amelynek jellegét olyasféle — nem a szellemtörténet szótárából vett — alcímek fejezik ki, mint pl. az ország három részre oszlása vagy a bécsi abszolutizmus stb. Természetesen most már, Szekfű félreérthetetlen szavai után, tudjuk azt, hogy mi felfogásának magyarázata. Tehát nem kereshetünk előadásában logikai törést, az ok egyszerűen az, hogy szerinte a magyar lakosság műveltségében két évszázadon át mozdulatlanságra volt kárhozthatva.

A gondolat, hogy t. i. egyáltalán lehetséges-e ilyen hosszú ideig tartó megállás egy kultúrkörön belül, elméletben — tudunkkal — ismeretlen a nyugateurópai szellemtörténet és szociológia irodalmában, Szekfű előadásából azonban tényleg ezt a képet nyeri az olvasó. A kérdés csak az, hogy maga az előadás megfelel-e a tényeknek s hogy Szekfű azon eljárása, hogy a XV. századi magyar renaissance rajza után a XVI. század magyar művelődésének renaissance-vonásait csak imitt-amott emelte ki, hogy ugyanezt tegye a XVII. századi barokk jelenségekkel is, megfelel-e a történetírói gyakorlatnak. Mivel nem kritikát írunk, a válasz megadását az olvasóra bízunk.

A renaissance-ra vonatkozólag már láttunk egy-két példát, hogy nem kielégítő adatgyűjtésen alapuló szubjektív megjegyzések támogatják csak felfogását s ugyanakkor kértük az olvasót, vegyen kezébe egy népszerűen megírt művészettörténetet s megbizonyosodik arról, hogy a renaissance a XVI. században egyre szélesebb rétegekre ható

művelődési folyamat volt. A barokkal már részletesebben kell foglalkoznunk. Helyzetünk itt nagyon könnyű, mert Szekfű a *Magyar Történet* második kiadásában oly határozottan fejtette ki nézeteit, hogy azok félreértésétől — ami pedig munkája több más részének belső ellenmondásai következtében az olvasót folytonosan fenyegeti ¹ — nem kell tartanunk.

A probléma ez: melyik kor nevezhető «magyar barokk»-nak, a XVII. vagy a XVIII. század? Részletesebben körülírva: Megtalálható-e annyi vonás a XVII. század magyar művelődésében, hogy már ez a kor a «magyar barokk» nevet nyerheti el, mint azt egy korábbi dolgozatunkban ² bátrak voltunk állítani? Szekfű ezt határozottan tagadja: «Nem nevezhetjük a XVII. századot magyar barokknak» (IV.² 369.), bár a barokk «magyar területen már a XVII. században sem volt ismeretlen» (IV.² 366.). A XVII. században vannak «egyes barokk jelenségek, életek és művek» (u. o.). Így «Pázmány vagy Zrínyi Miklós alakja megérdemli az «igazi nagy barokk» jelzöt — ők igen, de nem egyúttal az ő koruk is. Mindkettőjük élete egyszeri és másoktól alig utánzott élet volt». (369.). «A XVII. század megszülte egy-két magányos, messzelátható példányban az igazi barokk főpapot és nagyurat, meghozta a legfelső osztály számára az új életforma több külsőségét . . . de széles társadalmi osztályokra kiterjedt új gondolkozást és annak megfelelő új formákat csak utódja, a XVIII. század hozott». (370.). A barokk jellege tehát a «széles társadalmi osztályokkal» kapcsolatban állapítandó meg. Ezért mondja: «Pázmány alkotása, a nagyszombati egyetem még hosszú ideig képtelen volt a középosztály széles rétegeibe egységes kultúrát vinni» (369.). Hogy a *Zrínyiász* hatástalan, annak igazi oka nem egyéb, mint hogy a magyar nemesség lelkében még nem született meg az a

¹ Pl., mint idéztük, a XVI. század végén renaissance-barokk hatás alatt álló nagyúri életformát említ (III.² 213.), amivel szemben máshol a XVII. sz. végéről szólva azt mondja, hogy «a nagyurak . . . most szerzik meg vagyoni alapjait a nálunk ez időben, majd a Rákóczi-korban és utána kezdődő barokk nagyúri életnek». (IV.² 253.)

² *A Rákóczi kor társadalmá.* Rákóczi emlékkönyv. 1935. II. 25. skk. 1.

műveltségi fok, amelyen Zrínyi megírta vallásos, magyar, heroikus eposzát» (u. o.). Hiszen Zrínyi könyvtárában «alig volt közmagyar számára is érthető, élvezhető könyve» (u. o.). Külsőségek, barokkstílusú importcikkek és barokk fogalmazású társadalmi szokások vannak ugyan, de «ezek a külsőségek egyrészt csak igen kiterjedelmű, erősen körülhatárolt társadalmi osztályra terjednek ki, másrészt pedig mögöttük nem egyszer disparát gondolkodás áll». (370.) Ellenben a XVIII. század már magyar barokk, «e századnak egész élete egységesen barokk színt ölt magára, a barokk gondolkodás a *műveltebb osztályokban, nemesség és városi polgárság* körében, katolikusoknál és protestánsoknál egykép elterjed» (366.). Általában a XVIII. században a barokkot megszemélyesítő jezsuita-rend szelleme a «nemzet egész gondolkodásába képes volt gyökereit lebocsátani» s lehetővé tette, hogy «az egész országot átfogó közszellem fejlődjék ki». «Nálunk magyaroknál ez volt az első közszellem, mely bár a rendiséggel szoros kapcsolatban, mégis rendi különbségek nélkül terjedt el a nemzet *műveltebb, felemelkedésre képes osztályaiban*» (383.). Sőt a népre is hatott a barokk, mert miután «1711-től kezdve a társadalom minden rétegét meghódította», «gyökereivel a szegény emberek közé, a jobbagyságba is lenyúlt, mely el- eddig a műveltség számára, vallásos behatásokon kívül, alig volt fogékony» (372.). S ha már népről van szó, mint szellemtörténeti munkához illik, nem hiányzik a súlyos argumentum, a «néplélekre való hivatkozás sem: a török kiűzéséig «igazi magyar tudományról és a néplélek teljes kibontakozásáról szó sem lehetett» (III.² 574.). Ily módon «magyar barokk» a XVIII. század, — az előző században csak barokk jelenségek és életek vannak, erraticus sziklák (IV.² 370.), az 1680-as évek mindig csak «a barokk kezdő ideje» (IV.² 413.).

Összehasonlítva Szeffű barokk-koncepcióját a «magyar renaissance»-szal szemben elfoglalt álláspontjával, nyilvánvaló, hogy a barokk rajzánál egészen más szempontokat érvényesített, mint korábban. Ott elég volt azt megállapítani, hogy Mátyás renaissance-egyéniesség, elég volt rámutatni a főpapok humanista műveltségére, a külsőségek közül a legingóbb

tárgyak feltűnésére s már «magyar renaissance»-ról lehetett beszélni; itt, a XVII. században, kevés, hogy Pázmány, Zrínyi és Gyöngyösi magyarul szólalnak meg, mit sem jelent, hogy hatalmas barokk templomok és kastélyok épülnek, a barokk szellemet pedig jezsuiták százai terjesztik. A renaissance-nál a legfelső, a király körüli csoport állásfoglalása volt a döntő, most egyszerre a nemesség és a polgárság lesz a fontos; rajtuk kell lemérni a barokk hatását és velük kapcsolatban kell megállapítani, hogy mikortól fogva nevezhető magyarnak a barokk.

Azzal, hogy a társadalmi vázon legalább egy teljes fokkal lejjebb csúszott Szekfű pillantása, különös képet nyerünk a magyar műveltség fejlődéséről. Középkori emlékeink tanúsága szerint ugyanis a magyarság tudatosan és egyre kisebbedő időkülönbséggel fogadta be a nyugati szellemi áramlatokat, azaz fejlődésének üteme egyre közelebb jutott az európaihoz. Ha tehát most a katolicizmus nagy felújulását jelentő barokkot hidegen fogadta volna, nemcsak bizonyosságot tett volna a mellett, hogy társadalmának katolikus fele és a klérus nem tudja saját erejéből elvégezni a reá váró munkát, hanem beismerte volna, hogy valami belső törés következtében általában képtelen az önálló magyar művelődés fejlesztésének terheit hordozni s így a XVIII. századi bécsi gyámkodást eleve szükségesnek tekinti. Ilyen zsákutcába kalauzol bennünket Szekfű súlyos megállapítása, hogy a XVI—XVII. században a királyságbeli lakosság műveltségében mozdulatlan-ságra volt kárhóztatva.

De még furcsább színben tűnik fel Magyarország és Európa kapcsolata. Egyedül a «magyar renaissance»-ot jelképező király és környezete műveltségének alapján Szekfű ezeket a legmértéktelenebb nemzeti hiúságot is kielégítő következtetéseket vont le: «A magyarság a renaissance-ből épp úgy kivette részét, mint más európai szellemi mozgalomból, ugyanolyan mértékben és formában, mint a legműveltebb népek, franciák és németek» (III.¹ 402.). A barokkal kapcsolatban az ellenkező véletet képviseli. Ez «az első szellemi mozgalom, melyet a török hódoltságtól okozott hiatus következtében nem tudtunk azonnal, megindulásakor átvenni

nyugati szomszédainktól», «ezt az egész műveltség-tartalmat mi csak igen későn, száz évvel a németek után vettük át, akik a harmincéves háború miatt maguk is elmaradtak az előttük járó franciáktól, olaszoktól és spanyoloktól» (IV.² 372.).

Bevezető sorainkban említettük, hogy a művelődési korszakok elhatárolása, szociológiai szempontból, különböző elvek szerint történhetik s még az is a kutató tetszésétől függ, hogy a magyar társadalomnak melyik rétegére vonatkoztatva végzi vizsgálatait. Újból hangsúlyozzuk, hogy a barokkot is lehet a köznemességre vagy akár a jobbágyásra, a népre gyakorolt hatása alapján megítélni. Csakhogy ugyanazon rendszeren belül vagy áttekintés folyamán következetesnek kell lenni. Ha tehát a barokkot a nemességgel kapcsolatban vesszük szemügyre, akkor a renaissance kezdő éveit sem tűzhetjük ki azon jelenségek alapján, amelyek csak az uralkodó környezetében figyelhetők meg, hanem — a logika kívánságának engedve — a magyar renaissance-ot át kellene tolnunk a XVI. századba, ami ellen azonban megint Horváth János eredményei tiltakoznak. Ily ellenmondások látára bizonyára nem fogja az olvasó lényegteleneknek nevezni azokat a következményeket, amelyekkel a vizsgálódási szempontok felcserélése jár. Azonban Szekfű barokk-konceptiójának, amely művelődésünk alakulását oly meglepő módon mutatja be, hogy az a külföldön bizonyára méltán keltene feltűnést, nemcsak az elméleti, mondjuk: szociológiai alapja önkényes a renaissance-nál követett eljárásához viszonyítva. A koncepció felépítése körül is bajok vannak. Nem felel meg ugyanis a tényeknek, hogy a XVII. században a barokk hatása csak oly szűk térre szorítkozott, mint azt Szekfű előadásából gondolni lehetne. Ellenkezőleg, a «nemesség és a polgárság körében», tehát a társadalom szélesebb rétegeiben, a «műveltebb osztályokban» éppen úgy uralomra jutott a barokk szellem, mint ahogyan annak XVIII. századi érvényesülését Szekfű bizonyította. Ha ez az állításunk igazolható, akkor a XVII. századnak a magyar barokkkal azonos volta, azt hisszük, még kétségtelenebb.

Kezdjük a külsőségeken, bár a folyton «modern szellem-

történetet) hánytorgatóktól éppen eleget hallottuk az elmúlt években, hogy nem is olyan lényegtelen az, hogy egy kor milyen adaequat formákban találja meg lelkiségének a kifejezési módját és a művészet síkjára milyen ábrákat vetít. Máig fennmaradt műemlékek tanúskodnak arról, hogy a barokk Magyarországon már a XVII. században monumentális építményeket hozott létre. Mindenesetre többet és nagyszerűbbet, mint a renaissance Mohács előtt. Bár «az első tiszta barokk templom 1629-ig váratott magára», ez nem jelenti, hogy egyes barokk motívumok korábban már nem tűntek fel. Éppen csak Nagyszombatban épült fel először a minden részletében barokk stílusú templom, a római Gesu mintájára, hogy azután gyors egymásutánban kövesse a többi hozzá hasonló, így Győrött, ugyancsak a jezsuitáké, Boldogasszonyon a ferenceseké, Lorettón a szervitáké, Lékán az ágostonrendieké. Ha csak ezt a néhány XVII. századi nagy építkezést állítjuk szembe a renaissance-szal, már akkor is óriási különbség tűnik elénk. Amíg az «olasz irányú renaissance nálunk teljes, nagy, önálló templomot» még plébániatemplom alakjában sem hozott létre, addig a barokk, íme a XVII. században oly általánosan kedvelt lett, hogy a jezsuitákon kívül más szerzetes rendeket, illetőleg világi maecénásokat is arra ösztönzött, hogy nagy építkezéseiket az ő szellemében végeztessék. Ugyanígy a restaurálások sem a régi formák megtartását jelentik most már, hanem valóságos átépítéseké lesznek, jeléül, hogy a kor ízlése az új kedvéért még anyagi áldozatok árán is kész szakítani a megúnt régivel. Amikor tehát a vágújhelyi prépost, Hasskó Jakab, 1672-ben templomát restauráltatja, kiforgatja csúcsíves stílusából barokkra és stukkókkal is így díszítetteti, akárcsak mint a nyitrai püspök három-négy évtizeddel korábban tette székesegyházával. A belső berendezés természetesen még könnyebben lesz barokk jellegű. Nem egy oltár viseli magán az átmeneti stílus bélyegét a késő renaissance és a korai barokk határán, mint pl. a ruszti Fischerkirche főoltára, amelyet az ottani polgárok áldozatkészsége még a XVII. század első felében állított. De barokk oltárok és szószékek helyet nyernek tiszta gótikus, középkori templomokban is, így a nagy-

höflányiban, ahol a szószerk padlata csigaszerűen kipúposodik, mellvédén akanthus-indákkal áttört oszlopok és aranyozott akanthus-szelek között lévő fülkékben a négy evangélista szobra van, az ugyancsak négyes tagozású hangvető pedig, hatalmas volutákból formált baldachinján, Szt. Mihály szobrát hordozza. Mivel a templomfelszerelés hiányainak pótlása nem történhetik más módon, csak a korabeli stílus szellemében, ha barokk formákra találunk, ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az uralkodó stílus, még a kis falusi templomokban is, immár a barokk.

Ennek hatása azonban nem szorítkozott kizárólag az egyházi életre. Világi épületek szintén magukon viselik jegyeit, még pedig nemcsak az Esterházyak hatalmas kismartoni palotája vagy a kaboldi vár XVII. századi részei, hanem a polgári rendeltetésűek is, pl. Kismartonban, Ruszton a városháza, vagy ugyanitt a stukkódíszes ú. n. Wenzel-ház. Bár a barokk, mint az ellenreformáció művészete, első sorban a katolikusok körében talált megértésre, nem zárkóztak el előle a protestánsok sem. A síremlékek az ő templomaikban és temetőikben is számolnak az új stílus követelményeivel, még pedig nemcsak az előkelők hatalmas falisíremlékei, amelyeket kezdetben, úgy látszik, külföldön csináltattak, hanem a köznemeseknek és polgároknak itthon készült, kőből vagy fából faragott epitáfiumai is. A soproni temető csavart oszlopos sírkövei egyaránt tanúskodnak a megrendelők ízléséről és az ottani «kőfaragóiskolának számottevő díszítő készségéről». Már ezek az adatok is a mellett bizonyítanak, hogy a barokk művészet emlékei a XVII. században nem kizárólag néhány előkelő divatkedvelésének köszönhetik keletkezésüket vagy elhelyezésüket, hanem általában a «műveltebb osztályoknak». Sőt néha egyenesen a népnek aktív szerepére is következtethetünk. Amidőn ugyanis 1688-ban Selmecbányán új oltárt emeltek Xavéri Szt. Ferenc tiszteletére, bár egy Br. Gallenfeld főhadnagy volt az, aki a jezsuiták által kiválóan kedvelt szentnek ezüstsobrát felajánlotta, az oltár elkészítésének költségeit a bányászok adták össze. Ugyancsak a «nép» körébe kell utalnunk azt a Gludo-

bowacz Gergelyt, — «honoratus vir»-nek mondja magát — aki 1681-ben a büdöskúti plébániatemplomnak egy monstranciát adományozott. Ez az ötvösmunka ugyan délnémet eredetű, így importcikknek számít, de annak illusztrálásául — főleg, mert nem egyetlen példa, hiszen ugyanabban a faluban más horvát nevűek is ajándékoztak kegyzsereket az egyháznak — mégis elfogadhatjuk, hogy a barokk ízlés továbbjutott a nemesség és a városi polgárság határainál.

De más népies emlékek hosszú sora is tanúskodik arról, hogy a barokk formák fokozatosan otthonosak lettek az alsóbb társadalmi rétegekben. Így minden behatóbb kutatás nélkül figyelemmel kísérhető ez a folyamat faluhelyen a templomban vagy a szabadban felállított fogadalmi szobrokon, amelyek oly híven fejezik ki a népnek az ellenreformáció által fokozott vallási érzelmét. Megrendelőik, a feliratok tanúsága szerint, igen sok esetben a nép köréből kerültek ki, mint az a Khrisanitz György is, aki szülei és felesége emlékére állíttatott fel 1642-ben a darázsfalvi templomban egy szőlőgerezdes díszítésű Mária-oszlopot, kivitelezőik pedig a helyi kőfaragók, szinte kivétel nélkül. Maguk az emlékek elválaszthatatlanok a katolikus restaurációtól. Így a Maria victoria-ábrázolás elterjedését a következő évszámok és helynevek mutatják: 1638 München, a fehérhegyi győzelem emlékére, 1647 Bécs, 1650 Prága, a bécsinek a másolata a boldogasszonyi, 1680—1696 Büdöskút, Oszlop, Okka, ez utóbbiak már mint népies, helyi változatok. De ugyanígy végig követhető a pestis-emlékek sora is. Népiessé váló alkotásokról lévén szó, a nép konzervatív hajlamainak megfelelően a gótikus hagyományok sokáig éreztetik hatásukat, azonban a barokk típus a század utolsó évtizedeiben túlsúlyra jut, még pedig nemcsak a ma Burgenlandnak nevezett területen, amelynek emlékeit részletes leírásból ismerhetjük meg, hanem tovább keletre is, mint az pl. a fertőszentmiklósi szőlőindás Pieta-szobron is látható, amely magyar felirata szerint 1676-ban állíttatott fel. Valószínű, hogy Északnyugat-Magyarországon is, még a török kiűzése előtti időből lehet találni hasonló szobrokat, amelyek postamentuma kezdet-

ben négy- vagy nyolcszögletes hasáb, Krisztus kínozóeszközeivel díszítve, később pedig szőlőindás vagy almaágas oszlop.¹

Ha ennyire népies lett nálunk az ellenreformáció művészete már a XVII. században, úgy hisszük, joggal nevezhetjük ezt a kort «magyar barokk»-nak. S még csak azt az ellenvetést sem tehetjük, hogy vele szemben a XVIII. századot azért illeti meg a magyar jelző, mert ennek művészete inkább volt nemzeti jellegű. Közismert ugyanis, hogy III. Károly és Mária Terézia korának nagy építészei, szobrászai és festői egyaránt külföldiek voltak; elég legyen csak Fellner, Donner, Troger, Maulbertsch nevét említenünk, vagy a kisebbek közül Sigrist-et, akinek ecsetje az egri líceum nagy termének freskóján a tudományok képviselőit magyaros ruhában örökítette meg.

Csak azért, mert a XVII. század művészeti emlékei nem öltötték magukra ezt a magyarkodó színt, igazságtalanság volna társadalomtól függetlenül «külsőségeknek», henye cifraságoknak tekinteni őket. Mögöttük feltétlenül oly ízlésnek kellett lennie, amely művészt és megrendelőt egyaránt arra készítetett, hogy a barokk kifejezési formát tartsa szépnek. De az egyéni ízlésen kívül mélyebb világnézeti támaszokkal is kellett rendelkeznie a magyarországi barokk művészetnek. A templomok stílusa mögött a barokkkal legjobban összeforrott szerzetesrendnek, a jezsuitáknak az akarata könnyen felismerhető, az a nagy áldozatkészség pedig, amely a világiakat

¹ Az itt említett adatokat — részletekbe menő «bizonyítás» felesleges lévén — a következő közismert művekből vettük: Divald K.: *Magyarország művészeti emlékei*. Bp. 1927. 207. skk. I. Hekler A.: *A magyar művészet története*. Bp. 1934. 129—196. I. Szőnyi O.: *Régi magyar templomok*. Bp. é. n. 22. skk. I., 212. skk. I. Frey, D.: *Das Burgenland. Seine Bauten u. Kunstschatze*. Wien. 1929., a külön említett nyugatmagyarországi példákat Frey—Csatka nagy munkájából: *Österreichische Kunsttopographie*. XXIV. k. (Die Denkmale des politischen Bezirkes Eisenstadt u. der freien Städte Eisenstadt. u. Rust.) Wien. 1932, a hivatkozás sorrendjében 171, 203, 294, 303. I., továbbá az egész bevezetés. főleg XXVI. skk. I. Csatka E.: *Sopron várnegye műemlékei*. II. sorozat. Sopron. 1935. 67. I. Szártorisz F.: *A selmecebányai kir. kath. gymnasium története*. (A nagygynasium 1895/6. évi értesítője.) 31. I.

hatalmas adományaik és alapítványaik tételére sarkalta, szintén nem képzelhető el úgy, mint a divatnak tett engedmény. Olyan jelentősek az összegek, amelyeket egy barokk templom építésére vagy egy oltár felállítására juttatnak főúri, köznemesi, sőt polgári családaink, hogy az elhatározásnak őszinte meggyőződésből kellett sarjadnia. A XVII. századi barokk művészet így mindenképpen sziklaszilárd társadalmi alapokon nyugodott.

«Magasabb erkölcsi szférában», «életformát, belső, lelki magatartást» tekintve a barokk szintén magyar volt már a XVII. században. Nemcsak néhány nagy barokk egyéniséget találunk e kor magyarjai közt, másoktól alig utánozva, hanem társadalmunk «széles rétegei» is, köznemesség és polgárság egyaránt, a barokk világnézet hívei. Szekfű elismeri, hogy Pázmány «a visszatérített főúri családokon kívül egészen új, művelt katolikus középosztályt, nemességet és tanult rendet is kiképzett» (IV.² 119.), úgy látszik azonban — legalább abból, hogy a XVIII. századra teszi a magyar barokkot, ezt kell következtetnünk — nézete szerint a jezsuita iskolák és a nagyszombati egyetem hatása nem volt elég mély, mintha ez intézmények a XVII. században még nem formáltak volna át barokk szellemben az említett széles társadalmi rétegeket. Ha így nevén nevezzük a gyermeket, Szekfű barokk-konceptiója lényegében súlyos kritika volna a jezsuita iskolázás felett. Sem az egyetem, sem tucatnyi kollégium több, mint félévszázad, legalább két generáció ideje alatt nem tudta volna elérni, hogy a katolikus középosztályt gondolkozásában, világnézetében az egyház odaadó hívévé tegye? Nem hiszem, hogy ilyen kedvezőtlen véleményt a XVII. századi jezsuiták ügybuzgósága, önfeláldozó munkája eredményeiről valaha is formált volna protestáns történetíró, hiszen az igazságot valláskülönbség nélkül szoktuk keresni. Azonban nem kritikát írunk s így felesleges találgatnunk, mi is Szekfű igazi felfogása az egymásnak ellenmondó állítások közül. Egyszerűen felsorolunk oly adatokat, amelyek arról tanúskodnak, hogy a XVII. század magyar katolicizmusának művelt, középső rétegeit a barokk teljesen áthatotta, legalább oly erősen, mint a XVIII. században, s hogy ez a

barokk kultúra hatott a protestánsokra is, szintén nem kisebb mértékben, mint III. Károly vagy Mária Terézia uralkodása alatt.

A jezsuita iskolázás korszerű és modern voltával a XVII. században hatalmas vonzerőt gyakorol a tanulni vágyó rétegekre. Ezek pedig az alkalmat sok helyen megtalálhatják. A XVII. század végén a következő intézmények vannak a jezsuiták kezén: a nagyszombati és a kassai egyetem, 10 szeminárium, 7 konviktus, 22 gimnázium.¹ Mindez a töröktől meg nem szállott, szűkre szabott területen. Az iskolák meg lehetőségesek, azokban valóban tömegek tanulnak. Az újból megnyílt nagyszombati kollégiumnak, mindjárt az első évben, 1615-ben, bár akkor még csak az első öt osztályt szervezték meg, 440 tanulója volt s ez a szám a következő évben 600-ra, 1618-ban pedig, Káldi György vezetése alatt, 700-ra emelkedett.² A konviktusok a köznemesség sarjainak a nevelésére szolgáltak, mint azt «nemesi» jelzőjük is mutatja. Már az alapítók is azzal a feltétellel helyezték a nagy pénzösszegeket letétbe, hogy nemes ifjak nevelésére fordítsák a kamatokat, mint a nagyszombati alapítólevélben is olvassuk: «nemo recipiatur nisi nobilis».³ De nemcsak köznemesek lettek a konviktusok lakói, hanem «nem ritkán éppen előkelő és gazdag ifjak».⁴ A jezsuiták kétségtelenül reájuk hathattak a legerősebben, hiszen ők állandóan gondos felügyeletük és vezetésük alatt állottak, éppen úgy, mint a rendi scholasticusok. Mit tudtak azonban elérni a kezeik alatt felnőtt ezernyi ezer gyermekkel, ifjúval, a gimnáziumok «bejáró» tanulóival, mennyire sikerült megnyerniök őket, azt az ellenreformáció nagy győzelme világosan mutatja ugyan, de mert a mi korunk az ilyen végső eredményeket már kissé színteleneknek találja s inkább a számszerű adatok alapján szereti vélemé-

¹ Velics L. S. J.: *Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából*. Bp. 1913. II. 154. skk. l.

² U. a. II. 9. l.

³ Horváth Zoltán: *A nagyszombati kath. érseki főgimnázium története*. (A főgimnázium 1894/5. évi értesítője.) 180. l.

⁴ Farkas R.: *A kassai kath. főgymnasium története*. (A főgimnázium 1894/5. évi értesítője.) 119. l.

nyét kialakítani, vizsgáljuk meg mi is, példaképpen, egy XVII. századi jezsuita kollégium ifjúságának társadalmi és vallási megoszlását.

Tudományos összeállítás tájékoztat a győri iskola viszonyai felől,¹ ezért ennek adatait ismertetjük, előre bocsátva, hogy ezek a számok csak relatíve pontosak; t. i. következtelenül vezetett egykorú feljegyzések összegét jelentik, de — jobb hiányában — bizonyos végső megállapításokat mégis lehetővé tesznek. A diákok száma 1630-ban 246, 1631-ben 433, s a XVII. század végéig a létszám körülbelül e két érték közt ingadozik. A maximum 1642-ben 576 (az 1676. évi 798 talán valami tévedés lehet), a minimum 1645-ben 106. Kétszáznál kevesebb diák 70 év alatt nyolcszor volt, 500-nál több tizenötször. A társadalmi megoszlást a bejegyzések alapján csak ritkán lehet megállapítani, 1700-ig mindössze tízszer. 1653-ban a diákok közül 108 neve mellett volt ott a «nemes» megjelölés, 61 mellett pedig a «polgár»; 1669-ben 1 főnemest, 165 nemest, 108 polgárt, a következő évben 6 főnemest, 154 nemest, 47 polgárt jeleznek a feljegyzések, 1699-ben pedig 2 főnemest, 128 nemest és 101 polgárt. Ezek a számadatok egyáltalán nem kimerítőek, mivel a két legalsó gimnáziumi osztály tanulóinál igen sok évben semmiféle olyan megjelölés sincs, amely a társadalmi osztályt feltüntetné. Kétségtelen azonban, hogy «a nemesek száma állandóan nagy» s hogy polgárok éppen úgy járaták gyermekeiket a kollégiumba, mint libertinusok és katonai főhatóság alá tartozók. Anyagilag szerény viszonyok közt élhetett nem egy diák családja, ha 1657-ben a győri iskolák rendjét összeíró prefektus szükségesnek találta megjegyezni, hogy aratáskor és szőlőkapaláskor sok tanuló el van foglalva, mert ekkor szerzik meg a szükségéseket s így velük szemben türelmet kell gyakorolni. Ezek a diákok tehát maguk teremtették elő iskoláztatásuk költségeit s ha netán nem is végeztek volna többet, mint néhány osztályt, kétségtelenül szereztek valamelyes műveltséget. A többség azonban, amennyire ez következtethető, végigjárta valamennyi

¹ Acsay Ferencnek többedmagával írt és a győri bencés főgimnázium 1895/6. évi értesítőjében kiadott igen értékes monográfiája. 88. skk. l. található az említendő adatok.

osztályt. A két legfelső — a rhetori és poetai — osztály tanulóinak száma ugyanis alig valamivel kevesebb, mint a declinistáké, némelykor meg még több is. Pl. 1672-ben 47 rhetor, 33 poeta, 26 declinista, 1673-ban 51 rhetor, 36 poeta, 40 declinista volt. Mindebből kétségtelen, hogy a jezsuita rend, amelynek «a barokk uralomrajutását, igazi elterjedését magasabb erkölcsi szférában» köszönhette, Győroött ezt a barokk műveltséget igen széles társadalmi rétegekben igyekezett meggyökereztetni és pedig minden társadalmi különbség nélkül. Mert bár a nemességet karolta fel első sorban, egyáltalán nem zárta el az alsóbb rétegeket a tudás kincseitől s így nem volt akadály, hogy a rend szelleme már a XVII. században «rendi különbségek nélkül» terjedjen el «a nemzet műveltebb, felemelkedésre képes osztályaiban».

De vajjon nevezhetjük-e azt az ifjút, aki egy jezsuita kollégiumot végigjárt, barokk műveltségűnek, mondhatjuk-e, hogy világnézete barokk jellegű lett? A felelet nem könnyű. Csak annyi kétségtelen, hogy az, aki a XVII. század közepén végzett egy jezsuita kollégiumot, éppen azt az «életformát, belső, lelki magatartást» szerezte meg, mint aki Mária Terézia idejében diákoskodott; ez az azonosság ugyanis a jezsuita tanítás és nevelés elveinek változatlanságából következett. Ha tehát XVIII. századi katolikus ifjúságunk műveltségét barokk jellegűnek tartjuk, ugyanezt nem vitathatjuk el a XVII. századitól sem. Ezzel a körülírással azonban a lényegét még mindig nem közelítettük meg. Szükségünk van arra, hogy valamin megfigyelhessük, lemérhessük a jezsuita nevelés hatását s így állapítsuk meg annak erősségét. A mértéknek ezt a szerepét a jezsuita kollégiumba került protestáns ifjak játszhatják. Végre is ők vallási tekintetben egészen más környezetből jutottak ide, otthon időnként, valószínűleg, oly'buzdításokat nyertek, amelyek protestáns hűségüket megerősíteni voltak hivatottak s így, ha mindezek ellenére áttértek a katolikus vallásra, az a jezsuita nevelésnek volt az eredménye.

MÁLYUSZ ELEMÉR.

TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁS ÉS BÖLCSELETI GONDOLKODÁS.

Korunk bölcseletének egyik legértékesebb eredménye a természettudományos és a kultúrtudományos gondolkodásnak alkatelemzésen alapuló szétválasztása. Annál feltűnőbb, hogy a bölcseleti gondolkodás sajátos természetét nem vetették még alá hasonló jellegű elemzésnek. Lask Emil, a korán elhalt heidelbergi bölcselet, egy mélyrehatoló, elmemozdító műben megrajzolta ugyan a bölcselet logikájának alapvonalait ; azonban e mű egyoldalúan az értékelméleti kritizmus álláspontját tükrözi s nincs eléggé tekintettel a bölcseleti jelenségek sokoldalúságára. A következőkben a bölcseleti gondolkodás logikai alkatát próbáljuk meghatározni, szemben a tudományos gondolkodás logikai alkatával. Vizsgálódásunkban nem helyezkedünk *egy* bizonyos rendszer álláspontjára, hanem a bölcselet legkülönbözőbb formáit és irányait vesszük figyelembe, amint hogy az eredménynek is, amelyhez jutunk, a legkülönfélébb bölcseleti jelenségek megértését kell szolgálnia.

Ámde mindjárt a kiindulásnál nehézséggel állunk szemben. A bölcseleti gondolkodás alkatát akarjuk elemezni, de ehhez előbb tisztában kell lennünk azzal, hogy mi a bölcselet. Ez a nehézség ugyanaz, amellyel a bölcselet történetírója is találkozik munkája elején, amikor anyagának kiválogatása céljából egységes elvet keres, amely csakis a bölcselet mivoltának egységes felfogásában gyökerezhetik. Ily módon itt is igazolódik az a gyakori állítás, hogy a bölcselet első problémája maga a bölcselet. Milyen út kínálkozik e nehézség leküzdésére? Azt az utat, hogy a bölcselet fogalmának meghatározását *egy* bizonyos rendszerből vegyük át, eleve ki kell zárunk, hiszen abból indultunk ki, hogy vizsgálódásunkban

a legkülönbözőbb bölceleti irányokat akarjuk figyelembe venni. Így csak egyetlen út adódik számunkra: az összehasonlító inductio. Ez persze szükségszerűen egy gondolkodási hibával terhelt: a bölcelet különböző jelenségeiből a közös lényegét akarjuk kiemelni, viszont az alapul vett anyag kiválogatása már feltesz bizonyos felfogást a bölcelet lényegéről. Azonban ez a *petitio principii* mindenütt elkerülhetetlen a szellemi tudományokban, ahol a tényleges szellemi alakulatokból akarunk lényegmeghatározáshoz jutni, s az eredmény helyességét csak annak termékeny volta igazolhatja. A következőkben tehát a bölceletnek néhány jellegzetes történeti jelenségét elemezzük, hogy azután általánosítva olyan megállapításhoz jussunk el, amely — bizonyos oldalról tekintve — meghatározza a bölcelet lényegét.

I.

A bölcelet fogalmának meghatározásában a gondolkodók rendszerint a bölcelet és tudomány párhuzamából indulnak ki. Ez a párhuzam annál közelebb eső, mert a lét különféle területeit, az egész természeti és szellemi világot, kétféle szempontból lehet tárgyalni. Így beszélhetünk egyrészt *természettudományról*, *történettudományról*, *nyelvtudományról*, *jogtudományról*, *művészettudományról*, *vallástudományról*, másrészt meg *természetbölceletről*, *történetbölceletről*, *nyelvbölceletről*, *művészetbölceletről*, *vallásbölceletről*, — ez a szembeállítás pedig azt a gondolatot kelti, hogy a bölceletet nem annyira valamilyen különleges tárgyterület, mint inkább a feldolgozás sajátossága jellemzi. A különbséget a kettőnek módszeres céljai között így lehet kifejezni: a tudomány *leír és magyaráz*, a bölcelet *értelmez*; a tudomány kérdései: *mi? hogyan? miért?*, a bölcelet azt kérdezi: *mi az értelme a létnek és az életnek?* De bármily tisztán különíti is el a kérdésfeltevés különbözősége a bölceletet és a tudományt egymástól, mégsem állhatunk meg itt, hanem továbbmenően azt kell kérdeznünk: *mit tesz értelmezni?* Milyen az értelmezés logikai alkata? Miben különbözik ez a magyarázás logikai alkatától?

Hogy e kérdésekre feleletet kapjunk, tekintsünk néhány példát. Az első legyen a görög bölcsélet kezdete, amely egyszerűségénél és átlátszóságánál fogva különösen alkalmas a bölcséleti gondolkodás alkatának feltüntetésére. Mit mondanak nekünk az ión gondolkodók tanításai? Mit jelent az, ha Thales a vizet, Anaximander az apeiron (végtelent), Anaximenes a levegőt mondja minden létező őszanyagának? Bizonyos, hogy ezek a tanítások nem tapasztalati tényeket akarnak kifejezni. Mégpedig nemcsak azért nem, mert, teszem, olyan létező, mint a határtalan és meghatározottság nélkül való apeiron, fogalma szerint nem található a tapasztalati világban, hanem azért sem mert az őszanyag fogalma oly előfeltevéseket tartalmaz, amelyeket a tapasztalat eleve ki nem elégíthet. Hiszen az őszanyag azt az egységes substratumot jelenti, amely alapja a jelenségek tapasztalható sokféleségének, s azt a megmaradó létet, amely mindig azonos a történés örök változása közepett. Substantialis egység és megmaradás nem tapasztalati tények, hanem a gondolkodás követelményei a valósággal szemben, azaz értékek, amelyeket a bölcselő feltétlenül érvényeseknek tart s valamilyen létben, ha mindjárt nem tapasztalatszerűben is, megvalósultaknak gondol. A tapasztalati lét mögött a bölcselő igazibb, mert amaz értékeket megvalósító létet vesz fel s a kérdés az: milyennek kell lennie ennek az abszolút létnek, hogy amaz értékeket megvalósítsa? Ezzel azok az első természetbölcséleti vagy metafizikai tételek teleológikus alkatuaknak bizonyulnak: kimondanak valamit, aminek lennie kell, hogy bizonyos abszolút gondolkodási követelmények teljesüljenek, azaz hogy bizonyos értékek megvalósuljanak.

Talán felesleges kiemelni, hogy ebben az elemzésben nem a lélektani értelemben vett valóságos gondolkodási folyamatok érdekelnek, amelyek révén a bölcselő eljut megállapításaihoz, hanem a bölcséleti gondolkodásnak csupán motivumai és az általuk meghatározott alkata; s az sem fontos itt, hogy ezek a motivumok tudatosak-e a gondolkodóban, vagy pedig számára tudattalanul érvényesülnek. De az értelmezés fogalma így logikailag élesen körülhatárolt tartalmat kap. A fenti példában a létről van szó; nem arról, hogy

milyen a tapasztalati lét — ez a «magyarázó» gondolkodás kérdésfeltevése — hanem arról, hogy milyennek kell lennie a létnek, hogy bizonyos abszolút értékeket megvalósítson. A létet «értelmezni» tehát azt jelenti: bizonyos értékekkel teleológikus viszonyba hozni. Ebben az értelemben általánosítva azt lehet mondani, hogy a metafizikai fogalmak mind «értelmező fogalmak». Hogy értelmezés és magyarázás, különböző kérdésfeltevéseiknek megfelelően, mennyire különböző síkokban folynak le, az kitetszik abból is, hogy az értelmező gondolkodás a tapasztalati valóságnak, tehát a magyarázó gondolkodás tárgyának, még tagadásához is vezethet. Legbeszédeesebb példa erre az eleatáknak az a tanítása, hogy csak az egységes lét van; a keletkezést, enyészést, változást, sokaságot és sokféleséget mutató tapasztalati világ csak látszat — igazában nem létezik.

A fenti példában logikai értékek érvényesültek a lét értelmezésében. De ugyanaz a szerep juthat az erkölcsi, esztétikai és vallási értékeknek is. Az erkölcsi érték döntő szerepét példázza Fichte rendszere; benne a teleológikus alkat, mint az értelmező gondolkodás logikai lényege, különösen szembetűnő. Az «én» tételezi a «nem-ént» az «én»-ben, tanítja Fichte. Az «én», mivel végtelen tevékenység akar lenni, tudattalan és szabad cselekvéssel korlátot állít magának a «nem-én»-ben, hogy vele örökösen küzdve, vég nélkül tevékeny legyen. Ámde az «én» Fichte számára azonos az erkölcsi törvénnyel, az erkölcsi világrénddel, s így világfelfogásának értelme az, hogy a természeti lét («nem-én») csak azért van, hogy az erkölcsi értéket megvalósítsa. Az őseredeti tehát az abszolút érvényű erkölcsi parancs (Sollen), ez teremtett magának egy világot mint megvalósulásának szükséges közegét. A tapasztalati valóság nem valamilyen okból, hanem valamilyen célból van; nemcsak azért olyan, amilyen, hanem egyáltalában azért van, hogy kötelességteljesítésünknek anyagul szolgáljon. Ha erről a fölfogásról azt mondjuk, hogy a gyakorlati ész elsőbbségének (primátusának) legerélyesebb keresztülvitele, akkor ez elsőbbség logikai jelentése épp abban van, hogy az abszolútként feltételezett erkölcsi érték és a világvalóság (amely a fichteai gondolkodás

előfeltevései szerint képzetek világa) teleológikus fogalmi viszonyba hozatnak: a világvalóság az erkölcsi értékhez való viszonyulása által kap értelmet: csak azért van, hogy ez az érték megvalósuljon. Ugyanígy Kantnál is az erkölcsi érték döntő arra nézve, hogy a bölcselő a magánvalónak (*Ding an sich*) létezését vallja, noha ez az elméleti ész álláspontján még kérdéses volt. A magánvalónak mint érzékfeletti világnak léteznie kell, hogy az abszolút erkölcsi parancs, a kategorikus imperativus, testet ölthessen.

Hogy a vallási érték is lehet irányadó a lét értelmezésében, azt a panteizmus példáján akarjuk megmutatni. Többféle fogalmazás fejezheti ki a panteizmus lényegét — a világ istenben van, vagy: isten benne lakozik a világban, vagy: isten és a világ összeesnek egymással — a lényeges mindezekben az a fölfogás, hogy a valóság isteni jellegű. Ámde a világ isteni volta előbb csak érzelemszerű meggyőződés, amelyet még megismerésszerűen meg kell okolni; világézés, amelyet megfelelő világképpel kell igazolni. Lélektanilag ez azt jelenti, hogy a *gondolkodó* számára a létnek istennel teltsége érzelmileg eleve bizonyos s hogy őt az a vágy hajtja, hogy a lét isteni voltát fogalmilag is világossá tegye magának. Ha Spinozát istenkeresőnek mondják, ez csak abban az értelemben találó, hogy neki nem maga az istenség, hanem az istenség megismerése lett problémává. Feladatát ennél fogva a panteisztikus gondolkodó abban látja, hogy földerítse a valóságnak az istenséghez való viszonyát. Ennek a feladatnak logikai alkata pedig újra a kérdésfeltevésből tűnik ki: milyennek kell lennie a valóságnak, hogy isteni volta érthetővé váljék? A felelet egyszer ez: a világ a minden tapasztalat és minden gondolkodás felett álló Egynek kiáramlása (emanációja), attól legtávolabb eső ugyan, de mégis visszfénye és isteni realitásának részese; máskor ez: a valóság matematikai törvényszerűséggel következik isten lényegéből, mint ahogyan a geometriai tételek következnek a definíciókból; egy harmadik felelet ez: a világegyetem az istenségnek eleven, organikus, művészi önkifejezése, maga a legtökéletesebb műremek; s így tovább. Nem beszélünk egyszerűen csak panteizmusról, hanem emanatisztikus, geo-

metriai, vitalisztikus, esztétikai, etikai, logikai panteizmusról, s ezek a közelebbi jelzések mindmegannyi megoldásmódjára utalnak a tulajdonképpeni panteisztikus problémának: hogyan kell a valóságot felfogni, hogy benne az istenség vallási értékét megvalósultnak gondolhassuk?

Az esztétikai panteizmus egyúttal példa az esztétikai érték döntő szerepére. A panteizmus akkor esztétikai, ha fogalmi kialakulásában esztétikai indítékok is érvényesülnek, ez pedig úgy lehetséges, hogy a döntő «vallási» érték maga is esztétikailag van színezve. A legfőbb értékességet, az isteni abszolútumot, a gondolkodó mindenekelőtt mint legfőbb szépséget érzi s az istentől áthatott létet mint e szépséget megvalósító világot értelmezi. E gondolkodásmód sajátossága különösen szembetűnő akkor, ha a rút, a visszataszító, általában az értéknegatívum válik problémává. Az értelmezés szempontjából mindez pozitív előjelet kap: a rút, a rossz, nélkülözhetetlen elemeivé lesznek a minden árnyalatot tartalmazó, végtelen világharmóniának s így éppenséggel szükségesek az abszolút szépség megvalósulásához. A teleológikus fogalmi viszony a meghatározó értékhez itt is világos.

Az eddigi példákban a lét problémájáról volt szó. Ugyanahhoz az eredményhez jutunk a bölcelet más területein. Mit jelent például a megismerés mivoltának ismerettani problémája? Semmiesetre sem azt, hogyan megy végbe az egyéni tudatban a megismerés. Ez a lélektan kérdése, nem a bölceleté; ennek feladata nem a megismerési folyamat psychogenetikai magyarázata, hanem az ismeretek értékének és objektív érvényességének igazolása. A két szempontnak, a psychogenetikainak és az ismerettaninak összekeverése a multban sokszor történetileg jelentős eltévelyedésekhez vezetett, s a psychologismus ellen vívott küzdelem e század elején épp arra törekedett, hogy ezt a két szempontot tisztán elkülönítse egymástól. Mit jelent azonban az ismeret érvényének igazolása? Csak néhány tipikus megoldási kísérletet kell szemügyre vennünk, hogy az értelmezésnek fent megállapított logikai alkatát az érvényt igazoló gondolkodásban is megtaláljuk. A naív realizmus szerint megismerni annyi,

mint képzetben lemásolni egy a tudatunkon kívül létező testi valóságot, s az ismeret igazsága e szerint abban van, hogy a képzet egyezik a tudaton kívüli valósággal. A transzcendentalis idealizmus szerint a megismerés nem pusztán képzetfolyamat, hanem praktikus állásfoglalás értékekkel szemben; nincs transcendens lét, hanem igenis van transcendens kellés (Sollen), azaz olyan kellés, amely minden egyéni elismeréstől független, de minden egyéni megismerés számára irányadó. A megismerés épp nem egyéb, mint igenlő állásfoglalás egy kellés mellett, amely mint ítélési kényszer jelentkezik tudatunkban (Rickert). De mind ezek a megoldások, mind a megismerés problémájának egyéb megoldásai azt a jellegzetes gondolkodásmódot mutatják, hogy a tárgyiasság logikai értékét, azaz az ismeretek egyetemességét és szükségszerűségét, érvényesnek teszik fel, s a kérdés az, milyennek kell lennie a megismerésnek, hogy amaz érték érvényessége érthető legyen. S ugyanazt az alkatot mutatja az ismeretelméleti gondolkodás, ha alapproblémáját akként fogalmazza, hogy nem a tárgy megismerését, hanem a megismerés tárgyát kutatja. Az a probléma, hogy micsoda tulajdonkép a megismerés tárgya, nem azt a kérdést jelenti, hogyan jutunk psychogenetikailag a tárgy képzetéhez, hanem, feltéve a bennünket környező «külvilág» valóságértékének érvényességét, azt kérdezzük, hogyan kell a «világot» felfogni, hogy «valóságát» megértsük. Az idevágó fölfogások nagyon távol eshetnek egymástól; — a legnagyobb távolságot talán épp a naív realizmus és a transzcendentalis idealizmus képviselik: amannak a lét annyi, mint a tudattól független létezés, emennek annyi, mint létezőnek ítéltetés; — de mindannyiukban közös az az alkat, hogy a tárgy értelmezése egy irányadó értékkel való viszonybahozatala által történik.

Ugyanaz a viszonybahozatal felismerhető a bölcsélet «gyakorlati» problémáira nézve is. Próbáljuk ezt egy etikai alapproblémán bizonyítani. De előbb tisztáznunk kell azt a kérdést, hogy miben is áll az erkölcsbölcselő feladata. Az erkölcsbölcsélet ugyanis, mint már többször rámutattak, kétféle jelenthet. Jelentheti egyrészt a ráeszmélést a ténylegesen érzett erkölcsi követelményekre: a bölcselő csak

világosan kimondja azt, ami az emberiség lelkületében és cselekvésmódjában valósággal hatékony s így teljesítménye : tudományos tett. De jelentheti másrészt új életeszmények hirdetését, «*valamennyi érték átértékelését*»: a bölcselő törvényhozónak és prófétának érzi magát; teljesítménye : gyakorlati tett. Az erkölcsbölcselet első formájára példa Kant, a másodikra Nietzsche. Azonban a kétféle teljesítmény együtt is járhat, sőt rendszerint együtt is jár, amennyiben az erkölcsbölcselet egyetemes törvényként hirdeti azt, amit az önmagáraeszmélés feltár mint a tényleges erkölcsi indítékok legbensőbb lényegét, s másrészt az új életértékek hirdetője tudományosan igyekszik törvényhozását megalapozni. De éppen mert a kétféle állásfoglalás rendszerint pontos megkülönböztetés nélkül együtt található, meg kell itt állapítanunk, hogy számunkra az erkölcsbölcselet tudományos tanítást jelent, oly tanítást, amelynek feladata a valósággal megélt erkölcsi normák felmutatása és igazolása.¹ Ha most például Kant erkölcsbölcseleti gondolkodását tekintjük, ennek logikai alkata ugyanannak bizonyul, amelyet a fent tárgyalt bölcseleti jelenségekben megállapítottunk. A kategorikus imperativus hirdetője az erkölcsi értéket egyetemes és szükséges érvényességűnek veszi föl; kérdése az : milyennek kell lennie az akaratnak, hogy azt az értéket megvalósítsa. Egyetemesen és szükségszerűen, mondja Kant, az akarat csak akkor van meghatározva, ha minden tapasztalati feltételtől független. Ezért nem szabad, hogy valamilyen tárgy (az akarat materiája) határozza meg az akaratot, mert akkor annak képzete és a valóságán érzett gyönyör volna a meghatározó ok; mivel azonban apriori nem ismerhető föl, hogy egy tárgy képzete gyönyörrel vagy fájdalommal kapcsolatos, vagy közömbös-e, azért ez a meghatározó ok nem egyetemes és szükségszerű, hanem tapasztalati. Az akaratnak egyetemesen érvényes meghatározó oka tehát csakis formális alkatában

¹ «*De kinek is lehetne szándéka*», kérdi Kant a Gyakorlati Ész Kritikájának előszavában, «*egy új elvét minden erkölcsiségnek bevezetni s ezt mintegy csak most feltalálni, mintha ő előtte a világ nem tudta volna, mi a kötelesség, vagy erre nézve általánosan tévedésben lett volna*».

lehet. Csak az az akarat erkölcsös, amelyet egyedül a törvény-szerűség formája határoz meg. Hogy tehát az erkölcsi érték megvalósuljon, a cselekvésnek oly akaratból kell folynia, amelynek elve mindenkor egyúttal egyetemes törvényhozás alapelve lehessen. Ugyanazzal az indokolással, azaz az erkölcsi követelmény egyetemes érvényességére való tekintettel, elutasítja Kant a boldogság tanát is minden formájában. Nem szükséges itt tovább követni Kant gondolatmenetét, hiszen ami bennünket ebben az összefüggésben érdekel, az erkölcsfilozófiai gondolkodás jellegzetes logikai alkata, az eddigiekből is eléggé kitűnik.

Mindezekben a példákban abban találtuk az értelmező gondolkodás jellemző vonását, hogy a bölcselő feltevése szerint van valamilyen feltétlenül érvényes érték, amellyel az értelmezendő tárgyat (a létet, a megismerést, az erkölcsi akaratot) teleológikus viszonyba hozza. Ha sikerült ezzel a lényegyet megragadnunk, összefoglalóan azt mondhatjuk: Valamely tárgyról bölcselkedni annyit tesz, mint azt a tárgyat valamilyen érvényesnek tekintett értékkel teleológikusan összekapcsolni. Ezt az értéket, amelyet az értelmező gondolkodás igazolni akar, amely úgyszólván célpontja az egész gondolatmozgásnak, *meghatározó* vagy *irányadó* értéknek akarjuk nevezni. Minden bölceleti rendszer ily meghatározó vagy irányadó értéken függ.

S most újra rátérünk a bölceleti és a tudományos gondolkodás párhuzamára, hogy lássuk az értékek különböző szerepét a kettőnek különböző megismerés-célja szempontjából. Ismeretes, hogy a valóságtudományokat Windelband és Rickert mint értékeléstől menteseket (*wertfrei*) és értékre vonatkoztatókat (*wertbezogen*) jellemezte. Értékeléstől mentesek a természettudományok, amennyiben fogalomalkotásaikban elvonatkoznak minden értéktől (kivéve az általános-ság logikai értékét). Értékre vonatkoztatók a kultúra- vagy történeti tudományok, amennyiben célkitűzéseikben és megállapításaikban bizonyos kultúrértékek szerint igazodnak. Ez utóbbi azt akarja mondani, hogy a kultúr- vagy történet-tudományos megismerésben az értékeknek ténykiválasztó szerepük van: a valóságos történésnek végtelenül sok ténye

közül csak az lesz része, eleme egy történeti szinguláritás fogalmának, amelynek valamely érték szempontjából jelentősége van. Más az érték szerepe a bölceleti gondolkodásban. Az érték nem nyugalmas tájékoztató pont, hanem dinamikus erő; mint követelmény áll a világról és az életről való felfogással szemben, s ennek úgy kell alakulnia, hogy neki eleget tegyen. Az értéknek ez a különböző szerepe megnyilvánul a különböző kifejezésmódban is, amellyel az értékhez való viszonyt egyrészt a történettudományos, másrészt a bölceleti gondolkodásban fogalmazzuk. A történettudományos gondolkodás csak oksági fogalmazást enged meg: bizonyos tényezőknek összehatása következtében létrejött ez a történeti esemény, vagy ez a történeti alakulat, amelyhez ilyen vagy amolyan kultúrérték tapad. A bölceleti gondolkodásban a fogalmazás teleológikus: a világnak, az életnek, ilyennek *kell* lennie, a megismerést így *kell* felfogni, hogy ez vagy az az érték megvalósuljon. E sajátosság alapján a bölceleti gondolkodást *értéktől meghatározottnak* akarjuk nevezni. S így a természettudományos vagy értékeléstől mentes és a kultúrtudományos vagy értékre vonatkozó gondolkodás mellé a bölceletit mint *értéktől meghatározott gondolkodást* állíthatjuk.

II.

A kifejtettek alapján érthetővé válik a bölceleti gondolkodásnak több olyan vonása, amelyet egyszerűen a maga ténylegességében szoktak mint a bölceletre jellemzőt odaállítani. Így mindenekelőtt az a gyakran hangoztatott felfogás, hogy a bölcelet «az egész»-ről szóló tudomány. Igaz-e, hogy a bölcelet tárgya «az egész», ellentétben a szaktudományokkal, amelyek mindegyike a valóságnak csak egy-egy részét tárgyalja? Nem akarjuk itt valamennyi lehetséges ellenérvet felsorakoztatni; csak rámutatunk arra, hogy egyrészt a szaktudománynak is végső célja «az egészet» megmagyarázni; másrészt pedig a bölcelő is gyakran részletproblémákról elmélkedik, mint pl. amikor a szerelemnek, vagy a halálnak, a zenének, vagy a tragédiának metafizikai értelmét fürkészi. Mindamellet nem tagadható a bölceleti gon-

dolkodásnak az «egészre» irányuló célzata. Megértjük ezt logikai alkatából. Mert ha ennek lényege abban van, hogy egy érvényes értéket igazolni akarunk, ennek az eljárásnak annál nagyobb lesz a bizonyító ereje, minél több gondolatterületet hozunk az irányadó értékkel teleológikus kapcsolatba. Innen van, hogy a bölcséleti gondolkodás a rendszerben bontakozik ki a legtökéletesebben, s hogy egy részletkérdés bölcséleti tárgyalása is, ha elég messze húzzuk a gondolatvonalakat, a háttérben, legalább vázlatosan, egy rendszer körvonalait láttatja. Megértjük ily módon minden bölcseletnek egységre való törekvését is. Ez az egység korántsem utólagosan jön létre, amint gyakran állították, s éppen-séggel nem a különböző szaktudományok végső eredményeinek összefoglalásából adódik, hanem előre meg van határozva az irányadó érték által, amely mintegy központból hatva, mindennek megadja értelmét és értékét. Ennek az előre meghatározott egységnek köszönhetik a bölcsletek zártságukat és véglegességi jellegüket is. Hiszen az irányadó érték eleve fennálló igazságálladék, mintegy az előre lerög-zített *terminus ad quem*, torkolati pont, amelyben a legkülön-félébb gondolatfolyamok egybeömlenek. S azt is megértjük most, hogy a nagy rendszeralkotók miért nem építenek tovább, a szaktudományok művelőihez hasonlóan, az elődök eredményein, hanem mindig «előlről kezdik» a munkát. Így kell tenniük, mert a számukra irányadó érték egy sajátos világ kristályosodási pontja, oly világé, amelyben csak az él, ami saját talaján, saját törvényszerűsége szerint nő, s minden, ami kívülről jön, mintegy új fényforrás elé állítva, új színezetet, új fény- és árnyelosztást s ennek megfelelően új értékjelzést nyer.

Az itt kifejtett felfogásnak nem mondanak ellen azok a bölcséleti irányok sem, amelyek a metafizikai és egyéb spekulációval szemben a tapasztalat, a tények jelentőségét hangsúlyoztatják s a tények rendezésében látják a gondolkodás legértékesebb feladatát. A pozitívizmusra és különböző árnyalataira gondolunk, amelyeknek egyike-másika el is hártja magától a bölcsélet elnevezést. S mégis ezekben is megtaláljuk a bölcséleti gondolkodás jellegzetes alkatát. Így pl.

Comte rendszere nem akar egyéb lenni, mint az exaktság különböző fokán álló szaktudományok összessége: matematika, asztronómia, fizika, kémia, biológia és szociológia. Ámde e tudományok sorrendje nem közömbös, hanem szigorúan meghatározott, a sor minden tagja az előzőre támaszkodik, még pedig azért, hogy az ismeretek egésze könnyen felfogható, egységes összefüggést alkosson. *Az egységes összefüggés és a könnyű felfoghatóság* logikai követelményei irányadók a bölcselő gondolkodására és szabják meg a rendszer szerkezetét: az ismeretek rendszerezésében az általános és egyszerű ismereteknek meg kell előzniök a konkrétabbakat és összetetteket, mert csak így teljesülnek azok a logikai követelmények s valósulnak meg azok a logikai értékek. Nem az jellemzi a pozitívizmust, hogy tárgyilagosságra törekedve, elhárítja minden érték irányító szerepét, hanem az, hogy benne *egyedül az elméleti, logikai értékeknek* van meghatározó szerepük, ellenben az alogikus (erkölcsi, esztétikai, vallási) értékeknek ilyen szerepét kizárja, s épp abban van alapja annak is, hogy magát más bölcséleti irányokkal szemben tudományosnak érzi. Hasonlókép mutatja a gondolkodás teleológikus alkatát Mach «tapasztalati filozófiája». Számára a valóság egységes összefüggése eleve bizonyos; tulajdonképpen bölcséleti munkája abban van, hogy ezt az érzelmi meggyőződést az ész előtt is igazolja. Az egységes összefüggés eszméjét a vele szemben álló dualisztikus elméletek ellenében meg akarja védeni. Amikor tehát azt tanítja, hogy a valóság végső alkatelemei az érzetek, ez nem egyszerű ténymegállapítás, hanem felelet arra a kérdésre (noha maga a bölcselő talán sohasem tette fel így): miképpen kell a valóság végső elemeit elgondolni, hogy a valóság egységes összefüggése érthető legyen s ama dualizmusok, az én és a világ, az anyag és a szellem, a jelenség és a magánvaló kettőssége áthidalható legyen? Az élet értéktelenségét hirdető bölcséleti pesszimizmus talán azt a gondolatot kelti, hogy reá nem vonatkoztatható elméletünk. Azonban éppenséggel nem mond neki ellen, sőt teljességgel igazolja azt. Az élet értéktelensége Schopenhauer számára eleve megélt bizonyosság; egész akarat-metafizikája a világnak olyatén

értelmezése, hogy általa a világ értéktelensége igazoltassék. A világ lényege a vak, irracionális akarat, de akarni annyi, mint szükségét érezni, ez pedig annyi, mint szenvedni: az élet mint szüntelen akarat, azaz szüntelen szenvedés, értéktelen. Így hát a bölceleti gondolkodás alkata ugyanaz, ha az irányadó értékelés negatív is.

A bölceleti gondolkodás logikai lényege meghatározásunk szerint abban van, hogy tárgyát a gondolkodó teleológikus viszonyba hozza valamely értékkel. Talán ez a meghatározás a teleológiai világfelfogás mellett szól? Ilyen félreértéstől bizonyára nem kell tartanunk. Hiszen csak rá kell mutatnunk arra, hogy az, amit teleológiai világfelfogásnak nevezünk, az időbeli történésnek egyik értelmezése, míg a mi formulánk egy időtlen fogalmi viszonyt fejez ki, amely minden bölceleti gondolkodásban található. Azt se szabad hinnünk, hogy a teleológiai világfelfogás, teleológiai jellegénél fogva, talán magasabb fokban «filozófikus», mint ellentéte, a mechanisztikus. Mind a kettőnek közös vonása, hogy a megérthetőség vagy törvényszerűség logikai értékét érvényesnek teszi fel, s kérdése az, hogyan kell a világtörténetet felfogni, hogy amaz érték igazoltassék. A teleológiai felfogás szerint minden egyes történést valamilyen célképzettől meghatározottnak, a mechanisztikus felfogás szerint viszont minden egyes történést más egyes történéstől okozottnak kell gondolni; ámde minden ellentétességük mellett is a kettő egyforma távolságban van a tényektől s ezeket úgyszólván ugyanolyan nagyságú, csakhogy ellentétes fekvésű látószögből tekinti. A mechanizmus, logikai alkatát tekintve, nem kevésbé «teleológikus», mint a teleológia, s az egyik fölfogás előnye a másikkal szemben abban van, hogy értelmező funkciójával egyéb logikai érdekeket jobban képes kielégíteni a másiknál.

Ebben az összefüggésben megértjük azt is, milyen értelemben mondhatjuk a bölceleti gondolkodást a szaktudományos gondolkodás folytatásának, s mennyiben áll az, hogy minden szaktudományból út vezet a bölcelethez. Minden szaktudomány bizonyos előfeltevésekkel dolgozik, amelyeket maga kételkedés nélkül elfogad s csak a bölceleti eszmélkedés

tesz problémájává. Innen van, hogy a bölceletet gyakran úgy jellemezték, hogy feladata a szaktudományok előfeltevéseinek vizsgálata és igazolása. De az előfeltevések vizsgálata épp abban van, hogy azt kérdezzük, mely értékek által vannak meghatározva, azaz abban, hogy egy érvényes álladékkal hozzuk teleológikus viszonyba. Így a természettudományok előfeltevéseihez tartozik az, hogy vannak substantiák, amelyek oksági módon hatnak egymásra. Ha mármost ezeket az előfeltevéseket a bölceleti elmélkedés vizsgálat tárgyává teszi, akkor a kérdés az: mi a substantia és mi az oksági hatás? Vagy pontosabban: hogyan kell a substantiát és az okságot felfogni, hogy a mellett a természettudományos tételek egyetemes és szükséges érvényessége érhető legyen? De ebből kitűnik, hogy az átmenet a szaktudományról a bölceletre korántsem fokozatos, mintha a szaktudomány bizonyos magasságba eljutva, mintegy magától bölceletivé válnék. Ez az átmenet sokkal inkább irányváltoztatás által történik, egy gyökeres μεταβασις εις ἄλλο γένος, a gondolkodásnak másnemű beállítása által, mely a legvilágosabban a másnemű kérdésfeltevésben nyilvánul. A bölcelet e szerint a szaktudománynak nem betetőzése, mint ahogy nem a kezdete sem, mert a kettő egyáltalában nem ugyanabban a síkban fekszik. De éppen ezért elvileg lehetséges a gondolkodásnak azon irányváltoztatása által a szaktudomány bármely pontjából a bölcelet magaslatára emelkedni.

Fejtegetéseink alapján egyszersmind egységes módszertani elvet kapunk a bölceleti művek interpretációja számára. Azt mondják, hogy bölceleti műveket, mint egyéb «jelentésalakulatokat» is, úgy kell értelmezni, hogy szerzőjük «intenciója» világosan kitűnjék. Azonban ez nem kielégítő, mert azt lehet kérdezni, hogyan kell hozzáfogni ennek az intencionak kihámozásához. A bölceleti gondolkodásnak itt adott alkat-elemzése lehetővé teszi ennek a módszertani elvnek határozottabb fogalmazását. Bölceleti művek interpretációja akként történik, hogy eszmei utánarajzolásban feltárjuk a bölceleti gondolkodás logikai alkatát, azaz világossá tesszük az abban érvényesülő irányadó értéket s

a tárgynak ehhez az értékhez való teleológikus viszonyát. A bölcelet történetírójának az így felfogott interpretációban kell látnia tulajdonképpeni munkáját, annak szolgálatába kell állítania a genetikai magyarázatot célzó, szűkebb értelemben vett történeti munkát is. De továbbmenően ezen az úton termékeny elvet kapunk a bölceleti rendszereknek egy *tipológiájához*. Elgondolható ugyanis, hogy a bölceleti rendszereket az őket meghatározó értékek szerint csoportosítjuk, s akkor annyi főtypust kapunk, ahányféle a lehető irányadó érték. Az ekként nyert típusok bizonyára csak ritkán jelentkeznek ideális tisztaságban; sokkal valószínűbb, hogy a bölcelők gondolkodását nem egy, hanem többféle érték határozza meg, legtöbbször talán úgy, hogy egy bizonyos érték egészen határozottan a többi fölött áll, de néha úgy, hogy nehéz eldönteni, melyik ez az érték, mert több érték szinte egyenlő erővel érezteti irányító hatását. Ily módon bizonyára igen változatos módozatok állapíthatók meg. De a tipológiai hovatartozandóság megállapítása s a bölcelet-történeti interpretáció általában sohasem lehet gépies s nem is tisztán az ész munkája, hanem mindenekelőtt finom beleérzést követel s csak az idegen gondolatvilágnak intenzív, elmélyedő megélése lehet megfelelő alapja az interpretáló elemzésnek. Ilyen tipológia a bölcelet történetének mintegy filozófiai átvilágítását adná s egy kozmosz körvonalait rajzolná meg, amelyben a különböző gondolatvilágok, mintegy az időn kívül, tisztán eszmei rokonságuk vagy ellentéteségük fokozata szerint helyezkednek el. A bölceletek e kozmoszának szemlélete pedig sejtelmét kelti oly átfogó igazság eszméjének, amely az egyes bölceleti álláspontok «igazságát» mint mozzanatait foglalja magában, s amelynek a végtelenbe utaló, soha befejezésre nem jutó fejlődésfolyamata az ember szellemiségének sokoldalúságát és kimeríthetetlenségét bizonyítja.

SZEMERE SAMU.

PAÁL LÁSZLÓ.

Nemrégiben egy magyar magángyűjtemény, amely eddig is három Paál László-festménnyel dicsekedhetett, nagy mesterünk egyik igen jelentős művével gazdagodott.

Ezt a képét Paál 1873-ban festette és az 1874. évi párizsi Salonban állította ki. Vándorútján Amerikába került, egy ottani magyar bankár tulajdonába. Mai budapesti tulajdonosának figyelmét Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum volt főigazgatója hívta fel e műre, aki múzeumának szűkös korlátok közé szorított vásárlásai mellett állandóan iparkodott, hogy kiváló magyar művészek alkotásainak hazajutását magángyűjtőink érdeklődésének felkeltésével is elősegítse.

A festmény, melynek címe: *Eső után, őszi hangulat*, a fontainebleau-i erdő szélén fekvő Barbizonban készült. Sűrű erdőt ábrázol, magas szálfákat, melyek sudarai és dús lombja között felhőktől visszavert világosság szűrődik át, tehát Paálnak egyik majdnem folytonosan visszatérő témáját, melyet kimeríthetetlen változatossággal — ebben az esetben ősszel és eső után — ábrázolt. Különös érdekességet ad ennek a képnek az, hogy az előtérben látható kisméretű alakot Paál barátja, Munkácsy Mihály festette. Ebben az időben ugyanis a divat, és így a műkereskedelem is megkívánta, hogy a tájképet emberi alak, úgynevezett staffage díszítse. Paál pedig ebben nem érezte magát annyira biztosnak, mint barátja, aki akkor már éppen az alakfestéssel tett hírnévre szert. Hogy pedig a kép vonzerejét még inkább növeljék, Bernheimnek, a műkereskedőnek kívánságára Munkácsy sajátkezűleg aláírt bizonylatot adott a képhez arról, hogy figuráját ő festette.

Paál életművében ez a tájkép barbizoni kezdeti korának

stílusát mutatja, amidőn bécsi mestereinek hatásától majdnem teljesen megszabadulva, a németalföldiek, majd a barbizoniak befolyása alatt kialakítani kezdi romantikusan realista, erőteljes és mélyen hangulatos egyéni stílusát.

Paál László művészetének fölötté nagy jelentősége miatt mindig örvendetes esemény bármelyik művének hazajutása. Hiszen évről-évre tisztábban bontakozik ki teremtő géniuszának igazi jelentősége: XIX. századbeli művészetünk harmadik negyedének Munkácsy mellett ő volt legkimagaslóbb egyénisége, akit ma sokan a legnagyobb magyar tájképfestőnek emlegetnek. De ennek az állításnak vitatásába nem bocsátkozhatunk. Munkácsy és Paál sok tekintetben hasonló egyéniségek ugyan, és így összehasonlításukra könnyen eltévedhetünk, de már Szinyeit vagy Ferenczy Károlyt nehéz volna vele szemben latba vetni és különben is az alkotó nagyságát lemérni abszolút mértékünk nincsen, minden kor és minden ember önnönmagának ideáljaival ítélkezik és az ilyen rangosztogatásnak ebben az esetben is éppen olyan kevés a haszna és értelme, mint Petőfi és Arany soha nem szűnő összehasonlításának.

De függetlenül minden hasonló kísérlettől, nem árt, ha Paállal foglalkozunk, kinek művészete csak húsz évvel halála után, e század elején jutott megérdemelt széleskörű elismeréshez, akiről azonban ma olyasmit is olvashatunk, hogy történetileg elkésett, hogy érdeklődési köre szűk volt, s hogy jelentőségét a késői felfedezés örömeiben túlbecsülték.

Menjünk ki a Szépművészeti Múzeumba, ahol egy egész terem hirdeti Paál László dicsőségét, ha módunkban áll, járjuk végig a magyar magángyűjteményeket is, ahol Paállnak szebbnél-szebb alkotásai találhatók. Ne keressünk viszonylagos kapcsolatokat, hanem iparkodjunk minden emléktől, minden értelmi meggondolástól mentesen csak nézni, olyan elfogulatlansággal, mint ahogyan évezredek előtti, váratlanul felbukkant, először látott alkotásokat nézünk, melyeket tudásunk terhe nem vesz körül. Hiszen az alkotó és néző viszonya akkor a legigazibb és legközvetlenebb, ha meggondolások nélkül való gyönyörködéssé tud kialakulni, ha időtlen és kizárólagos, ha az alkotó új és külön világot tud

teremteni körénk, mellyel ellentmondást nem tűrve lenyűgöz és rabul ejt : vajjon érezhetjük-e ezt, ha Paál László művészetével találkozunk?

A Szépművészeti Múzeum termében csupa tájképet találunk, melyeken erdők vagy legalább is fák adják az uralkodó témát. Egészen különös, gyönyörű világra bukkanunk, mélyen érző és szenvedélyesen gyönyörködő lélek zenéjét halljuk. Ki-kifehérlik az erdő sűrűjéből egy-egy fatörzs, az égen felhők tornyosulnak vagy tompa szürkességbe vonják, szél járja át a fák dús koronáját. Eljő az est, a leáldozó nap vértengert önt az égre, az erdő némán pihen, halálos csend áhítata mindenfelől. Egy-egy pázsitfolt zöldje csillan elő, hogy mégis belévesszen a szürkület derengésébe, az erdő izgatott hallgatásába. Titokszerűvé válik minden, szenvedélyesen elborongóvá. A fák sudarának büszke felszökkenése, a földre visszatekintő lombok ezernyi, de majdnem mindig kissé komor színei sötéten zendülő hangon mintha az erdő lelkét lehelnék. Sőt, mintha a világ, az élet titkai tárulnának elénk, melyekbe önfeledten merül a lélek, hogy egyé váljék velök. A nagy magányosságban, mely ellenállhatatlanul vesz körül, feloldódik a hétköznapi láza, messze tűnik a mindennapi élet. Folytonosan hullámzó őserő tolul elénk, mely a természetben nemzedéket nemzedékre halmoz, erdőt erdőre sarjaszt, felhőt felhőre kerget, életre halált hoz, de a halálból is új életet fakaszt. Napfénye ninesen sok ennek a világnak, több benne a borulás, mint a derű, Paált nem újjongó himnuszokra hangolja az élet, hanem magasztosan komor zsol-tárokra vagy áhítatos rapszodiákra ihleti. Mert Paálnak az erdő nem kirándulóhely, ahol a városától megundorodott és oda mégis visszavágyó ember kíváncsi érdeklődéssel gyűjt friss benyomásokat, neki, aki Párizs kövei közé Erdély mérhetetlen erdőségeiből ment, az erdő és világa az egyedüli hely, ahol az élet értelmét megtalálhatja.

Beléönti hányódó és sóvár lelkének szenvedélyességét, de minden érzelgősségtől mentesen. Nem is prédikátor : önnönmagának fest, sokkal arisztokratikusabb lélek, semmint hogy másokkal kacérkodjék. Külsőségeket sohasem keres, nem ölt magára álarcot, mert az a magasztosság, mellyel

neki a természet nyilatkozik, mélységes komolysággal tárja fel a végtelenség álmát. Nem ismer sablónokat, akár milyen gyakran használ is fel egy témát. Nem is keresi ezeket: neki belső szükségből kell mindig festenie. Érzékei bámulatosan finomak, mindent meglát és észrevesz, de sohasem vész belé a részletmegfigyelésekbe, nem sorol fel, hanem hatalmas erővel fogja össze emlékeit és benyomásait, mindig alakít és sohasem másol. Akár az esti szürkület borongását, akár erdőszélek napsütötte melegét, akár a friss lombok üde zöldjét, akár a teljesen kibontakozott koronák sötétjét festi, egyaránt hatalmas erőt harsogtat képeiről. Róluk a folyton megújgható és titokzatos élet szenvedélyes csodálatának dala zúg, melynek szárnyalása ellenállhatatlanul ragad magával és megéretteti, mily kicsiny az ember és milyen végtelen a természet! De mégsem ébreszt regényes vágyódást elérhetetlen dolgokra, érezteti a természet káprázatos nagyságát, de ezt a nagyságot lelkének rajongásával önti belé, egygé vált véle és messzebre nem kívánkozik: új idők új vallásossága ez.

Paál nem mosolygós, nem derűs lélek. A természet az ő szemében hatalmasan megrázó és kissé borús életet él. A tavasz mosolya elszűnik mellette, a természet születésének és ifjúságának kristályosan üde jelenségeit nem kereste. Delelőjén áll, szenvedélyes életet lehellő tájék volt igazi hazája, ahol óriási fák koronái, sötétlő erdőmélyek hallgatása, gomolygó felhők hirdetik a lét teljességét. S ha néha az őszbe tévedt, annak nem finom melancholiája kapta meg, hanem büszkén pompázó színgazdagságának hatalmas szimfóniája. Lírája nem ellágyuló merengés, nem is felsíró panaszkodás, inkább tragikus színezetű líra, mely önmagában zárkózó életmohóságának feszült szenvedélyességét hirdeti. S ha ez a mohóság néha forró lázzá fokozódik benne, a vihar kitörése előtt álmélkodva néz körül, katasztrófákat sejt, de ezek viharából majd nem pusztulás születik, hanem új és az előbbinél még sűrűbb és még hatalmasabb élet: Paál a romantikus és kissé tragikus optimisták fajtájából való.

Milyen könnyedén vannak festve képei! Milyen biztosan és milyen összefoglaló erővel! Lázás egyszerűséggel, mely nem ér rá a részletekkel bibelődni, mert az egészet látja maga

előtt, a fát és nem leveleit. Ecsetje türelmetlenül és szélesen szalad, kevés erős hangsúlynál áll meg. Vonala lendületes, színeinek nagy változatossága pedig mindig nagy színakkordok felépítője.

Egészen kivételes alkotóerő áll előttünk, aki egészen különleges világba vezet, mely csak az övé. Éreznünk kell, hogy nagy ember lelkével érintkezünk, aki a maga sajátos módján vezet a végtelenség felé.

De hadd vegyük elő a pusztá szemlélet nyújtotta közvetlen tapasztalatok után a viszonylagosabb szempontokat is, amelyek szintén azt igazolják, hogy Paál a kivételesen nagy alkotó egyéniségek közé tartozik.

Erdélyben 1846-ban született. Hatalmas erdőségek között töltötte gyermekkorát, serdülő éveit. A természet világába merülés nála nem későbbi menekülés volt a városi életből, mint annyi kiváló XIX. századbeli tájképfestőnél, hanem a gyermekkorral kezdődő állandó együttélés. Barátaival bebarangolta Erdély gyönyörű tájait, miközben szorgalmasan rajzolgatott. Az 1862. évben megismerkedett Aradon Munkácsy Mihállyal, aki akkor Szamossy Elek mellett festegedett. Itt kezdődött Munkácsy és Paál egész életre kötött barátsága, mely döntő befolyással volt Paál művészetére.

Korán elhatározta, hogy művészpályára lép. Legelőször Böhm Páltól tanult, összefestett egy csomó tájképet, melyeket kisorsolt. Ami megmaradt belőlük, egyáltalában nem árulja el a későbbi nagy festőt. Vágyódása nem hagyta nyugodni, tizennyolc éves korában, 1864 ben Bécsbe ment, ahol atyja megnyugtató véget a jogra iratkozik be, de valójában a képzőművészeti főiskola előkészítő tanfolyamát látogatja. Munkácsyval ismét találkozik és egy év múlva már Zimmermann-nak tanítványa. Sokat és aprólékos gonddal kell itt rajzolnia, figurális kompozíciókat is, amitől már ekkor is idegenkedik. Majdnem hat évet tölt Bécsben, kisebb utazásokon állandóan érintkezik Munkácsyval, barátságuk mind mélyebbé válik. Megtanulja a festés ábc-jét, de sehogysem talál kielégülést. Igen nagy hatással van reá, hogy egyik festőbarátjával 1870-ben Hollandiába utazik, ahol megismerkedik a nagy tájképfestők műveivel. Közülök Ruysdael volt

reá a legmélyebb hatással, ez a vérmes, heves vérmérsékletű, nagy, romantikus realista, akinek hatalmas természetszemlélete mély hatással volt az angolok és barbizoniak útján a XIX. század romantikusan realista tájképfestészetére. Még ugyanebben az évben Munkácsy hívására Düsseldorfba ment, ahol Achenbach tanítványa lett. Ruysdael után Achenbach aprólékos és kicsinyes romanticizmusa nagy visszaesést jelentett, de ellensúlyozásul ott volt Munkácsy Mihály, aki ekkor már átment azon az átalakuláson, mely rövid idő alatt híres művésszé avatta. Jellegzetesen kiemelől, erőteljes festési módja kialakult már: a *Siralomházat* festette. Paál különben ebben az évben Münchenben látta Courbet képeit is, de ennek hangulattalanul erős naturalizmusa nem volt reá mélyebb hatással, aminthogy nem volt későbbben sem. Düsseldorfban sem érezte jól magát, keveset dolgozott, míg végre Munkácsy hívására és segítségével 1872. év májusában kiutazott utána Párizsba.

Azok a mély benyomások, melyeket hollandiai útján szerzett, itt érlelődtek meg részben Munkácsy, részben a barbizoni festőiskola hatása alatt. Egyéni festésmódja majdnem olyan gyorsan és könnyedén alakul ki, mint Munkácsy Mihályé, akivel sok tekintetben rokon, mert csak rokonságról és nem utánzásról lehet közöttük szó, és az is kétségtelen, hogy Paál tájképei erős hatással voltak Munkácsyra.

Munkácsy Mihálytól Paál megláthatta, hogy mit érhet el a szenvedélyesen könnyed, széles festői ábrázolás, a barbizoniaktól igen kiterjedt új témakört kapott, melyen a hollandi festők realizisztikus természetlátása formailag is gazdagon fejlődött tovább. Rousseau, Diaz és Dupré állottak hozzá legközelebb, Corot lány líraiságával már jóval messzebre esett, bár tőle is vett fel benyomásokat. Kétségtelen, hogy a francia paysage intime nélkül nem ismerhetett volna önmagára, de mégsem lett epigonjává. Mert jóllehet Barbizonban átélte annak művészetét, nem utánozta. Témáit ugyanabban az erdőben találta meg, sokszor ugyanazokon a sokszor festett pontokon, de minden felvett hatáshoz annyit adott a magáéból, hogy élesen elkülönült nagy elődeitől, akik előtte harminc évvel jelentkeztek. Komponálását szen-

vedélyes temperamentuma vezette, mert sohasem festett naturalisztikusan, és ez a szenvedélyesség, az önmaga kifejezésének mohósága, tragikus küzdelmei az étellel, könnyelműsége okozta pénzzavarai állandó feszültségben tartották, melyet szinte végletekig fokozott, hogy csak kevés sikert tudott elérni.

Barbizonban bécsi és németországi éveinek időfecsérlése eltűnt, tudta, hogy mit akar s hogyan kell azt elérnie. Hat éven át lázasan dolgozott. Aztán hirtelen összeroppant, súlyos betegsége 1879-ben kilobbantotta életét, midőn alkotóerejének tetőpontjára ért. Életének ez az utolsó hat éve emelte őt magasra, ez alatt vált el művészetével mindenkitől. Addig csak vajúdott, küzdött akadályozó környezetével, önmagával, hogy a hetvenes évek elején egyszerre kibontakozzék. Ez a gyors átalakulás és véle elért ritka eredmények, akárcsak Munkácsy hasonló gyors kibontakozása is, egyik legérdekesebb tünete nagy tehetségének.

Magyar szempontból nézve eredményeit : előtte és korábban egy tájképfestőnk sincsen, aki hozzá fogható volna, aki műveiben annyi teremtő genialitást árult volna el, aki annyira elkülönülne kortársaitól.

De művészerete európai viszonylatban is fölötte erősen állja meg helyét. A barbizoniak vállán újat alkotott és ez az új viszonylagosan is igen jelentős volt. A nagy realista felfedező világát szenvedélyes fiatalsággal formálta újjá, festési módjában szabadabbá és összefoglalóbbá vált. Nincsen meg benne Rousseau mélyrelátó, avagy Corot finom emelkedettség. Diaz színességénél szegényebb, de a szenvedélyes hangulatosságban túl jut rajtuk : romantikus, a nélkül, hogy valaha is érzelmössé válnék.

Éppen azért nincsen sok értelme, ha korszerűségét vitatjuk, ha sajnálkozva mutatunk rá, hogy harminc évvel elkésett : hiszen nem ugyanazt csinálta, amit elődei, és mert a magából igen sokat adott hozzá ahhoz, amit tanult. És utóvégre is a képzőművészet terén a teljesítmény értékelésénél a korszerűség kérdése nem feltétlenül döntő követelmény : stiláris szempontokból Daumier sem volt korszerű, nem esett belé a francia képzőművészet fejlődésének nagy vonalába és

mégis nagyszerű az a kitérő, melyen művészete haladt. Egy a fontos: alkotóerejének mértéke. Ez nem jelenti azt, hogy a nagy barbizoniak európai jelentőségével mérkőzhetnék, de az utánuk következő tájképfestés romantikus realizmusában a legelső helyek egyikét foglalja el. Nézzük meg a Szépművészeti Múzeumban azt a festményt, mely sötét, magas nyárfák előtt apróbb, halványzöld nyárfákat ábrázol. Nos, a hetvenes évek európai tájképfestészetében ugyancsak körül kell néznünk, hogy kifejező erőben, finomságban és hangulatosságban versenytársakat találjunk hozzá.

Magyar kortársai között, akik művészetét egyáltalában nem ismerték, vagy csak igen töredékesen, kevesen voltak, akik tisztába jöhettek Paál nagy jelentőségével. Csupán Munkácsy érezte meg nagyságát. És volt idő, hogy Párizsban a nagy barbizoni mesterek nevét hamisították rá az ismeretlenségbe vett magyar festőnek alkotásaira, ami hízelgő volt ugyan, de mégis durva hamisítás, mert Paál igen erősen elkülönült tőlük.

És az ember? A szenvedő és küzködő, néha újjongva boldog és mindig könnyelmű ember, aki romantikus viselkedésének, társaságbeli előkelőségének meggondolás nélkül dobta mindig oda akár a mindennapi kenyeret is, hogy a világhi hódító köntösében büszkélkedhessék? Erről az emberről a hétköznapi életben is lerítt ritka kivételessége. Nemcsak választékos külseje különböztette meg, hanem szép arcának és ragyogó szemének sugárzása is: fölényes és könnyed társalgó volt. Mohón rohant a nagyvilági élet örömei után, de látszólagos léhasága mögött gazdag lelkiesség hullámzott. Erről nemcsak bensőséges és mély érzésű levelei, hanem barátainak feljegyzései is tanúskodnak. Mennél nehezebb életviszonyok közé jutott, mennél több gond és lelkifurdalás gyötörte családjának pusztulása miatt, mennél jobban korbácsolta önérzetét fájó sikertelenségének tudata, annál gazdagabban válaszolt művészetével, mely egy pillanatra sem szegődött termelő robotba, hanem mindig teremtő alakítás volt. Tudott mélyen szeretni, sőt lángolón rajongani is, imádta a világot és az életet, de mindennél többre tartotta művészi hivatását.

JÁNOS ÉS A BICIKLI.

Igen, kérem! Tudom és egy kicsit restellem is ezt a címet, mert bicikli valóban nincs magyarul. Úgy kellene mondani: kerékpár. Ez állítólag magyar szó. Csakhogy ezzel meg az a baj, hogy a szóbanforgó János, aki hamisítatlan, rendes, mai, dunántúli, magyar parasztleány, sokkal idegebbnek érzi, mint a biciklit. Ő biciklit mond, azzal a mély meggyőződéssel a szívében, hogy magyarul beszél. Sőt biciklit is gondol, még pedig régóta, mert kisgyerek korától szerelmes rajongást érez iránta.

Mikor még, mint elsősokolás kisfiú, a tehenüket őrizte a tarlón, az országút mellett, már akkor égő szemmel figyelgette a jövő-menő kerékpárokat és sóváran gondolt rá, hogy hej! . . . ha egyszer ő is felkaphatna egy ilyen csillogó jószágra! Milyen büszkén hagyogatná el nemcsak a gyalogosan baktatókat, hanem még a szekereket, sőt hintókat is! . . . Az autókat, hát azokat persze nem. De az autók nem is izgatták Jánost soha. Az autó a gazdag urak öröme; olyanoké, akikkel János nem érzett semmi közösséget és akik közé nem vágyott. Még úgy sem, hogy a soffőrjük lehessen, mert nem kívánczozott ki abból a sorból, amelybe beleszületett. Nem akart ő egyéb lenni, mint egyszerű, falusi parasztember, de mint ilyen, kimondhatatlanul szeretett volna egy biciklit.

Amin nem is lehet fennakadni, mert hiszen biciklije volt a faluban sok embernek. Sőt, ha nagyon megnézzük a dolgot, azt mondhatnók, hogy minden valamirevaló legény biciklin járt. A jobbmódú gazdák fiai egytől-egyig. Hát nem tudnám, hogy Jánosnak, aki éppen úgy hat elemit végzett, mint azok, mért ne lehettek volna meg ugyanazok az igényei, mint a vele műveltségben egy színvonalon állóknak. Én, a magam

részéről nem tudom ezért elítélni Jánost, aminthogy Önök közül sem tudom rossz néven venni senkitől, ha a saját autóján jár vagy legalább is szeretne járni. A fontos csak az, hogy meg tudja-e szerezni a rávalót.

Hát éppen itt volt egy kis baj-Jánoséknál. E körül. Mert Jánosék, noha ő volt az egyetlen gyerek, nem álltak valami jól. Amint már említettem, János annakidején az apja tehenét őrizte a tarlójukon, ami bizonyos jólétnek a jele faluhelytt. Azóta azonban romlott egy kicsit a helyzetük, ami úgy kezdődött, hogy egy szép napon zörgős kis autó érkezett a faluba és megállt a Gróf Rezső vegyeskereskedése előtt. Az autóból szürkekabátos, fekete keménykalapos, úrforma ember szállt ki, sárga bőrtáskával a hóna alatt. Bement a boltba, ahonnan nemsokára a Grófék tízéves fiának a kíséretében lépett ki és elment vele a felvégre, ahol a kis Gróf Samu megmutatta neki a Hegyiék házát. Az idegen bement, de alig egy perc múlva már ki is jött, mire Samu átkalauzolta Himáékhoz. Innen már csak egy negyedóra múlva került elő a sárga táska gazdája, aki harmadiknak Jánosékat látogatta meg. Nem volt otthon senki, csak a János anyja, Borka, mert János meg az apja kinn szántottak a határban.

Az idegen tiszteletudón köszönt és azt kérdezte, megkapta-e már az asszonyság a rendelést?

— Micsoda rendelést? — kérdezte Borka.

— Azt a varrni valót!... Mert maga is rajta van a listán. Lepedőket kell szegni valami nagy cégnek, ahol az állam tett rendelést a katonák számára. A munkát ki akarják adni és nagyon jól fizetik, de csak annak, aki gyorsan meg tudja csinálni.

Az asszony eltátotta a száját:

— Nem tudok én erről semmit. Most hallom először...

— Többet én sem tudok, — felelte az idegen — de a nevét magam láttam felírva... Nekem különben semmi közöm a dologhoz. Csak éppen kérdeztem. Én egészen más dologban járok: azokat írom össze, akik érdemesek arra a kedvezményre, amiben a gyárunk akar részesíteni egy csomó falusi családot... Nagyon nagy kedvezmény, nem is értem, hogy' lehet valaki olyan nagylelkű, mint a mi igazgatónk...

Azaz nem is ő, hanem az az áldott lelkű felesége . . . Hiszen bizalmasan megsúghatom magának : egy fogadalomról van szó. Szegény méltóságos asszonynak már három leánya volt és mikor negyedszer várta a gólyát, fogadalmat tett, ha végre fia születik, boldoggá tesz ötszáz derék falusi asszonyt, azzal, hogy varrógéphez juttatja őket olyan olcsó áron, amilyenre még nem volt példa. Csak éppen névleg kell valami csekélységet fizetni . . . A kisfiú megszületett és én most azért vagyok itt, hogy az érdemeseket összeírjam. Magát is ajánlották nekem!

Borka bámulva hallgatta ezt a beszédet. Lepedőszegés? Már ez maga felizgatta, mert arra gondolt, milyen pompás lesz, hogy végre ő is hozzájuthat egy kis keresethez. Az a két holdacska, amijük volt, bizony nem hozott annyit, hogy rá ne szorultak volna más jövedelemre, ezért járt munkába az ura is meg a fia is. De ő maga nem mehetett napszámba, mert a házat nem volt kire hagyni. Ha most ő kereshetne itthoni munkával! . . . Lepedőszegés! . . . Csak azt az olcsó varrógépet is meg lehetne kapni hozzá!

— Hány leánya van? — kérdezte a sárgatáskás váratlanul.

— Nincs egy sem! Csak egy fiam van! — felelte Borka. A látogató elkomorodott :

— Az elég baj! — szólt a fejét csóválva. — Akkor maga, lelkem, nem kaphat varrógépet, mert nekem meghagyták, hogy csak olyanokat írjak össze, akiknek leányuk is van . . . Kár! . . . Mert maga egyébként megfelelne a feltételeknek. Látom, rendes asszony. A házatája szép, tiszta . . . Ez a ház a maguké?

— Mienk! — felelte Borka, de mindjárt sóhajtott is egy nagyot, mert úgy érezte, hogy a szerencse, amely az imént kacér biztatással rámosolygott, újból hátat készül neki fordítani.

— Hízó van? — kérdezte az ember.

— Kettő! — felelte az asszony.

— De tehén persze nincs! — firtatta az idegen tovább.

— Már hogyan lenne! — szólt Borka. — Ott áll benn az istállóban.

Az ember elégedetten bólintott, de aztán csak megcsóválta a fejét ismét :

— Hát nagy kár! . . . Mert mindenképpen megfelelne a dolog, csak leánya is volna! . . . Milyen olcsón juthatna egy csodafinom varrógéphez! Valósággal ajándékba! . . . Csak öt pengőt kellene fizetni érte havonként és megkereshetne vele ugyanakkor ötvenet is! Amilyen szorgalmas asszony! . . . Nem is tudom, micsoda ostoba kikötés az ilyen, hogy leánya legyen! . . . Nem igaz?

Ötven pengő? . . . Borkának a szívverése is csaknem elállt erre a kilátásra. Félénken megkockáztatta :

— És így nem lehet semmiképpen?

A sárgatáskás bánatosan sóhajtott :

— Bizony így nem! . . . Ámbár, — tette hozzá hirtelen, mintha mentőötlete támadt volna — meg lehetne próbálni. Felveszem az adatokat, maga aláírja és én majd rábeszélem odahaza a méltóságos asszonyt, hogy tegyen magával kivételt. Talán sikerül, ha megmagyarázom neki, hogy maga milyen jóra való, kitűnő teremtés! . . . Jó lesz?

Borka csak annyit tudott rebegni hálásan :

— Az Isten áldja meg érte!

Hát ebből lett a baj! Borka aláírta az adatokat és két hét múlva megérkezett a varrógép. A lepedőrendelés azonban nem. És nem akadt egyéb olyan varrnivaló sem, amiért fizettek volna. Mert, amint hamarosan kiderült, a falunak majdnem minden házába került hasonló módon egy-egy varrógép, úgy, hogy mindenki inkább dolgozni szeretett volna, nem pedig dolgoztatni.

Jánoséknál az első következménye az lett az esetnek, hogy Borka rettenetesen kikapott az urától. Ez azonban csekélység volt ahhoz képest, hogy mikor a negyedik részletet nem tudták megfizetni, egyszerre esedékkessé vált az egész vételár, amire aztán ügyvédek kezébe került a dolog — ezt pedig már tudjuk jól, hogy mit jelent.

Bizony ráment az igazgatóné ajándékára nemcsak a tehén, hanem a két hízó is, a házra meg a földre pedig rá-táblázták a varrógép egész vételárát a perköltségekkel együtt. Jánosék nyöghették a törlesztést meg a kamatokat.

Ettől kezdve Jánosék meglehetősen nehezen éltek, pedig dolgoztak szorgalmasan. Egy pár esztendő alatt azonban mégis csak enyhült a helyzet, kezdték magukat újból összeszedni, különösen mikor már János is felnőtt és teljes napszámot kapott. Ekkor már nyalka bricseszben járt, sőt vásárnaponként máslynakkendőt is kötött, annyira azonban még nem voltak, hogy egy tehenet is vásárolhattak volna. Tehén helyett csak egy tarka kecske mekegett az ólban a Borka nagy keserűségére, mert szegény majd meghalt érte, hogy egy tehenet szerezhessen. Úgy vágyott rá, mint János a biciklire.

Azaz annyira talán mégsem. Mert mikor meghallotta, hogy János mindenáron egy biciklit szeretne, minden átmenet nélkül azt kezdte mondogatni, hogy mennyivel jobban szereti a kecsketejet, mint a tehéntejet és hogy azt hallotta róla, hogy egészségesebb is. Az anyai önfeláldozásnak ebből a szép és megható megnyilvánulásából azonban, sajnos, még nem lehetett biciklit venni. Ahhoz egyéb is kellett: legalább is egy újabb sárgatáskás ember, sőt talán még ügyesebb, mint az a bizonyos volt.

János egyébként ebben az időben, más szórakozás híjján, az Erzsikéék kerítését támasztotta estenként kívülről, amit, hogy ettől a súlytól be ne düljön, ilyenkor Erzsike fogott belülről két kézzel. János néha átnyúlt a kerítésen és egy-egy gesztussal próbálta pótolni, ami a szókincséből hiányzott, Erzsike azonban erre, ha a gesztus egy kissé kifejezőbb volt, rendszeren azt felelte:

— Jaj! Nyughassék már! — Később azonban szeliden behajtott a János tenyerébe, felnézett a csillagokra és ábrándosan azt mondta:

— Zsuzsi vett Győrben egy pár cipőt. Hat pengőért. Kígyóbört!

János hallgatott rá egyet, majd azt felelte:

— Ha apám jótállna értem, vehetnék részletre is. Még sem érezném!

— Mit vehetne? — kérdezte Erzsike elcsodálkozva.

János a szíve legmélyéről hozta fel a feleletet és szinte zihált, mikor kinyögte:

— Biciklit! — Azzal visszahúzta a kezét, hogy megtörölje a homlokát, amit a bicikli után való nagy sóvárgástól kivert a verejték.

— Aztán hova menne azon a biciklin? — kérdezte Erzsike ném minden balsejtelem nélkül, de János készen volt a felelettel:

— Munkába! — És újból átnyúlt a kerítésen, most már mind a két kezével, majd át is ugrott rajta egészen. Haza csak akkor ment, mikor a Fiastyúk már felhágott a jegyző úrék istállójának a tetejére.

Nem volt ebben semmi rossz. János házasulandó volt, Erzsike eladó és szomszédok voltak. Vagyonra, teherre körülbelől egyformán állt a két család, hát magában mindenki bele is egyezett már, hogy egy párrá legyenek a télen, addig pedig csak hadd barátkozzanak. Majd jön a megkérés annak rendje és módja szerint.

Jánost azonban egyelőre sokkal jobban foglalkoztatta a szerelemnél a bicikli. Félelmeinek érezte magát így gyalogosan és éjjel-nappal csak azon törte a fejét, mit lehetne kitalálni, hogy egy biciklit szerezhessen.

Ekkoriban történt, hogy a szomszéd falubeli földesuraság alól kiszaladt a birtok véglegesen. Úgy beszéltek, hogy a romlás oka főleg a fiatal uraság versenyistállója volt, amiről nem akart lemondani semmi áron. Hanem hát ez csak olyan szóbeszéd, hogy a birtokot a versenylovak ették volna meg. Hamarább az ügyvédek, ami abból is látható volt, hogy a versenylovak eltűntek a birtokról, az ügyvédek azonban rajtamaradtak és megosztottak rajta. Sőt a nagyobbik felét éppen maga a volt birtokos fiskálisa vette át a költségei fejében.

Azon kezdte, hogy felszántatta a pompás csikólegelőt, az erdő alatt pedig kőbányát nyitott, amihez idegen munkásokat hozatott és állítólag másfélszeres napszámot fizetett nekik.

Mikor ezt János meghallotta, egyszerre kiderült az ábrázata. Ha ő ide bejuthatna, ezek közé a munkások közé, mindjárt megvehetné a biciklit. Hogy követ fejteni nehezebb munka akárminél, azzal keveset gondolt, sőt valójában azzal is, hogy mit fizetnek érte. Számára az volt a fontos, hogy

végre előállhatott a biciklivásárlás tervével... nem! nem az apjának. Neki a világért sem! Hanem az édesanyjának, akit azzal környékezett meg, hogy milyen nagy keresete lehetne most, ha volna egy biciklije, amivel átjárhatna dolgozni a bányába.

— Amennyivel ott többet keresnék, mint így, — magyarázta — annak a feléből törleszteni tudnám a részleteket. A másik felét pedig — tette hozzá — odaadnám idesanyámnak, hogy vegyen rajta tehenet.

Borkának megcsillant a szeme: tehén!

— Nem kell hozzá semmi egyéb, — folytatta János — csak hogy idesanyám írja alá a rendelésre, hogy jótáll értem!

Borka megrettent az aláírás szóra. Még élénken emlékezett a sárgatáskás emberre és ijedten tiltakozott:

— Jaj! Hogy én?... Idesapád agyonver, ha megtudja! Elég volt egyszer!

— De hiszen az más volt! — felelte János élénken. — Idesanyámnak nem volt keresete, amiből fizethetett volna, de nekem van. Azaz lesz!... Idesapámnak pedig nem kell erről beszélni semmit!...

A bicikli-ügynöknek fekete aktatáskája volt, nem sárga, ami némileg megnyugtatta Borkát és sóhajtván bár és szívszorongva, de aláírta a megrendelést. Egy hét múlva pedig megérkezett a bicikli és János maga ment el érte az állomásra, hogy ott mindjárt birtokba vegye. Az állomásfőnök megkérdezte tőle:

— Aztán mire ez neked? És miből akarod kifizetni?

Mikor meghallotta, hogy János a bányában szándékozik munkát keresni, megcsóválta a fejét:

— Hát erre ne számíts, fiam, mert a bánya nem megy sehogyan sem, sőt alighanem abba is hagyják hamarosan. Messze vannak a vasúttól és megeszi őket a drága fuvar...

János meghökkent erre a hírre, de csak egy pillanatra. A másikon már az jutott eszébe, milyen szerencse, hogy ezt nem egy héttel előbb, és nem az ő anyjának mondta a főnök úr. Mert hiszen baj, baj, de mégis kisebb baj, mint ha ezen elmúlt volna a biciklivásár. A fontos végre is az, hogy a bicikli megvan és itt van. A többi majd csak lesz valahogy.

Azt a tizenöt pengő részletet majd megfizeti egyéb kereketből, ha a bánya csakugyan becsuk.

Kicsomagolta a biciklit és megvizsgálta alaposan minden porcikáját. Alig győzött betelni a gyönyörködéssel, aztán olyanféle érzéssel a szívében, mint mikor a szerelmes először karolja át az imádott kedvest, rátette lábát a pedálra és könnyedén nyeregbe szökkent . . .

Út ő már biciklin azelőtt is, de a másén. Az pedig csak olyan volt ehhez képest, mint ha kőkényt eszik az ember magvaváló szilva helyett. Hogy' gördült ez a gép, milyen símán, gyönyörűen! Milyen élvezet volt repülni vele a keskeny, keményretaposott gyalogúton!

Egy leány ment előtte, János rácsengetett, mire a leány lépett az árokpartra, de mikor János elsuhant mellette, rákiáltott :

— János! Hát meg sem ismer? — Erzsike volt.

János megállt és szóbaereszkedett vele.

— Biciklije van? Jaj de gyönyörű! . . . — lelkendezett Erzsike. — Hol vette?

— Most hozom az állomásról, — felelte János. — Nézz ide! Bosch-lámpája is van! . . . Koromsetét éjszaka is mehetek vele akár a hatodik faluba is! . . .

Nem mondhatnám, hogy Erzsike valami túlságosan fellelkesezett volna ezen a lehetőségen, mert szerinte semmi értelme sem volt, hogy János koromsötét éjszaka más faluba mászkáljon. És mert erre gondolt, megkérdezte :

— Átjön vacsora után? — legnagyobb megdöbbenésére azonban János azt felelte :

— Ma nem, mert jelentkezni megyek a bányába. Oda fogok jární ezután munkába . . .

Ez azonban, sajnos, nem következett be. A főnök úr értesülése igaznak bizonyult : Jánost azzal utasították el, hogy éppen most bocsátották el a munkásság felét, új felvétel egyelőre nincs.

Az alap tehát, amire a biciklivásárlás épült, összeomlott János alatt, sőt semmivé foszlott a cél is, amit a biciklinek szolgálni kellett volna. Az apjával nem is tudta megértetni sehogy sem, hogy minek vette ezt a drága szerszámot.

— Csak bajod lesz vele, amíg lefizeted az árát! — vélte az öreg, akinek még akkor sejtelve sem volt róla, hogy bizony azzal baja lesz neki is. Mert nem is álmodta, hogy a megrendelésen ott díszlik a felesége aláírása is, amiben az volt a legrettenetesebb, hogy a ház is, a föld is az asszony nevéen állott egyedül. A Borka hozománya volt ugyanis mind a kettő, ő pedig sohasem szorgalmazta, hogy a kettejük nevére irassák, nehogy még ezért is fizetni kelljen.

Ezen hát egyelőre nem akadt fenn az öreg, de annál inkább azon, hogy a fia, vagy kellett vagy sem, folyton biciklizett. Szót is tett érte párszor, mire János, hogy oka legyen biciklire ülni, azt eszelte ki, hogy a szomszéd faluba, Patonára szegődött el munkára, ezt azzal a füllentéssel okolva meg az apja előtt, hogy ott többet fizetnek. De mert még így sem tudott betelni a biciklizéssel, estenként, mikor Patonáról hazakerülve megvacsorázott, nap-nap után átkarikázott Szerecsenbe . . . Terához. Nem mintha Tera jobban tetszett volna neki Erzsikénél, hanem mert Erzsikéhez, a szomszédba nem lehetett biciklin járni.

Ebből persze támadt egy kis viharféle, de inkább csak a János háta mögött. Erzsike ugyanis ettől kezdve elfordította a fejét, ha elment a Jánosék háza előtt és még Borkának sem köszönt, mire Borka fűnek-fának elmondta, hogy milyen csunya históriája volt Erzsikének a segédjegyzővel meg egy fináncsal is, mielőtt János elkezdett odajárni. Az Erzsike anyja erre azzal felelt, hogy azt híresztelte Teráról, hogy . . . Na de ezt nem is mondom el, mert hátha nem is igaz. Tera az én értesüléseim szerint nagyon jóra való teremtés volt, és a szülei Jánosnak is csak akkor engedték meg, hogy tisztességes szándék ürügye alatt odatámassza a biciklijét a kerítésük mellé, mikor tudomást szereztek róla, hogy ház meg két hold föld néz rá a szülei után.

János érzett ugyan egy kis lelkifurdalást Erzsike miatt és gondolt is valami olyanfélét, hogy majd kibékül vele, egyelőre azonban a bicikli kedvéért mégis inkább Terához járt. Mert alapjában véve, sem Erzsike nem volt neki fontos, sem Tera, csak a bicikli, amit sokkal gyöngédebben tudott simogatni, mint akármiféle gyönyörűséges fehérszemélyét a világnak.

Két hónapig tartott a zavartalan öröme, akkor azonban beütött a veszedelem. Egy szép napon arra ébredt, hogy nincs meg a pénze a részletre. Abban a hónapban nem volt elég munka és persze, hogy Patonán őt hagyták ki a nap-számból legelőször. Otthon meg a régi helyei be voltak már töltve, de meg nehezteltek is rá, amiért a legnagyobb dolog-időben cserbenhagyta őket és máshová szegődött.

János ekkor az anyjához fordult segítségért, aki nagy sóhajtozások közt az adóra szánt pénzből pótolta a hiányt, hogy fia a részletet kifizethesse. A rákövetkező hónapban azonban már nem tudott segíteni ő sem, mert maga is bajban volt az adóval is, amiért már kezdték szorongatni és hát bizony ekkor megtörtént a szokásos eset : egyszerre esedékessé vált a bicikli egész vételára és megérkezett az ügyvédi fel-szólító levél, hogy nyolc napon belül annál inkább, mert ellenkező esetben satöbbi, satöbbi . . .

Mondjam el, hogy a János apja mit szólt a dologhoz? . . . Illedelmes ember ilyesmit nem ismételhet el nyilvánosan. Elég volt azt szegény Borkának hallani, sőt érezni is, amivel az ura a szavait kísérte . . . És még ha ez legalább használt volna! De hát dehogyan használt!

Vételár-hátrálék, perköltség, kamat, adóhátrálék, a be-táblázott varrógép-teher még fennálló része : . . . bizony valóságos megváltás volt, mikor a házat meg a földet több mint egy esztendei huzavona után elárverezték és az új tulaj-donossal sikerült a János szüleinek megegyezniük abban, hogy a házban megmaradhattak lakónak, a földet pedig művel-hették tovább felesben.

János mindezt elviselte egyetlen zokszó nélkül. Túrte az apja szidalmait, az édesanyja siránkozásait és szemre-hányásait, túrte a pert, a sok húzavonát, az árverést, mindent. Az sem érintette különösebben, mikor Tera nagy sírások közt tudtára adta, hogy a szülei megtiltották, hogy ezentúl barát-kozzanak és János odajárjon, mert tönkrement emberhez nem engedik hozzámenni. János erre mindössze annyit felelt szelíden, hogy hiszen ő úgysem gondolt házasságra komolyan soha, hát semmi értelme sincs, hogy ezentúl ne járhatna oda, de ezen meg maga Tera sértődött meg halálosan.

János azonban ezt sem bánta, mert a legfontosabb, az amihez a legjobban ragaszkodott, a bicikli, még megvolt, az övé volt. Azt nem vették el tőle. Őt pedig éppen csak ez érdekelte egyedül, akárcsak a fiatal földesurat annakidején a versenylovak. És lám, annak szegénynek elvették a lovait, míg az ő biciklijét meghagyták, hát ugyan mi oka lett volna panaszsra?

Hanem hát végül mégis utolérte a baj ezen a ponton is. Egy este, ahogy hazaért Patonáról, ahol a cséplésnél dolgozott, sietve vacsorát kért, mert át akart menni Tétre, ahol egy bizonyos Rozi, akivel a járásbíróasztól jövet szót fogott, megígérte neki, hogy várni fogja a kiskertben. Hamar evett, aztán kitolta a gépet az utcára, de ekkor észrevette, hogy a hátsó gumija leereszkedett. Na éppen a legrosszabbkor! Most foldozni, pumpálni! . . . Vitte volna el az ördög!

Leszerelte a kereket és ekkor kiderült, hogy az ördög csakugyan elvitte: a belső gumija teljesen tönkre volt menve, szét volt repedezve egészen, arról szó sem lehetett, hogy meg lehessen foltozni. Tartalékgumi viszont nem volt a háznál, ez volt valamikor a tartalék és bizony mostanában nem akadt rá pénze, hogy újat vehessen.

Pedig most már addig nem ülhetett fel a gépre, amíg új gumit nem szerez, de hát honnan? Miből? Egy hónap is beletelhetik, gondolta, amíg a rávalót össze bírja kuporgatni. Addig járhat gyalog. Patonára csépelni! Nahiszen! . . . És Rozi is, ha ma hiába várja . . . Ha egy álló hónapig hiába várja! . . . Pedig szebb talán még Erzsikénél is! Ámbár Erzsike? . . . Hm? . . . Erzsike? . . . Egy tekintetet vetett arrafelé és ekkor az jutott eszébe, mi lenne, ha megpróbálná Erzsikét kibékíteni?

János előtt nem tűnt ez fel olyan képtelenségnek, mint amilyennek Önök látják. Sőt ellenkezőleg, olyasmit érzett, hogy a leány valószínűleg epedve várja, hogy újra szóba álljon vele, mert azt, hogy Erzsike valaha is megszűnjék őt szeretni, el sem bírta képzelni. Olyan embert, mint ő, akinek ráadásul még biciklije is van!

Csendesen megindult Erzsikéék felé, félkézzel tolvaa gépet, mikor hirtelen csengetést hallott és egy bicikli suhant

el mellette. János megismerte hátulról: egy téti gazdának a fia volt, aki bizonyosan nem részletre vette a masináját, mert az apjának volt vagy ötven holdja. De még ezt el sem gondolta magában János, mikor azt látta, hogy a bicikli meglassul Erzsikéék előtt, a legény leugrik róla és a következő pillanatban eltűnik biciklistól együtt a kiskapuban.

Jánosnak földbe gyökerezett a lába. Erre nem számított. Hogy Erzsikének akadjon egy komoly biciklistája, egy másik, mialatt ő éppen csak a bicikli kedvéért . . . és mikor úgy is visszatért volna hozzá előbb vagy utóbb . . . Hiszen ezt neki is tudni kellett volna! . . . Hát ilyen cudar egy teremtés ez? . . . Hát hova menjen ő most már ezzel a lesántult biciklijével és ezzel a lesántult életével? Hová?

Nehéz csalódás érzése mardosta a szívét és életében először el volt keseredve. És ebben a pillanatban homályosan az a kérdés kezdett derengeni az agyában, hogy vajjon nem hibázta-e ő el mégis ezt a dolgot valahol? De hol és mikor?

Mikor Erzsikét elhanyagolta? Vagy mikor a szomszéd faluba kezdett munkába járni? Mikor Terához szegődött? . . . Vagy talán . . . talán mikor megvette a biciklit, holott szegény embernek született? Nem tudta eldönteni sehogy sem.

CSATHÓ KÁLMÁN.

KÖLTEMÉNYEK.

Ének Dalmady Győzőről.

Oh, Biedermeier, régi-régi Pest,
Mint felhők mögé elbujt égitest,
Úgy homálylasz át elmult éveken,
Emlék vagy már és bús történelem.
Egy-egy darabod, mint széttört tükör,
A messzeségből visszatündököl.
Oh, delizsánsz, mely port kavarva jár,
Oh, gazdagság, oh, négylovas batár,
Oh, Bach-korszak, oh, osztrák rabiga,
Oh, ellenállás, hős romantika,
Oh, úr és pandur, ki jogra vigyáz,
Oh, régi, régi, régi megyeház.
Oh, kalamáris, lúdtoll, sárga por,
Mely aranylón a papírra omol.
Oh, boltivek, s rácsok az ablakon,
Melyek mögött oltalmat lelt a hon,
Oh, táblabírák, ősi fringiák,
Te, vissza soha nem térő világ.
E messze, messze tűnt kornak dalolt,
Ki muzsák fia s árvák atyja volt,
Ki a hazának élt, amíg lehelt,
Szerelmet és hűséget énekelt,
Kinek álma onnan szállt messze szét,
Ahol utca is őrzi ma nevét.
Mert csak az költő, ki szívekbe lát
És utcát tapos, a szíveken át.
A jelen mindent a földig aláz,
Ósdi, rokkant lett a vén megyeház.

Én sokszor állok a kapu előtt
 És régi helyén még benn tudom őt,
 Hallom, kezében hogy perceg a toll,
 A vén megyeháza újra dalol,
 És míg az élet künn zúgva rivall,
 A szívemre hull egy Dalmady-dal.

FALU TAMÁS.

Angol költőkből.¹

Henrik herceghez.

Írta: VI. Jakab skót király.

— Sonett. —

Isten királyokat azért adott,
 Hogy uralkodjanak kedvére itt,
 És mint nekik hódolnak népeik,
 Úgy féljék s szolgálják Istent azok.

Országod' békén csak úgy bírhatod,
 Ha nézed Isten rendeléseit,
 S magad törvényeit ahhoz szabad,
 S az Isten helytartója léssz te itt.

Jutalmazz jót, törvényid' híven oszd,
 A gőgöst nyomd el, légy szilárd s igaz,
 Úgy tégy, mint ha rád nézne mindig Az,

Ki védi a hűt és lesújt gonoszt;
 Ragyogni itt így fogsz király-erényben,
 Mint mennyei királyod fönn az égben.

¹ A Stuart uralkodó családnak három költő tagja volt. Ezek : I. Jakab, skót király (élt 1393-tól 1437-ig), VI. Jakab skót, később, I. Jakab néven, angol király (1567-től 1625-ig). Ez a verse fiához, Henrik herceghez van intézve. A harmadik költő a Stuart-családból I. Károly angol király.

Fohász a királyok királyához.

Írta: I. Károly angol király.¹

Világ ura, kinek hatalma ád
 Királynak fényt, hatalmat, koronát,
 Halld egy király fájdalmát s bús dalát.

Ha Rólad szólt dal gyöngye nyelvemem,
 Segíts az árulást ma zengenem,
 Mit szóttek Ellened és ellenem.

Természet s törvény, mint parancsolád,
 — Királyság csak Tőled vevén jogát —
 Reám adák e gyászos koronát,

Jogart, királyi almát és bibort
 S szent kenetet, — de sorsom rám tiport,
 S mint Jóbé, szenvedésem annyi volt.

Mely koronája vesztett fejemet
 Megtaposá, e fúria-sereg
 Jóságomtól nyeré a kenyeret.

Harcot kezdtek — jogos pör név alatt,
 Tapsolt nekik e bős, garázda had,
 S törvény az, ha gyilkolnak, rablanak . . .

A zsarnokság jogos vád, nem vitás,
 Kínzás, bosszú neve hitújítás,
 Erőszak — jogos zárlat, semmi más.

S ki e rossz korban hűn pártomra állt,
 — Követve Isten és az Ész szavát —
 Mint árulóra mondtak rá halált.

¹ I. Károly angol király szül. 1600-ban, meghalt a vérpadon 1649-ben. Ennek a versének kéziratát — Hamilton herceg tanúsága szerint — egyik angol nemes őrizte meg, aki a király mellett volt egészen annak haláláig. A verset a király a börtönben írta, legfellebb néhány nappal kivégeztetése előtt.

A papság ellen mentek legtovább,
Sok tisztes püspököm' legyilkolák,
Széttörni pásztor-botot s koronát.

Rab lett a pap, a szakadár szabad,
Kézműves predikált, vérzett a pap,
Trónt és hitet keresztre vontanak.

Nyert Párt-viszály az Egyházban helyet,
A szószék gaz bitorlók széke lett,
Ex tempore Pater noster helyett.

Presbiter s independens elveték,
S kikelt a mag ; — s hogy a hit vérzenék,
Heródes és Pilátus egyet ért.

Kidobta a sarok-követ e nép,
Véres mód', mint elődeik tevék,
Kik által Krisztus megfeszítették.

Királyi nőm, akinek méhibűl
Lőn sok fiam, bujdosni kényszerül,
Hogy sírt keressen országán kívül.

Frank-honba futott Nagy-Brittánia
Örököse, vádlott király fia,
Örökségét ott kell siratnia.

Hatalmammal fenségem' elvevék,
Királlyal együtt a király nevét,
A gyémántot beszennyezé szemét.

Megvesztegetni népem füleit
Vádjuk' naponként ismételtetik,
— És rajtam már az Isten sem segít.

Igérték, hogy fajom leend urok,
És koronám még szebb fényben ragyog,
Imádni őket ha leborulok.

S hogy megtagadtam, trónom' szétszedik,
 Vérem' veszik, családom éhezik,
 — Kenyérre hogy' tegyem e követ itt?!

És életem értéke hogy' leszállt,
 Távol-létemben gyűlölet bírált,
 És árulónak mondta a királyt!

Nálam több joga van gyilkosnak itt,
 Mielőtt meghal, meghallgattatik,
 S én a haláltól kérdelem : mért van így?!

De, Megváltóm, szókat Tőled veszek :
 Bocsáss nekik meg, jól tudod, ezek
 Nem tudják azt, hogy mit cselekszenek.

Ha az Úrtól úgy elszakadt e nép,
 Parancsait hogy végkép' megveték,
 Hogyan becsüljék fölKentje fejét?!

Türelmet adj, fojtsd el boszúm szavát,
 Védd gyermekim és hű nőm igazát,
 S vesszek bár : áldj meg Egyházat, Hazát!

Angolból fordította

SZÁSZ BÉLA.

SZEMLE.

Az Országos Felsőoktatási Tanács megalakulása és feladatai.

1. Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter megnyitó beszéde.

Az állami feladatok körének fokozatos kibővülésével hatalmas méreteket öltött államgépezet kifogástalan és eredményes működésének előfeltétele a gyors és lelkiismeretes ügyintézés, a gyakorlatias és hatékony közigazgatás, az elvszerű és szakszerű kormányzati irányítás. Mind e feltételeknek teljesülése csak organikusan kiépített kormányzati és igazgatási szervezet keretében képzelhető el s ehhez képest az államkormányzatnak egyik legfontosabb feladata ennek a szervezetnek a tényleges szükséglethez és fokozott igényekhez igazodó átépítése, közkeletű szóval racionalizálása. Habár ez finánciális szempontból is kívánatosnak tetszik, végrehajtására nem pénzügyi okok ösztönöznek, hanem meglevő kormányzati és közigazgatási szervezetünk fogyatékosága és hibái, melyek az említett feltételek teljesülésének útjában állanak.

A XIX. század specializáló törekvéseinek túlhajtása és helytelen értelmezése, másfelől a forradalmi kormányzat szervezetbontó működése nyomán közigazgatási szervezetünk újabban túlságosan széttagolódott, sőt atomizálódott. Kormányzati és igazgatási szempontból szervesen összetartozó intézmények igazgatására gyakorta még hatósági jelleggel sem bíró alsóbbfokú közigazgatási szervek egész sora kelt életre s ezek — az elvileg egy irányítás alá tartozó rokon intézményeket és szervezeteket egybefogó középfokú hatóságok híján — közvetlenül a miniszter hatósága alá rendeltettek. Az étatizmus szellemének fokozatos térhódítása és a háborús időkben túlhajtott központosítás nyomán új feladatok hárultak a központi kormányzatszervekre. A minisztérium eredeti rendeltetésétől eltérve, elvi irányítás, ellenőrzés és felsőfokú közigazgatás helyett középfokú és alsó hatóságok hatáskörébe illő igazgatási feladatokat vállalt magára és apró-cseprő ügyek formalisztikus intézésébe merült. A központi ügyintézés egysége is megbomlott. Külsőséges szakszem-

pontok szerint tagolt intézménycsoportok elvi irányítása és igazgatása a szakosztályi rendszer szerint tagolt különböző miniszteriális ügyosztályok és több felülvizsgáló főtisztviselő — így pl. az alsó- és középfokú oktatás és nevelés sokféle intézményének irányítása tíz ügyosztály és öt felülvizsgáló — hatáskörébe utaltatott a nélkül, hogy az elvi egység és szakszerűség biztosítására külön ügyosztály — a közoktatási intézmények esetében nevelésügyi osztály — alakított volna. A kormányzati irányítás elvi egységének és szakszerűségének előmozdítására szolgáló tanácsadó szervek kiküszöböltettek, működésük sok igazgatási ágban formalisztikussá és meddővé vált; más igazgatási ágazatokban ily szakértő tanácsadó szervek nem is létesültek vagy — miként az Országos Közoktatási Tanács egykor felsőoktatási szakosztálya — teljesen elsorvadtak. Mindez okok következtében az ügyintézés lassúvá és ingadozóvá, a közigazgatás bonyolulttá és hatástalanná vált, az irányítás és felügyelet elvi egysége megtört s a szakszerűség szempontjai is csorbát szenvedtek. Ez a visszas állapot készítette kormányunkat, hogy programjába a kormányzati és közigazgatási szervezet racionalizálását egyik elsőrendű feladatként illessze be.

A vallás- és közoktatásügyi tárca területén e programhoz képest a felesleges igazgatási szervek kiküszöbölése és az egészséges decentralizáció elve alapján működő új középfokú közigazgatási hatóságok létesítése által tehermentesítettem a minisztériumot a hozzá nem illő teendőktől s az elvi kérdések egységes intézésére hivatott ügyosztályok és a minisztert szakszerű véleményekkel támogató tanácsadó szervek életre hívásával, illetőleg a meglévőknek átszervezésével biztosítottam az elvi irányítás egységét és szakszerűségét. A népoktatás, a középfokú oktatás intézményeinek igazgatása s a bennük folyó nevelő- és oktatómunka egységes vezetése és ellenőrzése nyolc nagyobb területi hatáskörrel bíró tankerületi főigazgató hatáskörébe utaltatott, vagyis az egyéni hatóság és személyes felelősség elve alapján oldatott meg. A tudomány, művészet és felsőoktatás intézményeinél viszont a történetileg kialakult és jól bevált önkormányzat rendszerének kiépítésével fogtam egybe a szervezen összetartozó intézmények igazgatását. A közgyűjtemények önkormányzataként létesült, de később heterogén elemekkel bővült Országos Magyar Gyűjteményegyetem szakszerűen össze nem illő intézményeinek szétválasztásával hoztuk létre a Magyar Nemzeti Múzeum önkormányzati jogokat gyakorló Tanácsát, az egyetemektől független természettudományi kutatóintézetek igazgatásában részes Kutatóintézeti Tanácsot, a külföldi magyar intézeteket egybefogó Külföldi

Intézeti Kuratóriumot. A művészeti igazgatás szervei közül korszerű átszervezés előtt áll a Műemlékek Országos Bizottsága és foglalkozom a művészeti főiskolákat egybefogó autonóm szervezet létesítésével is. A felsőoktatás terén a műszaki és gazdasági tudományokat művelő és oktató főiskolákat a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem egyidejűleg teljes önkormányzattal felruházott szervezetében foglaltam össze. A tudományegyetemeknél a történetileg kialakult önkormányzatok mellett új igazgatási szerv létesítésére nem volt szükség. Nagynevű elődöm, gróf Klebelsberg Kuno 1927-ben felvetette ugyan az egyetem feletti autonóm hatóság, mint ő nevezte, az Egyetemi Bizottság gondolatát, mely «a tudományos igazgatás magasabbrendű teendőit önkormányzati úton látná el... s a magas kultúrának az egyetemek kereteiből kiemelkedő kérdéseit intézné», tehát némely kérdésekben az egyetemek önkormányzata és a miniszter közé ékelődő hatóság lett volna. A tervezett intézmény azonban — ha korlátozott mértékben is — csorbította volna az egyetemi önkormányzatok jogkörét és a közoktatásügyi igazgatás szervezetében elfoglalt előkelő állásuk tekintélyét. Ezért a tudóstársadalomban nagy ellenzésre talált, nem is valósult meg s a közoktatásügyi igazgatásnak imént vázolt szervezetébe sem volna organikusan beilleszthető. Létesítése által áttörnök az átszervezés során következetesen érvényesített egyfokú fellebbvitel alapvető elvét s az egyetemi igazgatás és felügyelet egyszerűsítése helyett annak komplikálását idéznők elő.

Ismerve a magyar egyetemi önkormányzatok tiszteletreméltó multját és szellemét, ismerve a tudományos, irodalmi, művészeti élet — és tegyük hozzá : a sportélet — állami támogatás és ellenőrzés mellett működő társadalmi szervezeteiben és önkormányzataiban rejülő nagy kulturális értéket és ösztönző erőt, az egyetemi önkormányzatoknak ilyenforma korlátozását nem tartanám helyesnek és megengedhetőnek. Hangsúlyoznom kell azonban s ebben jelenlévő professzor pályatársaim kétségkívül mindnyájan egyetértenek velem, hogy az önkormányzat nem csupán jogok, hanem egyben, sőt főképpen nehéz köteleességek és súlyos felelősség foglalata. Az önkormányzati hatóság az állam egyéni hatóságaihoz hasonlóan köteles a legnagyobb lelkiismeretességgel ellátni a középfokú hatóság ügyintéző, igazgatási, irányító és ellenőrző feladatait. Az önkormányzati hatóság felelős mindazért, ami az egyetemen történik. Örködnie kell a törvényesen megállapított tanulmányi rend megtartása, a tanítás rendszeressége, az egyetemi oktatás tudományos színvonala és a nevelés világnézeti tartalma felett. Hatékonyan ellenőriznie kell a

tanárok működését és a hallgatók magatartását. Minden mellétekintet és érzelmi gátlás kiküszöbölésével lelkiismeretes komolysággal el kell járnia a kötelességeiket netalán hanyagul ellátó tanárokkal és a tanulási szabadság örve alatt kötelességeiket mulasztó diákokkal szemben. A miniszter pedig a maga felügyeleti hatáskörében köteles az állam helyett közfunkciót végző önkormányzatok eme hatósági működését és ügyintéző tevékenységét figyelemmel kísérni, felülbírálni, támogatni, és ha — mulasztás esetén — szüksége mutatkoznék, a megfelelő kormányintézkedéseket megtenni. Mindezzel semmi újat sem mondtam, mégis el kellett mondanom, mert az állam és önkormányzat viszonyának, az önkormányzati és felügyelő hatóság jogkörének helytelen megítélése és az autonómiák nyilvánvaló kötelességmulasztásai nyomán vagy legalább is erre való hivatkozással éppen napjainkban nem egy európai országban oly államhatalmi beavatkozások történtek, melyek az egyetemi önkormányzat megsemmisítésével, vagy legjobb esetben felfüggesztésével egyértelműek.

Ezeknek a beavatkozásoknak megvan a maguk politikai háttere abban az ellentétben, amely az illető államok kormánya és egyetemi önkormányzatai, illetőleg a kormányzat és némely professzor-csoportok közt világnézeti és nemzetpolitikai felfogás, avagy kultúrpolitikai célkitűzések tekintetében felmerült. A beavatkozást előidéző és a közvélemény szemében igazoló okok közt azonban ott szerepel az önkormányzatoknak a tudomány és tanítás szabadságának elvére alapított hatalmi túlkapása, egyes tanároknak az általános állampolitikával szembehelyezkedő pártpolitikai tevékenysége az előadások keretében, másoknak a tudományban való hátramaradása, rendszertelen és hézagos, avagy régi sablonok szerint való előadása, a tanári hivatással erkölcsi okokból összeférhetetlen magatartása s e hivatás betöltését akadályozó szellemi rokkantsága, vagyis oly körülmények, melyek a kormányhatalom beavatkozását egyenesen kihívják.

Ameddig az önkormányzatok kifogástalanul teljesítik kötelességeiket, ilyfajta mulasztások természetesen nem fordulhatnak elő, illetőleg nem állandósulhatnak, s ezért nálunk — az önkormányzatok és a miniszter is tisztában lévén a maguk kötelességével — az önkormányzatot csorbító állami beavatkozásra nincs szükség. Tudományegyetemeink és műegyetemünk továbbra is az önkormányzati hatóság és kollektív felelősség elve alapján fognak vezetetni és igazgattatni, s miként az egyéni hatóság és személyes felelősség elve alapján működő tanügyi hatóságok, kizárólag a miniszter hatósága alá tartoznak.

Közoktatásügyi kormányzatunk és igazgatásunk szervezetét teljesen kiépítendő s a kormányzati irányítás elvi egységét és szakszerűségét biztosítandó azonban a felsőoktatásügy terén is szükséges volt a közoktatásügyi igazgatás más ágazataiban már működő tanácsadó szervekhez, az országos Közoktatási Tanácshoz, az Országos Irodalmi és Művészeti Tanácshoz, az Országos Ösztöndíjtanácshoz, az Országos Természettudományi Tanácshoz, az Országos Testnevelési Tanácshoz és a legközelebb ugyancsak megvalósítandó Országos Népművelési Tanácshoz hasonló tanácsadó kormányzati szerv létesítése.

Az Országos Felsőoktatási Tanács az egyetemi önkormányzatokkal sem fölérendeltségi, sem mellérendeltségi viszonyban nem áll. Hatósági jogköre és végrehajtó hatalma egyáltalában nincs. A votum decisivummal bíró önkormányzatokkal szemben csupán votum consultativummal rendelkező véleményező és tanácsadó szerve a miniszternek. A miniszteriális ügyosztállyal parallel működik s a bürokratikus szervek — a referens és ügyosztály — mellett a miniszteri döntés előtt meghallgatott szakértő szerv szerepét tölti be. Elvi természetű felsőoktatási kérdésekben, — aminők a tanulmányi rend, a továbbképzés, az egyetemfejlesztés, a közszolgálati minősítés kérdése, a tandíjkérdés és a diákság egyéb szociális vonatkozású problémái — továbbá általános tudománypolitikai és neveléspolitikai problémákban az idáig kizárólag miniszteriális szakreferensek által gyakorolt véleményezés és javaslattétel funkcióját fogja végezni. Kizárólagosan véleményező hatásköre és személyi összetétele biztosítékául szolgál az egyetemi autonómiákkal leendő harmónikus együttműködésére. Szakosztályi és szakbizottsági tagolódása s az ezek munkájában résztvevő egyetemi tanárok közreműködése a nemzetnevelés és a magyar tudományosság elvi jelentőségű kérdéseinek szakszerű kormányzati elbírálását biztosítja.

Az Országos Felsőoktatási Tanács véleményező hatáskörébe tartozó kérdések részletesebb taglalásával nem kívánok az elnök úr megnyitó beszédének elébe vágni, de rá kell mutatnom, hogy az első nagyfotosságú probléma, melynek megoldása további halasztást semmiképpen sem tűr, a felsőoktatás évtizedek óta sürgetett reformja. Ez a kérdés koránt sem tekinthető kizárólagosan egyetemi kérdésnek. Helyes megoldása a kormányzatot, a közigazgatást és az egész nemzeti társadalmat egyaránt érdeklő probléma. Előkészítése végett épp ezért folyó év őszén országos kongresszust kívánok egybehívni az összes egyetemek és főiskolák, a különböző érdekképviseletek és kulturális szervezetek, köztük a probléma taglalására első sorban hivatott Felső-

oktatási Egyesület, a közhatóságok, a kormány és a törvényhozás kompetens képviselőinek részvételével. Ez a kongresszus lesz hivatva a nagy elvi kérdések mellett a hatóságok, testületek, egyének, a tudományos és gyakorlati élet részéről felmerülő összes részletproblémák megvitatására. Munkálatait nyomtatásban kívánom majd közrebocsátani, hogy az arra illetékes kormányhatóságok, önkormányzatok és társadalmi szervezetek az egész anyag áttekintése után véleményüknek még egyszer kifejezést adhassanak. Az így egybegyűlt anyag kerül azután a miniszter döntése előtt egyrészt a Felsőoktatási Tanácshoz, másrészt az illetékes minisztériumi ügyosztályba a reform végleges előkészítése céljából.

Kérem a Tanács tagjait, tisztségviselőit és elnökét, hogy a Tanács jövődő munkájában épp oly lelkesedéssel és buzgalommal, épp oly tárgyszeretettel és szakértelemmel működjenek közre, aminő lelkesedéssel és buzgalommal, tárgyszeretettel és szakértelemmel szolgálták eddig is a maguk hivatáskörében a magyar tudomány és felsőoktatás ügyét.

2. Szily Kálmán vallás- és közoktatásügyi államtitkár elnöki beszéde.

Mindenekelőtt mély tisztelettel köszönöm meg Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter úr ő nagyméltóságának, az Országos Felsőoktatási Tanács megalkotójának, hogy a Tanács mai alakuló ülésén megjelenni és a Tanácsot az életbe ímént elhangzott megnyitó beszédével bevezetni méltóztatott. A miniszter úr kultúrprogramjának elvi kialakítása és gyakorlati végrehajtása során egészen természetesen és logikusan jutott arra a megállapításra, hogy a magyarországi kultúrhálózati rendszernek teljessége megkíván egy új csomópontot, a legtágabb értelemben vett felső oktatási kérdésekre vonatkozó tárgyaló, véleményező és javaslattevő központot. Ezt a megállapítást nyomon követte a valóráváltás : az Országos Felsőoktatási Tanács szervezeti megalkotása és személyi összeállítása ; mai beszédében pedig a miniszter úr kitűzte a Tanács helyét a kulturális intézmények szerves rendszerében és megszabta a Tanács feladatkeretét.

Új intézmény vagyunk. Minden új intézmény megalkotásakor, még inkább megindulásakor, természetesen vetődik fel több kérdés ; így : van-e szükség az új intézményre, kifejtendő működése nem fog-e beleütközni már meglévő intézmények működésébe, olyan-e az új intézmény tárgyi és személyi szervezete, hogy tőle eredményes munkát lehet majd várni? Hogy teljes megnyugvással fogadják az

új intézményt, és hogy bizalommal nézzenek meginduló élete elé, mindenesetre kívánatos, hogy ezekre a kérdésekre már eleve kielégítő és megnyugtató válasz álljon rendelkezésre.

Ezt a választ az első két kérdésre a miniszter úr a legmeggyőzőbb módon megadta.

Ami a harmadik kérdést, a szervezet mikéntjének kérdését illeti, legyen szabad a választ nekem megadni. A Tanács szervezeti szabályzata hasonló rendeltetésű intézmények jól bevált szabályzatainak alapulvételével készült; így biztosra vehető, hogy a mi szabályzatunk is be fog válni és hogy az eredményes munkának nem akadálya, hanem elősegítője leszen. Hátra van még a dolognak személyi része. Itt részben nehéz, részben könnyű nyilatkoznom. Nehéz az elnök személyével, könnyű az elnökség többi tagja és a tanácsstagok személyével kapcsolatban. Kétségtelen, hogy érdemleges munkára hivatott testület mikénti működése szempontjából nem közömbös az elnök személye. Én igen nagy kitüntetésnek, eléggé nem értékelhető bizalomnak, de egyben igen nagy felelősség rámhárításának tartom, hogy a miniszter úr engem méltóztatott elnökül kiszemelni és a Kormányzó úr ő főméltóságánál az én kinevezésemre előterjesztést tenni. Talán az vezette ő excellenciáját elhatározásában, hogy nekem elég hosszú miniszteriális szolgálatom alatt módomban volt a felsőoktatásügy intézményeit és problémáit minden vonatkozásban alaposan megismerni és talán eddigi működésem ismeretében feltételezte bennem azt a teljes tárgyilagosságot és pártatlanságot, ami egy ilyen szervnek elnökségéhez elengedhetetlenül szükséges kellék.

Én ez ünnepélyes alkalommal is hálás köszönetet mondok a miniszter úrnak belém helyezett bizalmáért és biztosíthatom, hogy a nagy ügy iránti lelkesedéssel, tiszta idealizmussal és gyenge erőmnek megfeszítésével igyekezni fogok a bizalomnak megfelelni. Ámde túlon túl érzem a rámbízott és vállalt feladatnak súlyát és nehézségét is, amelynek terhe alatt minden jó szándék ellenére össze kellene rokadnom, ha nem tudnám magam mellett mint segítőt, elnöktársaimat: Kenéz Béla alelnök úr ő nagyméltóságát, Horváth János, Kolosváry Bálint, Sigmund Elek és Verebély Tibor szakosztályi elnök úr ő méltóságait, ha nem volnék meggyőződve arról, hogy az ő sokszorosan kipróbált nagy képességeik mindig rendelkezésre állnak a Tanács működésének vezetésében és irányításában, és ha nem lennék teljes bizalommal a Tanács tagjainak kifejtendő munkájával szemben, akik mint tudományszakuknak kiváló képviselői, mint azoknak professzorai és így a felsőoktatásügy legalább egyes részleteinek alapos ismerői különösen illetékesek és rátermettek erre a munkára.

Méltóztassék megengedni, hogy elnöki székfoglalóban röviden vázolhassam, hogy felfogásom szerint tulajdonképpen mi lesz a mi munkánk és melyek azok a problémák, amelyekkel a közeljövőben foglalkoznunk és amelyeket a megoldásra előkészítenünk kell.

Szervezeti Szabályzatunk 1. §-a szerint «Az Országos Felsőoktatási Tanács a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter tanácsadó és véleményező szerve; a felsőoktatás ügyét állandóan figyelemmel kíséri, a miniszter felhívására vagy saját kezdeményezéséből a felsőoktatásra vonatkozó kérdések tekintetében véleményt mond és javaslatot terjeszt elő». Ebből kitűnőleg tehát a Tanács köteles a felsőoktatás ügyét állandóan figyelemmel kísérni, köteles válaszolni, ha a miniszter kérdez, de egyúttal joga van saját kezdeményezéséből is javaslatot tenni a miniszternek. A Tanács hivatásának felelősségtől áthatatott felfogása azonban azt vonja maga után, hogy ez az utóbbi jog is tulajdonképpen kötelesség, mert ha a Tanács a felsőoktatásügy figyelemmel kísérése során arra a meggyőződésre jut, hogy valahol valamilyen hiány pótlására vagy valamilyen változtatásra, újításra van szükség, és ha komolyan szívében viseli a felsőoktatás ügyét, akkor valóban kötelessége, hogy a miniszternek megfelelő előterjesztést, illetőleg javaslatot tegyen.

Ámde egyelőre mindegy, hogy a kötelességből vagy a jogból indulunk-e ki. Mindenképpen ugyanazokra a kérdésekre jutunk, amelyek a legközelebbi években a Tanácsot elsősorban foglalkoztatni fogják, mert ezek azok a kérdések, amelyeknek aktualitása egyaránt ismeretes a miniszter, az egyetemi tanár, sőt a magyar közélet tényezőinek túlnyomó része előtt.

Itt van mindenekelőtt a főiskolai oktatás reformjának súlyos és sokrétű kérdése. A miniszter úr a törvényhozás és egyéb fórumok nyilvánossága előtt a legnagyobb határozottsággal jelentette be és fejtette ki, hogy a főiskolai tanulmányi reformmal a legkomolyabban foglalkozni kíván, úgyhogy ma ez hivatalos kormányprogramnak tekintendő. Ebben a főiskolai tanulmányi reformban különösen négy speciális reform áll az előtérben: a jogi oktatásnak, a bölcsészettudományi kari tudós- és tanárképzésnek, az orvosképzésnek és a gyógyszerészképzésnek reformja. Ezeknek a reformoknak az időszerűségét, sőt sürgősségét alig vonhatja valaki kétségbe.

A jogi oktatás mai rendje részben 1883-ban, részben 1911-ben kiadott miniszteri rendeleteken alapszik. Köztudomású, hogy a kultuszminiszterek egész sora foglalkozott a jogi oktatás gyökeres reformjával; már gróf Csáky Albin a törvényhozás elé terjesztette a jogi tanulmány- és vizsgarendszerre vonatkozó törvényjavaslatot, amelyet

báró Eötvös Lóránd visszavont, Wlassics Gyula új törvényjavaslatot szerkesztett, melyet Berzeviczy Albert átdolgoztatott, de amely nem került a törvényhozás elé. Tudjuk azt is, hogy a háború előtt értekezleteken ismételten megvitatta a problémát a Magyar Jogászegylet, hogy az 1911-ben tartott Országos Jogászugyülésen is szerepelt a jogi reform ügye és hogy a legutóbbi években tudományegyetemeink jog- és államtudományi karai behatóan foglalkoztak a reform kérdésével. Elég régóta napirenden van tehát ez a kérdés, és hogy mindedig nem kapta meg a gyökeres megoldást, annak egyik oka a világháborút megelőző és követő éveknek izgalmasan súlyos politikai viszonyaiban keresendő; másik oka a kérdésnek túlságosan nagy hordereje és ebből fakadó nehézsége és kényessége; hiszen kétségtelen, hogy a jogi oktatás mikéntjének közvetlen kihatása van az egész közigazgatásra, az egész jogszolgáltatásra és az államélet legfőbb funkciójára. Az ilyen sokvontakozású kérdésnek helyes és valóban a közérdeket kielégítő megoldása természetesen nehéz, de nem lehetetlen, csak az szükséges, hogy legyen miniszter, aki teljes energiával és elszántsággal akarja a kérdés megoldását, és hogy a megoldásban közreműködő minden tényező elsősorban az országos közérdeket tartsa szem előtt. A jogi oktatás reformjával természetesen összefügg a ma meglévő és az egyetemektől is kárhoztatott kiáltó visszasságoknak, így az úgynevezett jogi szemináriumok, a disszertációra vonatkozó szabály kijátszása és az egyetemről állandóan távollevő, az egyetemi munkában részt nem vevő és csak a vizsgákon meg szigorlatokon megjelenő névleges hallgatás lehetőségének megszüntetése; de összefügg vele az a mind elvi, mind gyakorlati szempontból egyaránt fontos kérdés is, hogy alkotható-e az elavult és részben hatályát veszített 1883. évi I. t. c. helyébe új minősítési törvény?

A bölcsészettudományi kart illetőleg reformra szorul az 1892-ből származó bölcsészettudományi szigorlati szabályzat és a középiskolai tanárképzésnek már újkeletű rendje, melyekre vonatkozólag nagyon értékes előmunkálat áll rendelkezésre: a Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészettudományi karától kidolgozott javaslat.

Noha ugyancsak elég újkeletű — mert 1922-ből származik — az orvosképzést szabályozó doktori szigorlati szabályzat és noha sok tekintetben nagy haladást és javulást jelentett ez a megelőző állapothoz képest, mégis az azóta szerzett tapasztalatok alapján maguknak az orvostudományi karoknak az az egybenhangzó véleménye alakult ki, hogy feltétlen szükség van a mai rend megváltoztatására; abban természetesen még nincsen egybehangzás, hogy milyen tartalmú és milyen terjedelmű legyen a reform.

Tökéletesen elavult mindaz, ami a gyógyszerészképzésre vonatkozik; és ez nem is csoda, hiszen a szabályzatok 1912-ből és 1914-ből származnak; e téren különösen sürgős a reform megalkotásának szükségessége, mert a világháború utáni időben nem csupán a tőlünk nyugatra és északra, hanem a keletre fekvő államokban is olyan reformok léptek életbe, amelyek a gyógyszerészképzés szintjét messze a magyar szint fölé emelték.

Bármilyen különböző is az anyagtartalom szempontjából az előbb említett négy tanulmányi rend, és a reform megalkotásakor mindeniknek speciális természete szerint bármennyire eltérő szempontok fognak is érvényesülni, mégis a vezető gondolatok, a fennálló és leküzdendő nehézségek tekintetében igen sok közösség van közöttük, ami természetes is, mert mind a négy terület az egyetemi oktatásnak egy-egy része és mindeniken tudományról, tanításról, tanárról, hallgatóról és az élet igényeiről van szó.

Az egyetemi oktatásnak és az egész egyetemi szellemi munkának tudvalevőleg kettős beállítottsága van, amiből sok surlódás, sok kontroverzia, sok nehézség és néha az egyetemmel szemben felállított teljesíthetetlen követelés származik. Az egyetem egyrészt tudományt művel minden mellétekintet és gyakorlati alkalmazás kizárásával, és ekkor hallgatóiban leendő tudósokat lát, másrészt azonban — néha nolens volens — szakképzést is ad az egyetemi oklevélhez kötött életpályákra, tehát egyszerre kell képeznie szaktudóst és szakembert. Ebben a kettősségben rejlő nehézséget fokozza az, hogy az első fajta kiképzést igénylő hallgatók száma elenyészően kicsiny a második fajtáéhoz képest. A tudomány érdeke, az egyetem szelleme megköveteli a tiszta tudományművelést és a tudós-utánpótlás biztosítását; az állam és a gyakorlati élet megköveteli a jó szakember-képzést. Hogyan lehet e két követelést összeegyeztetni? Lehet-e közös képzést adni mind a két kategóriának a nélkül, hogy bármelyik is kárát vallaná? Vagy, ha nem lehet, fel kell-e áldozni az egyiket a másiknak, avagy pedig két külön képzés rendszerére kell-e áttérni?

Szerény véleményem szerint nem olyan tragikus a dilemma és nem olyan áthidalhatatlan az ellentét, mint amilyennek látszik. Ki a tudós? Aki egy bizonyos tudásanyagot tud és a tudomány bizonyos területén vagy területein önálló gondolkozással, egyéni szellemi munkával újat tud alkotni. Ki a jó szakember? Aki egy bizonyos tudásanyagot tud és életpályáján a ráeső feladatokat helyesen tudja megoldani; ezt a helyes megoldást azonban csak ritkán adhatja meg a tanultaknak gépies alkalmazása, ahhoz legtöbbször gondolkozás, mérlegelés, ítélet, tehát egyéni szellemi munka szükséges.

Látjuk tehát, hogy az egyetem munkája mindkét fajta hallgatóval szemben a tudásanyag megadása és az önálló gondolkodás-képesség kifejlesztése tekintetéből közös, és természetesen a tudásanyag megadásának módszere is közös : a tudományos módszer. E közösségen felül kapni kell a leendő tudósnak jelentékeny többletet : a tudomány egy vagy több speciális ágában elmélyedésre való rávezetést, a megoldatlan kérdések feltárását, a kutató tehetség kifejlesztését és az ébredező önálló gondolatok irányítását ; ennek a többletnek megadása a tehetséges hallgatóval szemben speciális előadásokban, szemináriumokban, laboratóriumokban aránylag könnyű, mert akkor a hallgató már a tanárnak tanítványává lépett elő. A leendő szakembernek pedig a közösségen felül részesülnie kellene olyan előadásokban és praktikumokban is, amelyek közelebb hozzák hozzá a választott élethivatása problémáit. Ez sem okozna különös nehézséget, hiszen erre a célra a tanár mellett fel lehetne használni magántanárt vagy külső szakembert, mint meghívott előadót is.

Így elméletileg elgondolva nem is látszik nehéznek a kettősség problémájának megoldása, annál nehezebb azonban a gyakorlati végrehajtás, mert ez nemcsak előadástartást, hanem szemináriumi, laboratóriumi intenzív foglalkoztatást és a hallgató részéről valóságos öntevékenységet jelent. Mindennek megvalósítása főleg két okból nehéz, először is a hallgatóknak nagy tömege és másodsor — valljuk meg őszintén — a hallgatók egy részének szellemi alkalmatlansága miatt.

Ezzel eljutottunk két, egyéb szempontokból is nagyon súlyos kérdéshez : az oklevéltúltermelésnek és a szelekciónak kérdéséhez. Mindkettővel a lehető legalaposabban és minden vonatkozásban foglalkozni kell majd Tanácsunknak. Ha figyelembe vesszük, hogy már évek óta Csonka-Magyarország egyetemi és főiskolai hallgatóinak száma nagyobb, mint amekkora a háborúelőtti Magyarországon volt, ha meggondoljuk, hogy ebből kifolyólag a kiadott oklevelek száma évről-évre átlagosan legalább is kétszerese a tényleges szükségletnek, akkor könnyörtelenül elénk mered a dilemma : az egyetemi kultúrpolitika numerikus részét Széchenyi mondásához igazítsuk-e, amely szerint «a tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma», vagy pedig a mai réalpolitikások felfogásához, amely szerint a társadalomnak intelligenciával való túltelítettsége veszedelem a társadalom egyensúlyára és békéjére. Sajnos, bőven vannak már tünetek, amelyek az utóbbi felfogást látszanak igazolni.

Akár az egyetemi oktatás eredményességi hatásfokának emelése, akár az egyetemi hallgatók számának és ezzel a kiadásra kerülő

oklevelek számának leszorítása a törekvés, erre egyedül helyes intézkedés a céltudatos és igazságos szelekció megvalósítása, aminek célja a tudományos tanulmányokra nem alkalmas ifjaknak az egyetemről való távoltartása, tehát vagy már be nem eresztése vagy a bejutottaktól való mielőbbi megszabadulás. Ámde hol, minő formában, minő kritériumok alapján és minő módszerrel menjen végbe a szelekció, hogy az a köz szempontjából igazságosnak legyen tekinthető? Természetesen kívánatos volna, hogy a szelekció hatása megnyugtató is legyen. Ezt azonban bajosan fogjuk elérni, amikor általános jelenség a magasabb társadalmi rétegek gyermekeinél a szinten való megmaradás és az alacsonyabb társadalmi rétegek gyermekeinél a magasabbra törekvés vágya, amikor a gyakorlati gazdasági élet sem ad elegendő mértékben kenyérkereseti lehetőséget. Csupa nehéz és nyugtalanító kérdés, amelyre azonban mégis kell valamilyen megoldást találni.

A szelekciónak valószínűleg nélkülözhetetlen eszköze lesz valamilyen vizsga, amit ugyan alapjában véve tanár is, diák is szükséges rossznak tart, de amely nélkül alig lehet a diák szellemi képességeit és tanulásának sikerét megállapítani, ha csak a diák tanulmányi élete hosszú időn keresztül nem a tanár szeme előtt és vele való folytonos érintkezésben folyik le.

A különböző tanulmányi reformok tárgyalásakor lehetőleg egységes szempontok szerint kell majd megvizsgálni a kérdéseknek egész seregét, ide tartoznak: a hallgatók tanszabadsága, a kötelező előadáslátogatás, a kötelező vizsgálatok, illetőleg kolloquiumok, a doktori grádusnak tudományos vagy minősítő jellege, a hallgató túlterhelésén való könnyítés, a mai rend szerinti tanulmányi időnek jobb kihasználása és annak esetleges meghosszabbítása. De behatóan kell foglalkoznunk a hallgatókat érintő egyéb fontos ügyekkel is, minők: a tandíj-, a vizsgadíjrendszer és az ezekre vonatkozó kedvezmények, a diáksegélyezés, a hallgatóknak egészségvédelme, betegség megelőzése és betegség gyógyítása, a főiskolai testnevelés és sport, az ifjúsági egyesületek és szervezetek, mint az ifjúság nevelésére alkalmas intézmények.

Ámde nevelésről az egyetemen más értelemben is beszélhetünk. Az állam és a nemzet méltán elvárhatja az egyetemről, mint a tanítás betetőzőjétől és nagy szellemi értékek központjától, hogy ne csupán tudósokat és szakembereket képezzen, hanem azokat egyben hivatásérzéstől áthatott, jellemes, kötelességtudó, a nemzeti lét nagy problémáit tisztán látó és azokban egységes álláspontot elfoglaló egyéniségekké nevelje. Ezt a nevelőmunkát a tanárok szinte észrevétlenül,

száz meg száz önként adódó alkalommal el is végzik, de fennmarad a kérdés, hogy mennyiben szükséges, kívánatos és lehetséges erről a szociális és nemzetnevelésről intézményesen is gondoskodni.

Foglalkoznunk kell majd olyan kérdésekkel is, amelyek nem közvetlenül a tanítással kapcsolatosak, de a felsőoktatásügyre nézve mégis elsőrendű fontosságúak; ilyen a tanári utánpótlás biztosítása, mert gondolkozóba kell esnünk azon a jelenségen, hogy egyes tanszékeket évekig nem lehet betölteni, mert nem várható eredményes pályázat; ilyen a magántanárok egy részének az oktató, szeminárium és kolloquáltatási munkába való bevonása, általában az egyetemi élethez való erősebb hozzákötése; ilyen a tanszéki segédszemélyzet, az adjunktusok, tanársegédek és gyakornokok ügyeinek, különösen szolgálatban való maradásuk időtartamának rendezése és a szolgálatból megválók jövőjének lehető biztosítása; ilyen az egyes tudományos életpályákon lévők számára továbbképző-tanfolyamok megszervezése.

Legvégére hagytam az egyetemi törvény megalkotásának kérdését, amivel komolyan foglalkozott br. Eötvös József és Trefort Ágoston, ami legutoljára igen kedvezőtlen politikai helyzet közepett felmerült Lukács György minisztersége alatt és ami azóta teljesen lekerült a napirendről. Pedig éppen az egyetemnek volna nagy érdeke, hogy élő törvény biztosítsa önkormányzatát, határolja körül annak tartalmát és terjedelmét, állapítsa meg az egyes hatóságok és tanárok jogait és kötelességeit és szabja meg a szervezeti és tanulmányi rend kereteit.

Nem folytatom a problémák és kérdések felsorolását, a legfontosabbakat felemlítettem, ezekhez bárki még jó egynehányat hozzáadhatna.

Most még csak pár szót arról, hogy milyen rendszer szerint fogunk dolgozni. A munkaprogrammot az elnöki tanács állapítja meg, az egyes kérdések tárgyalásokra való előkészítését a tárgy szerint illetékes szakosztályon belül alakított bizottság vagy kivételesen szakosztályközi bizottság végzi, a tárgyalás és az állásfoglalás a szakosztályon történik és ezt az állásfoglalást terjeszti elő a szakosztály állandó előadója az elnöki tanácsban, amely a kérdéses ügyben megteszi aztán előterjesztését a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. Kisebb jelentőségű és sürgős ügyekben természetesen az elnök a tárgy szerint illetékes szakosztályi elnök útján felkért előadónak véleményét veheti a miniszterhez intézendő előterjesztés alapjául. A részleteket az ügyviteli szabályzat fogja megadni, ez a szabályzat most van kidolgozás alatt; ebből a még meglévő hiányból azonban

kár nem származik, mert a Tanács érdemleges munkája csak folyó év őszén, az országos kongresszus lezajlása után fog megindulni.

Végezetül legyen szabad egész röviden még arról is beszélnem, hogy milyen szellemtől áthatottnak képzelem el a Felsőoktatási Tanács kifejtendő munkáját.

A Felsőoktatási Tanácsnak úgyszólván minden tagja egyetemi tanár, aki szentnek tartja egyeteme önkormányzatát és a tudomány műveléséhez, az igazság kutatásához és hirdetéséhez szükséges egyetemi szabadságot, ezért igazán kizártnak tekinthető, hogy a Tanács részéről a magyar egyetemnek ezeket a fundamentális attribútumait bármi veszély is fenyegetse. A Tanács tagjai megbecsülik a meglévőt, tisztelik a hagyományt, és így attól sem kell tartani, hogy az újítás lázától elkapatva, mindent megváltoztatni és újjal pótolni akarjanak. Ámde ezzel a természetes konzervativizmussal nagyon jól összefér az, hogy a Tanács felszabadítsa magát az adottságnak, a meglévőnek vis inertiaeje alól, hogy kiszabadítsa magát a megszokás kényelmes béklyóiból, és hogy felülemelkedve minden esetleges egyéni vagy partikuláris szemponton, elfogulatlanul nézzen szembe a felmerülő problémákkal és arra törekedjék, hogy a felismert rossz helyébe jó, a jó helyébe lehetőleg még jobb kerüljön.

Szilárd meggyőződése, hogy a Felsőoktatási Tanács működése hasznos és áldásos lesz a hazai magas kultúrára, az egyetemekre, a nemzeti művelődésre és az egész országra. Isten adja, hogy e meggyőződésemet mielőbb mennél több eredmény igazolja.

Lengyel sors — magyar remény.

Koścalkowski lengyel miniszterelnök üdvözlésére 1936. ápr. 23-án.
(A lengyel nyelvű beszéd magyar szövege.) —

Hódoló tisztelettel üdvözlöm Nagyméltóságodat a magyar tudomány e csarnokában, háromszázéves egyetemünk aulájában. Örömi tölti el lelkemet, hogy éppen én üdvözölhetem Nagyméltóságodat az egyetem nevében, én, aki a nagy lengyel nemzet multja és tudománya, irodalma és művészete iránt kora ifjúságomtól mindenkor a legnagyobb csodálattal voltam. Valahogy úgy van az, hogy a magyar ember lelkivilágának sarkalatos része a lengyel nemzet iránt érzett szeretete, a lengyel nemzet mélységes tisztelete. Ezeresztendős, megszakítás nélküli baráti, együttérző multból s a mindenkori jelenből táplálkozik e szeretet, e mélységes tisztelet. Ezt az ezeresztendős multat, melynek folyománya a mostani jelen is, mindkét nemzet tudósai sokat

vizsgálták, sokat kutatták. Magamat is a vizsgálók közé számítom, mert hiszen éppen én mutattam reá, hogy a lengyel nemzet magyar nyelvi *lengyel* neve azt bizonyítja, hogy a magyarság a lengyel néppel már a magyar régi hazában, a régi Etelközben érintkezett. A honfoglalás után a mai hazában aztán megszakítás nélküli ez érintkezés. Nincs két másik nemzet a világon, amelynek ilyen régi, s hozzáteszem, ilyen zavartalan az egymással való érintkezése. Ezt a zavartalan érintkezést bizonyítják a X—XII. században a mi akkori *Bogyiszló, Szórád, László, Veszprém, Benin* keresztneveink, amelyek mind lengyel nyelvi keresztnevek s amelyek helyneveinkben s részben keresztneveinkben mai napig élnek. Ezt a zavartalan érintkezést példázza az első lengyel krónikairó, Gallus pályája, aki valószínűleg a mi somogyvári monostorunk tagja volt; ezt későbbi, így az Anjouk, a Jagellók alatti s a XVI. században, főleg Báthory István korában kulturális téren való kapcsolataink. Mindezek s más itt fel nem sorolt tények fényesen igazolják Nagyméltóságodnak azt a megállapítását, hogy hiba volna ezt a megszakítás nélküli ezeresztendő, mély és sokoldalú viszonyt, ezt a hagyományos barátságot úgy feltüntetni, mintha a politikai érdekek fejlesztették volna ki. Két nemzetnek ezer esztendőn át tartó, úgyszólván megszakítás nélkül való barátsága politikai érdekek alapján nemcsak lehetetlen, hanem elképzelhetetlen is. Mélyebben fekvő okoknak kell itt lenni, a két nemzet lelkületében kell azokat keresni. Csak hasonló lelkiségből fakadó erők fejleszthették ki ezt az évezredek kölesönös megbecsülést, ezt a hagyományos, zavartalan barátságot; hasonló, sok tekintetben azonos lelki erők azok, amelyek a két nemzet államiságában, rendi alkotmányában, jogában, történetében annyi rokon, sokszor azonos eredményt hoztak létre. S szeretnők hinni, hogy a mi katasztrófánk és a lengyel nemzetnek immár elmúlt katasztrófája között is meglesz a hasonlóság, az azonoság.

A mult század kilenevenes éveiben tanultam Bécsben s atyai pártfogóm, Thallóczy Lajos társaságában egyszer felvettem a kérdést, vajjon remélhető-e, hogy a három részre szakított lengyel nemzet ismét egyesül független Lengyelországgá régi hatáiraival. Ennek a beszélgetésnek az emléke elevenedett fel bennem, mikor 1918/19-ben az entente-hatalmak Magyarországot öt részre szakították, s ez az emlék azóta is állandóan foglalkoztat. Az Önök legújabb történetéből vett tanulság ad sajtó lelkemnek vigaszt és reményt arra, hogy a magyarság sorsára vonatkozólag is higgyem: *Fortuna variabilis, Deus miserabilis.*

Melich János.

IRODALOM.

Apponyi Albert egyénisége emlékiratainak tükrében.

Dr. Gróf Apponyi Albert: *Emlékirataim*. Ötven év. Ifjúkorom. Huszonöt év az ellenzéken. Bpest, Pantheon, 1922. 257 l. (és még két kiadás.) — A. A. *Emlékiratai*. II. kötet, 1899—1906. Bpest, Magy. Tud. Akadémia 1934. (Berzeviczy Albert előszavával) 212 l. — A. A. *Élmények és emlékek*. Bpest, Athenaeum, év n. (1934) 263 l.

Irodalmunk szegénysége emlékiratokban meglepő. Apponyi Albert emlékiratai sem cáfolják meg ezt a megállapítást. 1922-ben kezdett hozzá emlékiratának elkészítéséhez, de a politika hamarosan elvonta a nagy külső sikertől kísért (az I. kötet három kiadást ért meg) munkától és csak jóval később, az országgyűlés fölszólítására látott hozzá a folytatáshoz. Ekkor egyébként már, úgy látszik, Apponyi lelkében megfogamzott az *Élmények és emlékek* c. munka terve. Ebben a munkában életének legnagyobb benyomásait írta le, az *Emlékiratok* I. kötetének hangjától annyira eltérően, hogy az özvegy az *Élményeket* teljesen különválasztotta az *Emlékiratok*-nak szintén posthumus II. kötetétől. Nem hibáztathatjuk a különválasztást, inkább azt sajnálhatjuk, hogy Apponyi Albert nem írta meg ilyen modorban többi emlékeit. Hogy erre megvolt benne a hajlam, azt nemcsak az *Élmények és emlékek* c. kötet bizonyítja, hanem az *Emlékiratok*nak különösen II. kötetében megfigyelhető az a jelenség, hogy az író az éppen szóbanforgó eseményekről előresiet azokhoz, amelyeknek emléke különösen kedves volt előtte, vagy amelyek különösen mély benyomást tettek reá. Rendkívül érdekes az *Emlékiratok* két kötete is, de különösen a II. kötetben látható, hogy az írónak nem volt ahhoz nyugalma, hogy hosszú időn át egyfolytában dolgozzék, esetleg utánanézzve az emlékezet fölfrissítéséhez szükséges adatoknak, gyakoriak az ismétlések, érezhető az előadás folytonosságának meg-megszakadása. Az *Élmények és emlékek* kötetében a följegyzések természeténél fogva nem is várunk ilyen folytonosságot.

Az *Emlékiratokból*, még inkább az *Élmények és emlékek* kötetéből látjuk, hogy Apponyi életének egyik legnagyobb tévedése az volt, hogy önmagát írói munkára gyöngének tartotta (*Emlékirataim* I. 58.).

Egy ritka mértékben kifinomult, modorában, erkölcsi és szellemi műveltségében a legfelsők közé emelkedett férfiú képe áll előttünk e kötetek olvasása közben. Így ítélte az élőről a mult század Európájának egyik legkényesebb gentlemanje, a későbbi VII. Edvárd király, aki Apponyit barátjának kijáró melegséggel fogadta körébe.

A modor, az erkölcsi és szellemi finomság művészlélekhez teszik őt hasonlóvá és valóban művész volt ő a politikai életben is. A zene kedvelését szükségesnek tartotta a politikus lelkében s ez az érzés tökéletesen beleillett az ő harmóniára törekvő, naívsággal határosan ideálista gondolatvilágába, de természetesen tehetetel volt a politika porondján. Ezt észre kellett vennie önmagának is, észre is vette. Egyidőben irigyelni kezdte Eötvös Lorántot: «A közélet terén szerzett tapasztalások vittek annak megállapítására, hogy ha életemet újra kezdhetném, mindenesetre a tudománynak, akármilyen tudománynak szentelném magamat. A tudományos működés óriási fölnye abban rejlik, hogy a tudomány emberének semmivel sem kell számolnia, csak a tiszta igazsággal, amint azt felismeri. Ezért folyton teljes harmóniában van önmagával, becsületes politikus lelkét állandóan gyötrik a kompromisszumok».

Szíve mélyéből idegenkedett attól, hogy az igazságon kívül mások, uralkodók, tömegek vagy pártok előítéleteivel, gyengeségeivel, szenvedélyeivel számoljon, ezeknek bizonyos fokú engedményeket tegyen, a teljes igazság rovására. E miatt nehezen illeszkedett a politikai élet kényszerűségei közé. Apponyi, mintegy mellékmondatokban, megmutatja Tisza Kálmán és István, valamint a többi kortárs-miniszterelnök nehézségeit, mégis fenntartás nélkül veti szemére az idősebbik Tiszának, hogy «nem emelte a nemzet erkölcsi színvonalát». Megmondja, hogy a monarchikus elv erkölcsi alapja az a föltevés, hogy az uralkodóban testesül meg legtökéletesebben a nemzet egységének fogalma, teljes azonosulást követel uralkodó és nemzet közt érzelmi téren (II. 170.) és csak mellékesen, inkább célzásokban szól arról, hogy uralkodónak és kormánynak kötelessége lehet a körülmények szerint a nemzet érzelmei ellenére is az ész szavát követnie. Saját politikájáról megállapítja, hogy «a katonai kérdésben folytatott ellenzéki akció... a reálpolitikai tényező figyelmen kívül hagyásának hibájában szenvedett» (II. 164—165.), de azért tökéletesen helyesnek tartja, bizonyos fenntartásokkal hozzátéhetjük, hogy nem minden jog nélkül.

Hajlama ellenére vitték őt a politikai életbe családi hagyományai, nemzeti érzése és már gyermekkorában feltűnő szónoki tehetsége. Mint főhivatalnok vagy mint katona, a király szolgálatában állott több öse és rokona. Őt a hivatalnoki pályától annak szürkésége

elriasztotta, így a politikai pálya maradt előtte, a politikai pálya, amelyen az idealizmusából önként adódó nehézségeket fokozta vallásos fölfogása. Belső hitéletéről kevés szó esik az emlékek között, a trianoni «tárgyalások» során szalad ki tollából szinte véletlenül az, hogy a békediktátumra adandó válasz előkészületei közben Istenhez fohászzkodott, erőt kérve az újszerű hallgatóság előtt «olyan nehézségekkel terhes» fölszólaláshoz. Egyébként engedelmesen katolikus a hitről vallott fölfogása: «Azt tartom az egyetlen helyes álláspontnak laikusok számára, nyugodtan megvárom az Egyház döntését, hogy azután magamat annak hívő lélekkel alávésem». A politikába ez a vallásos fölfogás a vegyesházasságok kérdésénél szólt belé. Ebben az ügyben a fakultatív polgári házasság álláspontjára helyezkedett. «Ez az állásfoglalásom némely pontban ellentétbe hozott az egyház elveivel és ezért, bármely indok is vezetett és bármily haszon származott belőle, elítélendő».

Ő ezért nem tekintette önmagát klerikálisnak s az látható emlékirataiból is, hogy történetfilozófiája, politikai állásfoglalása általában független volt az egyházas gondolkozástól. Az átlagember meggyőződését elég pesszimisztikusan nem vallási, sőt még csak nem is eszmei befolyásoknak tulajdonítja, hanem «elméletté vedlett egyéni vagy osztályérdeknek» (I. 120.), szerinte a vagyonos ember konzervatív, a vagyontalan radikális, a politikai ellentétek sorsa «az eszmék nyílt harcában» a nemzetek biológiai törvényei szerint, természetes fejlődésben dől el (I. 30., 61., stb.). A természetjog emlegetését (II. 61.) csak közvetve lehet a vallással kapcsolatba hozni.

Saját korát — visszapillantva — az osztrák-magyar monarchia és a kapitalizmus utolsó félszázadának nevezi, sokszor céloz arra, hogy az emberiség életében minden alá van vetve a változás törvényének, de valahogy az csendül ki szavaiból, hogy a parlamentárizmust maradandónak érzi. A szociális és a nemzetiségi kérdés fontosságának kései fölismerését, számos más ellentét kiéleződését annak tulajdonítja, hogy a választási rendszer nem őszinte (II. 71.). Az ő idejében a hatalmi túlsúly a királynál volt, de szerinte ez csak egy fejlődési fokozat a történelemben, s a parlamenteké a jövő. Változnak az intézmények, köztük egyik legfontosabbnak a hadseregnek átalakulása, az általános hadkötelezettség olyan új föladatokat rótt a politikusokra, amelyekkel Deák Ferenc kortársai nem voltak tökéletesen tisztában. Változnak a közjogi lehetőségek: ma nem lehet elzárkózni a nemzetiségek közjogi fogalmának elismerése elől.

Könnyen észrevehető, hogy ezekben az általánosnak mondható kérdésekben is Magyarország lebegett Apponyi szemei előtt; emlékiratainak, mint egész életének is központi gondolata a magyarság

sorsának biztosítása volt. Legfőbb politikai célja a magyar nemzeti erő fokozása, a nemzet erkölcsének erősítése, «a nemzeti élet teljességének kivívása és biztosítása minden intézményben». A hiányok közül legfájdalmasabb a katonai téren mutatkozik, hiszen «ha van intézmény, mely nemzeti jelleget követel, az a hadsereg». Itt kapcsolódik bele Apponyi politikai gondolatmenetébe a dualizmus kérdése. Magyarországra nézve geopolitikai szükséglet a szövetségesek keresése. Kossuth Lajos ellenezte a Habsburg-birtokokkal való szövetséget, de nem azért, mintha fölöslegesnek tartotta volna a szövetkezést által nyújtott erőttöbbletet, hiszen ezt ő maga is biztosítani kívánta a magyarság részére a dunai konföderációban. Apponyi — ha már választani lehet — inkább a nyugati orientációt jelentő Habsburg-birtokokkal való kapcsolatot kívánta. A Habsburg-uralom megszüldítette nálunk a nyugati gondolkozásmódot, nyugati szokásokat terjesztett el, teljessé tette a Szent István által megindított evolúciót — ami káros hatása volt, az elenyészett, megmaradt a nyugatias hatás (II. 176.). Céloz az 1711-től 1914-ig terjedő, Magyarországra nézve relatíve békés korszak áldásos következményeire: a külbiztonságra és a gazdasági felvirágzásra (II. 15.), de sajtóságon módon az látszik az emlékiratokból, hogy a külpolitikai biztonság kérdése csak fátyol mögött tűnt föl szemekben. Egyszer fátumnak nevezi azt, hogy az ujonclétszámot emelni kell, más helyen mint kétséges dologról szól róla: «Lehet, hogy a katonai statusquo fenntartása nem volt teljesíthető» (II. 72., 89.), 1903-ban Tisza István egy olyan beszédének hatása alatt, «melyet a közönség nem méltatott különös figyelemre», megérezte ugyan a külpolitikai veszedelmet, de azt a műrzségi egyezmény létrejötte miatt nem tartotta közellevőnek, másrészt azt remélte, hogy a hadsereg minőségi fejlesztése is elég biztosítékot fog nyújtani (II. 74—75.).

Apponyi tudta, hogy Magyarország nagy erőt ad a monarchiának, ezért a létszámemelés fejében nemzeti irányú engedményeket követelt. Emlékirataiból ismételten kiütközik ennek a követelésnek fátumszerűsége. Többször elméleti indokolást is ad hozzá. «Nincs az a bölcsesség, amely a nemzeti élet benső érzelmi világából és a nemzeti élet szükségleteiből fakadó problémákat letagadás által nem létezőkké tudná tenni» (II. 25.) másutt: «A katonai kérdés saját súlyánál fogva lett lassanként uralkodóvá, mi azzal sokáig kelletlenül foglalkoztunk; a nélkül, hogy mi adtunk volna ezen a téren a közvéleménynek impulzusokat, a közérzület előzött meg minket, mi pedig azt lassú, túl lassú léptekkel követtük» (I. 147—148.). Nem lehetett elhallgattatni a nemzeti érzület követelő szavát, de nem lehetett ebben az irányban engedékenységet kicsikarni az uralkodótól sem.

Mínt hogy a két fél közül nagyobb hatalma a királynak volt, az ő akarata érvényesült. Magyarországon e miatt olyan konzervatív és aulikus párttal kellett kormányozni, amely — minden más konzervatív és aulikus párttól eltérően — nem lehetett egyúttal nacionalista (I. 29.). Magyarországon e miatt nem ellentétes eszmék zászlai alá csoportosultak a pártok, hanem keletkezett két, normális viszonyok közt elképzelhetetlen nevű párt: kormánypárt és ellenzék, mintha a kormányzás vagy az ellenzékieskedés maga volna értelmiségieket és tömegeket mozgató eszme. A nemzet és király közt, sőt a magyar politikai pártok belsejében is élő ellentét tükröződik Apponyi lelkében. Ő családi hagyományainál és fentebb érintett meggyőződésénél fogva királypárti, pontosabban Habsburg-párti, híve az Ausztriával való kapcsolatnak de megint hagyományainál (ezek eddig alig sejtett irányban is befolyásolhatták; az Emlékiratok kiadójának a II. 168. l-on olvasható jegyzete figyelmeztet arra, hogy a hadügyi kérdés nehézségét már Apponyi György is fölismerte 1866-ban) és megint legbensőbb meggyőződésénél fogva ragaszkodott a «nemzeti vívmányokhoz». Mikor a függetlenségi pártba belépett, akkor is kikötötte a külügy és a vámterület közösségét, az obstrukcióval szemben a királynak adott igazat, de a nemzeti követelmények megtagadása miatt megtagadta a létszámemelést és végeredményben csatlakozott az obstruálókhöz. Az ódiomot azzal háritja katonai kormányzatra, hogy az bolygatta meg a kérdést. A magyar ellenzék nem akadályozta meg a katonai hitelek megszavazását 1888 előtt, de ekkor a katonai kormányzat nem tíz évre, hanem végérvényesen kívánta megszavaztatni az ujonclétszámot és ezzel a követeléssel mintegy harcrahívta a magyar ellenzéket. Ebben a küzdelemben kiderült a két fél álláspontjának kiegyenlíthetetlenlensége, ettől kezdve a harc egyre megújuló elkerülhetetlen incidensektől élesítve állandóan dúlt, ezért ezt az évet, az 1888/1889. évet nevezi Apponyi a dualizmus bukása évének. Ezzel nem azt mondja, hogy az osztrák-magyar monarchia nem volt életképes, ellenkezőleg, az ő nézete szerint a monarchia túlélhette volna a világháborút is, de a dualizmusnak mereven 1867-es alakja nem maradhatott fenn.

Ezek a fejtegetések lehetnek jellemzőek Apponyi politikai gondolkozására, de eltakarják Apponyit, a magánembert. Magas műveltsége, szépségkultusza, különösen a zene terén, önkéntelen bámulata minden nagyszerű iránt közös a politikus és a magánember lelki életében, de a magánembert a szónokiastól ugyancsak elütő színben mutatja a diákosnak is nevezhető tréfás hajlam. Különösen az *Élmények és emlékek* kötetében mutatkozik a tréfára mindig kész Apponyi, aki ellenállhatatlan erővel ragad magával már az első, az

ifjúkorról szóló fejezetben. Vissza-visszatér a tréfa mindenik fejezetben és annyira természetes és ha sokszor váratlanul is, olyan közvetlenséggel tör reánk, hogy csak későre vesszük észre, hogy a nagyon komoly tárgyak azért hatottak reánk olyan mélyen, mert a kiszámítás nélkül és kiszámíthatatlanul fölbuggyanó humor éles kontrasztja emelte saját fogékonyságunkat. Meglepő *A nyilvános élet előcsarnokában* c. fejezet színgazdagsága. Itthon a dalmaták küldött-ségének szavait tolmácsolja Deák Ferenc részére, külföldön szemtanú Európa akkori vezetőhatalmának, a császári Franciaországnak utolsó parlamenti választásainál, látja a franciák diadalnámorát a szuezi csatorna megnyitásakor, közvetlenül a nagy bukás előtt és ott van Rómában a katolikus egyház 1870-i nagy seregszemléjének, a csalatkozhatatlanságot kimondó vatikáni zsinatnak napjaiban. Itthon és külföldön személyesen vagy tanulmányaiban találkozik a szellemi élet vezéreivel, akik közül Eötvös és Montalembert maradnak szellemi közelségében haláláig. A zenének szenteli a következő fejezetet. Őt elragadta Liszt Ferenc és Wagner zenei lángelméje, e titánokat ő a szó hatalmával bilincselte le akkor, amikor Bayreuthban a hivatalos ünneplők nem találták meg az igazi nagyságot megillető kifejezéseket. Egyiptomban jár 1929-ben, hatvan év múltán, viszontlátásra. A modern építkezések, a nagyszerű nilusi zárműveken haladó sínpárok, Egyiptom új souverainitásának Törökország és Anglia által való elismerése a fáraók korára emlékezteti, fölveti a kérdést, vajjon lehet-e 90 % analfabétával állami életet fenntartani az izlám erkölcsi alapján? Amerika problémáit érinti két amerikai útjáról szólva, amelyek közül az elsőnek alkalmával Roosevelttel barátságát szerezte meg, a másodikon, 1924-ben, viszontlátta Lloyd Georgeot, akivel Trianonban ismerkedett meg 1920-ban és nagy erkölcsi elégtételként mondhatja el, hogy Lloyd George már 1924-ben a békekötések súlyos hibáiról beszélt. Érdekes jellemzést ad Mussoliniról és a fasiszta Olaszországról, végül a trianoni békekötés külső történetét írja le utólérhetetlen drámaisággal. Amint ebből a vázlatból is látható, az *Élmények és emlékek* kötete nem összefüggő elbeszélés, hanem a pátriárkai hosszúságú élet legnagyobb pillanatainak megörökítése. Aránylag kevés benne a magyar vonatkozás, ezek az *Emlékiratok* kötetekre maradtak. Az *Emlékiratok* az *Élmények*énél tárgyilagosabb hangon vezetnek végig Magyarország történetén 1874-től 1906-ig. Tárgyilagoságot ígér, de egykori pártállásának megfelelő fölfogással jellemzi Tisza Kálmánt és a «szabadelvű» pártot, amely egyetlen szabadelvű reformot sem alkotott másfél évtizeden át. Érdekes adalékokat nyújt a berlini kongresszus előtörténetéhez. Ő sem helyezte akkoriban Andrássy politikáját, amelyet oroszbarátnak képzelt, egy An-

drássy-ellenes intrikáról is megemlékezik. Gondolkozik azon, hogy utólag mit lehetne hibáztatni ebben a politikában, de nem szól Bulgária erőszakos lenyomásáról, aminek elmaradása pedig indokolatlanná tette volna a világháború előjátékaul szolgáló balkáni háborút. Leírja azt a lelki folyamatot, amely őt hovatovább élesebb ellenzéki állásfoglalásra vezette; részletesen fejt ki, hogy politikai pályájának igen fontos állomásainál, több ízben fájdalmas családi csapások egyidejűsége miatt, inkább követte, mint vezette saját pártját. Élesen elítéli különösen az 1896-i és 1910-i választások visszaéléseit és az ilyen visszaélések helytelenítendő, de természetes következményének tartja a parlamenti ellenzék forradalmát, az obstrukciót. Megemlékszik külföldi sikereiről: az interparlamentáris konferenciákról, amelyek közvetve előidézői voltak a hágai békekonferenciáknak és megemlékszik arról, hogy az 1896-i választások keserű emlékei ellenére Bánffy Dezső mellé állott a vámközösség fenntartásának kérdésében akkor, amikor ez az osztrák képviselőház munkaképtelensége miatt kérdésessé vált.

A II. kötet Széll Kálmán miniszterelnökségének és a koalíció kormányrajutásának történetével foglalkozik. Ebben az időben Apponyi mint házelnök állott a közérdeklődés központjában és mint házelnök jutott ellentétbe Széll Kálmánnal, Tisza Istvánnal és a királlyal is. Szóba került a nemzetiségi kérdés, amelyről itt csak annyit olvasunk, hogy a nemzetiségi követelmények nálunk kielégítést nyertek a közigazgatás, törvényhozás és a közoktatás terén. Az egyházi önkormányzat révén több mozgási szabadságot élvező románokkal és szerbekkel összehasonlításban hátrányban lévőknek írja a tótokat és németeket, mintha lényegtelennek tartaná ez utóbbiaknál a közös ügyek révén élvezett előnyöket. Előre jelzi, hogy ő sohasem vált Ferenc József bizalmasává, a sorok közül kiolvasható, hogy ez azért nem sikerülhetett, mert ő nem vállalkozott a nehézségek megkerülésére, amint azt szerinte Tisza Kálmán, Khuen-Héderváry Károly és mások tették. Tárnyilagosan ír a koalíció győzelméről. Amint Tisza Istvánnak meglepetés volt ez, úgy reveláció volt Apponyi előtt az általános választójog kérdésének a közéletbe dobása Kristóffy részéről és reveláció volt e kérdésnek a nemzetiségi és magyar tömegekre gyakorolt hatása: a «nemzeti ellenállás» gyűléseit néhol katonaság védte meg a tömegetől, lapjait a szedősztrájk félemlítette meg. A külföld is ellenségesen gondolkodott a magyarságról — nem úgy, mint 1849 után — s a koalíció kormányvállalása behódolás volt. Tulajdonképpen ezzel a mélabús akkorddal zárul a II. és sajnos, utolsó kötet.

Török Pál.

A külföldi kölcsönökről.

Óvári Papp Zoltán dr.: *A külföldi kölcsönök hatása az adós ország gazdasági helyzetére.* Budapest (Gergely R. kiadása), 1934. 8-r. XV + 231 l.

A világháborút lezáró párizskörnyéki békeparancsok a féktelen gyűlölet, a vak bosszúállás, a lelkiismeretlen tudatlanság és a mérhetetlen zsákmányvágy jegyében jöttek létre. Csak természetes, hogy ily emberi gyöngeségek — alsóbbrendű indulatok — sugallta rendelkezések nem teremthettek igazi békét. 16 évvel az utolsó ágyúlövés után még mindig izzik a parázs a hamu alatt s a légkör tele van feszültséggel.

A helyzet bizonytalanságát mutatják különösen az egyes államok pénzügyei s a kormányok (illetőleg a jegybankok) kétségbeesett erőfeszítései, gyakran diktatórius intézkedései valutájuk értékállandóságának, nemkülönben arany- és devizaállományuknak védelmében, költségvetési egyensúlyuk, valamint külkereskedelmi mérlegük aktivitása érdekében és mutatja a nemzetközi pénzpiac, melyet az 1914 előtt a tőkében gazdag és szegény országok közt fennállott, mindkét félre előnyös érdekviszony helyett ma mindennek ellenkezője, elsősorban a kölcsönös elzárkózásra törekvés jellemez.

Ilyen körülmények közt ez idők szerint merőben akadémikus jellegű Papp Zoltán műve a külföldi kölcsönöknek az adós ország gazdasági helyzetére gyakorolt hatásáról. De másfelől épp az időszzerűségnek ez a hiánya biztosítja fejtegetéseinek tárgyilagosságát, mert így a napi pénzügyi politika gondjait, esetleges igényeit teljesen mellőzve, kizárólag a külföldi kölcsönök fölvételéből és fölhasználásából vonható következményekre kellett figyelemmel lennie.

A mű három részre oszlik. Az elsőben a külföldi kölcsönöknek a tengerentúli nyersanyagtermelő országokban jelentkezett hatását vizsgálja, még pedig Kanadában mint aranyvalutás országban, az 1900—1913. évek adatai alapján, az Amerikai Egyesült Államokban mint papírvalutás országban 1862-től 1879-ig, mikor az Űnió fokozatosan hitelező állammá alakult át, a papír- és aranyvalutás Argentínában az 1881—1900 közé eső esztendőkből, és végül Ausztráliában a múlt század harmincas éveitől kezdve napjainkig.

A második részben Németországnak és hazánknak, mint a gazdasági fejlődés magasabb fokán álló ipari, illetőleg mezőgazdasági államnak a világháború után, pontosabban az 1925 és 1930 közt eltelt hat év alatt fölvett kölcsöneivel foglalkozik, különös figyelemmel a hosszú-, közép- és rövidlejáratú tőkemozgalom alakulására, úgyszintén ennek a tőkemozgalomnak a külkereskedelmi mérlegre, az

árakra és az általános gazdasági helyzetre gyakorolt hatására, behatóan ismertetvén egyúttal a német, illetőleg a magyar szakembereknek nézeteit a külföldi kölcsönök következményeiről. Meggyőzően mutatja ki e kölcsönök nyomán a gazdasági helyzetnek általános javulását és azt a tényt is, hogy hazánkban a külföldi eladósodás, a nemzeti vagyonhoz és a nemzeti jövedelemhez viszonyítva, 1930-ban nem jelentett túlságos megterhelést. Az 1931. évi pénzügyi világválság azért nehezedett szinte elviselhetetlen súllyal hazánkra, mert egyidejűleg katasztrófálisan lehanyaglott mezőgazdasági termékeink ára, és mert ugyanakkor megszűnt az újabb külföldi kölcsön fölvételének lehetősége, sőt a külföldi hitelezők nagy arányokban vonták vissza a rövidlejáratú kölcsönöket is. Ez okokból volt kénytelen Magyarország 1931 végén az adósságszolgálatnak a külföldre való átutalását általában felfüggeszteni, a rövidlejáratú hitelek visszavonása ellen pedig hitelrögzítő egyezmények kötésével védekezni.

A külföldi kölcsönök hatásának egyik jellemző vonása, hogy bár hazánkban felhasználásuk a produktivitás előmozdítása szempontjából kevésbé volt okszerű, mint Németországban, mégis külkereskedelmi forgalmunkban az említett hat év alatt feltűnő a nyersanyagok behozatalának emelkedése és ennek megfelelően másik oldalon a fokozódó készáru-kivitel. Viszont a tőkemozgalom megfordulása (1929) óta a mezőgazdasági cikkek kivitelének nagyfokú emelkedésével az ipari kivitel nem tudott lépést tartani.

A harmadik részben az előbb felsorolt államok külföldi kölcsöneinek példájából levont tanulságok alapján elméletileg is kifejti e kölcsönök gazdasági hatásait a belföldre. Ezek: 1. az illető ország jegybankja arany- és devizakészletének gyarapodása, 2. ennek folytán a pénzforgalom kiterjedése, ami magával hozza az árszínvonal emelkedését, és 3. utóbbinak következményeként a külkereskedelmi mérleg eltolódása a passzivitás irányában. Okos befektetések esetén rövidesen megszűnik az áremelkedés és a külkereskedelmi mérleg passzívva alakulása sem lesz jelentős. További következménye a külföldi kölcsönnek 4. a kamatszínvonal csökkenése, miből folyólag 5. emelkednek a termelés céljait szolgáló javak árai és ezáltal fokozódik a termelési javak előállítására, ami már biztos jele a föllendülésnek. Természetesen tartós jellegű virágzást csak a produktíve felhasznált kölcsön vonhat maga után.

A nagy szorgalommal és tudományos felkészültséggel írott s tétéleit, állításait a táblázatok és grafikonok egész sorával igazoló mű végére érve, csak azt az egyet sajnáljuk, hogy hazánknak a ki egyezéstől az összeomlásig, illetőleg a háború kitöréséig fölvett kölcsöneiről csupán egyetlen mondatban emlékszik meg (119. l.). Tanul-

ságainak, tételeinek helyessége szempontjából ugyan e boldog, békés korszak kölcsönei hatásának vizsgálata közömbös lett volna, de bizonyító anyaga gazdagabbá, színesebbé vált volna. A mű azonban így is nyeresége szakirodalmunknak s megérdemelné, hogy tanulmányait publicistáink és politikusaink is gyölemükre méltassák. s.

Az idősb Andrassy Gyula keleti politikája.

Seton-Watson: *Disraeli, Gladstone and the Eastern question*. London. Maemillon, 1935. 590 l.

Igen érdekes alapvető munka jelent meg az idén Seton-Watson londoni professzor tollából. A szerző neve nem ismeretlen a magyar közönség előtt, mert saját neve és *Scotus Viator* álnév alatt sok ízben foglalkozott Magyarországgal és a magyar kérdéssel. Ez a foglalkozás kedvezőtlen hangzásúvá tette nevét, és azt hisszük, hogy a nevéhez illesztett címek után — mint a Masaryk-tanszék professzora, a román és cseh akadémia tagja — jelen munkája sem fog kezdetben sok bizalmat kelteni a szerző iránt. Minthogy azonban itt nem magyar tárgyú munkával állunk szemben, egyelőre fel kell függesztenünk a szerzővel szemben táplált aggodalmainkat. Annál inkább, mert szerző előszavában azt mondja, hogy ő az angol külpolitika utolsó évszázadának történetét kívánja megírni és hogy a jelen kötet annak pusztán kibővített fejezetét alkotja, mely így is hatszáz oldalra terjedt.

Nem tudjuk, vajjon hasznára van-e a könyvnek az, hogy szerző az egész keleti kérdést két angol államférfi személyes ellentétének keretébe állítja be. Talán még jobban jellemzi munkájának irányát az, hogy a két államférfi közül a törökbarát Disraelivel szemben az oroszbarát Gladstone mellé állott; hogy mint ő maga is bevallotta szlávbarát politikát, munkáját az oroszbarát Pares Bernátnak ajánlja és hogy abban főleg a volt londoni orosz nagykövetség iratait használja fel. Mindezek ellenére maga sem vonja kétségbe, hogy Gladstone mögött igen erős befolyás érvényesült, és ezzel magunk is megrajzoltuk azt a keretet, amelyben szerző a keleti kérdés történetének egyik legfontosabb korszakával foglalkozik.

Gróf Andrassy Gyula akkori közös külügyminiszter nem is érvényesül a könyvben annyira, hogy az események központjába lehetne állítani. Ellenkezőleg az ő előadásából azt a benyomást nyerjük, hogy Bosznia-Hercegovina megszerzése a monarchia részéről nem gróf Andrassy kezdeményezéséből indult ki. Behatóbb levéltári kutatások volnának szükségesek ahhoz, hogy ennek a kezdeményezésnek az eredetét felkutassuk és történetét megírassuk. A német kormány által kiadott háborús okmányokból kiderült, hogy Andrassy

nem volt barátja a két tartomány megszerzésének. Köztudomású, hogy azokat az orosz kormány maga kínálta fel a monarchia semlegessége fejében, mert azt reménylette, hogy ezen semlegesség fedezete alatt Konstantinápoly irányában sokkal nagyobb előnyöket szerezhet. Seton Watson könyvéből megtudjuk, hogy a két tartományt a brit kormány is Ausztria-Magyarországnak szánta, mert az angol konzervatívok abban a feltevésben voltak, hogy a megnövelt monarchia nagyobb ellenállást fejthet ki az orosz hatalmi törekvésekkel szemben. Így történt, hogy Olaszország kivételével valamennyi hatalom magáévá tette a Bosznia-Hercegovinára vonatkozó javaslatot és hogy Andrássy nyugodtan mondhatta gróf Corti olasz delegátusnak: «Ausztria-Magyarország Bosznia megszállásával csak az európai álláspontot teszi magáévá. Ehhez semmit sem kívánok hozzátenni».

Szerző ennek ellenére akként állítja be a kérdést, hogy Szerbia Bosznia megszállásával elveszítette függetlenségét, mert a monarchia érdekkörébe került. Ezért emeli ki Gladstone angol államférfi eljárását. Gladstone ugyanis szembehelyezkedett nagy ellenfelének, Disraeli miniszterelnöknek politikájával és Szerbia mellett foglalt állást. Ez elhatározás részleteit ugyan nem ismerjük, de tudjuk azt, hogy Gladstone az oroszok mellé állott. Ennek a pártállásnak az volt az egyetlen oka, hogy ellenfele a törököknek igyekezett segíteni, a másik oka pedig, hogy az orosz kormánynak nagyszerű diplomatája támadt Novikov Sándor orosz tábornok özvegyének, Novikov Olgának személyében, akinek angolországi működése mindeddig nem nyert kellő megvilágítást. Mindössze annyit tudunk, hogy Gladstone az orosz politika céljait és jelszavait igyekezett a brit hatalom erejével diadalra segíteni. Miután Oroszország a berlini kongresszus óta egyre inkább a monarchia ellen fordult, Gladstone sértő kifejezéseket használt Ausztria ellen. Az 1880-i választási küzdelem, amelyben azt megtette és amely után e miatt az osztrák kormánytól bocsánatot kellett kérnie, egy új politikai irányzatot indított meg Angliában. Gladstone és barátai ettől kezdve az orosz politika útmutatása szerint az idegen uralom alatt élő népek felszabadítását követelték. De nemcsak a török, hanem az osztrák uralom alól is. Ennek az irányzatnak volt egyik tanítványa Seton-Watson professzor, a most ismeretett munka szerzője is. Neki mindenesetre nagy része volt abban, hogy Törökországon kívül Ausztria-Magyarország darabokra tört, Magyarországot pedig feldarabolták azok, akiket az angol kormány a török és osztrák uralom alól felszabadított. Ma már szerző is tudja, hogy ez két különböző dolog és mint kritikai történetíró tartózkodik attól, hogy megállapításainak éterkét magyarellenenes nyilatkozatokkal gyengítse.

Horváth Jenő.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

698. SZÁM.

1936 JANUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

Megjelenik minden hó' elején.

TARTALOM.

	Lap
I. SZÉKELY BERTALAN JELLEMRAJZAHOZ. — Petrovits Elektől	1
II. ARANY JANOS ELSŐ KOSZORÚI. — Kéky Lajostól	29
III. NAPJAINK FILOZÓFIÁJA. (I.) — Bartók Györgytől	58
IV. A BENNET-CSALAD. (XXIV.) — Regény. — Austen Jane után, angolból, — Hevesi Sándortól	78
V. SZEMLE. — 1. Székely Bertalan emlékezete. — Berzeviczy Alberttől.	
2. Másfél év magyar drámairodalma. — Szász Károlytól.	
3. A weimari Goethe-ünnep. — Pukánszky Bélától	88
VI. IRODALOM. — 1. Újszerű kép a hatvanas évek irodalmi viszonyairól. — (Előd Géza: Zilahy Károly, a hatvanas évek irodalmi ellenzékének vezére.) — Császár Elemértől.	
2. Régi magyar énekeskönyvek. — (Szabó T. Attila: Kézírtos énekeskönyveink és verses kézirataink a XVI—XIX. században. Kerekes Emiltől.	
3. Zarek Ottó válasza — Kossuth-zkönyvének bírálatára.	
4. A bíráló válasza	108

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

699. SZÁM.

1936 FEBRUÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. GRÓF SZÉCHENYI FERENC UTAZASAI. (I.) — Marczali Henriktől — — — — —	129
II. HORATIUS ÉRTEKE ÉS MAI JELENTŐSÉGE. — Csengery Jánostól — — — — —	152
III. ASZALY ÉS VÍZ SZEREPE AZ ALFÖLDI GAZDÁLKODÁS- BAN. (I.) — Gesztelyi Nagy Lászlótól — — — — —	166
IV. NAPJAINK FILOZÓFIÁJA. (II.) — Bartók Györgytől — — — — —	185
V. A BENNET-CSALÁD. (XXV.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól — — — — —	211
VI. A PELSŰCI HEGYEK. — Költemény. — Lőrinczy Györgytől — — — — —	221
VII. SZEMLE. — <i>A magyar művészettörténetírás új útjai?</i> — Bodo- nyi Józseftől — — — — —	226
VIII. IRODALOM. — 1. <i>Budapest irodalmi életének kialakulása.</i> — (Waldapfel József: <i>Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből.</i>) — Gálos Rezsőtől.	
2. <i>Miniszteri felelősség 1848 előtt.</i> — Szilágyi Lorándtól.	
3. <i>A bíráló válasza.</i> — Nagy Miklóstól — — — — —	246

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

700. SZÁM.

1936 MÁRCIUS

A M. KIR. ORSZ. LEVELTÁR
KÖNYVTÁRA.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. A SZÁZÉVES KISFALUDY-TÁRSASAG VEZETŐI. — Berzeviczy Alberttől	257
II. MATYÁS KIRÁLY. — Hóman Bálinttól	263
III. AZ IRODALOMISMERET ELLENMONDÁSAI. — Ravasz Lászlótól	270
IV. GRÓF SZÉCHENYI FERENC UTAZÁSAI. (II.) — Marczali Henriktől	291
V. ASZÁLY ÉS VÍZ SZEREPE AZ ALFÖLDI GAZDÁLKODÁSBAN. (II.) — Gesztelyi Nagy Lászlótól	324
VI. A BENNET-CSALÁD (XXVI.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól	342
VII. KÖLTEMÉNYEK. — <i>A fiúk.</i> — Bárd Miklóstól. — <i>Aalesund.</i> — <i>Centiméter.</i> — Falu Tamástól	362
VIII. SZEMLE. — 1. <i>Megemlékezés Kisfaludy Károlyról.</i> — Voinovich Gézától	
2. <i>A Szent-Iván-éji álom filmen.</i> — —n—től	365
IX. IRODALOM. — 1. <i>Egy félszázados lírikus pálya.</i> — (Petri Mór: <i>A megifjodás varázsrögéje s egyéb versek.</i>) — Várdai Bélától	
2. <i>A magyar szövetkezeti intézmény története.</i> — (Dr. csepregi Horváth János: <i>A magyar szövetkezeti intézmény története.</i>) — Bernát Istvántól	
3. <i>Róma és az utókor.</i> — (Szász Béla: <i>A Gracchusok.</i> — Waldapfel Imre: <i>Horatius Noster.</i> — Trencsényi József: <i>Q. Horatius Flaccus Versek.</i> — Lion Feuchtwanger: <i>A római zsidó.</i> — Robert Graves: <i>En, Claudius.</i>) — Révay Józseftől	370

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

701. SZÁM.

1936 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVHYOMDA

1936

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. BERZEVICZY ALBERT EMLÉKEZETE. — József kir. hercegtől	1
II. BÁRÓ KORÁNYI FRIGYES. — Egry Auréltól	4
III. AZ EURÁZIAI LOVAS-NOMÁD MŰVELTSÉG KÉRDÉSÉHEZ. — Gróf Zichy Istvántól	17
IV. A KÖZJOGI SÉRELMEK POLITIKÁJA. — Kállay Tibortól	37
V. GIOVANNI GENTILE MŰVÉSZEZETBÖLCSELETE ÉS A MAI OLASZ ESZTÉTIKA IRÁNYAI. (I.) — Mester Jánostól	62
VI. A BENNET-CSALÁD. (XXVII.) — Regény. — Austen Jane után, angolból — Hevesi Sándortól.	82
VII. HALÁL A HAVASON. — Elbeszélés. — Nyirő Józseftől	97
VIII. NYUGTALAN VIRRASZTÓ. — Költemény. — Sík Sándortól	104
IX. SZEMLE. — <i>Berzeviczy Albert búcsúztatása: I. A Kiszfaludy- Társaság gyászülésén.</i> Voinovich Gézáttól. — <i>II. A ravatalnál.</i> Hóman Bálinttól, Balogh Jenőtől, Herczeg Ferentől és Horánszky Lajostól	107
X. IRODALOM. — 1. <i>A Kiszfaludy-Társaság száz éve.</i> — (Kéky Lajos: <i>A százéves Kiszfaludy-Társaság.</i>) — Tolnai Vilmostól.	
2. <i>A XIX. század irodalomtörténete.</i> — (Babits Mihály: <i>Az európai irodalom története 1760—1925.</i>) — r. r.-tól.	
3. <i>Differenciál- és integrálszámítás.</i> — (Szász Pál: <i>A differenciál- és integrálszámítás.</i>) — Szőkefalvi Nagy Gyulától.	
4. <i>Amit rosszul tudunk.</i> — (Gaál István könyve.) — Révay Józseftől	115

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

702. SZÁM.

1936 MÁJUS

A N. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1936

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. BERZSENYI DÁNIEL. — Császár Elemértől	129
II. PILSUDSKI JÓZSEF ÉS AZ ÚJ LENGYELORSZAG. — Kaden-Bandrowski Gyulától	145
III. MAGYAR RENAISSANCE, MAGYAR BAROKK. (I.) — Mályusz Elemértől	159
IV. NAGYNÉMET ESZMÉK IRODALMI VISSZHANGJA. — Pukánszky Bélától	180
V. GIOVANNI GENTILE MŰVÉSZETBŐLCSELETE ÉS A MAI OLASZ ESZTÉTIKA IRÁNYAI. (II.) — Mester Jánostól	209
VI. SZEMLE. — <i>Horatius és Berzsenyi.</i> — József kir. hercegtől	238
VII. IRODALOM. — 1. Szlovenszkói magyar írók. — (Szenes Piroska: <i>Egyszer élünk.</i> — Szombathy Viktor: <i>Zöld hegyek balladája.</i> — Tamás Mihály: <i>Két part közt fut a víz.</i> — Darkó Istrán: <i>Égő csipkebokor.</i> — Jankovics Marcel: <i>Hangok a távolból.</i>) — Haraszthy Gyulától.	
2. <i>A Kalevipoeg jubileumi diszkiadása.</i> — (Fr. R. Kreutzwald: <i>Kalevipoeg.</i>) — Bán Aladártól.	
3. <i>Falu Tamás verskötete.</i> — (Falu Tamás: <i>A délutánból este lesz.</i>) — —nyi-től	243

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.

Felelős kiadó: Szécsi Elek. — Franklin-Társulat nyomdája: Ábrai V.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

703. SZÁM.

1936 JÚNIUS

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁR

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1936

Megjelenik minden hó elején.

TARTALOM.

	Lap
I. AZ AKADEMIA FELADATAI. — József kir. hercegtől	257
II. EMLÉKEZÉS JUSTH ZSIGMONDRA. — Anonymustól	264
III. MAGYAR RENAISSANCE, MAGYAR BAROKK. (II.) — Mályusz Elemértől	293
IV. TUDOMÁNYOS GONDOLKODÁS ÉS BÖLCSELETI GONDOL- KODÁS. — Szemere Samutól	319
V. PAÁL LASZLÓ. — Farkas Zoltántól	334
VI. JÁNOS ÉS A BICIKLI. — Elbeszélés. — Csathó Kálmántól	342
VII. KÖLTEMÉNYEK. — <i>Ének Dalmady Győzőről.</i> — Falu Tamástól. <i>Angol költőkből: — Henrik herceghez. VI. Jakab skót királytól. — Fohász a királyok királyához. I. Károly angol királytól. — Angol- ból fordította — Szász Béla</i>	354
VIII. SZEMLE. — 1. Az Országos Felsőoktatási Tanács megalakulása. — a) <i>Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter megnyitó beszéde.</i> b) <i>Szily Kálmán vallás- és közoktatásügyi államtitkár elnöki beszéde.</i> 2. <i>Lengyel sors — magyar remény.</i> — Melich Jánostól	359
IX. IRODALOM. — 1. <i>Apponyi Albert egyénisége emlékiratainak tükré- ben.</i> — (Gróf Apponyi Albert: <i>Emlékirataim. I. k. — A. A. Emlék- iratai. II. k. — Élmények és emlékek.</i>) — Török Páltól. 2. <i>A külföldi kölcsönökről.</i> — (Óvári Papp Zoltán: <i>A külföldi köl- csönök hatása az adós ország gazdasági helyzetére.</i>) — s.-tól. 3. <i>Az idős Andrassy Gyula keleti politikája.</i> — (Seton-Watson: <i>Disraeli, Gladstone and the Eastern question.</i>) — Horváth Jenőtől	374

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárús is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59.